

MÁTRAI TANULMÁNYOK
GYÖNGYÖS, 1997.

MÁTRAI TANULMÁNYOK
1997.

MÁTRA MÚZEUM TANULMÁNYKÖTETE

MÁTRAI TANULMÁNYOK 1997.

GYÖNGYÖS

A kötetet kiadja a MÁTRA MÚZEUM
Gyöngyös Város Önkormányzata, a
Mátra Múzeum Baráti Köre, és a
Heves Megyei Múzeumi Szervezet
támogatásával

Szerkesztő Redakteur:
Horváth László

Lektor:
Horváth László
Kovács Béla
Pálosné Nagy Rózsa
Petercsák Tivadar

Idegennyelvi lektor:
Csolákné Bognár Judit
Suskóné Urbanovics Cecília

ISSN 1219-1906
Felelős kiadó: *Fűkőh Levente*
Nyomta a mondAt Kft.
Felelős vezető: Nagy László
Telefon: 06 30 449-332

TARTALOM

Nováki Gyula: Középkori várak új felmérése a Mátrában	7
Molnár József: Gyöngyös településszerkezete	21
B. Huszár Éva: Gyöngyös város belterületének változása	55
Csiffáry Gergely: A solymosi malomkő	77
Bakó Ferenc: Kőbe vált építmények a Mátra környékén	105
B. Gál Edit: A hatvani uradalom birtoklás és igazgatástörténeti vázlata, különös tekintettel a Grassalkovichok földcsuraságára	139
Pálosné Nagy Rózsa: Lőportartók a Mátra Múzeum Vadászattörténeti gyűjteményében	165
Fülöp Lajos: A gyöngyösi irodalom hagyományából. Írói pályák és törekvések a XIX. század első felében.	181
Lovász Béláné: XIX. századi jeles gyöngyösi személyiségek grafológiai vizsgálata	217
Varga Sándor: A Paulai Szent Vince rendi irgalmas nővérek gyöngyösi működése különös tekintettel a kórház történetében betöltött szerepükre	239
Horváth László: A gyöngyösi zsidóság története a XX. században a vészkorszakig	261
Szeckó Károly: Bozsik Pál (1888 – 1952.)	301
Szücs György: A század tanúja: Herman Lipót	317
Misóczki Lajos: Gyöngyösi múzeumügy 1852 – 1957.	329
Bakó Ferenc: Adatok a Mátra Múzeum történetéhez	365

INHALT

Gyula Nováki: Die neue Abmessung der mittelalterlichen Burgen in der Mátra	7
József Molnár: Die Siedlungsstruktur der Stadt Gyöngyös	21
Éva, B. Huszár: Die Veränderung des Weichbildes der Stadt Gyöngyös	55
Gergely Csiffáry: Der Solymoser Mühlenstein	77
Ferenc Bakó: In Gestein gehauene Bauten in der Umgebung des Mátra-Gebirges	105
Edit, B. Gál: Der besitzliche und verwaltungsgeschichtliche Entwurf der Hatvaner Domäne mit besonderer Rücksicht auf Gutsherrschaft der Grassalkovichs	139
Pálos-Nagy, Rózsa: Schießpulverbehälter der Jäger in der Sammlung des Mátra Museums	165
Lajos Fülöp: Aus Literarischen Überlieferungen von Gyöngyös. Schriftstellerische Lebenshäute und Bestrebungen in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts	181
Lovász-Danyi, Mária: Die graphologische Untersuchung der bedeutenden Persönlichkeit in Gyöngyös im XIX. Jahrhundert. Was aus dem Lebenslauf ausblieb.	217
Sándor Varga: Die neun Jahrzehnte Geschichte der Sankt Vince Ordenschwestern in Gyöngyös	239
László Horváth: Die Geschichte der Gyöngyöser Juden im XX. Jahrhundert bis zur Notzeit	261
Károly Szeckó: Pál Bozsik (1888 – 1952)	301
György Szücs: Der Augenzuge des Jahrhunderts: Lipót Herman	317
Lajos Misóczki: Das Gyöngyöser Museumswesen 1852 – 1957	329
Ferenc Bakó: Angaben zur Geschichte des Mátra Museums 1955 – 1957	365

CONTENTS

Gyula Nováki: A New Survey of the Medieval Castles in the Mátra	7
József Molnár: The Settlement Structure of Gyöngyös	21
Éva B. Huszár: The Changing Inner-City of Gyöngyös	55
Gergely Csiffáry: The Millstone of Solymos	77
Ferenc Bakó: Fabrics Hollowed into Rocks in the Surrounding of the Mátra Hills	105
Edít B. Gál: An Outline of the Hatvan-Estate Ownership and Management with Special Regard to the Period When the Grassalkovich Family was the Area's Landowner	139
Pálos-Nagy, Rózsa: Gunpowder Holders in the Collection of the Mátra Museum	165
Lajos Fülöp: From the Literary Legacy of Gyöngyös. Careers of Writers and Trends in the First Half of the 19 th Century	181
Lovász-Danyi, Mária: A Graphological Investigation into the Characters of Outstanding Personalities of the 19 th Century Residing in Gyöngyös	217
Sándor Varga: Nine Decades of the St. Vincent Sisterhood's History in Gyöngyös	239
László Horváth: The History of the Jewish Community Living in Gyöngyös in the 20 th Century up until the Period of Calamity	261
Károly Szecskó: Pál Bozsik (1888 – 1952)	301
György Szücs: Lipót Hermann – a Witness of Our Century	317
Lajos Misóczki: The History of the Museum (1852 – 1957)	329
Ferenc Bakó: Contributions to the History of the Mátra Museum (1955 – 1957)	365

Középkori várak új felmérése a Mátrában

Nováki Gyula

ABSTRACT: *A New Survey of the Medieval Castles in the Mátra.* The author made an account of the history of the prehistoric and medieval castles of the Mátra Hills with József Dénes in the previous volume of the Mátrai Tanulmányok. The latest survey of some of the Mátra's medieval castles has been published several times. A list of these can be found at the beginning of the Hungarian text.

There exists contemporary documentation only about Domszló-Oroszlánkővár. We have no documentary account of the other castles. There have been drawn uncertain conclusions about their time of building and owners from the contemporary feudal possessions. No excavations have been carried out. Wall remains of three castles have been found. No wall remains can be traced in the other castles.

A Mátra őskori és középkori várai kutatásának történetét a Mátrai Tanulmányok előző kötetében tekintettük át Dénes Józseffel írt közös közleményünkben, egyúttal ismertettük valamennyi őskori várat.¹ A hegység középkori várai egy részének legújabb felmérése és feldolgozása a közelmúltban több közleményben napvilágot látott. Ezeket itt most csak felsorolom: Hasznos – Cserteri-vár,² Gyöngyöspata – Várhegy (Pata-vára),³ Kiszána vára,⁴ Mátrafüred – Benevár,⁵ Tar – erődített udvarház,⁶ Nagybátony (Mátraszentimre) – Ágasvár, Nagybátony – Orosz Mátyás vára, Mátraalmás – Galyavár, Suzha – Várberc, Mátramindszent – Óvár, Dorogháza Kastélytető.⁷ Ágasvár, továbbá Mátraszentimre – Óvár az őskorban és a középkorban egyaránt vár volt, ezeket az őskori várak előbb említett ismertetésében már közöltük. Végül Mátrafüred – Muzslatetőt emlitem, erről és az ott végzett próbaásatásról Dénes József számol be máshol.

A Mátra középkori várait Dénes József három tanulmányban röviden már összefoglalta és vázlatos rajzukat is közölte. A birtokviszonyok alapján feltételesem a várak építőjére és birtokosaira is következtet.⁸

1 DÉNES József – NOVÁKI Gyula 1995

2 Nógrád megye műemlékei 1954. 212. – A várat Feld István 1976-ban vázlatosan felmérte. Részletes felmérését jelenleg a rendkívül sűrű bozót akadályozza.

3 KOVÁCS Béla : A gyöngyöspatai vár ásatai. *Archaeologiai Értesítő* 101 (1974) 235-243. – Térképét lásd: In : Várépítészetünk (Szerk. Gerő László) Budapest 1975. 53.

4 PÁMER Nóra : A kiszánai vár feltárása. In : *Magyar műemlékvédelem 1967-1968.* Budapest 1970. 295-313. – Uő : In : Várépítészetünk. 1975. 182-189.

5 SZABÓ J. József : Régészeti ásataások a gyöngyös-mátrafüredi Benevárban 1982-1989. In: *Castrum Bene* 1989. Gyöngyös 1990. 163-172.

6 CABELLO Juan : A tati Szentmihály-templom és udvarház (Művészettörténeti Füzetek 22) Budapest 1993

7 NOVÁKI Gyula – SÁNDORFI György : Nógrád megye középkori várai III. A megye középső része és a Mátra északi lejtője. *Műemlékvédelem* 36 (1992) 147-154.

8 DÉNES József 1984, 1985, 1990

Az alábbiakban ismertetett várak részletes felmérését 1990 – 1994 között végeztem el. E közlemény fő célja e felmérések közreadása.

Domoszló – Oroszlánkővár (1. kép)

Egy korai említése⁹ után Szederkényi Nándor,¹⁰ majd a megye monográfiája foglalja össze a várra vonatkozó adatokat.¹¹ Pásztor József is említi többször, 1933-ban a történetét ismerteti részletesen, de szövegéből kiderül, hogy a helyszínen nem járt.¹² A vár történetének leírásával később is találkozunk.¹³ A történeti adatok mellett a romokat röviden,¹⁴ majd kissé részletesebben¹⁵ csak az újabb időkben írták le. Dénes József 1980-1983 között járt a várban, ő az első, aki részletesen és szakszerűen leírta, vázlatos felméréssel összekapcsolva.¹⁶

Az „Oroszlánhegyet” 1289-ben említik először, magát a várat 1325-ben, de mivel az első említésnél a „hegy”-hez tartozó birtokról van szó – mint azt Dénes József megállapította – valószínű, hogy a vár is állott már akkor. A Kompoltiak vára volt. A XV-XVI. századból is több adatot ismerünk a várral kapcsolatban. Utoljára 1570-ben említik, amikor Török Ferencet (az előző birtokos Ország-h-családból származó Borbála férjét) iktatták be a várba és birtokaiba. Utolsó adatunk 1607-ből származik, amikor még 50 hajdú őrizte a várat.¹⁷ Ez-után többet nem említik.

Az Oroszlánkő (vagy Oroszlán) várának hegye (601,2 m) Domoszlótól észak-északnyugatra 5,5 km-re van. A Kékestől keleti irányba kiinduló mátrai főgerinc hegyeinek egyikje. Oldala körs-körül igen meredek, csak a nyugat felől csatlakozó keskeny gerinc felé enyhébb a lejtő. A vár az egész hegytetőt magába foglalja.

A vár központja hosszúkás, ovális alakú. Pereme többnyire jól megállapítható. Bizonyára fal vette körül, de ebből ma már csak a déli oldalon van egy alig 2 m hosszú, 0,5 m magas falcsont, vastagsága kb. 1,20 m. A vár egész felülete erősen bolygatott, több nagy gödör, illetve földhányás teszi egyenetlenné. Hossza 33, legnagyobb szélessége 16 m.

A várat árok veszi körül. Ebben több, felülről lezuhant faldarab és nagy mennyiségű épülettörmelék van, tehát erősen feltöltődött, eredeti mélységét, alakját csak ásatással lehetne megállapítani. A nyugati oldalon a kőzetbe vágott, függőleges sziklafalak jelentik az árok két oldalát. Mivel az épülettörmelék nagy mértékben beborítja a vár oldalát, lehetséges, hogy sziklába vágott függőleges árokszél máshol is előfordul. Az árok szélessége a két sziklafal között 7, a többi helyen 15-24 m között változik. Mélysége, jelenlegi, erősen feltöltődött állapotban is 6-8 m körüli.

A vár két hosszanti oldalán az árkot külső sánc kíséri. A délnyugati és északkeleti széleken azonban a hegy természetes domborulata szükségtelenné tette mesterséges sánc készítését.

9 FÁY András 1819. 4.

10 SZEDERKÉNYI Nándor II. 1890. 103-104.

11 BOROVSZKY Samu 28, 436.

12 PÁSZTOR József 1911. 9. sz., 1929. 83., 1933. 4, 8, 105-110.

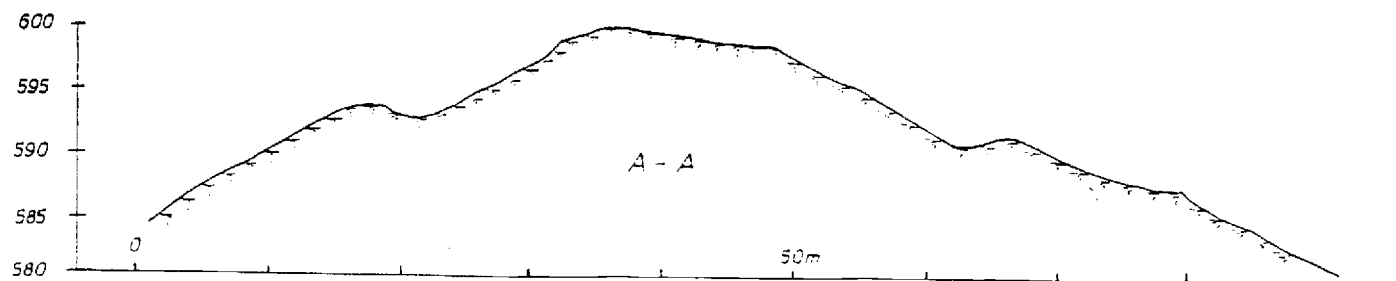
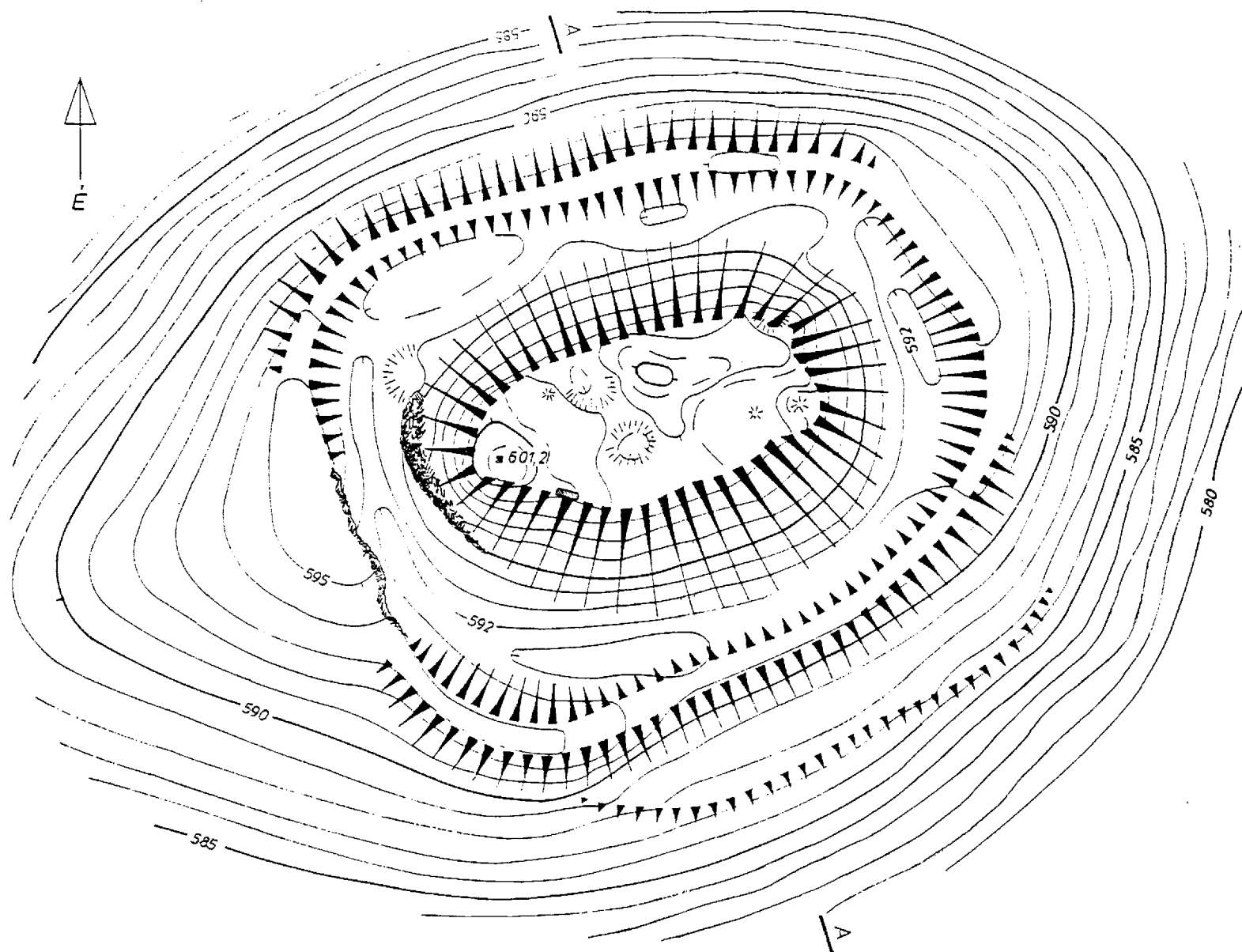
13 Heves megye műemlékei I. 1969. 607-608. – FÜGEDI Erik 1977. 173. – ENGEL Pál 1977. 138. – GYÖRFFY György 1987. 120.

14 Vártúrák kalauza I. 1975. 119.

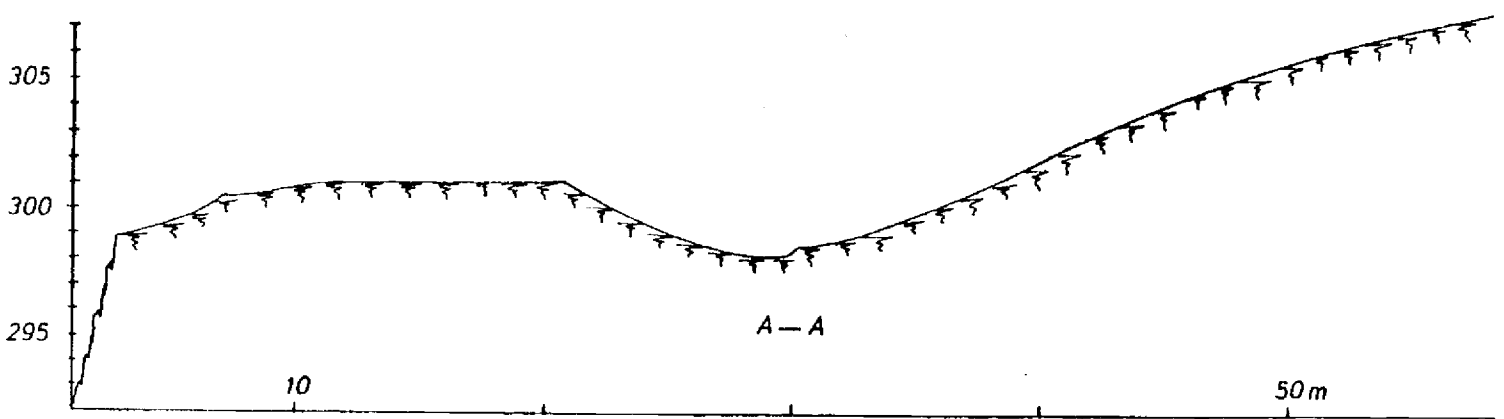
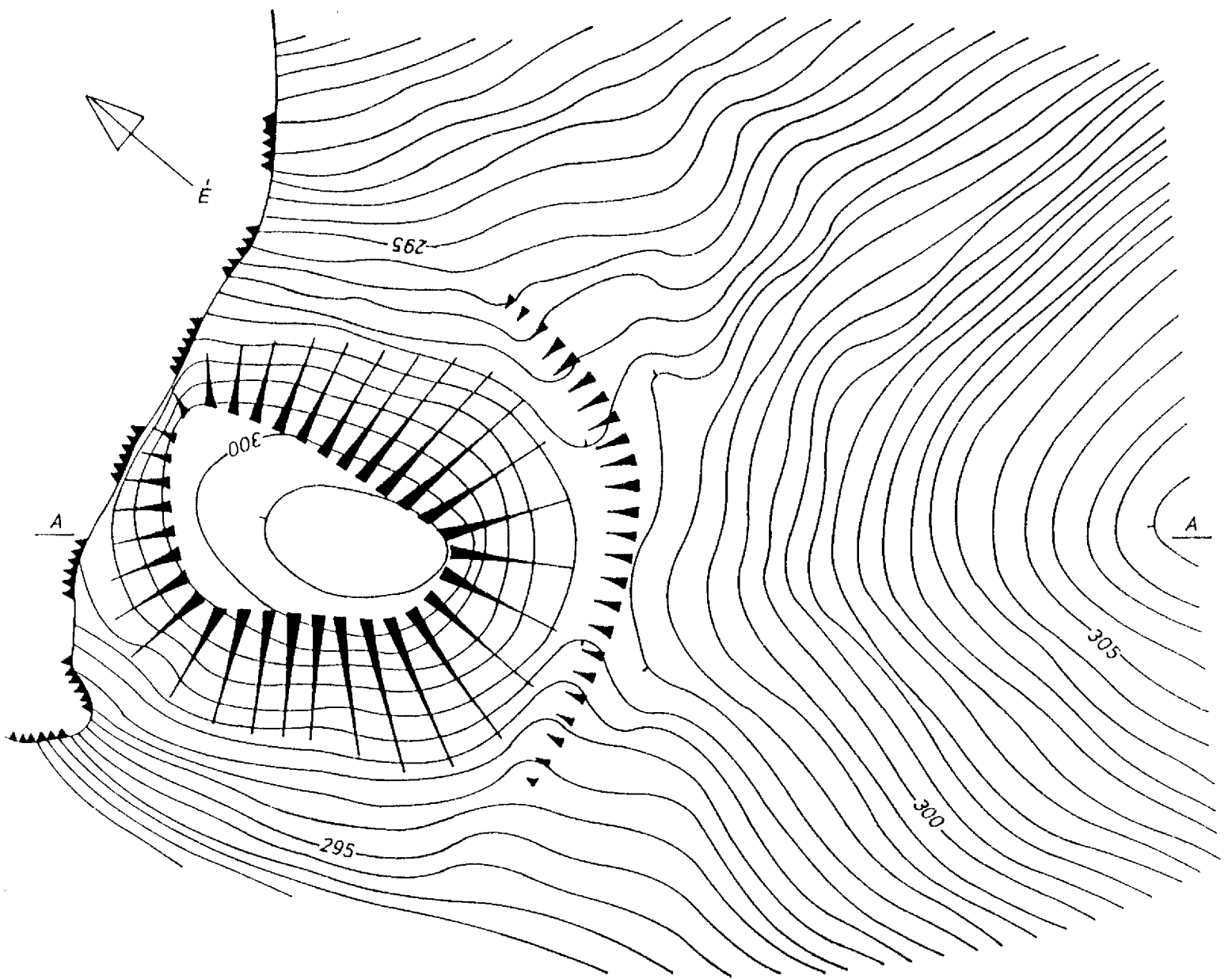
15 KISS Gábor 1984. 217-218.

16 DÉNES József 1984., 1985. 86-87., 1990. 42-43.

17 BENDA Kálmán 1983. 58.

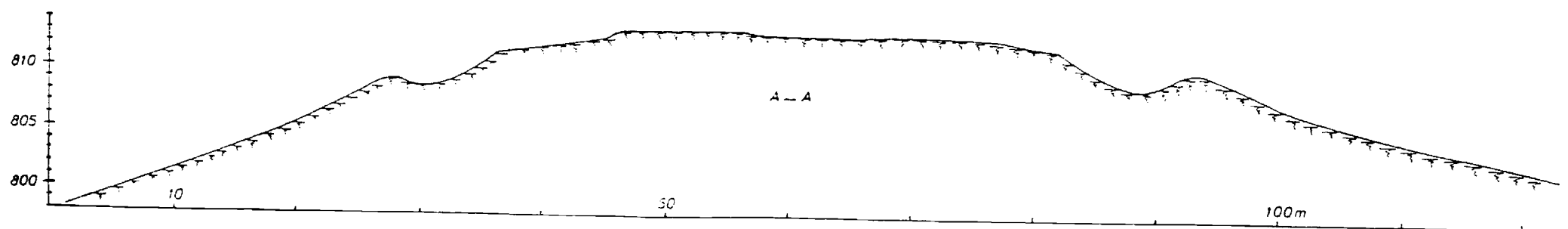
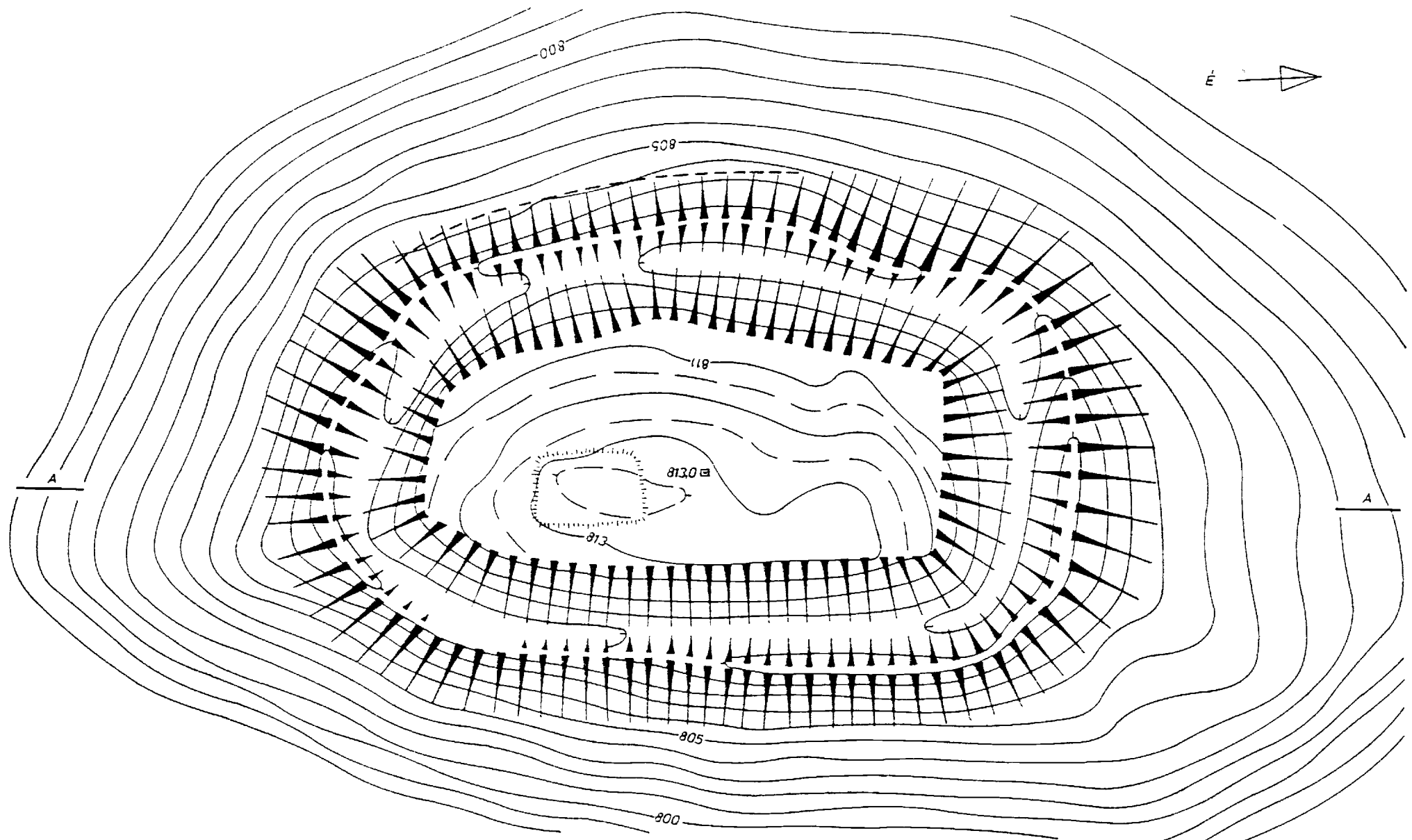

DOMOSZLÓ-OROSZLÁNKŐ VÁRA 1993.

GYÖNGYÖSSOLYMOS-DEZSÖVÁR

1991

--- = Régi út nyom

A vár egyrészes, de a délkeleti oldalon valószínűleg hozzátoldottak még egy területet. Itt a sánc alatt 10-11 m távolságra, 4 méterrel alacsonyabb szinten egy határozott terasz húzódik, mellette a belső terület valamivel egyenesebb felületű, mint közvetlenül a sánc alatt. Ez a terasz kb 55 m hosszan követhető. Északkeleti vége elmosódott, itt bizonyára felkanyarodott a sánchoz, mert igen meredek oldal következik.

Dénes József fehér színű, csigavonalas díszítésű cserepeket említ az Árpád-kor második feléből.

Gyöngyössolymos – Dezsóvár (2. kép)

1906-ban Gerecze Péter,¹⁸ 1909-ben Hanák Kolos,¹⁹ majd Bartalos Gyula²⁰ említi. Pásztor József 1911-ben,²¹ majd 1929 – ben²² és 1933-ban foglalkozik vele részletesen, középkori történetére is kísérletet tesz, de megfelelő indokok nélkül.²³ Újabb utikönyvek is említik.²⁴ Dénes József 1990-ben vázlatos felmérését és rövid leírását közölte.²⁵

Gyöngyössolymos északi végétől északra 2 km-re van a Dezsóvár, a Nagyvölgy keleti oldalán. Az Ereménytető délnyugati irányban hosszan lenyúló oldalának aljából északnyugat felé különálló gerinc ugrik ki a Nagyvölgy fölé, ennek végén van a Dezsóvár. Nem a gerinc magas részén található, hanem annak 10-15 méterrel alacsonyabb végén. A hegynyúlvány északi aljában felhagyott kőbánya tisztása és bányatava van.

A Dezsóvár kis különálló, természetes kúpot képez, melyet 3 méterrel alacsonyabb szinten keskeny nyereg választja el a gerinc jóval magasabb és meredeken felmagasodó folytatásától. A nyeret sekély árokkal tovább mélyítették, amely negyedkörívben húzódik a kis várdomb aljában. A vár széléhez mért szélessége 9 m körüli.

A vár dombja körös-körül meredek oldalú, északi oldalát az egykori kőbánya függőleges, sziklás szakadéka zárja le. A vár belső területe azonban sértetlen. A kis plató hosszúka, szabálytalan ovális alakú, déli részén kissé magasabb. Hossza 15, legnagyobb szélessége 9 m. Az egész területet sűrű, fiatal erdő fedi, de áttekinthető. A kis plató füves tisztás.

A várat oklevél nem említi, Dénes József késő – Árpád-kori cserepeket talált.

Gyöngyössolymos – Nyestevár (3. kép)

Pesty Frigyes helynévtárában már szerepel, de még romokról is tudnak.²⁶ 1906-ban Gerecze Péter,²⁷ 1909-ben Bartalos Gyula²⁸ említi. Pásztor József 1911-ben,²⁹ majd 1913-ban bővebben ír róla, vázlatos alaprajzát és metszetét is közli, de ez erősen eltorzítja a

18 GERECZE Péter 1906. 375.

19 HANÁK Kolos 1909. 66.

20 BARTALOS Gyula 1909. 436.

21 PÁSZTOR József 1911. VI.

22 PÁSZTOR József 1929. 220-221.

23 PÁSZTOR József 1933. 4, 6, 56-58.

24 FEHÉR Miklós 1978. – CSORBA Csaba 1977.

25 DÉNES József 1990. 43, 53.

26 PESTY Frigyes 1864. 248.

27 GERECZE Péter 1906. 375.

28 BARTALOS Gyula 1909. 436.

29 PÁSZTOR József 1911. XIII.

valóságot.³⁰ A várat újabb utikönyvek is említik,³¹ Sándorfi György a korai várak közé sorolja³². Dénes József 1990-ben vázlatos felmérését közölte, a vár leírásában egy háromszögletes boronaház sejtető nyomait is említi.³³

A Mátra második legmagasabb hegyének, a Galyatetőnek tömbjéből délre, a csúcstól 1,5 km-re, különálló hegyként emelkedik ki a Nyesettvár, körös-körül meredek oldalakkal, tszfm 813 m. Észak felől, a nyeregről közelíthető meg, de onnan is meredek oldalon kell felkapaszkodni. Keleti aljában jelzett turistaút vezet.

A vár az egész hegytetőt magába foglalja. Alakja megközelítően téglalap, de a déli része görbülő vonalban végződik. Nyugati oldala 3 – 3.5 méterrel magasabban húzódó, természetes eredetű gerincet jelent. Legmagasabb része ennek a déli végében van, ahol a felszín egy téglalap alakú (kb 10 x 6,5 m) területen kissé kiemelkedik. Falnak nincs nyoma a felszínen. A vár hossza 45, szélessége 22 m.

3-4 méterrel alacsonyabban árok veszi körbe az egész várat, külső oldalán sánccal. Az árok szélessége 8-12 m között váltakozik. A nyugati oldalon a sánc külső aljában elmosódott út nyoma látszik, valószínűleg az egykori felvezető út. Az egész területet jól áttekinthető erdő fedi.

A várat oklevél nem említi. Dénes József a fehérszínű, Árpád-kori cserepeket talált itt is.

Gyöngyössolymos – Óvár (4. kép)

Pesty Frigyes helynévtárában említik,³⁴ majd 1906-ban Gerecze Péter,³⁵ 1909-ben Bartalos Gyula.³⁶ Pásztor József több ízben foglalkozik vele, erősen torz alaprajzát is közölte. Feltételezte, hogy eredetileg őskori volt, majd a husziták is felhasználták.³⁷ Dénes József utóbbi meghatározásoknak semmi nyomát sem találta a helyszínen, leírását adja és a meghatározhatatlan korú középkoriak közé sorolja. Erősen leegyszerűsített vázlatos rajzát is közölte.³⁸

Az Óvár Gyöngyössolymostól északra 7,7 km-re található, a Szuhár-patak völgyének nyugati oldalán, rövid, keleti irányba kinyúló hegy nyelvé végén. Közvetlen környezetéből 9 méterrel kimagasodó gerincen van a vár. Platója közel egyenes, csak enyhén domborodik.

30 PÁSZTOR József 1913. 15, 38-39.

31 Vártúrák kalauza I. 1975. 129. - CSORBA Csaba 1977. 395.

32 SÁNDORFI György 1979. 250.

33 DÉNES József 1990. 44, 53.

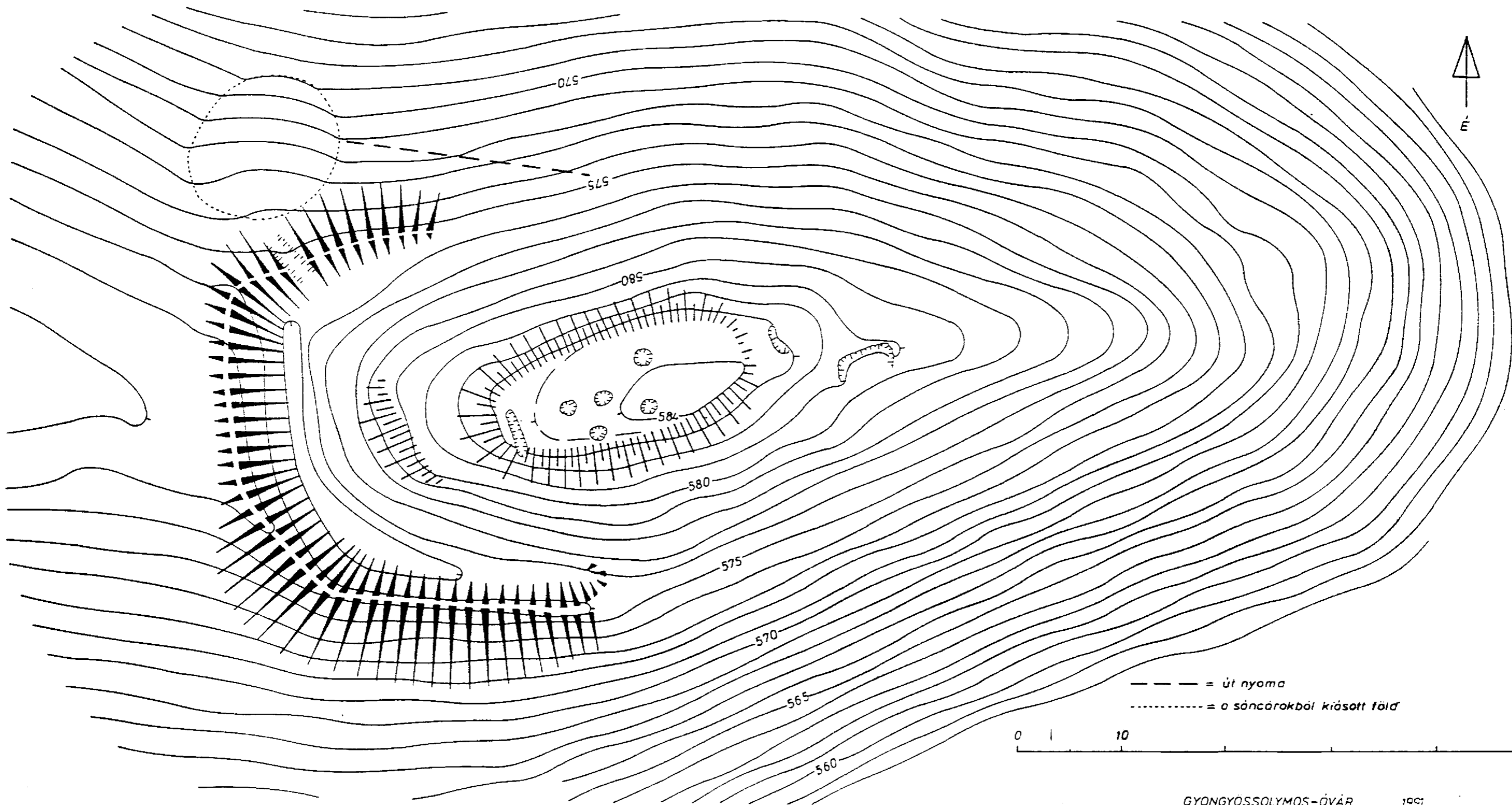
34 PESTY Frigyes 1864. 248.

35 GERECZE Péter 1906. 375.

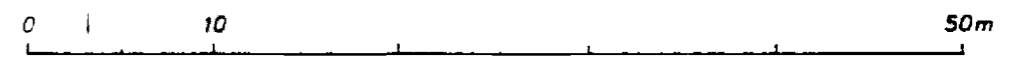
36 BARTALOS Gyula 1909. 436.

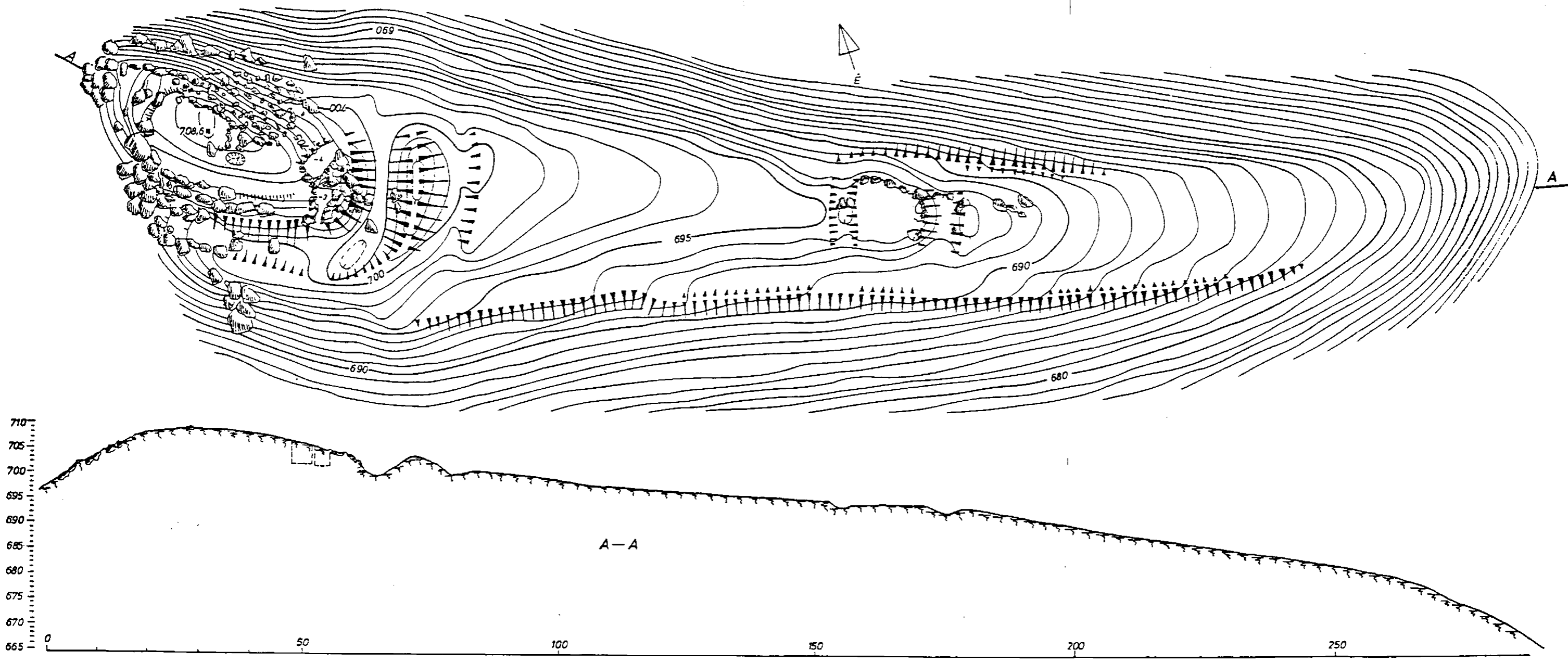
37 PÁSZTOR József 1911. XIII., 1933. 15, 39-40.

38 DÉNES József 1990. 43-44, 53.

- - - = út nyoma
 = a sáncárokból kiásott föld

GYÖNGYÖSTARJÁN-VILÁGOSVÁR 1993

Széle nem mutat határozottan mesterséges kialakítást, esetleg kis mértékben lefaragták. Több kis gödör található, mélységük mindössze 30-50 cm körüli, nyilván kincskeresők nyomai. A plató hossza 25, szélessége 10 m.

A hegynyereg felé, a nyugati oldalon 3 méterrel alacsonyabb szinten rövid terasz van, alatta már a mesterséges várárok húzódik. Az árok a hegynyergen kissé szögletes U alakban fogja át a várdomb nyugati alját, ezzel vágva el a hegygerinc folytatásától. Bekanyarodik az északi és déli oldal alá, de mindkét oldalon hirtelen megszakad. Ez különösen a déli oldalon feltűnő, úgy tűnik, az árok ásását abbahagyták. Az árok mélysége a délnyugati oldalon eléri a 3 métert is, legnagyobb szélessége 10-12 m körüli. Külső oldalán sánc húzódik, amelyet az árokból kitermelt földből emeltek. Ez a töltés azonban éppen a hegynyergen a legalacsonyabb, jöllehet a vár innen volt támadható a legkönyebben.

A sáncot az északnyugati forduló mellett kis árok szakítja meg, amely kis mérete alapján aligha fogható fel kapunak. Inkább valószínű, hogy ezen keresztül hordták ki az itteni árokból kitermelt földet, amely közvetlenül a sánc alatti lejtőn 14 m átmérőjű kerek, lapos domb alakjában máig megmaradt, elteregetés nélkül.

A vár védelme a nyugati oldalon tehát nagyjából elkészült. Azonban az árok az északi és déli oldalon hirtelen megszakad. Igaz, ezek igen meredek oldalak, de a várárkoknak mindig szokott lenni „kifutása”, ami itt hiányzik. A vár platójának keleti vége alig emelkedik ki a kelet felé kinyúló gerincből. Ez a gerinc kb 40 m hosszan lejt keleti irányban, a végén meredekké válik és itt az egész hegyoldalát kőgörgötteg borítja. Ez a gerinc semmi mesterséges átalakítást nem mutat, semmiképpen sem tartozhatott a vár területéhez. A vár platóját viszont semmi sem védte e gerinc felől, sem ároknak, sem sáncnak nincs nyoma. A plató alatt 10 méterre, a gerincnek kissé az oldalában, van egy nagyobb gödör, ez talán egy itt tervezett árok ásásának a kezdetét jelenti.

Az árok külső sáncának kis mérete a hegynyergen, az északnyugati oldalon látható, el nem teretgett földhalom, a sáncárok két végének befejezetlensége és a keleti gerinc felőli védelem teljes hiánya alapján, egyet kell érteni Dénes József megállapításával, mely szerint egy befejezetlen várral van dolgunk. Lelet nem található a felszínen, de jellege alapján középkori létesítmény.

Gyöngyöstarján – Világosvár (5. kép)

Szerepel Könyöki József,³⁹ majd Gerecze Péter jegyzékében, utóbbi helyen Csánki Dezsőre hivatkozva.⁴⁰ Hanák Kolos mint „avar sáncokat” említi.⁴¹ Bartalos Gyula „ős-vár”-nak nevezi,⁴² amelyhez felvezet az „Ördögoldal” „kőgarádjá”.⁴³ Pásztor Józsefnél is többször szerepel, közelebbi adatok nélkül. 1933-ban a hegy távlati rajzát is közli, de ezen maga a vár nincs ábrázolva.⁴⁴ Még két, közelebbi adatok nélküli említését ismerjük.⁴⁵ Dénes

39 KÖNYÖKI József 1905. 285.

40 GERECZE Péter 1906. 373.

41 HANÁK Kolos 1909. 66.

42 BARTALOS Gyula 1909. 436.

43 BARTALOS Gyula 1910. 122

44 PÁSZTOR József 1912. 233., 1913. 15., 1929. 268., 1933. 11.

45 BARCZA Imre – VIGYÁZÓ József 1930. 115. – Turista Magazin 30 (1978) 10.

József 1980-1983 között kereste fel a várat Skerletz Ivánnal együtt. A várról rövid leírást és vázlatos rajzot közölt.⁴⁶

A várra történeti adatot nem ismerünk. 1275-ben említik a „Vylagus” – hegyet Gyöngyöstarján határában.⁴⁷ Mivel még csak „hegy”-nek nevezik, a vár ekkor feltehetően még nem állt.

A Világosvár (vagy Világoshegy) (708,6 m) Gyöngyöstarjától észak-északnyugatra 5 km-re emelkedik. Tőle északnyugatra 1,5 km-re magasodik föléje a 814,4 m magas Tóti-hegyes. A Világosvár hegye önállóan emelkedik ki messze környezetéből, rendkívül meredek, többnyire sziklás oldalaival feltűnő alakú. Teteje viszonylag keskeny, kb. 250 m hosszú gerincet képez, amelyet a vár teljes egészében magába foglal. A gerinc legmagasabb pontja a nyugat-északnyugati végében van, innen egyenletesen lejt a másik vége felé, kelet-délkelet irányába, amely már 30 méterrel alacsonyabb szintet jelent.

A vár négyrészes. A felső vár az észak-északnyugati végében van. Legmagasabb része a gerinc végén igen meredek, sziklás hegyoldal felett húzódik, alig 6-8 m átmérőjű kis platóval, egyébként az egész felső vár belső területe dél irányában erősen lejt. Ennek aljában határolja egy, részben sziklába vágott árok, felkanyarodva a gerincre, azt átvágva. Az árok szélessége a déli oldalon 8-10, fent a gerincen 12-13 m. Az árok alján néhány nagy sziklatömb van, úgy tűnik, nem legurult, hanem bennehagyott, eredeti helyükön álló sziklák.

A felső vár keleti vége különösen sziklás, az árkot ebbe vágta bele. Az árok belső oldala felett két, egymással össze nem függő, hosszúkás, mesterségesen a sziklába vágott, függőleges oldalú mélyedés van, mélységük 3, illetve 4 m. Rendeltetésük kérdéses, falnak nincs nyoma a felsznen.

A gerincen az árok külső oldalán sánc húzódik, majd újabb, 12 m széles árok következik, de ez már sekélyebb. Utóbbi árok után az első elővárban haladhatunk lefelé a gerincen. 68 m után érjük el a következő, a gerincet átvágó árkot, szélessége 6, hossza kb. 15 m. A második elővár mindössze 14 m hosszú, majd újabb, az utolsó árok következik. Részben ezt is sziklába vágta, szélessége 8, hossza kb. 14 m. Az utóbbi két árokban eredeti helyén bennehagyott sziklatömbök vannak, feltehetően az átjárás könnyítésére.

Az utolsó árkon túl már a harmadik elővárban vagyunk, amely a hegygerinc végéig, a meredekbe átváltó hegyoldalig tart. Szélei elmosódottak, nincs határozott perem, ezért a méretét sem lehet pontosan meghatározni. Hossza kb 90, szélessége a hegygerinc természetes alakja alapján kb. 20 m.

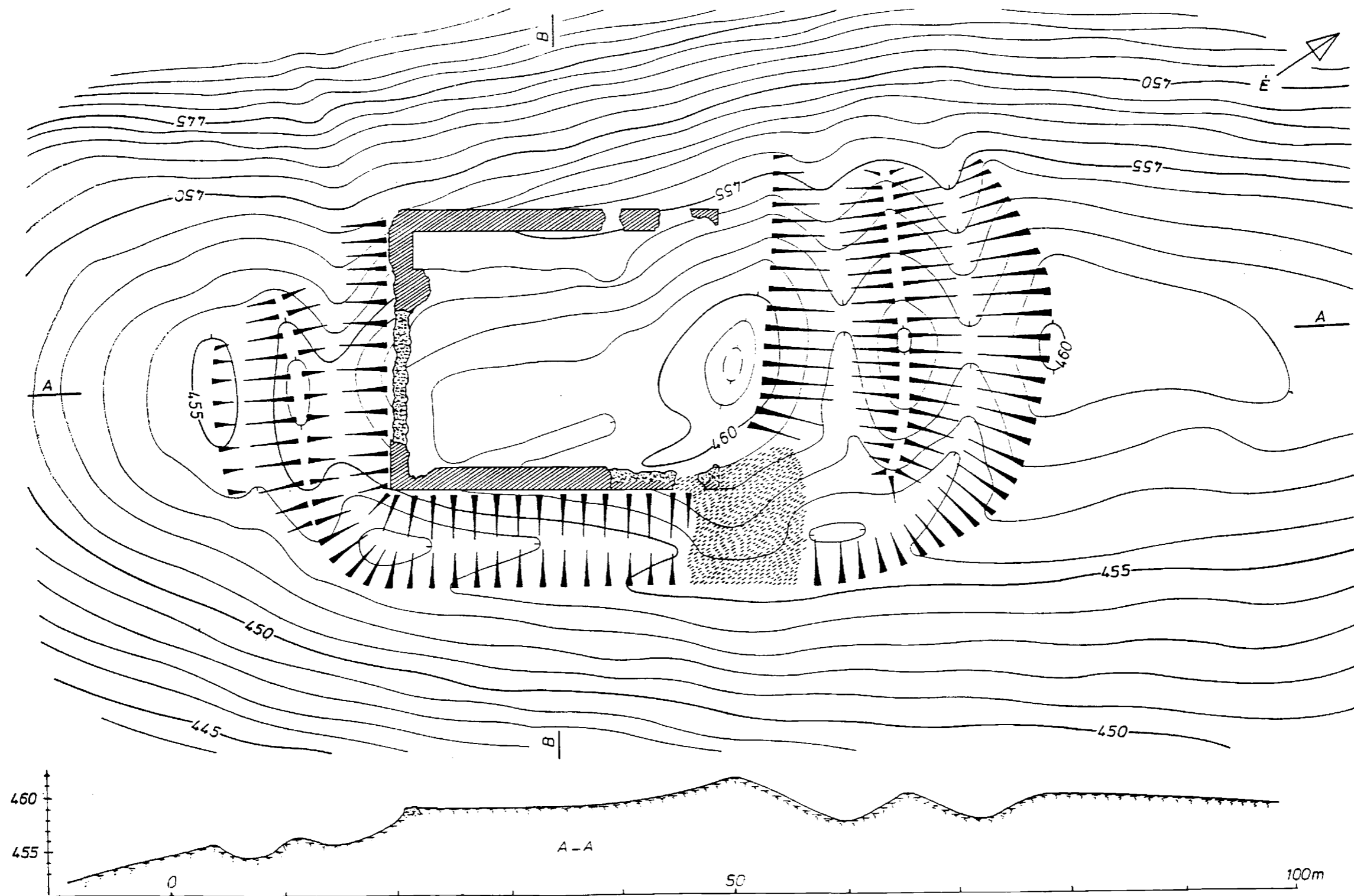
A három elővárat a déli oldalon, a meredek hegyoldal felett, egyenes vonalban összefüggő terasz kíséri. Néhol csekély belső magassággal sánc is van a szélén. Ezt Dénes József habarcsos falmaradványnak tekinti, de ezt csak ásatással lehetne közelebbről meghatározni. Ez a terasz a harmadik (utolsó) elővárat is majdnem végig határolja.

Az északi oldalon is van terasz, de csak a második elővár szélén és részben a harmadik elővárnál. Rövid szakaszon itt is csekély belső magasságú sáncot találunk.

A vár teljes hossza megegyezik a hegygerinc természetes hosszával, vagyis kb. 250 m. A felső vár csupasz, füves, kevés bokorral, a többi részét jól áttekinthető ritkás erdő fedi. Egyedül az első elővár északi felét borítja áthatolhatatlan sűrű bokor. A felszínen, amint azt Dénes József is említi, az Árpád-kor második feléből fehér színű korongolt cseréptöredékek és égett paticsok találhatók.

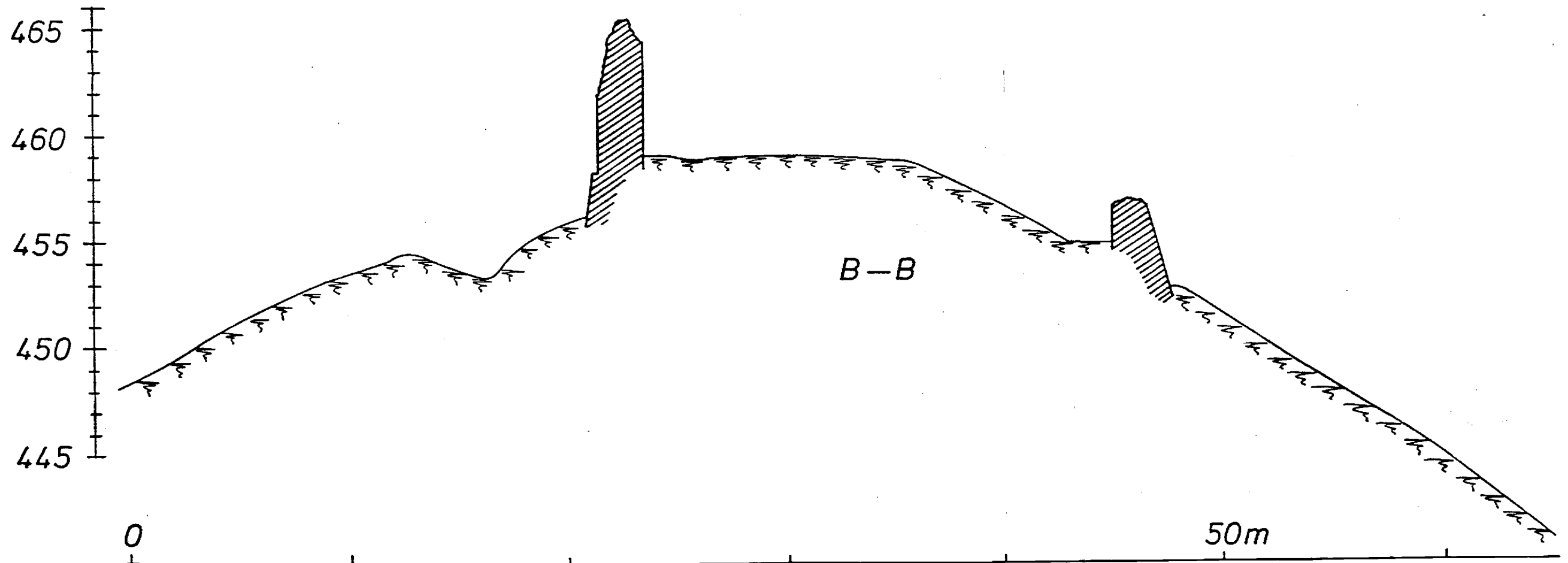
46 DÉNES József 1985. 82-83., 1990. 44.

47 GYÖRFFY György 1987. 139, 140.

épülettörmelék

MARKAZ-MARKAZVÁR 1992

MARKAZ-MARKAZVÁR 1992

Markaz – Markazvár (6 – 7. kép)

Néhány korai említés⁴⁸ után Pásztor József többször is foglalkozott a várral. 1910-ben arról tudósít, hogy többedmagával elkezdtek Heves megye várainak a bejárását, így jutottak el Markaz várába is.⁴⁹ Az eredményeket nem sokkal később munkatársa, Vargha Tivadar ismertette, a vár rajzát is ő készítette.⁵⁰ Pásztor 1929-ben a vár rövid leírását adta és a vár alaprajzát valamint a látképét is közölte.⁵¹ 1933-ban részletes leírást és a történeti adatokat adta közre. A várról egykorú írás közvetlenül nem emlékezik meg, de Markaz falura több adatot ismerünk és így közvetve némi ismeretünk a várról is van.⁵² Később Kozák Károly ismertette részletesen a várral kapcsolatos történeti adatokat. Eszerint feltehetően a tatárjárás után épült, Kozák feltételezése szerint azonban már a XIV. században. Építését a kömyék legnagyobb birtokos családjával, a Kompoltiakkal hozza összefüggésbe. A családra és Markaz falura a XIV-XVI. század között több adat ismert. A falu 1552-ben elnéptelenedett, a vár is legkésőbb ekkor elpusztult. Kozák a várat részletesen leírta, de ebben úgy tűnik, főleg Pásztor munkájára támaszkodott.⁵³ Röviden ismerteti Kiss Gábor is, a régebbi irodalmi adatok alapján.⁵⁴ Utoljára Dénes József foglalkozott a várral, helyszíni bejárása alapján. Nevét „Aba Sámuel vára” gyanánt említi. A várleírásban egy lényeges dologban tér el az alább ismertetett megállapításoktól, ugyanis ő a körítőfalat trapéz alakúnak mondja.⁵⁵ Az új felmérés azonban Vargha Tivadar felméréseivel egybehangzóan szabályos téglalap alakot eredményezett.

Markaz községtől északnyugat irányában, kb 1,5 km-re emelkedik a Várberc, amely a Hegyestető (628 m) délnyugati nyúlványát képezi. A Várberc keskeny gerinc, kissé bemélyedő nyereg után emelkedik ki a Markazvárat magába foglaló vége. A hegynyúlvány oldalai meredek, különösen az északnyugati oldal, amely szinte megmászhatatlan, sziklás, görgeteges.

A vár szabályos téglalap alaprajzú, szélein kőfal maradványa fut körbe. Csak az északkeleti oldala pusztult le szinte nyomtalanul a felszínen, de két végének indítása itt is jelzi a fal irányát. A falmaradvány belső és külső falsíkja többnyire ép, csak az északkeleti belső széle nem állapítható meg pontosan ásatás nélkül. A fallal kerített terület hossza, belső mérete, kb 26, szélessége 21,5 m. A fal szélessége a délkeleti és délnyugati oldalon 2 m, az északnyugati oldalon pedig 1,5 m magasságban a falrom tetején mérve 1,7 m. Utóbbi helyen azonban a fal külső oldala ferdén támaszkodik a hegyoldalnak, lefelé tehát szélesedik. A déli és északi falsarok ép, a nyugati már hiányos, azonban a mellette húzódó ép falsíkok alapján pontosan meghatározható a helye. A legrosszabb állapotban a keleti falsarok maradt fenn, de a kőomladékban ez is megállapítható.

A fal legmagasabb része a délkeleti oldalon van, a déli saroktól mérve 20 m hosszán, belső magassága 6 – 6,5 m. Külső oldala keskeny párkány után kissé ferde síkban támaszkodik a várarok szélére, külső magassága a talajszint fölé 9 méterre magasodik. Az északnyugati fal 29,5 m külső mérettel végig jól követhető, magassága átlag 2 m, de az északkeleti végén egy nagyobb és egy kisebb része teljesen lepusztult. A délnyugati fal két

48 BÉL Mátyás 1730-1735. 98-99. – PESTY Frigyes 1864. 176. – KÖNYÖKI József 1905. 285.

49 PÁSZTOR József 1910. 52.sz.

50 VARGHA Tivadar 1913.

51 PÁSZTOR József 1929.103-107.

52 PÁSZTOR József 1933. 103-107.

53 KOZÁK Károly 1969. 407-408.

54 KISS Gábor 1984. 236-238.

55 DÉNES József 1985. 86-87., 1990. 44-45, 53.

vége viszonylag ép, középső része azonban ma már nem látható a felszínen. Az északkeleti falnak ugyancsak semmi nyoma, csak a két vége alapján sejthető a vonala. A helyén kb 2 m magas töltés emelkedik. Lehetséges, hogy ez utólagos feltöltést jelent.

A várbelső délnyugati fele viszonylag egyenes felületű, 4 méterrel magasabban van, mint az északnyugati, folyosószerű széle. Utóbbi jelenleg kb. 2 – 3,5 m széles, a két rész között meredek rézsű emelkedik.

A Kozák Károly által közölt régi felmérés szerint utóbbi „folyosó” hosszában egy belső fal futott végig, délnyugati végében pedig egy lépcsőt is ábrázol. Ezek ma már nem láthatók, a belső falnak csak a délnyugati körítőfalból kiinduló kezdete maradt meg.

A falakon lőrés, vagy ablak nincs. Néhány kis lyuk látható, de ezek vagy gerendafészek, vagy építési állványrögzítések helyei. A várbelsőn néhány kisebb bolygatás gödre látszik, egyedül a nyugati sarokban van egy kisebb, de mélyen kiasott gödör.

A várfalakat kívül árok kíséri, csak az igen meredek délnyugati oldalon nem volt. Az északkeleti oldalon, a feltételezhető bejárata felől, két mély árok védte, szélességük 12 – 13 m. A belső árok belső szélén emelkedik a már említett magas töltés.

E két árok egyesül és ennek folytatásaként a délkeleti oldalon már csak egy, 9 m széles árkot találunk, amely átkanyarodik a délnyugati oldalra. A hegygerinc délnyugat irányába enyhe lejtéssel folytatódik, ezért itt is találunk egy rövid külső árkot, de ez igen sekély, szélessége pedig 7 m.

A falak alatt, a várárok belső oldalát vastag faltörmelék borítja. Különösen sok törmelék van a keleti sarokban, ahol a várárok teljesen fel is töltődött.

Pásztor József 1933. évi leírásában, majd később Kozák Károly munkájában is, a „nyugati” (pontosabban az északnyugati) oldalon „csigás szerkezetű” víznyerő helyet említenek, ahol állítólag a vizet a mélyen fekvő patakból nyerték volna. A közölt régi alaprajzon meg is jelölték ennek helyét. Ilyennek azonban a leggondosabb vizsgálódással sem találtam nyomát. Sem a falon nem látni bármilyen nyílást ezzel kapcsolatban, sem az igen meredek, sziklás hegyoldalon nincs nyoma bármilyen mélyedésnek, járatnak.

Dénes József a vár területéről fehér színű, késő -Árpád-kori cserepeket említ.

Mátraderecske – Kanászvár (8. kép)

Két említés⁵⁶ után Pásztor József írta le először röviden a várat, vázlatos alaprajzzal.⁵⁷ Nagyrészt ezt követték a későbbi leírások is.⁵⁸ Kozák Károly részletesebben is leírta a várat, de úgy tűnik, hogy a régi leírások és a már említett vázlatos rajz alapján. A ma is álló, magas falcsontot nem a tényleges helyen jelölte.⁵⁹ Legutóbb Feld István foglalkozott a várral részletesen. A birtokviszonyok alapján arra következtet, hogy bizonyára az Aba-nemzetség Recski ága építtette. Feld a toronyra távoli, XIII-XIV. századi analógiákat ismertet. A várra vonatkozó adatok híján csak annyi bizonyos, hogy a XVI. században már nem állt⁶⁰

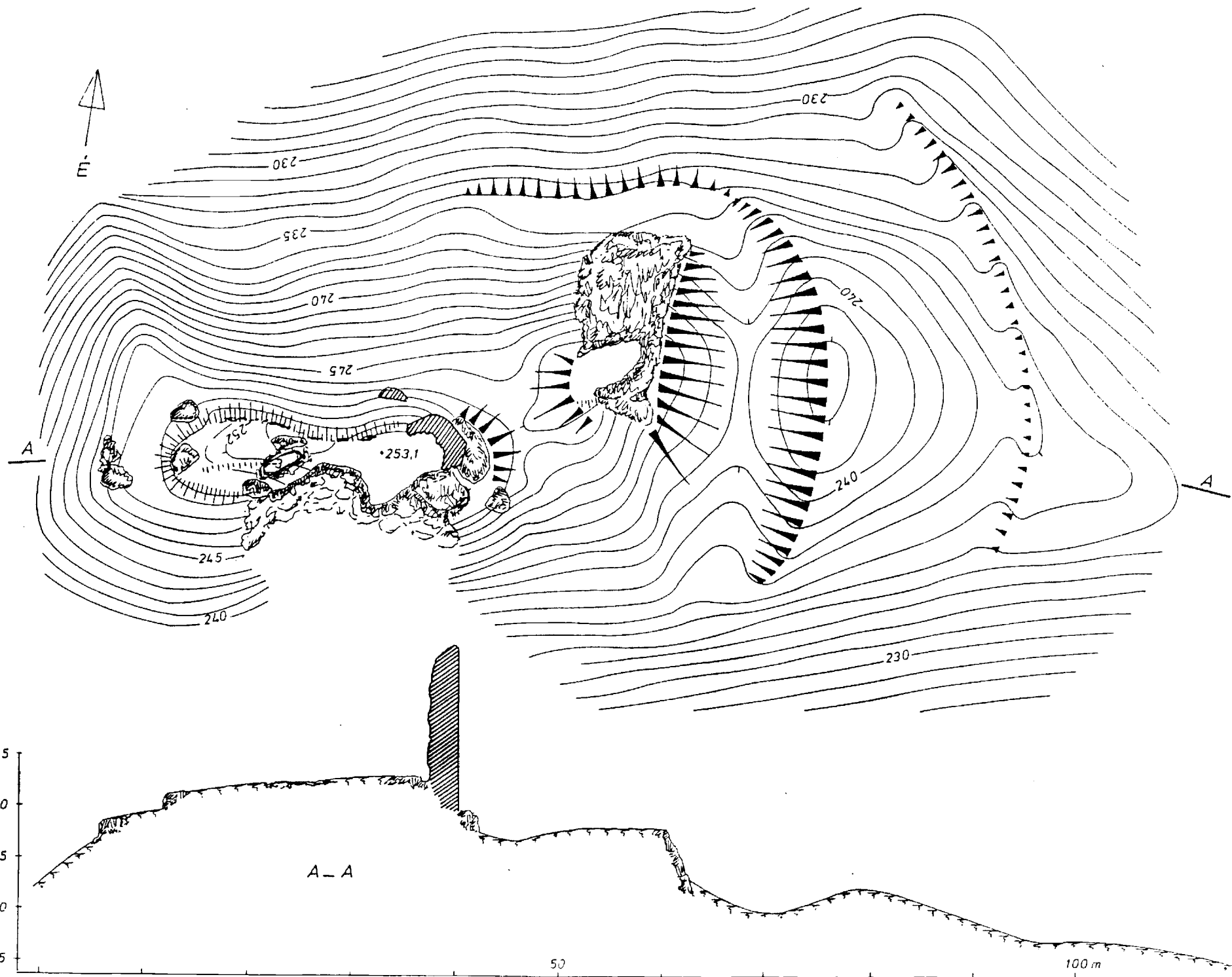
56 FÁY András 1819. 4. – GERECZE Péter 1906. 367.

57 PÁSZTOR József 1911. 4 sz., 1929. 142-144., 1933. 31-34.

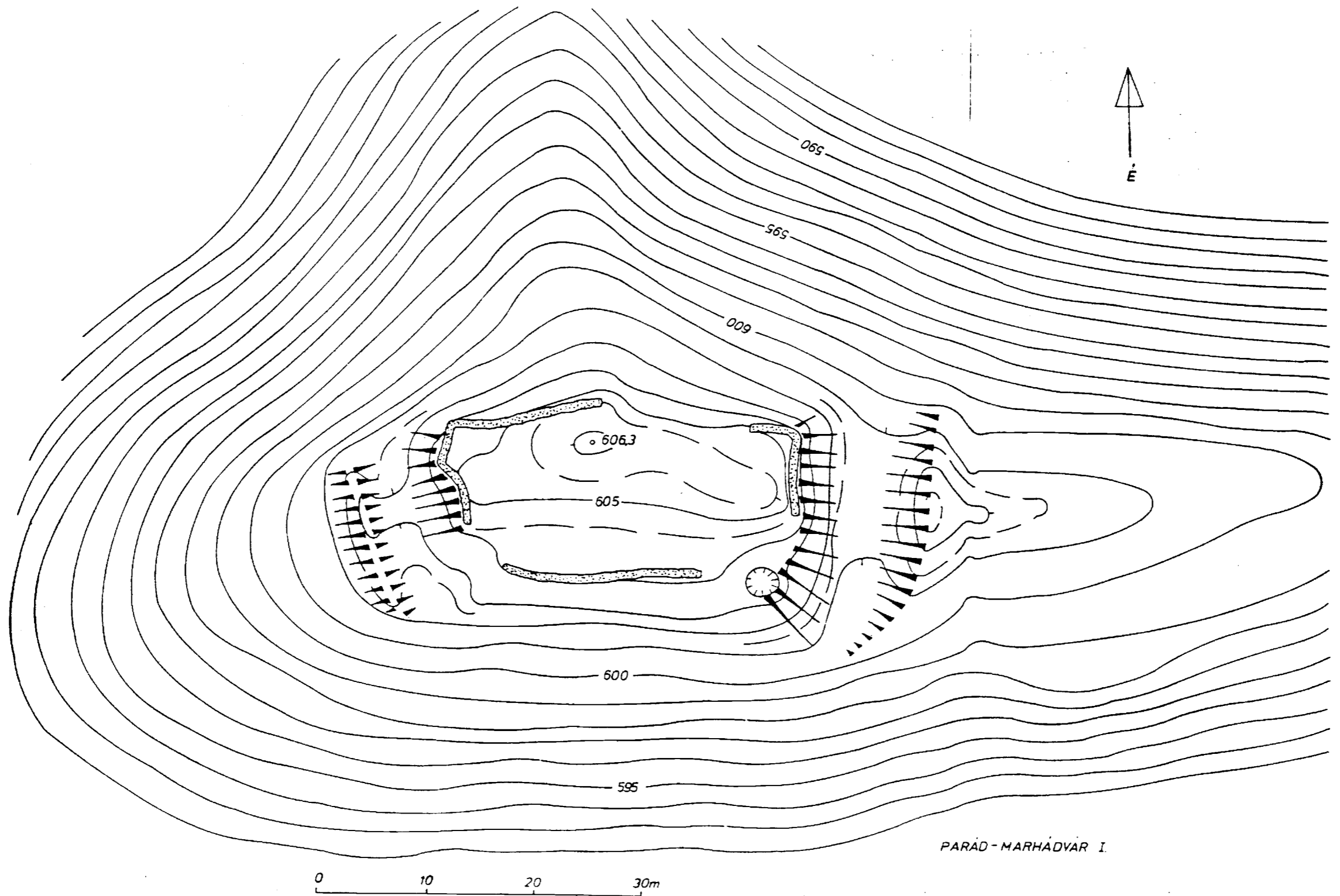
58 Mátra 1969. 225. – Várturák kalauza I. 1975. 116. – KISS Gábor 1984. 238-239.

59 KOZÁK Károly 1969. 418-419.

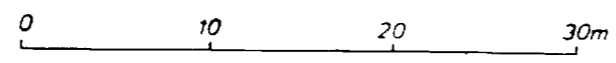
60 FELD István 1982-83.

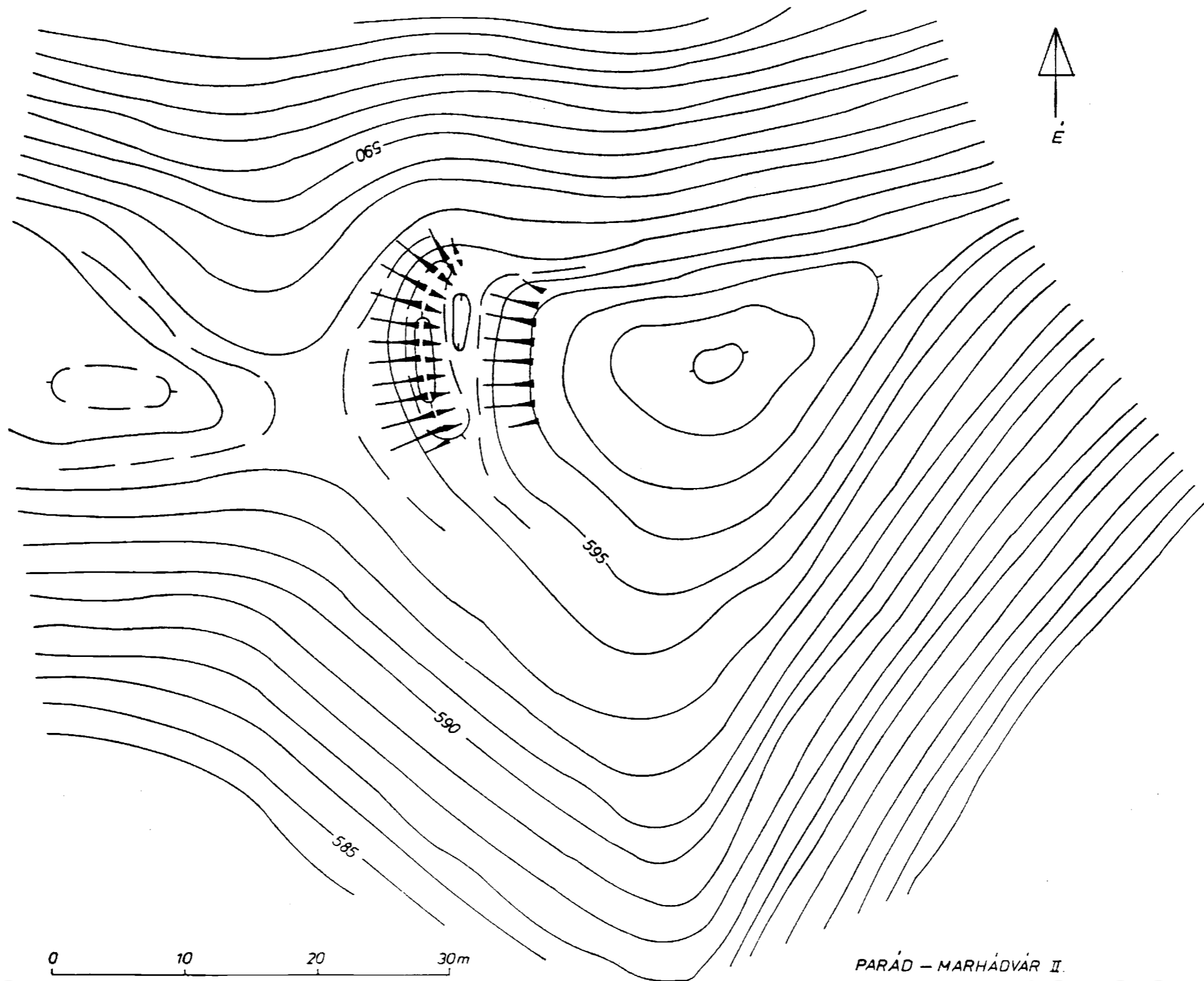

MÁTRADERECSCHE-KANÁZSVÁR 1993

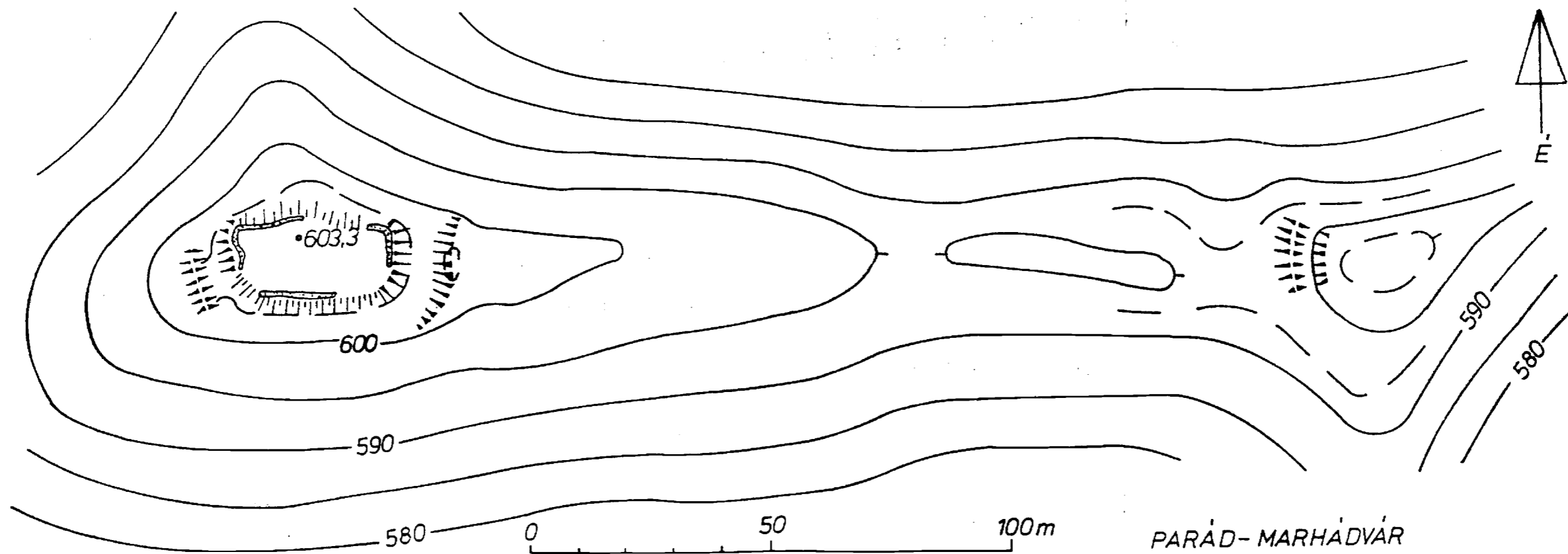

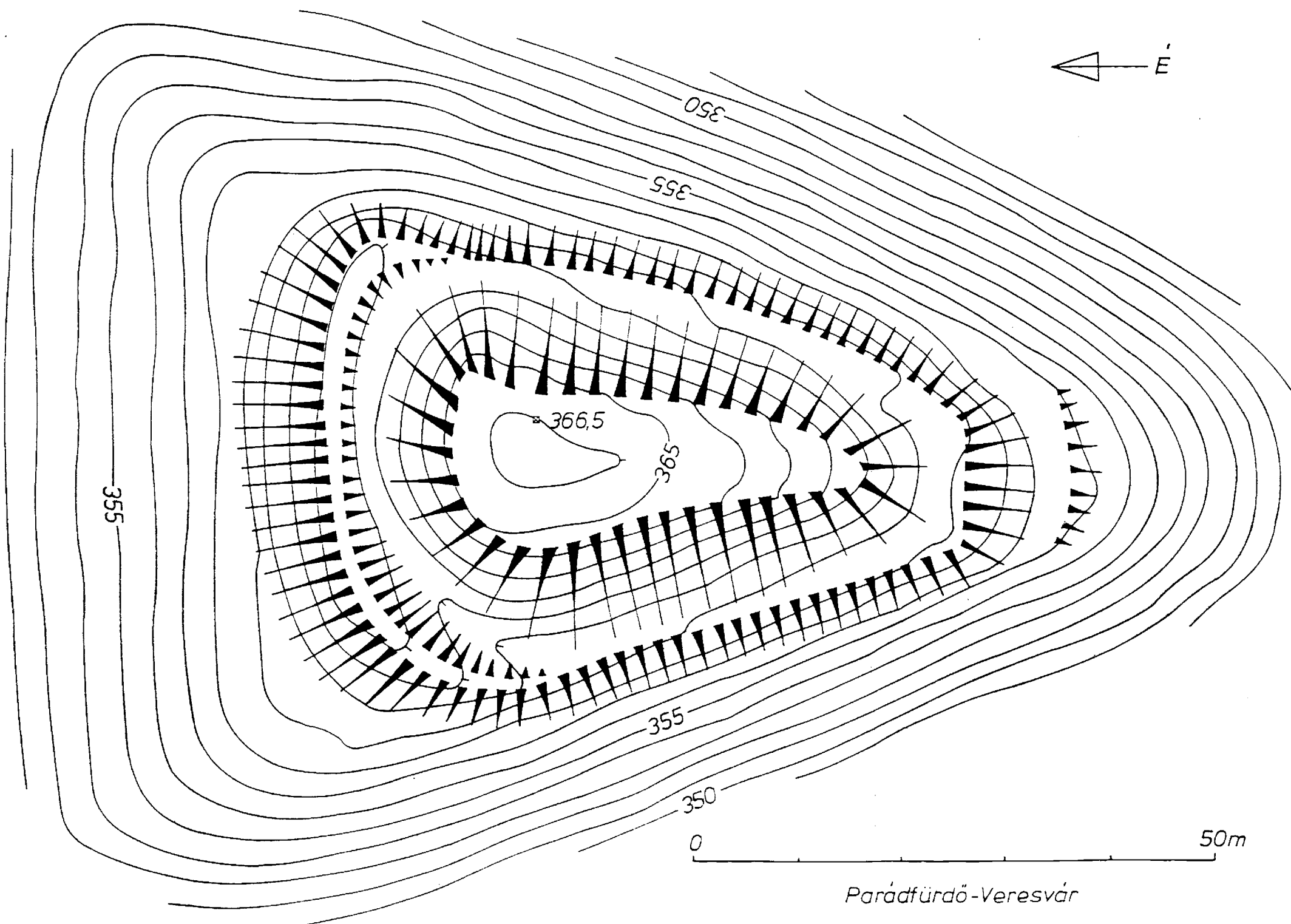
PARAD-MARHÁDVAR I.

PARÁD - MARHÁDVÁR II.

Kanázsvár Mátraderecske templomától dél-délkeletre 1,2 km-re, Recsk templomától északnyugatra 1,5 km-re van. Nyugat irányába kinyúló, keskeny hegygerinc végét foglalja magába. A hegy nyugati és déli aljában kanyarog a Recsk – Mátraderecske közötti vasútvonal. A hegyoldal rendkívül meredek, helyenként függőleges, megmászhatatlan sziklafalakkal.

A vár belső területe rendkívül keskeny, erősen egyenetlen, sziklás felületű gerincen van. Falmaradvány csak a keleti végében található, ahol egy többszögletű toronynak még ma is kb 15 m magas csonkja áll. Külső oldalán a szép kváderköves borítás fenn a magasban egy nagy felületen ma is épen látható. Egyébként a fal síkja is követhető négy, egymásra tompaszögben csatlakozó részen. A torony belső oldala erősen töredékes. A Kozák Károly által is említett, a torony közepén felvezető, sziklába vágott lépcsőt ma már nem látni. A régi alaprajz szerinti, az északi oldalon négyzet alakú kiugrás (kaputorony?) sem található ma már, ennek csak a külső fala látszik kis csonk alakjában. Egyéb fal az egész vár területén nincs a felszínen. A régi alaprajzon feltételezik az udvart körülvevő várfalat, ennek körvonalát azonban a valóságos helyzethez képest túl szélesre vették. A toronyhoz csatlakozó belső terület igen egyenetlen, sziklás, legnagyobb szélessége 7 m, de ennek is egy része már erős lejtőt jelent. Egy helyen pedig 2 m-re szűkül össze. A déli és nyugati oldalon a pontos szélét nem lehet megállapítani. A várbelső hossza kb 25 m.

A belső várat keletről, a hegynyúlvány folytatása felől, részben sziklába vágott árok védte, szélessége 10 m körüli volt, de ma már erősen feltöltődött. Ehhez csatlakozik egy sziklás plató, kis elővárként, területe mindössze 8 x 4 m, nagyobb rész sziklás meredek fogja körbe. E kis plató alatt újabb árok következik, szélessége 16, mélysége 8 m. Az árok a déli oldalon a meredek oldal felett végződik, a másik vége azonban átkanyarodik a meredek északi hegyoldalra és itt még 25 m hosszan, terasz alakjában követhető.

E második, nagy árkon túl, a meredeken lejtő gerincen 20 méterrel lejjebb újabb árok következik, kb 45 m hosszan választja el a várat a hegygerinc folytatásától. Ez azonban már erősen feltöltődött, csak elmosódott alakban követhető.

Parád – Marhádvár (9 – 11. kép)

Könyöki József,⁶¹ Bartalos Gyula⁶² és Pásztor József említi,⁶³ de közelebbi adatok nélkül. Pásztor felvetette, hogy az Aba nemzetségben előforduló Marchard személynévvel függhet össze a vár. A Barcza-Vigyázó fele útikalauz is ezt említi.⁶⁴

Dénes József bejárta, röviden leírta és vázlatos rajzát is közölte. Megállapította, hogy a hegytetőn két vár nyoma látszik. Mint feltételezést, ő is említi a Marchard nevet, aki 1246 után mint újvári ispán szerepel. Dénes az I.számú vár előterében 100 m hosszú elővárat is említ⁶⁵. A hosszan elnyúló hegytető közepén valóban van egy erős mélyedés, ez azonban nézetem szerint természetes eredetű, így az elővár létét nem látom bizonyítottnak.

Parádtól délre kb 5 km-re, az Ilona-völgy déli vége ketté ágazik, közötté emelkedik a

61 KÖNYÖKI József 1905. 285.

62 BARTALOS Gyula 1909. 436., 1910. 116.

63 PÁSZTOR József 1911. XIII., 1913. 15-16., 1929. 82., 1933. 4, 8.

64 BARCZA Imre – VIGYÁZÓ József 1930. 158.

65 DÉNES József 1990. 46, 54.

Marhád nevű hegy, tszfm 603,3 m. A hegytetőt képező, kelet-nyugat irányú gerinc két vége kissé kimagasodik. Mindkét végén van egy-egy vár, egymástól 175 m-re.

Marhád I. vár: A gerinc nyugati végét foglalja magába. Szélén teljesen lepusztult, körvonalaiiban is erősen rongált kőfal maradványait találjuk, amely a téglalap alaprajzú területet körbeveszi. A faltörmelékben kevés téglá is akad. Belső területe kissé domború, délkeleti sarka erősen bolygatott. A fallal kerített terület hossza 32, szélessége 17 m.

Két végén egy-egy árok mélyed a sziklás talajba, a nyugatinak külső szélén alacsony sánc is van. A gerinc felőli, keleti árok a nagyobb, szélessége 12, mai mélysége 3 m. A két hosszanti oldalon nincs nyoma ároknak. Dénes József itt is talált fehér színű, Árpád-kori cserepeket.

Marhád II. vár: A hegygerinc keleti vége feltűnően, kúposan kiemelkedik. A gerinc felől, a kúpos csúcs nyugati aljában árok és ennek külső oldalán sánc van, hossza 18 m, az árok szélessége 8 m. A sánc és az árok észak felé az igen meredek hegyoldal felett végződik. Déli végüknek azonban nincs folytatása a csúcs délnyugati aljában, ahol pedig a védelem szempontjából szükséges lett volna.

A csúcs északkeleti aljában igen keskeny, alig 2 m széles, sziklás gerinc indul, erről az oldalról sincs nyoma ároknak, vagy sáncnak, vagy sáncnak. Magán a kis csúcson sincs nyoma semmilyen földmunkának, esetleges épületnek. Egyet kell érteni Dénes József véleményével, miszerint itt egy elkezdett, de be nem fejezett várépítés maradványait találjuk.

A két vár esetleges kapcsolatára nincsen adatunk, oklevelek nem említik.

Parád – Veresvár (12.kép.)

Több helyen említik,⁶⁶ de csak Dénes József írta le a sáncokat és mérte fel vázlatosan a várat.⁶⁷ A várra vonatkozó történeti adatokat nem ismerünk.

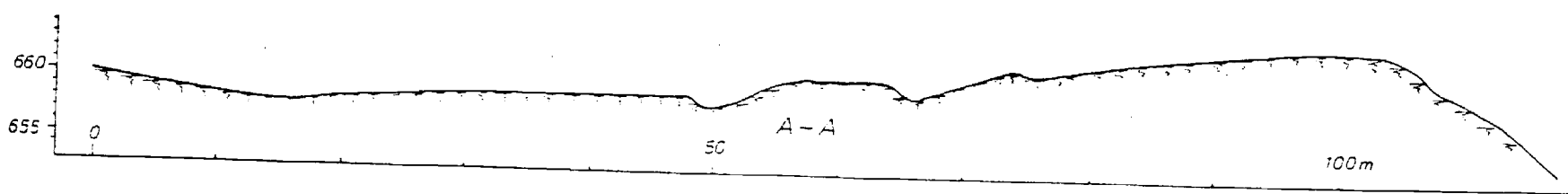
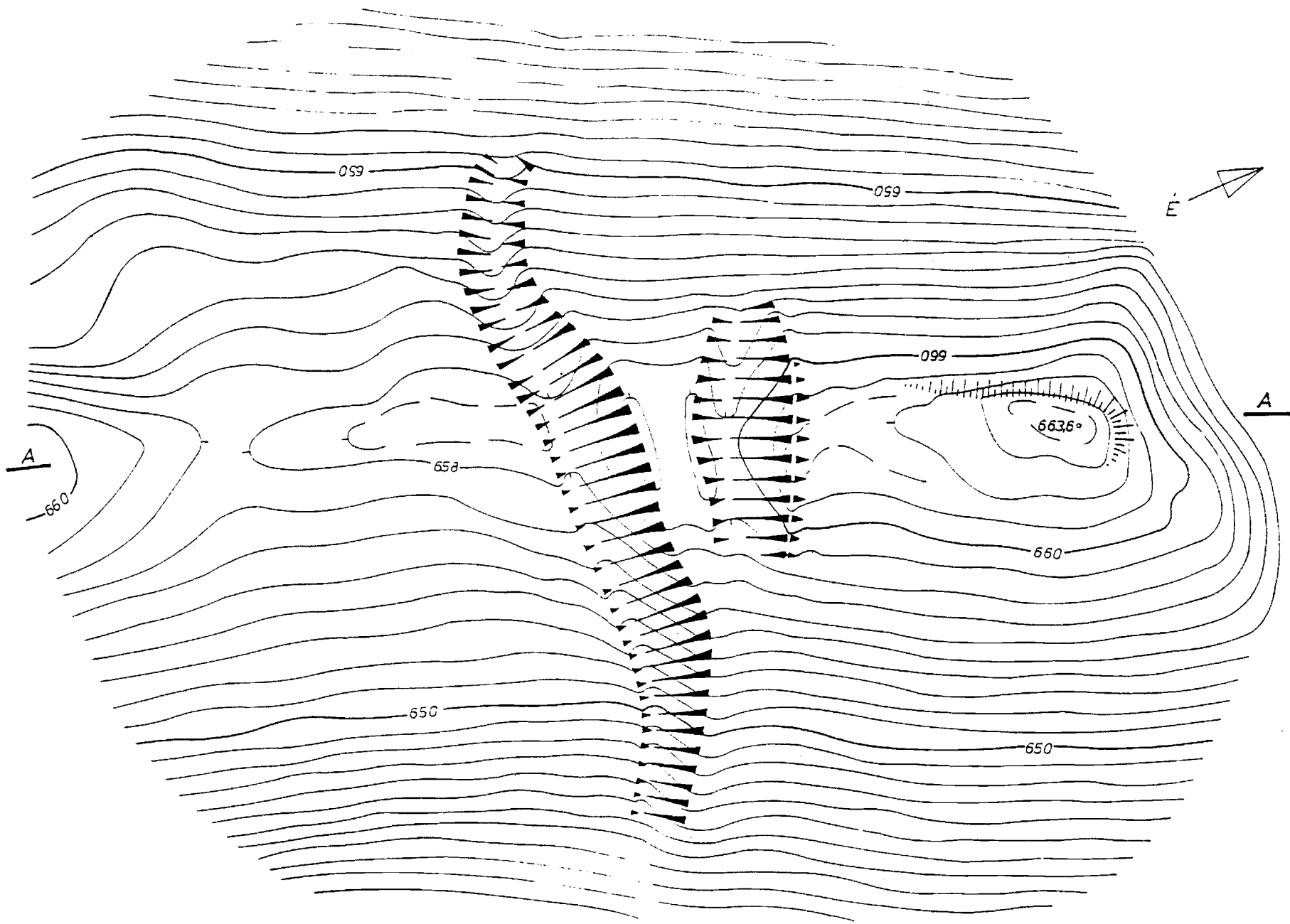
A Veresvár nevű hegy közvetlenül Parádfürdő felett, délre emelkedik (366,5 m). Nyugati oldala alatt az Ilona-patak folyik. Önálló hegy, oldala körös-körül igen meredek.

A vár a legmagasabb hegytetőt foglalja magába. Alakja hosszúkás, déli, csúcsban végződő vége felé lejt. Hossza 40, legnagyobb szélessége 15 m. Észak felé rövid, enyhébb lejtő folytatódik, erről az oldalról 10 m széles, 3 – 3,5 m mély árok védi, külső oldalán sáncsal. A sánc a vár keleti és nyugati, hosszanti oldala alatt, 4-5 méterrel alacsonyabb szinten terasz alakjában folytatódik. Közülük a nyugati oldalon lévő alig 1,5 m széles. A terasz a várat körbe futja, a déli csúcs alatt 10 m hosszú egyenes szakasza van. Utóbbi alatt, további 10 méterre még egy, de elmosódottabb terasz zárja le a várat a dél felé lejtő hegygerinc felől.

Az egész várat jól áttekinthető erdő borítja. Az itt-ott megbolygatott részeken, amint azt Dénes József is megemlíti, cserepeket találni, melyeket a középkor korai századaiba lehet sorolni.

66 FÁY András 1819. 4. – BARTALOS Gyula 1909. 436. – PÁSZTOR József 1912. 234., 1933. – Vártúrak kalauza I. 1975. 128.

67 DÉNES József 1990.46.

RECSK-SZEDERJES TETŐ

Recsk – Szederjестető (13. kép)

A vár sáncait, árkait Pesty Frigyes helynévtárában már említik.⁶⁸ A várak felsorolásában Könyöki Józsefnél is szerepel.⁶⁹ Pásztor József tudott róla, de a helyszínen nem járt és tévesen a Szederjестető 676 m magas csúcsán tételezte fel a várat.⁷⁰ Dénes József 1980-1983 között járt a helyszínen Skerletz Ivánnal együtt, helyesbítették a vár pontos helyét és vázlatos felmérést is végeztek. A felszínen sok csigavonalas díszítésű fehér cseréptöredéket talált, az Árpád-kor késői szakaszából.⁷¹ A várra vonatkozó történeti adatokat nem ismerünk.

A Szederjестető Recsktől délre 5 km-re emelkedik, az Oroszlánkőhöz hasonlóan a Kékesről keletre kiinduló mátrai főgerinc hegyeinek egyike. A vár nem a főcsúcson van. A főcsúcstról két (várépítésre egyaránt alkalmas) oldalgerinc nyúlik ki, a nagyobbik délkelet felé, a kisebbik északkelet felé. A vár az utóbbin van (663.5 m). Három oldalról meredek hegyoldal veszi körbe, különösen az északnyugati járható nehezen.

A gerinc igen keskeny, 10-12 m széles, a végén pedig, ahol kissé felmagasodik és maga a vár is van, alig 7-8 m szélességű. A vár központi része a gerinc legvégén, a legmagasabb részen van. Széle, pereme az északnyugati és északkeleti oldalon határozható meg, délkeleti oldala azonban törés nélkül megy át a hegyoldalba. Ezért a vár főterületének szélessége csak közvetlenül határozható meg, kb 7-8 méterben, hossza 32 m.

A fővárat a gerinc folytatása felől árok védi, ennek hossza 26, szélessége 8-10 m, mai mélysége közepén 2 m. Belső oldalán csekély magasságú sánc kíséri. A központi rész többi oldalán nincs felszíni nyoma erődítésnek.

5 méterrel tovább újabb árok következik. Ez azonban nem csak a gerinc tetejét vágja át, hanem mindkét oldalon messze lenyúlik a meredek hegyoldalra. A nyugati oldalon a gerinctetőtől számítva, 10 méterrel alacsonyabb szinten hirtelen északnak fordul és mintha egy darabig nagyjából vízszintesen haladna. Ez a rész azonban erősen sziklás, töredezett, nem világos a vonala és az sem, mennyiben mesterséges eredetű. Ezért ezt a részt a rajzon nem ábrázoltam.

E külső árok másik vége, a keleti oldalon még mélyebbre, 15 méterrel mélyebb szintig követhető. Itt azonban egy modern dózerút megszakította. Az út vonalánál lejjebb nem folytatódik a sánc. Dénes József felveti, hogy a dózerút valószínűleg a sánc itt vízszintesre forduló részén halad. Ő különben a hegy másik oldalán a sánc végén, mélyen lent, ugyancsak vízszintesre forduló védelmi vonalat tételez fel. Ez nem kizárt, de ezek a vonalak már annyira mélyen vannak és a felettük emelkedő hegyoldalak annyira meredek, hogy a magam részéről itt már nem tételezek fel védelmi vonalat. Ehhez hasonló, meredeken lefutó sánc van az ugyancsak középkori Galyaváron is, de annak sincs vízszintesre forduló folytatása az igen meredek hegyoldalra.

A vár egész területén, mint azt Dénes József is leírta, sok fehér színű, java-középkori cseréptöredék található.

68 PESTY Frigyes 1864. 230, 232.

69 KÖNYÖKI József 1905

70 PÁSZTOR József 1911. 1.sz., 1933. 4, 10.

71 DÉNES József 1985. 87-88., 1990. 46.

Irodalom

- BARCZA Imre – VIGYÁZÓ János**
1930. A Mátra részletes kalauza. Budapest
- BARTALOS Gyula**
1909. Heves vármegye őskora. In : BOROVSZKY Samu 432-444
1910. Történeti kincsek a Mátrában. In : Gyöngyösi Kalendárium 114-125.
- BÉL Mátyás**
1730-1735. Heves megye ismertetője. (Fordította és jegyzetekkel ellátta Soós Imre).
Eger 1968.
- BENDA Kálmán**
1983. A magyarországi végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején.
Studia Agriensia 3.
- BOROVSZKY Samu**
Heves vármegye (MOVV) Budapest é.n.
- CSORBA Csaba**
1977. Magyarországi kirándulások. Budapest
- DÉNES József**
1984. A Mátra őskori és középkori várai (Kézirat. ELTE Régészeti Tanszék. Szakdolgozat.) Budapest
1985. Árpád-kori várak a Mátrában. Agria 21. 77-91.
1990. A Mátra-hegység Árpád-kori várai. In : Castrum Bene 1989. Gyöngyös. 42-55.
- DÉNES József – NOVAKI Gyula**
1995. Őskori várak a Mátrában. In : Mátrai Tanulmányok. 7-27.
- ENGEL Pál**
1977. Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437).
Budapest
- FÁY András**
1819. Parád leírása több tekintetből. Tudományos Gyűjtemény VI. 3-285.
- FEHÉR Miklós**
1978. Mátra. Útikalauz. Budapest
- FELD István**
1982-83. A Mátraderecskei Kanászvár és az éllel ellátott henger alakú tornyok. Agria
19. 111-133.
- FÜGEDI Erik**
1977. Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Budapest
- GENTHON István (Szerk.)**
1954. Nógrád megye műemlékei. Budapest
- GERECZE Péter**
1906. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma (Magyarország műemlékei II)
Budapest
- GYÖRFFY György**
1987. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest
- HANÁK Kolos**
1909. Mátravidék. In : Gyöngyösi Kalendárium. 57-68.

- Heves megye műemlékei I. 1969. (Szerk. Voit Pál) Budapest
 KISS Gábor
 1984. Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Budapest
 KOZÁK Károly
 1969. In : Heves megye műemlékei I.
 KÖNYÖKI József
 1905. A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Budapest
 1969. Mátra útikalauz. Budapest
 PÁSZTOR József
 1911. Heves megye várai I-XV. Gyöngyösi Újság 14 (1910) 52. sz. – 15 (1911) 22. sz.
 1912. Heves megye régiségei. Turisták Lapja 24. 229-234.
 1913. Gyöngyössolymos. Monográfia. In : A Gyöngyösi M.Kir. Áll. Főgimnázium értesítője az 1912-1913. iskolai évről.
 1929. Mátra. Budapest
 1933. Heves megye várai. Gyöngyös
 PESTY Frigyes
 1864. Helynévtár. Heves megye (Kézirat. Orsz.Széchenyi Könyvtár, Kézirattár. Folia Hungarica 1114. XIX.)
 SÁNDORFI György
 1979. A magyar várépítészet korai szakaszáról irodalmi adatok és terepbejárások alapján. Archaeologiai Értesítő 106. 244-254.
 SZEDERKÉNYI Nándor
 1890. Heves vármegye története. II.
 Várépítészetünk 1975. /Szerk. Gerő László) Budapest
 VARGHA Tivadar
 1913. Mátrai várak I. Turisták Lapja 25. 185-190.
 Vártúrák kalauza I. 1975. 2. kiadás. Budapest

Gyula Nováki:

Die neue Vermessung der mittelalterlichen Burgen in der Mátra

Die Geschichte der Forschung der urzeitlichen und mittelalterlichen Burgen im Mátra-Gebirge wurde in dem vorigen Band der "Mátrai Tanulmányok" erwähnt, in dem wir mit József Dénes gemeinsam über dieses Thema geschrieben und 12 urzeitlichen Burgen bekanntgegeben haben. Die neuesten Vermessungen und Bearbeitungen einiger mittelalterlichen Burgen des Gebirges wurden vor kurzem in mehreren Publikationen veröffentlicht. Siehe deren Aufzählung Anfang des ungarischen Textes. Jetzt werden die übrigen mittelalterlichen Burgen nach den neuesten Vermessungen bekanntgegeben.

Frühere urkundliche Daten gibt es nur über Orszlánkővár "Lövensteinburg" in Domszló. Der Orszlánhegy "Lövenberg" wurde 1289 erwähnt, zu einem Grundbesitz gehörte, die Burg soll schon damals gestanden haben. Die erste konkrete Erwähnung der Burg ist aus 1325 bekannt. Aus dem 15-16. Jahrhundert gibt es mehrere Angaben über die Burg, die letzte ist aus 1607 bekannt. Es gibt einen kleinen Mauerrest und viele Gebäudeschutte dort.

Über die anderen Burgen gibt es keine urkundlichen Daten, auf ihre Bauzeit, Besitzer konnte man nur laut der damaligen Besitzverhältnissen folgern. Ausgrabungen gab es in keiner, auf der Fläche gibt es in allen Burgen Scherben aus dem 13-14 Jahrhundert. Eine Ausnahme bildet Gyöngyössolymos – Óvár. Hier wurde die Ausgestaltung der Burg nicht beendet, es gibt auch keine Scherben hier. Mauerreste gibt es in drei Burgen : in Markaz-Markazvár, in Mátraderecske – Kanázsvár und in Parád – Marhádvár I. In den anderen Burgen gibt es keine Spuren der Mauer.

NOVÁKI GYULA
H-1111 Budapest
XI. Bartók B. u. 18.

Gyöngyös településszerkezete

Molnár József

ABSTRACT: *The settlement structure of Gyöngyös.* The author presents the development of the settlement structure of Gyöngyös from the ancient times till the present.

The surrounding of the town was inhabited from the prehistoric age, even the peoples of the migration settled here. At the time of the conquest of the Carpathian Basin, in 895 the „kabars” got the Mátra region. Gyöngyös lies in the greatest valley of the Mátra hills, the Bene valley, parallel with the Bene Brook.

On the basis of the land distribution document of the Csobánka family we can see a village with four streets. The streets lied according to the four cardinal points, and they met in a cross shape.

In the centre of the settlement a big area emerged, to which the church was built in the 17th – 18th century. The markets were held here as well even in the 20th century.

In the 1950's as a result of the industrialisation new quarters, housing estates were built.

First, in the southern part of the town on a plough-land, the so called „Eighty” (housing estate for eighty families) and later buildings started in the eastern, western and northern part of the town as well, in many cases after pulling down old houses.

Besides the housing estates the small houses and bungalows also changed the settlement structure of Gyöngyös.

Gyöngyös településszerkezetének mai alakja közel egy évezredes.

Gyöngyös és környéke évezredek óta lakott. Gyöngyös közigazgatási területén a Sárhegyen kőeszközöket, Mátrafüreden a Hanák kilátónál bronzkori edényeket, Gyöngyös területén bronzeszközöket találtak.¹ A szkíták is megtelepedtek Gyöngyösön.² A kelták jelenlétét pénzeik bizonyítják.³ Az atkári homokbányából hun cserépedény került az Egri Dobó István Vármúzeumba.

A honfoglaláskor idején Gyöngyös és a környező falvak területét erdő borította, mely az Alföldig, a mai Nagyfüged, Víznek, Tarnaörs határáig húzódott. A Mátrában tisztások, mocsarak, tavak szakították meg az összefüggő erdőséget. Az utak, a patakok, folyók völgyeiben alakultak ki. A honfoglalók elsősorban a folyóvölgyeket szállták meg, ahol fél-nomád állattenyésztésükhöz a legkedvezőbb feltételeket találtak.⁴

A honfoglaláskor (896) Anonymus szerint Árpád fejedelem a Mátravidéket Ed, Edömen (kun? kabar?) vezéreknek adta, tőlük származik az Aba nemzetség.⁵ A X. század második

1 KALICZ Nándor 1969. 32. 33.

2 PÁSZTOR József – STILLER János 1909. 81.-117.

3 KALICZ Nándor 1969. 35. 36.

4 DRASKÓCZY István 1984. 91.

5 Béla király névtelen jegyzőjének könyve a Magyarok tetteiről é.u. 12.

felében épült meg Pata (Gyöngyöspata) vára nemzeti központként.⁶ Valószínűleg Pata vezér fia volt Aba Sámuel (Abasáron bencés apátságot alapított),⁷ a harmadik magyar királyunk.

Gyöngyös területe valószínűleg a honfoglalástól kezdve lakott. Gyöngyös a Mátra legnagyobb völgyében, a Bene patak völgye végében kialakult törmelékkúpon fekszik. A patakok mentén vezettek az utak. Az Alföld felől jövő útvonal a Nagypatak mentén ért a mai Gyöngyös területére, és a legrégebb település itt keletkezhetett.

Egy 1261-ből származó oklevél említi először Gyöngyöst Gyöngyöspüspöki község nevének előtagjaként. Ez az oklevél felsorolja azt a 10 falut, melyet István király adományozott az egri püspökségnek, és ezek egyike Gyöngyöspüspöki.⁸ Ha a falu Gyöngyösről kapta a nevét, – a püspök úr birtoka Gyöngyös mellett – ekkor Gyöngyös település – már István korában létezett. A Gyöngyös szó valószínűleg a tölgyfákon élősködő fagyöngytől származik, erről nevezték el az itt folyó patakat, róla pedig a partjára települt helységet.

A honfoglalás után a Mátra alját az Aba nemzetség szállta meg, e nemzetségből keletkezett különböző ágak – családok – birtokolták e területet. A XIII. században a környéken királyi birtokok is voltak. Halász (Gyöngyöshalász) királyi birtok volt.⁹ A XIII. század közepén Csobánka comesé a benei völgy. Két fia János és Péter 1274-1275. körül megosztották birtokait, és János lett a benei völgy Bene és Gyöngyös falvak egyedüli birtokosa.¹⁰ Ekkor már állt a Bene vára, hogy mikor, ki építette, nem tudjuk, de még a tatárjárás (1241-1242) előtt épült fel, mert régészeti kutatás során III. Béla rézpénzét találták meg.¹¹

Csobánka János valószínűleg Gyöngyöst tette meg birtokai központjává. Gyöngyös és Bene települések viszonyaira a legrégebb adatokat Csobánka János fiainak, Lászlónak, Dávidnak, és Sámuelnek az 1301-ben készült birtokmegosztó okleveléből nyerhetjük,¹² sőt még következtetni is tudunk az osztozást megelőző helyzetre is.

Benén (Mátrafüred) 3 részre osztották a várat, az egyutcás falut, és a 13 vízimalmot is.

Gyöngyös esetében a ma is meglévő épületek, és a patak segít az osztólevélben a testvérek részére juttatott falurészek elkülönítésére. A patak, a mai Nagypatak, amely a Galya déli oldalán, és a Kékes nyugati lejtőjén ered és keresztül folyik Gyöngyösön. Az egyház a mai Szent Bertalan templommal azonos, a Corpus Cristi kápolna pedig a Szent Orbán – templommal azonosítható. A templom szentélye végében a nyugati oldalon gótikus kőkapu keret található, mely valószínűleg az egykori kápolna eredeti bejárata volt, a kápolnát valószínűleg Csobánka János építette a XIII. század végén.¹³ Ez az épület Gyöngyös legrégebb építészeti emléke.

Az osztólevélből egy több utcás falu képe bontakozik ki előttünk. A dél felől jövő útvonal a patak mellett volt, míg egy másik ezzel párhuzamosan vezetett. Ez lehetett Gyöngyös első utcája, észak-déli irányú volt, és a templomnál valószínűleg kiszélesedett. A délről jövő út templomig tartó szakaszát, mely a mai Fő teret is magába foglalta, a Jókai (egykor Csapó) utcának tekinthetjük, míg a templomtól északra menőt pedig a Petőfi (a XV. század közepétől Solymosi) utcának. Persze a mostanitól jóval szélesebbek voltak. Az okirat említi Benedek Ispán udvarházát, mely a templom közelében lehetett, kb. a mai OTP Bank helyén,

6 KOVÁCS Béla 1974. 237.-239. 243.

7 DRASKÓCZY István 1984. 92.

8 KOVÁCS Béla 1987. 27.

9 DRASKÓCZY István 1984. 92.

10 DRASKÓCZY István 1984. 95.

11 SZABÓ J. József 1990. 165.

12 A.O.I.3. DL 1626, 73460 Draskóczy István 1984. 95. 24. jegyzet

13 MOLNÁR József 1991/2. 24.

melynek építéskor régészeti emlékeket találtak. A templom közelében pedig Prysil pincéjét említik, melyet a Szent Bertalan templom régészeti kutatásakor 1992. áprilisában az északi torony első pillérénel találtak meg.¹⁴ Tehát az oklevélben szereplő támpontok valóságok. Ez a két utca a patak keleti oldalán található. A házak valószínűleg elég távol állhattak egymástól, nem úgy mint ma, egymás mellett.

A templom közelében kis tér alakult ki, ez volt a település központja, mert itt keresztezte a már említett északi-déli útvonalat a kelet-nyugati irányú un. Pásztói út. Csobánka János birtok-központja Gyöngyösön volt, várához Benére el kellett jutnia, azért a Szent Bertalan templomtól keletre lévő, a mai Szent Bertalan és Kossuth Lajos utcák útvonala kezdetleges formájában már a XIII. század végén – a XIV. század elején kialakulhatott. Erre utal az utca régi neve is: Bene. Benére vezet – utca, mely a mai Pampuk sarokig tarthatott, itt északnak fordult, és a Mérges patak mentén érte el a Bene várat.

A templomtól nyugatra lévő mai Vachott Sándor – régen Tó, vagy Tót utca – útvonala már 1301-ben meglehetett, mert a Nagypatakon átkelve (kb. ott, ahol a mai híd is van) nem messze találjuk, a már említett Corpus Cristi kápolnát, mely egy szőlődomb alján épült, és körülötte a domborzathoz igazodva pár házból álló kis település volt.

Az osztólevélből Gyöngyös ösének egy 4 utcás falut tételezhetünk fel a XIV. század elején, melynek közepén nagyobb térség található. Az utcák a 4 világtájnak megfelelően kereszt alakban a település közepén a templom körül találkoztak. Az északi utca – a Solymosi – vak út, mert csak a következő faluig, Solymosig vezet, ezután pedig már a Mátra erdősége található.

1301-ben kihalt az Árpád-ház, és Anjou Károly Róbert került hatalomra. A Csobánkák a politikai helyzet változása után a hatalomért folyó küzdelemben az Abák oldalán harcoltak a király ellenében. Az 1312. június 15-i rozgonyi ütközetben Csák Máté oldalán harcoltak, ekkor esett el Csobánka Dávid.¹⁵ A csatából menekülő lázadók egyik seregrésze Gyöngyös felé húzódott, megtámadta a települést, és az így keletkezett harc során több ember vesztette életét.¹⁶

A Csobánkák vissza akartak térni a királyhoz, ezért Csák Máté bosszúból 1320-ban feldúlta gyöngyösi birtokaikat, és a mai Szent Bertalan templom helyén álló templomot felgyújtotta, és a sekrestyében őrzött okleveleiket elrabolta.¹⁷

A rozgonyi csata a Csobánkák bukását jelentette, elvesztették birtokaikat. A Csobánkák birtokait, köztük Gyöngyöst, és Benét, a király hívséges hívének, a csata egyik vezérének Szécsényi Tamás erdélyi vajdának adományozta 1327. május 21-én kelt oklevelében.¹⁸

A király ezen birtok adományozásával a Szécsényi család közel 100 évig egyedül birtokolta Gyöngyöst, és megkezdődött a település fejlődése.

Szécsényi Tamás 1334. május 5-én (Pünkösdvásárnap) Károly Róbert királytól 3 birtok központjának: Szécsénynek, Gyöngyösnek, és Rimaszombatnak Buda város kiváltságait tartalmazó oklevelet szerzett.¹⁹ A budai jog valószínűleg vásártartási jogot jelentett, Gyöngyöst fallal – mint ahogy az oklevél biztosítja – sohasem vették körül. A város közössége a város határain belüli birtokokat (szántó, szőlő, legelő stb.), és Bene pusztát közösen bírta, és saját

14 MOLNÁR József 1993.) 7-8. 23.

15 Dezséri BACHÓ László 1943. 61.

16 CSEMEGI József – Bártfai SZABÓ László 1937. 117.

17 CSEMEGI József – Bártfai SZABÓ László 1937. 117.

18 Dezséri BACHÓ László 1943. 65.

19 A.O. III. 71-76.

céljaira használta fel. A kiváltságlevél értelmében a bírót, és a lelkészt is szabadon választhatták meg. Mindez azonban csak papír, ha a közösség nem tud élni a kiváltságokkal.

Gyöngyös az Alföld, és a hegyvidék találkozásánál kialakult vásárvonalon fekszik. A XIII. század végén a Budát az ország északkeleti részével összekötő főútvonal északra helyeződött át. 1280-ban említik a kompolti vámot. Ha budai kereskedők ezt el akarták kerülni, ha Egerbe, vagy Pásztóra mentek vásárba, Gyöngyösön kellett átmenniük. Ez Gyöngyös számára kedvező volt. A gyöngyösi szerdai hetipiacról az első ismert adatunk 1363-ból való.²⁰ A XV. század elején a Budáról Kassán át Lengyelországba vezető út részévé vált Gyöngyös.²¹ Ez hozzájárult a településszerkezet fejlődéséhez is.

Az 1301-es birtokmegosztó oklevél említi Benedek ispán udvarházát, melyet a Szent Bertalan templom közelében tudunk elképzelni a mai OTP Bank környékén. Ezen a helyen a XIII-XV. században már igen jelentős ház állhatott, mert az OTP Bank építése előtt a régi épületek bontása után a földmunkák során szép Anjou korabeli festett cserépkancsó került elő, amely a Mátra Múzeum történeti kiállításán látható. Az Arany János u. 21. sz. épület 1964-es átépítéskor régi alapfalakat – középkori pincét – találtak, és egy szintén Anjou kori kis cserépedényt, mely a Mátra Múzeum kiállításán van. Bártfai Szabó László szerint ezen a területen volt Szécsényi Tamás udvarháza.

Az 1320-ban Csák Máté által felgyújtott Szent Bertalan templomot valószínűleg Szécsényi Tamás, mint kegyúr építhette újjá. Valószínűleg ennek emlékére helyezhette el a templomban saját, és első felesége egyesített címerét,²² mely mai helyére, a templom déli oldalára az 1917. évi tűzvész után került. Az építkezésre még a XIV. század első felében kerülhetett sor, mert Szécsényi Tamás 1354. szeptember 18-án halt meg.

Szécsényi Tamás, de az is lehetséges, hogy az unokái Frank és Simon telepítették le a ferenceseket a várostól délkeletre, ekkor pusztta területen, a mai Török Ignác, Koháry tér, Alkotmány, Vak Bottyán és Péter Kis Szaléz utcák által határolt területen. Ezt évszámhoz nem köthetjük, de a templom szentélye, és hátsó kistornya az 1360-80-as években készülhetett.²³

A ferencesek gyöngyösi kolostorát először 1466-ban említik.²⁴

A XV. században a Budai út gyöngyösi szakasza a Csapó utca, melyhez ekkor a mai Fő tér is tartozott, egyre fontosabbá vált. Az utca szélessége a mainál biztosan nagyobb volt. Az utca nyugati oldala valószínűleg a középkor-végi állapotot mutatja, mert a Fő tér 11. sz. ház udvari részében késő gótikus keresztboltozatú helyiséget találunk. A bordás boltozat zárókövén osztott mezőben csillag, és hold található. Alatta patakövből készült pillérű dongaboltozatos borospince húzódik.²⁵ Ez az épület volt szerintem a középkori városháza. 1965-ben a Fő téren az OTP Bank építése előtti szanálás során az egyik ház tűzfalából élszedett ablakkeretet bontottak ki,²⁶ mely valamikor a templom előtti szabad térségre nézett. A Fő téren volt a gyöngyösi piactér egészen 1925-ig. A vásárokat is itt tartották a XVIII. század elejéig.

A Solymos (Petőfi) utcában a XV. században fazekas mester is volt, mert a mai 48. sz. épület végében – ma Gyöngyöspatak utca 29-31. sz. épületek építésekor 1972-ben XV.

20 DRASKÓCZY István 1984. 106. 49. jegyzet

21 DRASKÓCZY István 1984. 106.52. jegyzet

22 ifj. CSEMEGI József – Bártfai SZABÓ László 1937. 117.

23 DRASKÓCZY István 1984. 112.

24 MISÓCZKI Lajos 1984. 26.

25 KECSKÉS Péter 1989. 239.

26 DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. III. 62.

század második feléből való fazekas kemence került elő.²⁷ A XV. században a Solymos utca házainak telkei a Nagypatak partjáig húzódtak, és a mai két telek akkor egy volt.

A XV. század első felében valószínűleg a város építette a városon kívül a budai országyút közelében a Szent Erzsébet templomot, melynek első írásbeli említését 1648-ból ismerjük.²⁸

A gótikus templom leírását az 1993. évben történt régészeti feltárásból ismerjük.²⁹

Az Árpádházi Szent Erzsébetről elnevezett templom közelében ispotály is volt, mely a betegek mellett a szegények, elesettek ellátását is biztosította. Gyöngyös város alapíthatta, és építhette, mint a templomot is. Az ispotály meglétét említi az 1546-os török adóösszeírás.

A XV. század második felében építhették át a Szent Bertalan templomot, ekkor készülhettek a szentély 2 oldalán az ikergótikus ablakok, melyet az 1992. évi felkutatás során találtak meg.³⁰ Valószínűleg a század második felében meghosszabbították a templomot, ekkor készülhettek az északi és déli oldalkapuk, és a déli oldalon az 1996 júliusában feltárt reneszánsz ajtókeret is, mely a templom közepén a falhoz épített toronyba vezetett. 1996. október végén a templom hajójában az északi oszlopsor vonalában egy igen régi alapfalat találtak, amely valószínűleg még az Árpád-kori, a tatárjárás előtti kis – valószínűleg fatemplom – alapja lehetett.³¹

A Szécsényi család közel 100 éves birtoklása után a XV. század közepén új földesurak jelentek meg Gyöngyösön. Guti Ország Mihály, Losonci Albert, Rozgonyi család (Péter, István, János) és Báthory András.³²

A város déli részén lévő ferences kolostorba – mely a templommal együtt valószínűleg nagyon elhanyagolt állapotban lehetett – az új földesúr, Rozgonyi János, obszerváns (a rend szigorúbb ága) ferenceseket telepített.³³ A kolostort, és a templomot Rozgonyi János újította meg az 1460-70-es években, majd 1480 körül, felesége Alsóindvai Bánfi Dorottya a kolostor közelébe Szent Ferences-rendi szerzetesnőket, ún. begina apácákat telepített le, ahol részükre kis zárdát és kápolnát is építtetett.³⁴ A ferences templom átalakítását (a szentély gótikus ablakai) is valószínűleg ő építette. A templom szentélyében lévő vörösmárvány sírmeleke ma a kolostorban van.

A ferences férfi, és női kolostor megléte elősegítette Gyöngyös fejlődését, mert körülöttük a város déli részén a XV. sz. végén és a XVI. század elején új városrész alakult ki. A kolostorokat meg kellett közelíteni, ezért új utcákat kellett nyitni. A budai országyútról (ma Jókai utca) a mai Vértanu, míg a Szent Bertalan templomtól keletre menő Bene utcából nyitott Péter Kis Szaléz utcákon lehetett a kolostorokhoz eljutni. 1475-ben 2 szerzetest említenek a ferences kolostorban,³⁵ ezen időtől 1526-ig alakulhatott ki ez a városrész a már említett 2 utca kialakításával.

A középkor végén, a XVI. század elején Gyöngyös településszerkezete a következő képet mutatja: A dél felől jövő Budai országos útvonal (mely Kassán keresztül Lengyelországba vezetett) Gyöngyös területére a mai Jókai utca végénél lépett, azután kb. a mai Alkotmány

27 MOLNÁR József 1996/4 28.

28 Dezséri BACSIÓ László 1944. 111.

29 Dr. VALTER Ilona régész 1993. évi jelentése a Szent Erzsébet templomban végzett kutatásáról.

30 MOLNÁR József 1993/7-8. 21.

31 Dr. Nagy Lajos apát, felsőrézsi plébános úr közlése (Megköszönöm Dr. Nagy Lajos apát-plébános úrnak szíves közlését).

32 DRASKÓCZY István 1984. 120-128.

33 DRASKÓCZY István 1984. 112.

34 DRASKÓCZY István 1984. 112-113.

35 Dezséri BACHÓ László 1943. 101

utca végénél lehetett a város széle. A Csapó (Jókai) utca innen a Szent Bertalan templomig tartott, szélesebben mint ma, az utca része volt a Fő tér is, mely vásár- és piactérként szolgált.

A Fő tér nyugati oldala középkori eredetű, itt voltak a legjelentősebb épületek. A templom körüli nagyobb szabad térség, szintén a városközponthoz tartozott. A Szent Bertalan templomnál az országos út kelet felé fordult, végig vezetett a Bene utcán (Szent Bertalan és Kossuth utcán) és a mai Mátra út elejéig tartott. Az országos út, a várost elhagyva vezetett a Szurdokparton felkapaszkodva Miskolc felé.

A Fő tértől (a templomtól) északra vezető út a Solymos (Petőfi Sándor) utca kb. a mai Dózsa György út betorkolásáig tartott. A templomtól keletre vezető Tó, Tót (Vachott Sándor) utca is kialakult, a mai Szent Orbán templomig, a Nagypatak mentén kialakult a Sziget utca is. A Jókai, és Petőfi utcák a Nagypatakkel párhuzamosan vezettek, a patak keleti partján.

A XVI század elejére még 2 utca alakult ki a férfi, és a női kolostor miatt, a Jókai utca felől a mai Vértanú, a Bene utcából pedig a délre vezető mai Páter Kis Szaléz utcák ősei. A középkor végén ezek szerint Gyöngyösön 7 utca volt.³⁶

Az 1526. augusztus 29-i mohácsi csatavesztés után a törökök rövid időre megszállták Budát. A Dunán átkelt rabló, égető csapataik 1526. szeptember közepén Miskolcig dúlták az országot. Útjuk során Gyöngyöst is teljesen felégették, nemcsak a Barátok templomát, mint eddig tudtuk. A város hamarosan felépült.³⁷ Buda 1541-ben török kézre került, 1544-ben pedig Hatvan várát foglalta el Mehmed budai pasa.³⁸ Gyöngyös a megmaradás érdekében behódolt szultáni város, a török birodalom része lett.

A törökök az adózás miatt összeírták az elfoglalt területek településeinek lakosságát. Az 1546-os török adóösszeírás szerint Gyöngyösön 7 utcában 844 háztartásfőt vettek jegyzékbe.³⁹

A 7 utca a következő: Nagy utca (Páter Kis Szaléz), a Virág (Vértanú), a Másik Nagy utca (a Jókai utca, egészen a Szent Bertalan templomig, tehát a Fő tér is), a Tót (Vachott Sándor), Sziget (ma is Sziget utca, a Nagypatak régi medre mellett), Solymos (Petőfi Sándor), és a Bene (Szent Bertalan és Kossuth Lajos) utcák. Az utcák sorrendje az összeírt népesség szerint: 1. a Másik Nagy utca (Jókai) 208 háztartás fővel, 2. a Solymos utca 190., 3. a Nagy Utca (Páter Kis Szaléz) 157. a 4. a Bene utca 119, 5. a Tót (Vachott Sándor) 71, 6. a Virág (Vértanú) 55, és a 7. a Sziget utca 44 fővel. A legjelentősebb az Árpád korban kialakult észak-dél irányú Nagypatak mentén kialakult 2 utca a Jókai, illetve a Solymos utca volt, ezt követte a Kolostorhoz vezető Páter Kis Szaléz, és csak a 4. helyen található a Bene utca. Ez az utcahálózat – változatlanul megmaradt a XVIII. század közepéig, ekkor is 7 utcája volt Gyöngyösnek.⁴⁰

A legtöbben a budai országút mellett kialakult Jókai utcában laktak, míg a 2. helyre a Solymos utca került, e két utca a patak völgyben húzódott. A Bene utcából a ferences kolostorhoz vezető Nagy utcában (Páter Kis Szaléz) is sokan éltek, az utca már túl nyúlt a kolostoron, mai folytatásában hozzá tartozott a Zrínyi utca is egészen az Alkotmány utcáig.

A Bene utca eleje a Szent Bertalan templom utáni rész igen fontos volt, de ennek az utcának már kevesebb lakója volt. Lassan fejlődött az 1301-ben már meglévő Tót (Vachott

36 DRASKÓCZY István 1984. 97. 2. kép

37 MISÓCZKI Lajos 1984. 46-47.

38 BENDA Kálmán 1982. II. 377.

39 FEKETE Lajos 1968. 37-43., Szakály Ferenc 1984. 149. 13. jegyzet

40 DRASKÓCZY István 1984. 116.

Sándor) és Sziget utca. A város déli részén lévő Virág (Vértanu) utca a budai országotat kötötte össze a ferences kolostorral, a XV. század közepétől alakult ki. A város legnépesebb helye a Fő tér környéke volt, melyet vásár- és piactérnek is használtak. Gyöngyöshöz tartozott az elpusztult Bene és Encs (ma Gyöngyöshalászhoz tartozik) határa is.⁴¹

Gyöngyös lakossága a XVI. század közepén 6-7 ezer fő lehetett.⁴² A lakosság főként szőlőtermelésből élt, de jelentős volt a céhes kézműipar, és a kereskedelem is. Az 1546-os török adóösszeírás szerint Gyöngyösön 9 szakmában, 27 iparágban, 159 kézműves foglalkozásra utaló nevet találunk.⁴³ Ez a kézműipar fontosságára utal.

1550 körül Gyöngyös a Nagypatak mentén a Szent Orbán templomig, a Jókai u., Vértanu, a Zrínyi utcák végétől a Ferencesrendi Kolostor mögött a Koháry út nyugati oldaláig húzódtak az épületek kertjei, a Bene utca végétől, a Solymos utca, majd az ebbe becsatlakozó Dózsa György útig terjed a város beépített területe.

Az 1334-es oklevélben engedélyezett városfal sohasem épült meg. A XVI. század közepétől a város a rabló törökök, és a kóborlók ellen sövénnyel, árokkal, néhány helyen esetleg gyenge fallal vették körül. A városba kapukon keresztül lehetett bejutni. A város nyugati kapuja a Vachott Sándor utca végében, a Kálvária domb körül lehetett, északon a Petőfi utcánál kb. a volt Csárda Iskola (Petőfi u. 67.sz.) volt a Solymosi kapu. A keleti oldalon a mai Vezekényi utca végén állt a Fénykapu, a Benei kapu a mai Kossuth u. 31 sz. (a Mátrai út elején) állhatott. A város déli részén a Budai országút mentén a mai Jókai út végén állhatott a Csapó kapu, a Kiskapu pedig a Zrínyi utcában, a mai kis kápolna körül volt.⁴⁴

A XVI. század végén, a XVII század elején új földesurak jelentek meg Gyöngyösön: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, a Rákóczy, az Esterházy, a Thököly, és a Nyáry családok, majd a XVII. sz. közepén a Haller, a Forgách, a Gosztonyi, és a Koháry családok.⁴⁵

Az 1630-as években a Thököly, a Koháry, és más földesurak felvidéki birtokaikról szlovák (tót) ajkú protestáns kézműves családokat telepítettek Gyöngyösre. Trencsén, Túróc, Árva, Liptó, Sáros megyékből.⁴⁶ Ezen jórészt nemesi levéllel rendelkező betelepítettek a mai Szent Orbán templom közelében a Tó (t) utcában, és belváros kívül eső Szent Erzsébet templom közelében az ekkor kialakuló Kis Hostyán a Belső Mérges patak mentén (a mai Mátrai úttól keletre) telepedtek le.⁴⁷ A betelepítettek katolikus hitre térítése miatt a ferences szerzetesek a romos Szent Erzsébet templomot rendbe hozták, és itt is tartottak misét.

A város fő „védelmi” vonalán túl alakul ki folyamatosan a már említett településrész. Gyöngyös a török korban terjeszkedett, újabb területek népesedtek be.

A XVI-XVII. századokban is nagy pusztítást végeztek a tűzvészek. 1585-ben a Szent Bertalan templom is leégett, az 1587. június 23-i tűzvészben⁴⁸ a város egy része elpusztult. 1648. október 30-i tűzvészben elpusztult a városháza a benne őrzött városi levéltárral együtt.⁴⁹ A legnagyobb tűzvész 1674. június 24-én volt, ekkor a város nagy része megsem-

41 FEKETE Lajos 1968. 42.43.

42 SZAKÁLY Ferenc 1984. 150.

43 FEKETE Lajos 1968. 37-43.

44 Dezséri BACHÓ László 1941. 128-129.

45 Dezséri BACHÓ László 1941. 89-91.

46 B. GÁL Edit 1995. 30.

47 SOÓS Imre 1978. 14.

48 Dezséri BACHÓ László 1941. 60

49 Dezséri BACHÓ László 1941. 92.

misült. Ezt követően, hogy Gyöngyös ne jusson az elnéptelenedett – adót nem fizető – települések sorsára, a törökök elengedték 4 évre a város adóját.⁵⁰

Érdekes képet fest a városról Evlia Cselebi török világutazó 1664-1666. közötti években: ... „Az egri ejületben 8.000 alacsonyabb, magasabb deszkazindelyes szép ház van... E nagy város a Mátra hegytövében fekszik, s a Mátra folyó keresztül folyik rajta” és két részre osztja. Kertjei és tiszta utcái vannak. E város a Mátra szélénél délkeletre terjed, és hosszúsága 8.000 lépés. Összesen 8 temploma van. Házai többnyire téglá építkezésűek, és csinosak. A városnak hosszában 10, szélességében 5 utcája van, mindegyik utcában egyik végétől a másikig keresztüllátni, mint a tükörben, olyan egyenesek. Ez nyílt város, várfalai nincsenek. Vize, és levegője kellemes...”⁵¹ Ezen leírásból megtudjuk, hogy Gyöngyös házai földszintesek, emeletest nem említ, ezek jó része téglából épült, összesen 15 utcát említ (?), és 8 templomot (4 volt), várfalai, komolyabb védműve nincs, ezért nyílt város. A török utazó keleti túlzástól sem mentes leírásában ezek a tények igazak.

1687-ben Eger visszavétele után Gyöngyös is felszabadult a török uralom alól, azonban a felszabadító harcok során a kegyetlen adóztatás miatt rengeteget szenvedett.

1689-ben a Piac utcában (Fő tér régi neve/, a Csapó, Tót, Solymos utcákban, és a Peczei malom (Berényi utca) feletti birtokrészen laktak a Rákóczi család telkes jobbágynai, és zsellérei. Az 1696. évi adóösszeírás során 308 nem nemesi háztartást, és 190 adóköteles házat találtak Gyöngyösön.⁵²

A török kiűzése után 1693-ban Pinxner A. szász utazó írja városunkról: ... *“Gyöngyös elég terjedelmes, de csúnyán épült város, négy temploma közül az egyiknek magas tornya van, a másik templom a jezsuitáké, a harmadik és a negyedik a ferencrendieké”*...⁵³

A leírásban szereplő 4 templom: a magas tornyú a Szent Bertalan templom, a torony az épület déli oldala közepén állt, a jezsuitáké a Szent Orbán templom, mely előbb a reformátusoké volt, a két ferences templom az egyik a ma is meglévő, a másik a Szent Erzsébet templom.

A Rákóczi szabadságharc idején Gyöngyös a fejedelem jelentős támaszpontja Heves, és Külső Szolnok vármegyében. 1704-ben két ízben is tárgyalta a békéről a gyöngyösi születésű Széchenyi Pál kalocsai érsekkel (a király megbízottjával) a fejedelem főtéri (Fő tér 2.sz.) házában, sajnos sikertelenül. Az 1709-1710.évi pestisjárványban a lakosságnak közel egynegyede halt meg, így a betegeket ápoló, és temető ferencesrendi szerzetesek közül 25-en vesztették életüket. Valószínűleg pestisben halt meg (Vak) Bottyán János kuruc tábornok is, akit a ferencesek templomában temettek el 1709. szeptember végén.⁵⁴

A Rákóczi szabadságharc után Gyöngyösön 4 nagybirtokos család volt. Rákóczi elkobzott birtokait a király gróf Althan Mihálynak adományozta, tőle 1741-ben Grassalkovich Antal vásárolta meg. A XVIII. század közepén a város I. negyedrésze a herceg Esterházy családé (ők kapták meg a Koháry birtokokat is), a II. negyed a gróf Grassalkovichoké, a III. rész a gróf Forgách családé, illetve későbbi leszármazottaiké, a Haller, a Bossányi, a gróf Orczy, majd a báró Brudern Berényi stb. családoké. 1847-ben a Grassalkovich részt gróf Károly György vette meg, a báró Orczy rész pedig házasság útján a gróf Szapáryaké lett. A XVIII. század elején még közel 20 köznemesi család volt Gyöngyösön birtokos. 1852-ben több

50 Dezséri BACHÓ László 1941. 151

51 KARÁCSON Imre 1908. 124-125.

52 SOÓS Imre 1978. 15.

53 SZAMOTA István 1891. 428

54 MOLNÁR József 1984. 26-29. 31-32.

mint 80 köznemesi család volt birtokos gyöngyösön a város közösségén kívül.⁵⁵ 1848-49-es forradalom és szabadságharc után 1852. október 10-én a gyöngyösi kapások (szőlőművelők) örökváltási szerződést kötöttek a város 85 közbirtokosával, és 142.878 Ft. megváltási összeg kifizetése után az általuk használt házak, földek tulajdonosai lettek.⁵⁶

A XVIII. század elején Gyöngyösön a legnagyobb építkezés a Ferences rendiek ma is meglévő barokk stílusú kolostor épülete volt, melyet 1701-ben kezdtek el, és 1730-ban fejezték be.⁵⁷

Bél Mátyás 1730-ban írja Gyöngyösről: ... " *Az a városrész, mely túlélte a veszedelmeket, nagy területen fekszik, de alacsony házakból áll, zsindey, csak a házak harmadrészén található. Az egész város négy fertályra oszlik. A város közepétől, a piactól Solymosig terjedő észak-nyugati városrész. a Solymosi utca. A másik a Csapó utca, ugyancsak a piactól indul déli irányba. A harmadik a piactól keletre fekvő Bene utca, s végül nyugatra a Tót utca, vagy Terták. E városrészeket a hasonnevű utcák kereszt alakban szelik, miközben innen is, onnan is apró utcácskák, közök torkoltnak beléjük... A 4 templomról is ír, a Szent Bertalan, a Ferences, a Szent Erzsébet, illetve a Szent Orbánról...*" A városháza a piactéren helyezkedik el, majd a Csapó, és Solymos utcán végig nemesi kúriák következnek: a Hallerház, az Orczy, Almásy, Dévay családok háza, a ferences kolostor mellett Kada Pál háza.⁵⁸

Bél Mátyás leírásából a középkorban kialakult településszerkezet tárul elénk, érdemes figyelni két megjegyzésére: az utcák kereszt alakban szelik egymást, ez a Szent Bertalan templom körüli rész, " *miközben innen is, onnan is apró utcácskák, közök torkoltnak beléjük.*" – már mint a 4 főutcába. Ezek a zselléreközök előfutárai. Bél másik megjegyzése, a nemesi kúriák, mely hamarosan emeletes, többszintű épületeket jelent.

A zsák közök Gyöngyös építéstörténetében településtörténeti szempontból jelentős szereppel bírnak. A város középkori területe kicsi, ezért nagyon zsúfolt volt Gyöngyös.

Ház-ház hátán állt. A XVIII. század közepétől alakult ki a következő építkezési forma: egy jobbágytelken több lakóházat is építettek. Mivel az adót a telekre vetették ki, így csak egy adót kellett fizetni, ha több ház is volt a telken. Mihelyt nem egy, hanem több földesúr jobbágya lakott egy telken, mindjárt levehették az utcára néző kaput, és így létrejött a zsákutca, mely a régi telek udvarából alakult ki. Az eredeti utcára néző frontház mögött sorakoztak a házak egymás után építve, sokszor nem is egyenes vonalban, keskeny szalagként kanyarogva, míg a telek utolsó házánaál vak közként véget ért.

Ez az építkezési forma Gyöngyös területén mindenütt elterjedt. A mai Petőfi, és Kossuth utcák két oldalán. 1750-ben kezdődött meg ez az építkezési folyamat, a század végéig a Petőfi utca keleti oldala, a Szent Bertalan, a Kossuth, és a Dózsa György út által határolt terület épült be így. Zsák közök voltak még a Vachott Sándor, és a Kossuth utcák déli oldalán, a Jókai utca mindkét oldalán. A XIX. században az újabb parcellázások kivételével a város minden részében folyt ez az egészségtelen, tűzveszélyes építkezés. A Gyöngyöst sújtó számtalan tűzvész (1861., 1866., 1904., 1908. – a nagyobbak) után csak kisebb, részleges telekrendezések történtek, ezek nem érintették a város belső részét. Általános rendezési terv csak az 1917. május 21-22-i tűzvész után készült. Ezért maradtak meg mind a mai napig a zsák-közök, a következők: Petőfi u. 31-63. sz. házak között, a Kossuth u. 10-20. szám között 5 köz, a Vachott Sándor utca déli, és az Eötvös utca északi oldalán.

55 SOÓS Imre 1978. 15-16.

56 HORNER István 1863. 34-37.

57 DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. III. 170

58 BÉL Mátyás 1968. 99. 101.

A zsák közök a Petőfi utcára kelet-nyugati irányban a szalagtelken egymáshoz épített házakból álló települési forma. Határai délről a Vezekényi, nyugatról a Petőfi, északról és keletről a Dózsa György út páros oldalon épült házak határvonala. A házak homlokzata délnek, tűzfaluk északra néz, homlokzatuk előtt általában délre pár méter (1-2 m) keskeny kert csík van, a kert előtt, és a tűzfal mögött vezetnek, a 2-3-5 m. szélességű közök. Az utca frontra néző házak homlokzata népi jellegű, barokk, klasszicista, romantikus, eklektikus díszítésű.⁵⁹

A Bél Mátyás által említett nemesi kúriákat a XVIII. század közepétől emeletes formában átépítik. A ferencesek Historia Domusa szerint 1769-ben a Fő téren, és a Szent Bertalan templom körül már 8 emeletes épület volt, melynek egy része ma is áll, ha pedig nem, a helyeiket be tudjuk azonosítani. Ezek a következők: 1. Haller Sámuelé a Solymos utcában (Petőfi u. 30-32-34, ma is áll), Haller másik háza a piacon (valószínűleg a Szent Bertalan u. 2, ma is áll), 3. Erős, illetve Csőke kúria (Fő tér 5, átalakítva ma is áll), 4. a gróf Forgách – ház (Fő tér 13, ma Városháza, részben ma is áll), 5. Páldeák, majd Stóssel ház (a mai Fő tér 2. helyén állt), 6. Grassalkovich-ház (fő tér 10, ma is áll), 7. Grassalkovich másik háza, a Három Rózsa Fogadó (Móricz Zs.u. 1. Budapest Bank épülete, ma is áll), 8. Almásy Pál háza a Bene utcában (Szent Bertalan u.3., Felsőrészi Plébánia épülete, ma is áll).⁶⁰

1. kép Gyöngyös látképe céhlevélről 1776 után

A Fő téren építette fel a város 1782-83-ban az emeletes városházát⁶¹, melyet 1948-ban bontottak el.

Településszerkezeti igen fontos gróf Grassalkovich Antal a Fő tér végén (Móricz Zs.u.1.) felépített emeletes háza, mely már szerepel Gyöngyös 1740-es évek elején készített térképén.⁶² Ugyanis ez az épület megbontja az eddig egységes Csapó (Jókai) utcát, elválasztja tőle a Fő teret, ennek a déli lezárása.

A város nyugati részén, a Nagypatakon túl, eddig megművelt területen az első jelentős építkezés 1767-1774. között az Quadri Kristóf által megépített megyei laktanya volt, melynek telkét gróf Grassalkovich Antal adományozta.⁶³ Ez az építkezés elősegítette a város a

59 DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. III. 183–184

60 DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. III. 60.

61 KOVÁCS Béla 1984. 166. 168. 169.

62 MOL. S. 31. Gyöngyös kéziratós térképe 1740. körül

63 DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. III. 195.

Nagypatak nyugati, jobb oldali terjeszkedését, a Deák Ferenc utca keleti oldala már az 1780-as évekre kialakult.⁶⁴

A város keleti határa a XVII-XVIII. században mai Koháry út nyugati oldalán lévő házak, kertek voltak. A keleti oldalon csak pár épület volt, a Szent Erzsébet templom, és a középkori ispotály. Mellette volt a vásártér (ma is Búzapiacnak nevezik a gyöngyösiek), itt építette fel báró Haller Sámuel a XVIII. század első felében az Oroszlán vendégházat, melyet 1904-ben bontottak le a mai Koháry u.4.sz. épület építkezésekor. A vendégház mellett kertből 1810-11-ben Haller Sámuel örökösei 3 házhelyet osztottak ki, és ezzel indult meg a tér keleti felének – páros számozású – kiépülése, mely az 1850-es évekre kialakult.⁶⁵ A felépült házak nagyobb része az 1970-es évekig fenn is állt.

A Dózsa György utca a XVIII. század közepétől kezdett kialakulni báró Haller Sámuel birtokán épített uradalmi magtár (a Kórház régi épülete, Dózsa Gy.u. 22.) vonalában. A század végére az utca déli része, a Bene utca felé kiépült, azonban az itt épült kis jobbágy házakat a XIX. század elejétől nagyobb, módos jobbágyok épületei váltották fel. Az utcának csak az eleje van meg, mert a 8.számú épülettől a Kórházig épülteket 1982-ben lebontották.

A Dózsa György utcából nyíló Vezekényi utca eredetileg Fény utca sarkán állt a Fény kapu, a Vezekényi u. 24.sz. épület falába 1741-es évszámmal egy befalazott oszlopconk emlékeztet az egykori városkapura. Az utca eredetileg igen keskeny volt, a Petőfi utca zsák közébe torkolt, Nagy köz volt a neve. Mai formája az 1866. évi tűzvész után alakult ki.⁶⁶ A Dózsa György út a Petőfi utcába vezet.

A „Benei Hóstyá” első lakói mint már említettük a XVII század első felében telepített szlovák iparosok voltak. A mai Mátrai utca mindkét oldalon a Belső Mérgek patakig a XVIII. század végén kezdett beépülni az utca keleti házsorával, melynek nyugat, keleti irányú utcai kialakulása a XIX. század elején indult meg, szűk, zsák közös beépítésben.⁶⁷ 1770-1780 körül a Szent Erzsébet templom közelében báró Orczy Lőrinc megépítette az Orczy kastély régi épületét, melyet 1826-27-ben átépítettek a mai formájában. Ekkor angolparkot is kialakítottak, mely miatt 81 jobbágházat kisajátítottak a Benei hóstyából.⁶⁸

A város nyugati szélén a mai Deák Ferenc utca keleti házsora az 1780-as évekre már kialakult. A nyugati oldala, a Kálvária part, az 1820-as években kezd beépülni, mert báró Orczy Lőrinc földesúr a Kálvária part alatti szőlőjéből házhelyeket alakított ki, a mai Damjanich, Deák Ferenc, Bajza József, Aranyas utcák által határolt területen. A „Három ló utca” – utalás a húzós partra – nyugati oldalán ezen házakkal kezdődött a beépítés, mely 1855 körül a 29-es számú házig (Május 1. lépcsőig) beépült.⁶⁹ Az utca neve ekkor Úri utca, majd ezután kapta a Deák Ferenc nevet. Az utcavonal 1883-ra végleg kialakult, a keleti oldal 1900-ra épült meg, de alig pár ház, ez így is maradt 1950-ig. A Kálvária part északi részén a Deák Ferenc, Damjanich János, Szent Gellért, és Bajza József utcák által határolt lakóterület 1820-1900 között alakult ki.

A város déli részében, a mai Arany János utcában a XVII. századi református temető helyén építették fel 1794-95-ben a református templomot, a paplakot, és iskolájukat. Az

64 DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. III. 39.

65 DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. III. 27.

66 DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. III. 40. 198.

67 DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. III. 200.

68 DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. III. 133.

69 DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. III. 39.

2. kép Gyöngyös város térképe

építés a gyöngyösi Rabl Károly nevéhez fűződik.⁷⁰ Ez az építkezés hozzájárult a környék utcái kialakulásához.

Gyöngyös lakossága a belterületen igyekezett elhelyezkedni az egyre jobban felszabdalt aprócska telkeken. A város lakossága növekedett. 1785-ben 9.839, 1828-ban 14.426, 1857-ben pedig 16.851 fő volt.⁷¹ A gyorsan szaporodó lakosoknak a város nem tudott házhelyeket osztani, mivel ezen időre a közterületek a földesurak kezébe kerültek. A városfalakat helyettesítő árkok, sövények beépítése csak keveset segített a lakásgondokon. Az 1828-as országos összeírás során feltűnt a város zsúfolt-sága, 1851-ben 3.528 család élt 1.519 házban.⁷² Új házhelyeket csak a földesurak tudtak osztani eddig megművelt területeiből. Erre a XIX. század első felében került sor. Már szóltunk a város keleti részén, a vásártér melletti telekosztásról, úgy szintén a város nyugati részén a Kálváriai partiról is.

1820 – 1840 között herceg Esterházy Miklós két telepítési akciót hajtott végre. 1820-ban a város harmadik fertályán kívül 22 hold majorsági földet osztott szét saját jobbágyai részére házépítésre. 1821-re már 130 ház épült. Ez a terület a Petőfi utca, és a Belső Mérges patak közti, az Epreskert, Virág, Zöldkert, Órálló utcák által határolt terület. Ezt a részt Hercegi újavárosnak, Felső új városnak, vagy Miklós városnak nevezték. A másik telepítés 1838-1840. között történt a Nagypatak partján, korábbi vízfolyás helyén. 1843-ra már 31 ház épült fel, ez a Viziváros nevet kapta. Ez a részt a Petőfi utca és a Nagypatak között a mai Csárda utcától feljebb a Búvó, Verő, Víg utcákat foglalja magába. 1841-ben a Nagypatak mellett a Sziget nevű városrész házhelyeinek kiosztásáról tudunk.⁷³ (A Sziget utca már szerepel az 1546-os török adóösszeírásban, de előzménye már az 1301. körül is megvolt.) Ez a mai Berényi, Menház, Fuvaros utca, és a Nagypatak által határolt terület.

A gyakori tűzvészek nagy kárt tettek. 1861. június 24-én a Csapó (Jókai) utca két oldalán 80 ház vált a tűz martalékává, szeptember 10-én az Újavárosban (Virág, Zöldkert utcák) 21 ház égett le.⁷⁴ Nem történt meg az újjáépítési tervben szereplő telekredezés, és a széles utcák megépítése is elmaradt.

1904. augusztus 16-i tűzvész nagy pusztítást okozott, elsősorban a házak zsúfoltsága, a keskeny, szűk sikátorok, a zsákközök lehetetlenné tették a tűzoltást. A tűz előtt a Jókai utca baloldalán, a mai Csomor Kálmán utcától az utca végéig Gyöngyöspüspöki faluig, a Kispatákig (malomárok) közel húsz 2-5 m. széles sikátor volt. Ehhez hozzájárult a nagy szárazság, a vízhiány, ekkor még nem volt vízvezeték a városban. A tűz a mai Csomor Kálmán u. 2. sz. házban keletkezett 1904. augusztus 16-án este, a Mátra felől fújó szél hordta a zsarátnokot. Másnapra leégett a Jókai út mindkét oldala, Gyöngyöspüspöki falu putnoki – Pesti úti – része, a mai Piac tér (Köztársaság tér) környéke, a Ferences templom és kolostor, és környéke is. Összesen 215 ház és melléképülete semmisült meg. A gyöngyösiek tűzkára 1.285.833, a püspökieké 165.267 korona volt. Amennyi ház leégett, körülbelül ugyanannyinak bontották meg, és verték le a tetejét a tűz terjedése megakadályozása céljából.

A tűz után egy Városrendező Bizottság újjáépítési és kisajátítási terv szerint engedte csak felépíteni a leégett városrészt. A Jókai utcával párhuzamosan ekkor nyitották meg a Bartók Béla (a volt Kállay Zoltán) utcát, és erre még 4 keresztutcát nyitottak a mai Batthyány terre,

70 DERCSENYI Dezső – VOIT Pál 1978. III. 33.

71 MMTA I. 71. 83. (Heves vármegye falvainak lélekszáma 1786-1941.)

72 SOÓS Imre 1978. 20.

73 SOÓS Imre 1978. 20.

74 HORNER István 1863. 43. 44.

ezek a következők: 1. Kőrösi Csoma Sándor (Hám püspök), 2. Kodály Zoltán (Párvy püspök), 3. Puskin (Róbert Károly), 4. Csokonai Mihály (Gőzfürdő), utcák.⁷⁵ A város belső részének zsúfoltságát a terv szerinti építkezés enyhítette.

Az 1908. július 14-i tűzvészben a Vachott Sándor utcában leégett a görögkeleti templom, és 15 lakóház.⁷⁶ Nem készült újjáépítési terv.

3. kép Gyöngyös város térképe 1909-ből (Hanák Kolos – Stiller János – Széki István: Mátrai és Gyöngyösi Kalauz). Reprodukció: Adamik Miklós

Az első világháború kitörése – 1914. – idején Gyöngyös beépített területének északi határa a mai Víztorony vonalában az Órálló utca, és fölötté a Papföldön a mai Szív, a Diófa utcában pár ház. Keleten a Benei út, a Belső Mérges patak nyugati partja, a Vásártér keleti oldala a Lovassági Laktanyáig, az Alsóvárosi temetőig. Délen a mai Határ utca, és a mai Bethlen Gábor út baloldala a Lovassági laktanyáig. (Itt végződtek a város déli része házainak kertje.) Nyugaton a Deák Ferenc, a Damjanich (Kálvária) utca, és a Nagypatak nyugati partja.⁷⁷

A Gyöngyöst 1917. május 21-22-én pusztító tűzvész a város településszerkezetében változást hozott. Ezután készült el a város általános rendezési terve, mely értelmében már csak érvényes építési terv alapján építkezhetek.

1917. május 21-én óriási szélvihar volt Gyöngyös felett. A Kórház mosókonyhájának

75 KÁPLÁNY József 1909. 70-79.

76 MOLNÁR József 1996/4. 30.

77 KÁPLÁNY József 1909. 78. térkép

kátránypapír tetejét egy kéményből kipattanó szikra meggyújtotta, s a tűz viharos gyorsasággal terjedt. A május 21-22-i tűzvészben leégett a Kórháztól, a Vezekényi utcától a város, a Jókai utca végéig, sőt még Gyöngyöspüspökiben a Pesti út is. A Fő tér, a Szent Bertalan templom, keleti irányban a Kórháztól a Dózsa György út baloldala, a Búzapiac (Koháry út) nyugati oldala – szerencsére a Ferences rendek temploma és kolostora nem égett le – a mai Alkotmány utcába torkoló Országút út a város déli részéig. A Fő tértől nyugatra a Vachott Sándor, a Deák Ferenc, és a mai Körösi Csoma Sándor utcák által határolt terület. A város legértékesebb része É-D-i irányban, több mint 2 km., Kelet-Nyugat irányban 1 km-nél nagyobb területen pusztult el.⁷⁸ A leégett házak száma Gyöngyösön 559, és 1400 melléképület, míg Gyöngyöspüspökiben 21 ház, összesen 580 ház, a megrongált, de lakható házak száma 216.8.000 fő, a lakosság 40 %-a maradt hajléktalanul, a tűzvészben 11 fő halt meg. A kár 29.121.296 korona Gyöngyösön, míg Gyöngyöspüspökiben 447.350 korona volt.⁷⁹ A tűz után 36 db. 1 és 2 emeletes ház már nem épült fel.⁸⁰

A leégett városba IV. Károly magyar király és felesége Zita királyné is ellátogatott május 23-án délután, vigasztalta a tűzkárosultakat, és megígérte a város újjáépítését.⁸¹

A tűz oka a vízhiány, a szűk sikátorok, és a rendszertelenül épített házak, melyek jó része zsindelellyel fedett, de voltak még zsúpfedelek is. Víz hiányában (vízvezeték nem volt) nehéz volt a tüzet oltani – vonatok hoztak vizet Vámosgyörkről az oltáshoz, – a tetők leszaggatása sem járt sok sikerrel, mert a viharos orkán széthordta a zsarátnokot a még nem égő házakra.⁸²

A tűz után mindjárt megkezdődött a város újjáépítésének a szervezése. A Minisztertanács a városi tanács kérésére Dr. Harrer Ferenc fővárosi tanácsnokot kinevezte Gyöngyös újjáépítési kormánybiztosává, rábízva: *“... a tűzvész folyamán szükségessé vált összes intézkedések egységes vezetését, valamint a város és lakossága érdekében megindult segítő mozgalmak irányítását, ellenőrzését.”*⁸³ Dr. Harrer Ferenc 1919. június 20. és 1919. szeptember 30-a között volt Gyöngyös kormánybiztosa.

Dr. Harrer kormánybiztosi hivatalát 1917. július 1-én, vasárnap foglalta el. Ekkor a gyöngyösi képviselőtestület előtt beszédet mondott. Ebben megjelölte a legfontosabb teendőket. *“... El kell végeztetniünk elsősorban a városépítés műszaki előmunkálatait. Részben e munkákkal párhuzamosan kell készülnie a város szabályozási tervének. Ez nem csak a város területét öleli fel, hanem az esetleg bekebelezendő más községek területét is. A szabályozási terv megoldja a város forgalmi úthálózatát, a pályaudvar legmegfelelőbb elhelyezését, a város utai, utcái, és terei művészi kiképzését, a középületek megfelelő elhelyezését, végül a telkek kisajátítását, és beépítési módjuk megállapítását...”* Beszédét a következőkkel zárta: *“... Munkatársaimmal együtt a új, a legnagyobb fejlődési lehetőségű Gyöngyöst kívánjuk megteremteni, de nem egy idegen világot, hanem Gyöngyöst. Ezt a feladatot műszakilag tökéletesen, művészileg szépen, pénzügyileg gazdaságosan, és mindenek fölött a közérdek teljes érvényesítésével akarjuk megoldani. Ha szándékunk valóra válik, ... nemcsak Gyöngyösnek szemből jövőt, hanem mintát is alkotunk a magyar városok újjáteremtése számára.”*⁸⁴

78 Gyöngyös leégett városrészei 1917-ben (Mátra Múzeum Gyöngyös/

79 VÉBER János 1937. 89.

80 MISÓCZKI Lajos 1991. 41.

81 VÉBER János 1937. 91 -93.

82 HARRER Ferenc 1968. 206.

83 HARRER Ferenc 1968. 209.

84 HARRER Ferenc 1968. 211-213.

4. kép Gyöngyös leégett városrészei 1917-ben Mátra Múzeum Gyöngyös

Dr. Harrer Ferenc megszervezte a kormánybiztosságot, a székhely az Orczy kastélyban volt. Dr. Harrer munkatársai: Orosz Ernő polgármesteri titkár, a fogalmazási munkakörben segítette a kormánybiztost, a városépítési és műszaki kérdésekben Warga László fővárosi tanácsos, a főváros városépítési ügyeinek intézője, e szakkérdések országsszerte vitathatatlan szaktekintélye. A kisajátításoknál és telekrendezéseknél Légmán Imre királyi miniszteri

tanácsos, az egri Államépítészeti Hivatal főnöke, pénzügyi előadó, a számvitel ellenőrzése pedig a gyöngyösi születésű Mintzer János pénzügyminisztériumi tanácsos feladata lett.⁸⁵

Harrer első feladata a károk felmérése volt. 1917. szeptemberéig a fedél nélküli lakosságot sikerült elhelyezni a belső laktanyában (ez később Méntelep) és a Káder Laktanyában (a Sóház és az Országút út között, jórészt ma már nem létező épületek). További feladatok még: közművek létesítését megelőző munkálatok: csatorna, vízvezeték építés, villamostelep átalakítási terve, építési anyagok beszerzése, téglagyár építése. Warga László a városi újjáépítés tervezési munkáját vezette. További feladat volt a patakok szabályozása, valamint az ingatlanspekuláció megakadályozása azzal, hogy az ügymenetet a kormánybiztos engedélyéhez kötötték.⁸⁶

A város dél felé nem tudott terjeszkedni, mert a Jókai utca végénél volt a város határa, ezután már Gyöngyöspüspöki falu következett. Ezért volt nagy jelentősége, hogy Dr. Harrer kormánybiztos Szmracsányi Lajos egri érsektől a gyöngyöspüspöki érseki birtokból 450 hold földet vásárolt a város részére igen olcsón, az eredeti 60-80 korona négyszögölenkénti ár helyett 2,5 koronáért. Az alacsony árat – mivel egy város közügyéről volt szó – IV. Károly király, mint főkegyúr is elfogadta.⁸⁷ (Érsekség, a mai Bethlen Gábor utca jobb oldala, és a Pesti út jobb oldala által határolt terület).

Az újjáépítésnél nélkülözhetetlen Havas Sándor okleveles építész, építőmestert (elmélet, gyakorlat, hivatali munka, szakértelem, magánvállalkozó) Dr. Harrer kérésére a király mentette fel a frontszolgálat alól. Ő szervezte meg az anyagraktárt (különböző építési anyagok beszerzése), és a különféle építőipari üzemeket.⁸⁸

Warga László városrendezési tevékenységének jelentős alkotása Gyöngyös város állami megbízás alapján elkészített újjáépítési terve. Dr. Harrer szerint: *„... Olyan szabályozási tervet akartunk készíteni Gyöngyösnek, mely számol a város fejlődési lehetőségeivel. Jelentőséghez kívántuk juttatni mindent, aminek topográfiailag súlya van, és ami művészi szempontból értékes, és érvényesíteni akartuk a modern városrendezés elveit...”*⁸⁹ Az újjáépítési tervet Warga igen rövid idő alatt – 1917. november 21-re – készítette el. Új hosszanti, és keresztutca fasorral szegélyezve, tág terek, a Nagypatak kiegyenesítése (új meder, a mai formájában) szerepel a tervben.⁹⁰ 1918. május 15-re három hatalmas méretű impozáns külsejű épület, s ezeknek helykijelölési tervét is elkészítette. (Városháza, kórház, vásár- és árucsernők, 4 iskola elemi, polgári, mezőgazdasági felső iskola, zeneiskola, kultúrpalota, múzeum, színház, szobor- és képcsarnokkal, vasúti pályaudvar).⁹¹

A gyöngyösiek Warga szemére vetették, hogy terve gyöngyörű, de fényűző, nem számol a helyi viszonyokkal. Sajnos ez a szép terv az egyéni érdekek leküzdhetetlen ellenállása miatt csak részben valósulhatott meg.

1918 év elején Warga újjáépítési tervét a gyöngyösi képviselőtestület változtatással elfogadta, ezt Dr. Harrer felterjesztése után a belügyminiszter is jóváhagyta.⁹²

A telekkisajátítási munkákat megkönnyítette, hogy a borkonjunktúra következtében 1917-1918-ban a város szőlősgazdáinak bőven volt pénzük.

85 HARRER Ferenc 1968. 217.

86 HARRER Ferenc 1968. 219-222.

87 HARRER Ferenc 1968. 225-227.

88 HARRER Ferenc 1968. 218-242

89 HARRER Ferenc 1968. 222.

90 Dr. VARGA László Gyöngyös város újjáépítési terve a Mátra Múzeumban

91 MISÓCZKI Lajos 1991. 44.

92 HARRER Ferenc 1968. 240-241.

Dr. Harrer fogalmazta meg Gyöngyös újjáépítési törvénye tervezetét, szövegét, és a törvény végrehajtási rendeletét is. A törvény tervezete 1918. júniusában került az országgyűlés elé megtárgyalásra. (Előtte Dr. Harrer tárgyalta a különböző minisztériumokban a miniszterekkel és Wekerle Sándor miniszterelnökkel is/. Augusztus 3-án Gyöngyös újjáépítését az országgyűlési törvényre emelte. (1918. XXIII. törvénycikk). A törvényt október 25-én szentesítette IV. Károly király (ez az utolsó törvény melyet király szentesített Magyarországon), a kihirdetésig közel 3 hónap telt el. A végrehajtási rendelet, mely november 8-án kelt, a törvényjavaslat eredeti szövegével november 20-án jelent meg. Ez a törvény közel 25 millió korona állami pénzt biztosított Gyöngyös újjáépítéséhez. Az 1918. évi forradalom idején Dr. Harrer kormánybiztosi vezetését megtartva novemberben az ügyvitel intézésére Mintzér József személyében kormánybiztos helyettesi kinevezést kért, s ezt meg is kapta.⁹³

Dr. Harrer távozása után – 1918. november – a következőkben összegezhetjük munkásságát: készen volt Gyöngyös újjáépítési törvénye, a végrehajtási rendelet, az ehhez szükséges összes jogi és pénzügyi előfeltétel: szakképzett, begyakorolt és megbízható hivatalnok, és szakképzett munkás személyzet, jóváhagyott szabályozási terv, csak formai tárgyalásra váró kisajátítási, és hatósági telekredezés. Nagy részben kész felmérési művelet, vízjogi tárgyalás alá bocsátott patakrendezési tervek, vízvezeteki próbafúrások, és általános terv, csatornázási előmunkálatok. Sok millió koronát érő anyagraktár üzemekkel, köztük a megindulásra kész mész-homok téglagyárral (ma már nincs meg, a mai Laktanya és Páncélos utcák területén volt), az összes szükséges nagy, és kisvasúti berendezések (a könnyebb anyagszállítás végett), különféle szállítási szerződések, ideiglenes lakások, és bolt barakkok, végül befejezéshez közel állt a város 120 kislakása.⁹⁴

1919-ben a Tanácsköztársaság idején Gyöngyös újjáépítése területén lényeges előrelépés nem történt, kivéve, hogy a Dr. Harrer által megvásárolt érseki birtokon 1919 nyarára megépült a tűzkárosultak részére Havas Sándor építész munkájaként az 1918-ban megkezdett, az un. Újtelep 120 lakása 20 épületben, épületenként 6 lakás készült el: szoba, konyha, kamra, pince, fűskamra. Az épületek a Lovassági Laktanyától délre épültek fel, a mai Bethlen Gábor, Laktanya, Brassói út területén, ma már nincsenek meg. 1919. szeptember 30-án Dr. Harrert felmentették tisztségéből.⁹⁵ Dr. Harrer kormánybiztosi munkájáért nem kapott külön jutalmazást, fizetését mindvégig a főváros biztosította.

Dr. Harrer Ferenc kormánybiztossága idején annyit tett Gyöngyös újjáépítéséért, az új Gyöngyös megteremtéséért, mint senki más a város történetében. Megérdemli, hogy a város nyugati részén nevét utca viseli.

Dr. Harrer után rövid ideig Bobory György Heves vármegye kormánybiztos helyettesét nevezték ki Gyöngyös kormánybiztosává (1919. október- december) majd 1920. januártól Debreczeni János lett a kormánybiztos 1921. nyaráig, működése azonban kudarcba fulladt.⁹⁶

Az újjáépítés, és városrendezés megállapított programja a következő volt: 1. a zsúfolt zsákutcák megszüntetése, 2. helyettük a telek tömböket teljesen átszelő egymást derékszögben metsző, széles, új utcák nyitása, 3. a régi utcák lehető kiegyenesítése, 4. tekintettel, hogy a zsák közök megszűnése miatt a lakott terület nagyfokú terjeszkedésével kellett számolni, a város déli határában – az Érsekföldön egy új városrész megteremtése, képzeletbeli utcák

93 HARRER Ferenc 1968. 232.-243.

94 HARRER Ferenc 1968. 244-245.

95 HARRER Ferenc 1968. 245-248.

96 HARRER Ferenc 1968. 148-273.

nyitása, és a építendő házhelyek elméleti kijelölése, 5. oly építési szabályok elrendelése, melyek betartása kizárja a katasztrofális tüzeket, ezen kívül több levegőhöz, és napfényhez juttatják a lakóházakat."⁹⁷

Az 1920-as évek végére a rendezési programok jó része megvalósult. Gyöngyös 1927-ben készült térképén, 1. nem látunk zsákközőket (a gyakorlatban még ma is megtalálhatók), 2. sok új széles utcát nyitottak, 3. a régi utcák kiegyenesítését megkezdték, új házakat csak a tervben megjelölt utcavonalban építhettek. (Ma is vannak az utcavonalból „kiugró” házak, pl. a Jókai utcában is, – ezeket 1945-ig le kellett volna bontani, és az új utcavonalhoz igazítani – ez már nem történt meg.) 4. Az Érsekföldön megkezdték az új házak építését, a tervezett utcák, és terek szerepelnek a térképen. 5. Az új, vagy megújított házak fedése cseréppel, vagy palával történt, és az épületek vagy szemben, vagy háttal fordultak egymásnak, így az udvaruk levegős lett.⁹⁸

A terv része volt a város szebbétele, és a közművek megteremtése is. A házak előtti aszfaltos burkolatú járdákat a belvároson kívül, a külső részeken is elkezdték kialakítani, a közutakat vagy kockakövel rakták ki – pl. Kossuth utca egy része – de készítettek aszfaltozott, és makadám utakat is. A közvilágítást is bővítették, egyre több villanyoszlop jelent meg a város külső részein is. Az egész városban megkezdték a régi, és az új terek parkosítását, az utcák fásítását. 1927-ben elkezdték a vízvezeték rendszer megépítését – 1927-re készült el – és az csatornázási munkálatokat is. Megkezdték a Gyöngyös közigazgatási területéhez tartozó Mátrafüred kiépítését, idegenforgalmi fejlesztését is.⁹⁹

A leégett Szent Bertalan templomot Nagy Virgil tervei alapján külsőleg – a két toronysisak nélkül – és belsőleg is restaurálták, a tervező halála után munkáját Wälder Gyula folytatta. Művészi freskókkal díszítették, sokat tett Gyöngyös legjelentősebb műemléke helyreállításáért Dr. Bozsik Pál felsővárosi plébános, és Dr. Puky Árpád polgármester. A templomot 1922. október 22-én újból felszentelték.¹⁰⁰

A város a tűzvész után dél felé terjeszkedett a Dr.Harrer által megszerzett érseki földeken, a közművesítés olcsósága miatt (a város északról dél felé lejt). Sajnos a vízvezeték, csatornázás, közvilágítás, komolyabb úthálózat csak évtizedekkel később készült el a terület beépítésének megkezdése után. A déli városrész-beépítési tervét Wurga László készítette el, a már említett 1927-es térképen a Belső Mérges patak két oldalán a még beépítetlen terület utcanevekkel szerepel.

Az Érsekföld beépítése az 1919-20-as években kezdődött el. Az első magánházat Gyurcsik József kovácsmester építette (ma Bethlen Gábor u. 15.sz.). A beépítendő telkeket parcellánként megszámozva szekciókba sorozták, és ezután adták el az építkezőknek, 1825-1929. között több mint 40 lakóház készült el.¹⁰¹ 1927-1928-ban 30 db. ikerházat, 60 kislakást (bérlakásokat) épített a város a Bethlen, a Brassói, a Kassai és a Mérges utcák által határolt területen. Ezek a házak épp úgy, mint a magánházak szilárd kő, vagy téglafalazatúak, a nyeregteretők cserép, vagy pala fedéssel készültek. A városi vízvezeték megépítése után utcai nyomóscsapokból nyerték a vizet. 1929-ig 445 új ház épült meg, és 63 régit betetőztek.¹⁰²

97 FORGÁCS Ferenc 1929. 70.

98 STILLER János - THIRRING Gusztáv 1929. Gyöngyös térképe 1927-ből

99 FORGÁCS Ferenc 1929. 71.

100 SCHLOSSER János 1922. 11 -17.

101 Gy. VPH. V. I. T.

102 FORGÁCS Ferenc 1927. 73.

Új középületek is készültek. 1924-1925-ben Wälder Gyula tervei alapján Fodor Károly építette neobarokk stílusban a Tűzoltó laktanyát (Kossuth u. 1.sz.), melyben helyet kapott a Nemzeti Bank Gyöngyösi Fiókja is.¹⁰³ 1926-ban készült el az Adóhivatal új épülete (Kossuth u. 42.sz.).¹⁰⁴ 1929-ben Orth Ambrus tervei szerint építette meg Fodor Károly építész az új Postapalotát (Páter Kis Szaléz u. 9-11.)¹⁰⁵

A legjelentősebb, és legnagyobb építkezés 1926-1927-ben volt, ekkor készült el Gyöngyös város vízműve. 1917-ben még Dr. Harrer hozta magával Farkas Árpád fővárosi műszaki tanácsost, a csatorna ügyek fővárosi előadóját, és Pazár István gépészmérnököt, a miskolci vízművek igazgatóját. A város újjáépítési tervében általános vízvezeték, és csatornázási terveket is készítettek. Gyöngyös város részesült az amerikai Speyer kölcsönből, ebből építette meg vízműveit, melynek terveit a város megbízásából Pazár István készítette. E tervet elfogadta, s jóváhagyta a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium Műszaki Osztálya. Az elfogadott terv alapján az építkezés 1926. július 26-án kezdődött, és 1927. május 3-án már megkezdődött a vízszolgáltatás. Ezen időszak alatt elkészült 3 artézi kút a város határában, a Víztorony az összes szükséges épületek, a csőhálózat földbe fektetése, a villamosberendezések a tűzcsapok, közkutak, vízmérő órák, vastalanító berendezés stb. Az összes költség 1.800.000 pengő volt. A 3 kút naponta 3.369 m³ vizet termelt, elkészült 134 utcai tűzcsap, 23 utcai közkút, 19 km vízvezeték, és 756 házicsatlakozás. A vízműveknek biztonsági szempontból a város villamos áram ellátásától független távvezetékét építettek.¹⁰⁶

1923. január 1-vel Gyöngyös közigazgatási területéhez csatolták a várossal már összeépült Gyöngyöspüspöki községet, ez a város területi, és lakosság gyarapodását jelentette.¹⁰⁷

Az 1920-1930-as években sok kiváló tervezés és építész dolgozott Gyöngyösön, és a hozzá tartozó Mátrában. Wälder Gyula (Tűzoltólaktanya, Víztorony terve), Medgyaszay István (Rusz-ház, Jókai u.8., Tisztviselő ház 1925-1926. – Epreskert u. 10., Mátra Egylet 2 emeletes Székháza Mátraházán – Hotel Pagoda). Csonka László 1927-28-ban Mátraházán építette a Tüdőszantóriumot, 1928-1929-ben pedig a Kékestetői Gyógyintézetet.¹⁰⁸

A helyi építészek közül kiemelkedik Fodor Károly (Tűzoltólaktanya, városi kislakások, 1926-28., Postapalota 1929 építése)¹⁰⁹ A legtöbbet építettek Gajdóczi Dezső és László vállalkozók: Szent Bertalan templom újjáépítése 1920-1922, Mátraházai templom 1942., hidak, Mátra Szálló 1920., Fő tér 2. un. Rákóczi ház 1922-23., 1920-1972. között Gyöngyösön és környékén számtalan házat építettek.¹¹⁰

Varga László évtizedeken keresztül foglalkozott Gyöngyös város rendezési tervével. Munkái közül a következőket ismerjük: **1.** A volt vásártér beépítési terve, Budapest 1936. április 23., **2.** Gyöngyös város rendezési terve, Budapest, 1939. december 31., 1: 1440., a terv határai: Papföld utca, Kelet: Belső Mérges patak, Nyugat: Bartakovics (Bocskai/ utca, Dél: Kossuth utca vonala: **3.** Gyöngyös város általános rendezési terve, Budapest 1940. december 21. 1: 1440. Határai: Északon: Kossuth, Szent Bertalan, Délen: Bethlen utca vonala, Keleten: a MÁV pályaudvartól a Deák Ferenc utcáig, **4.** Gyöngyös város rendezési terve déli része, Budapest, 1941. március 7., 1: 1440. Határai: Északon: Bethlen utca, Délen:

103 MOLNÁR József 1994 (4. 29. 30.

104 MOLNÁR József 1996. (23.

105 MOLNÁR József 1996 (6. 20.

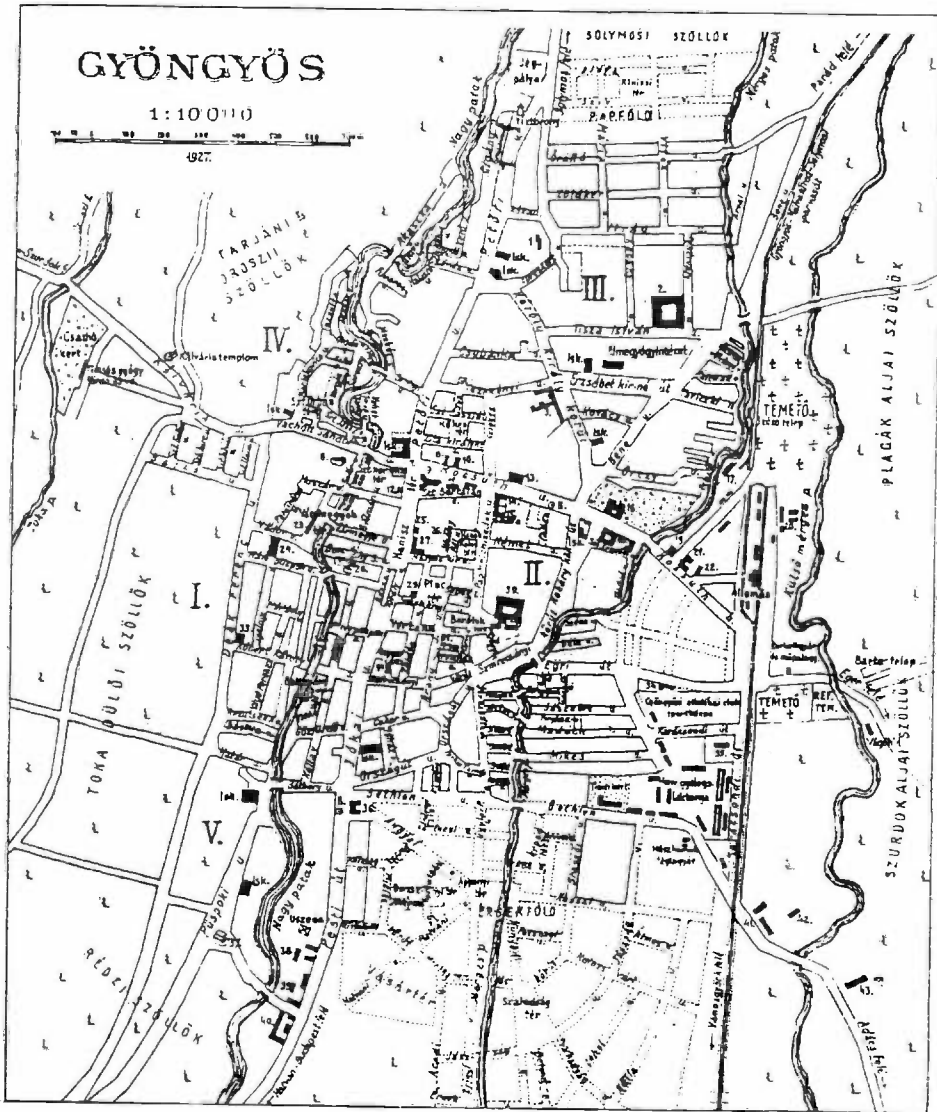
106 MOLNÁR József 1995 (4. 36.

107 FORGÁCS Ferenc 1929. 74.

108 MOLNÁR József 1994/ 11. 36. 37

109 MOLNÁR József 1995. (12. 30

110 MOLNÁR József 1994./ 8. 27-31.

5. kép Gyöngyös város térképe 1921-ből (Stiller János – Thirring Gusztáv: Gyöngyös részletes kalauza. 1929.)

Pesti út a tervezett vasútállomásig (szemben képzelték el a Strand régi bajáratával): Nyugaton: a Püspöki határ, Keleten: a Külső Mérges patakon túl a Karácsondi út. 5. Gyöngyös város rendezési terve Keleti rész: Budapest, 1941. március 7. Nagyméretű térkép, nyugati határa az Adóhivatal, Keleti a Külső Mérges patak, végeredményben a város keleti része a Vasútállomástól az Adóhivatalig. 6. Gyöngyös város általános rendezési terve, Budapest 1946.- október 31. Észak-déli irányban a Papföld utcától a város déli részén tervezett vasútállomásig: Keleten a határ a Külső Mérges patak, nyugaton a Deák Ferenc utca a betervezet Határ utcáig.¹¹¹

Gyöngyös város képviselő testülete az 1937. március 1-i ülésén megvásárolta a város részére 240.000 pengőért az Orczy kastélyt, melyet 10 év alatt kellett kifizetni. A vételár fedezésére a villanyfogyasztás egységárát fél fillérrel kívánták felemelni, és a Járásbírósággal, (a Városi Bíróság Kossuth u. 44.) szemben lévő vásárteret 52 részre kívánták porciózni házhelyek céljából, közel 150.000 pengő értékben.¹¹² A vásártér beépítési tervét már 1935-ben elkészítette Warga László. Már 1936-1937-ben felépítették az OTI palotát. (Kossuth u. 37-39.) és körülötte megkezdődött a magánházak építése, a Kossuth u. 53. földszintes házat 1942-ben a Kossuth u. és Egri út sarkán lévő kocsmát 1943-44-ben építették.¹¹³

1941-ben 14, 1944-ben 10 ONCSA házat építettek az Érsekszállásán a szegényekre gondolva, a mai Esze Tamás, Attila, Lehel út környékén.¹¹⁴

A második világháború idején a városunkért vívott harcokban – 1944. november 18-19.- Gyöngyös sok kárt szenvedett. 1944-ben Gyöngyös lakóházainak a száma 3.663 volt (ebbe beletartozott Mátrafüred is), volt még 65 középület is. A 3.663 épületből 2.549 ház sérült meg, helyrehozhatatlan kárt a lakóépületek 2%-a szenvedett. A megsérült házak 40% kijavításához ács, tetőfedő, és bádogos munka kellett.¹¹⁵ A megsérült házak helyreállítása 2-3 év alatt megtörtént, de voltak olyanok melyeket lebontottak. A Kertész-féle nagyméretű 2 emeletes lakóházat 1947-ben Gyulavári István kőműves és Juhász István fűszerkereskedő megvette, a benne lévő építőanyagokért lebontották, s helyébe a ma is meglévő két kis földszintes házat építették a Zrínyi u. 10., és a Tavasz u. 1.szám alatt.¹¹⁶

Warga László 1946. október 31-i Gyöngyös város általános rendezési tervében a déli városrészben tervmódosítást hajtott végre. A tervezett vasútállomás előtti teret utcákra bontotta, földszintes, és kétszintes családi házakat, közelében a mai Jószerencsét utcától délre magas épületeket tervezett.¹¹⁷ A tervet később módosították.

Az 1950-es években megkezdték Gyöngyös iparosítását. 1950-1951-ben megépítették a MÁV Váltó- és Készülékgyárát gyöngyösi gyáregységét. 1951-ben megkezdték a Pipishegyen a Szerszám és Készülékgyárat, és ugyanezen évben a XII. Akna építését. 1953-1955-ben a Gyöngyösoroszi Ércbánya Vállalat is elkészült.¹¹⁸ A nagyvállalatok munkásai részére lakásokat kellett építeni. Az eddigi magánépítkezést főként a Papföldön, nagyarányú állami lakásépítkezés váltja fel, melynek jó része a déli térségben, az Érsekszállásán valósult meg. Ez a nagyarányú építkezés változást hozott Gyöngyös település szerkezetében, és úthálózatában is.

111 Gy.P.H. VIT.

112 Gyöngyösi Népiújság 1937. március 7. XV. évfolyam 10. szám 1.o.

113 MOLNÁR József 1996/6. 24.

114 MOLNÁR József 1996/8. 23.

115 A. VARGA László 1980. II. számú melléklet

116 MOLNÁR József 1981. 118.

117 MOLNÁR József 1996/8. 19.

118 SEREG József 1970. 176-177.

Elsőként 1951-1952-ben a bányásztelep épült meg, 20 kertes családi házzal, 225 négyszögöl telekkel. 1954-től a Jószerencsét, Aknász, Vajár, Platán (volt Élmunkás) utcákat alakították ki. 1954-1955-ben elkészült a „80”-asként ismert 2 épület, a Platán u. 1-2., 3-4., lakóháza, körülötte még szántóföldek voltak. A Bajcsy Zsilinszky (volt Horthy) körút kiépítése 1957-ben kezdődött meg, majd sorban 1961-ig a Hertelendy (volt Előre), a Verseny, Olimpia utcák követték. Ekkor alakult ki a Pacsirta telep, a volt 5. számú – ma Arany János Általános Iskola alsó épületével szemben, a teret 1996. év végére beépítették. 1960-ban elkészült a volt 5.sz. Általános Iskola a Budai Nagy Antal (a volt Apponyi) téren. (Az iskolát 1996. július 31-én megszüntették, összevonták a 3.sz. Általános Iskolával). A Szövetkezeti, a Lokodi, a Jószerencsét, az Iskola utcák, illetve a Pesti (volt Vörös Hadsereg), és az Iskola út között többszintes lakóházak 1967-ben megkezdett felépülése után, a Belső Mérges patak kazornázásával, a Hadnagy és az Erőmű utca 1970-es években történt elkészülte, a Csillás és Tárnok utcák közti épületek megépítésével 1971-1972-ben befejeződött a déli városrész építése. 1971-ben elkészült a 20 emeletes, 156 lakásos Toronyház Rózsa Gyula és Nagy Zoltán tervei alapján. Elkészültek az ország legmagasabb lakóépülete volt. A lakó- és középületeket a Heves megyei Állami Építőipari Vállalat építette, a LAKÓTERV és a Középület Tervező Vállalat tervei alapján.

A lakótelepen bölcsődéket, óvodákat, iskolát, gyógyszerterületet is építettek. A 6.sz. Általános Iskolát (ma Egressy Béni Zenei Általános Iskola) 1966. szeptember 4-én nyitották meg. Üzemek és szolgáltató egységek is épültek: Kenyérgyár 1958., Tejüzem 1963., Cukrászüzem 1964., a volt AKÖV – ma Mátra Volán Autóbusz Közlekedési RT javító és garázstelepe 1969-1970-ben, ugyanakkor készült el a Mátravidéki KTSz üzemrész, az Építőipari Minisztérium Heves megyei Építőipari Vállalat központi épülete – az egykori zöldház. 1961-ben megépült a Városrendezési Vállalat üzemegysége a Kenyérgyár út déli részén. 1967-ben az Olimpia Étterem, 1970-ben az Olimpia utcai ABC. 1972-ben a Szolgáltató Ház, 1963. január 2-án a II. sz. Postahivatal, még ebben az évben a Sporttelep. Sorolhatnánk tovább mind a mai napig a Mátra Volán modern telepét, az Orvosi Műszereket Gyártó Üzemet, a Gabonasilókat, az 1970-1975. között épült újabb üzemeket, lakóházakat az Autóbemutató teremig.¹¹⁹

A Pesti út jobb oldalán a 65. sz. épülettől kezdve 1989-ben az épületeket szánálás céllal kisajátították, ma itt üres terület van. Az 1970-es évek elejétől 1992-ig egy új lakótelepet építettek, ez a Ringsted utca. Thoma Emőke, és Dely György tervezte. A két, háromszintes, részben tetőtérbeépítéses modern épületek szélső házán emléktábla van: *1973-1988. Ringsted-Gyöngyös testvérvárosi kapcsolatának jubileumára: Gyöngyös város 1988.*¹²⁰

A Pesti út jobboldalán a régi épületeket a 35.sz. lakóházig 1980-1981-ben lebontották, és helyébe a Pesti úti lakótelepet építették. Megépült 4 db. 10 és 4 db 4 szintes modern lakóház, a Sláger ABC, autóparkolóval. Az út mentén fűves szegély, és fák találhatóak, a házak között több zöld területet alakítottak ki. A Strand területét kibővítették, közelében működik az 1889-ben alapított egykori Büchler féle gőzmalom, melyet többször megújítottak, ma a Heves megyei Gabonaforgalmi és Malomipari Vállalat Malomüzeme Gyöngyös.¹²¹

Szerencsére Gyöngyösön az új lakótelepek építése miatt jelentős értékű városrészeket nem romboltak le. Az új lakótelepek a város keleti, nyugati, északi részén alakultak ki.

119 MMTA 73. 351. MOLNÁR József 1996/8. 23-24.

120 MOLNÁR József 1996) 10. 38-39.

121 MOLNÁR József 1996/10. 34-35.

Délről északnak haladva találjuk a Mérges úti, a Koháry (Április 4.), a Mátrai úti lakótelepeket.

A Mérges úti lakótelepet 1968-1979. között építették a Bethlen Gábor, Mérges, Országút út (Gorkij) által határolt területen régi házak, utcák szanálásával. A szanált utcák: Bugát Pál, Országút út jobb oldala, Jeruzsálem, Farkas Tamás utcák. A Bethlen Gábor utcától az Egri útig egymást követő kis keresztutcák: Nagyfa, Erdő, Domb, Simor, Sövény, Kiskapu utcák, melyek a Belső Mérges patakhoz vezettek. A patakon túl lebontották a Harangozó és Nyár utcákat teljesen, továbbá a Jászkürt, Madách, Mikes utcák első 10-12. házát. Ezen a területen épült fel a Mérges út, és a Jeruzsálem utca, összesen 17 lakóépület, 4 db. 4 emeletes dominó, 5 db. 4 emeletes un. szalagház, 8 db. 10 emeletes toronyház. Ezen kívül elkészült a 3.számú (Arany János) Általános Iskola új épülete (1975.), ABC a szolgáltató házzal, hőközpont, óvoda, bölcsőde, garázsok, autóparkolók. A zöldterület aránylag kevés. A régi benzinkutat 1993-ban megnagyobbították. A lakótelepet a Lakóterv Tervező vállalat tervei alapján a Heves Megyei Tanácsi, és Heves Megyei Állami Építőipari Vállalat építette.¹²² Itt alkalmazták először Gyöngyösön az alagút zsalus építési technikát.

A Koháry (Április 4.) úti lakótelepet az egykori Búzapiac beépítésével, részben régi épületek szanálásával (Béla, Széna utcák), a Koháry-Egri-Könyves Kálmán-Kármán József utcák által határolt területen ez 1970-1980-as években építették fel. (1959. december 31-én nyitották meg az Autóbusz Pályaudvart, mely az 1960-as években napi 10 ezer főnyi utasforgalmával az ország legnagyobb vidéki autóbusz pályaudvarának számított.) A lakótelepen 1 db 10 emeletes toronyház, 4 és több szintes lakóházak, szolgáltatóház épült meg. Az un. Grüssner féle házban az Egri út. 2. sz. alatt működik a Bugát Pál Kórház Tüdőbeteg Gondozó Intézete. A lakótelepet a Lakóterv Tervező Vállalat tervei alapján a Mátravidéki Építőipari Szövetkezet és a Heves megyei Tanácsi Építőipari Vállalat építette.¹²³

A lakóteleptől északra van az 1762-ben Ispotály céljára épített épület, melyet 1921-től 1996-ig iskolaként használtak, mellette az 1994-ben újjáépített, eredetileg a XV. század első felében épült Szent Erzsébet templom. Közvetlen szomszédságában az 1899-ben megépült Gimnázium impozáns épülete áll.

A Mátrai út keleti oldalán lévő lakótelep, az Orczy kastély hátánál, a Kossuth, Mátrai út, a Belső Mérges patak, Dobó István utca között épült fel. A kivitelező a Mátravidéki Építőipari Szövetkezet volt. Három utca nyomvonala megmaradt, a volt Temető utca helyébe a Dobó István utca lépett. Ezen az utcán is el lehet jutni a város északi részén lévő un. Felsővárosi Temetőbe. A Tariczki út helyett a Városkert új utca nyílt meg. A 24-es úti részen volt 1944-ben a Város gazdasági épülete: Bikaistálló, lakóház, présház stb. innen a név. Az Orczy utca megmaradt, 1990-ig Zalka Máté utcának nevezték. Megszűnt utcák: Hallottak, Kőbánya, Sárhegy utca. Összesen 17 új többszintes épület készült el, van orvosi rendelő, óvoda, szolgáltató házsor – Kismesterségek háza. Itt található a Gyöngyös és Vidéke Ipartestület Irodája is.¹²⁴

Gyöngyös nyugati részén a Deák Ferenc utca mögött húzódik a Kálvária-part, mely 3 része: az Északi, a Középső, és a Dél-kálváriai lakótelep. A Deák Ferenc utca a 29. számú épületig 1855-re beépült a keleti oldala, igen ritkán az 1900-as évek elejéig, a nyugati oldalon szőlők voltak, és pár ház 1950-ig. Ezen üres terület beépítése a Május 1 lépcsőtől kezdve az 1950-es évek végétől 1965-ig tartott.¹²⁵

122 MOLNÁR József 1996/11. 34.

123 MOLNÁR József 1996/11. 37-38.

124 MOLNÁR József 1996/11. 39.

125 MOLNÁR József 1996/9. 23-27.

Az Észak-kálvária part felső része a Damjanich, Deák Ferenc, Bajza József és az Aranysas utcák által határolt a aránylag kis lakóterület még 1820-1900 között alakult ki. A már említett utcákon kívül a Dembinszky (Szent Ilona), Klapka (Szent István), Szent Imre és a Szent Gellért utcák alkották a város legnyugatibb részét. Gyöngyös város, és Gyöngyöspüspöki község közti határ a dombon, és a mai Harrer Ferenc, és a Határ utcák vonalában volt. Gyöngyöspüspöki községet 1923. január 1-vel csatolták Gyöngyös városhoz, annak 5. kerületéként. A Bajza utcától délre a mai beépített terület a gyöngyösi, és a gyöngyöspüspöki határban lévő Toka dülő szőlők helyén 1960-1992. között épült fel.¹²⁶

Az Észak Kálvária part alsó része a Bajza utcától a Május 1 lépcsőig (Csalogány, Legenda, Fecske, és Aranysas utcák felső része) nagyjából 1960-1975. között épült meg. Ez minta lakótelepnek indult, de módosítás miatt ettől eltértek, szinteket emeltek. Földszintes, és 3 emeletes épületek is vannak itt. Az Aranysas és a Fecske utcákban F+1 szintes OTP beruházásban társasházak, örökklakások épültek. 1971-től magas fokozatú beépítés is történt.

A terveket a Heves Megyei Tanácsi Tervező Vállalat készítette, a kivitelező a Mátravidéki Építőipari Szövetkezet, és a Heves megyei Tanács Építőipari Vállalata volt. 1975-ig közel 600 lakás készült el. E területen magántervezésű családi házak is épültek.¹²⁷

A Közép Kálvária part a Gólya, Dák Ferenc, Május 1. lépcső, és a Hattyú tér közötti lakóterület 1965-1975., a Hattyú tér, és a Dr. Harrer Ferenc utca közötti pedig 1960-1970. között épült meg. Itt van a Fecske utca, és a Hattyú tér is. Családi, és 4 emeletes tömbházakat találunk. A Hattyú tértől délre lévő épületeket a Mátravidéki Építőipari Szövetkezet építette. A Csalogány, részben a Kócsag, Aranysas, és a Gólya utcák is ide tartoznak. A Csalogány utca, a Deák Ferenc utca mögött, azzal párhuzamosan a domb aljában épült 1961-1982. között. A Bajza utca 6.sz. ház kertjéből indul és a Dr. Harrer Ferenc utcáig tart. Az utca baloldalán a Cinke közíig földszintes és emeletes családi házak, továbbá – egyemeletes sorházak épültek. A Május 1. lépcsőtől az utca végéig 12 db. 3 emeletes 16 lakásos OTP tömbház készült 1959-1982. között. Az utca kertvárosi jellegű, meggy és gesztenye fák díszítik. A Kócsag utca ezen területén lévő része 3 szintes épületekből áll. A lakótelep terveit az ATI készítette, és magántervezők. A Mátravidéki Építőipari Szövetkezet, és családi kivitelezés során épült meg.

A város legnyugatibb 2 utcája az Aranysas, és a Gólya utcák. Az Aranysas utca az egykori Aranysas dülő nevét viseli, a Kálvária domb tetején épült. Az utca eleje még az I. világháború előtt épült, a többi része a Bajza utcától a Dr. Harrer utcáig 1961-1980. között készült el. A régi házak után 1961-től az utca bal oldalán a Május 1 lépcsőig földszintes kertes OTP sorházak épültek, míg a jobboldalon egy emeletes 4 lakásos sorházak, ezután egyemeletes családi sorházakat találunk, vele szemben pedig négyemeletes lakótelepi házakat építettek. Az előkertes utcát sok bokor, fa díszíti. A Gólya utca a város legszélsőbb utcája, a domb ezután már a Toka patak felé lejt. Egy emeletes sorházakból áll, először a keleti oldal készült el, míg a nyugati oldali utcarész 1976-1990. között alakult ki. Sok épület házilag tervezésben, és kivitelezésben készült. A 41- 63. számú 3 db. egyemeletes sorházat a Visontai Bányaiüzem építette dolgozóinak. Ez az előkertes utca a sok zöld növényzetével, cserjékkel, bokrokkal, fákkal, a legszebb gyöngyösi utcák egyike.

A Dél-Kálvária part a Dr. Harrer Ferenc, a Deák Ferenc, a Kertész utcák, és a határ (megművelt terület) által határolt területen van. Végeredményben 4 utca: Dr. Harrer, a Farkas Tamás, a Warga László, és az átnyúló Kócsag utcák tartoznak ide. E lakótelepet az

126 MOLNÁR József 1996/ 12. 41.

127 MOLNÁR József 1996/ 12. 22.

ATI, a Mátravidéki Építőipari Szövetkezet, továbbá több gyöngyösi építész tervezte. 1970-1992. között épült fel, 3 emeletes tömbházakból áll. A lakótelepen észak-délrányú keresztutcákat is találunk. A Kócsag utca 1972-1985. között épült fel, szintén 3 szintes tömbházakból áll. A Kócsag utca 36-40 szám alatt található az Oktatási Központ, mely a Kálvária-parti Általános Iskolából (a volt 7. sz. Általános Iskola), és a József Attila Szakközépiskola, Szakiskola és Kollégiumból áll. Az Oktatási Központot 1978-1982. között a KÖZTI tervezte Törekly Dezső mérnök vezetésével. Az Általános Iskola és a Szakközépiskola 1982. szeptember 1-én nyílt meg, a Kollégium pedig 1983. november 3-án (ABC, virágüzlet, bár stb.) az Általános Iskolával szemben pedig szolgáltató házat építettek. A lakótelepen fákat, bokrokat, cserjéket találunk.¹²⁸

Napjainkban 2 lakótelep kialakítása folyik Gyöngyösön, a Diósmalom úti, és a volt Újtelep helyén a Hársfa utcai.

A Diósmalom úti lakótelep a város északi részén épül. Határai: délen a Diósmalom ú., Keletre a Belső Mérges patak (városhatár), északon a Kisvasút vonala, (városhatár) nyugaton a Gyöngyössolymosra vezető út (városhatár). A területkialakítás 1990-ben indult. Gyöngyös város pályázatát a lakóterület közművesítésére (víz, villany, gáz, út), és értékesítésére Matus Miklós gyöngyösi vállalkozó nyerte el. 105 építési telket alakítottak ki. A részletes rendezési tervet a VÁTI készítette 1991-ben. A házak 1993-tól épülnek. 1997. március végéig 37 épület készült el, és 18 áll építés alatt. A telektulajdonosak a rendezési tervvel összhangban egyedi tervek alapján építették házaikat. 2 telek összevonásával kialakított intézményi telken épült meg 1996. nyarán a magyarországi Jehova Tanúi Egyház közösségi épülete. A lakóházak beépítési módjai: szabadon álló, oldalhatáron álló, átriumos, és sorházak. 6-ig utcát alakítottak ki: Diósmalom, Felső-útvárosi, Gothárd, Zsobrák, Soly mos, és Sárhegy utcát, és a Hanák Kolos teret. Az alapközművek elkészültek, a közvilágítás is, az úthálózat befejezés előtt áll, parkosítás még nincs 1997. március végén.¹²⁹

A másik most induló lakótelep a város keleti részén az un. Gyöngyvirág és Hársfa utcai. Ezen a területen az 1917. évi tűzvész után 1919. nyarára a város a tűzkárosultak részére 20 épületben 120 kislakást építtetett. Ez volt az Újtelep. Sajnos 10 évvel ezelőtt felelőtlen elemek ezeket az épületeket tönkretették. A város ezt a területet hasznosítani akarja, ezért Gyöngyös város Önkormányzat 1995. június 1-én elfogadta a terület részletes rendezési tervét. A terület hasznosítására az Önkormányzat pályázatát Hadobás Dezső markazi kőműves, vállalkozó nyerte el. Vállalta, hogy kiépíti a közműveket (víz, csatorna, csapadékvíz elvezetés, gáz, villany, közvilágítás, közutak). 44 változó nagyságú beépítési telket alakítottak ki. A családi házak beépítése csoportos, szabadon álló, zártosú, és ikerházas formában történik. A homlokzaton csak földszinti ablaksor lehet. Az intézményterületen szolgáltató utca is épül. 1996-ban 7, 1997. március végéig 3 telekre kértek építési engedélyt. Az épületeket egyedi tervek alapján építik meg. A részletes rendezési tervet a VÁTI készítette. A terület határai: északon a Bethlen Gábor, keleten a Laktanya, nyugaton a Brassói, délen a Gyöngyvirág utca, mely párhuzamos a Kassai utcával.¹³⁰

Napjainkban van folyamatban Nagypatak északi részén az un. Duranda városrész rendezési terve. A tervet a Hajlék Építészeti Iroda BT Miskolc készítette. Mivel ezen a területen igen kicsi telkek vannak, – sokszor 70-80 négyzetméter – ezek összevonását (ez közel 700 db. telket jelent), telekredezést, közterületek kialakítását, patak szabályozást ír elő. A

128 MOLNÁR József 1996/12. 22. 28. 31.

129 Kenyeres Sándorné építészmérnök Gy. VPH. VI. dolgozója közlése alapján

130 Mazuch András építőipari üzemmérnök GY VPH. Ig. dolgozója közlése alapján

6. kép Gyöngyös város térképe 1996-ból.
Magyar Térképház. Budapest

7. kép Gyöngyös látképe 1996. Fotó: Adamik Miklós

szabályozás célja, hogy kisebb telkeken is lehessen építkezni. A terület a Vachott Sándor utcától északra van, keleti határa a Petőfi, az Epreskert, újból a Petőfi utca, a Gyöngyös-solymosi határig.¹³¹

A Nagypatak északi része és a Pesti út keleti oldalának részletes rendezési tervét 1997. május 8-án tárgyalta Gyöngyös város Önkormányzati ülése, melyet elfogadtak.

Szólni kell a várososon évszázadokon keresztül átvezető országos főútról, melynek nyomvonalja időszakonként változott.

Gyöngyös az Alföld, és az Északi Középhegység találkozásánál kialakult vásárvonalon fekszik. A Budáról Kassán keresztül Lengyelországba vezetői országos kereskedelmi útvonal már a XIV. század végén érintette Gyöngyöst. Ez az útvonal a Nagypatak keleti oldalán, nagyjából a mai út nyomvonalában átmént Gyöngyöspüspöki falu határon a mai Pesti úton, ez a mai Jókai (egykori Csapó) utca végénél érte el Gyöngyöst. Ezután az út végig vezetett a Jókai úton, melynek a Fő tér is része volt, a Szent Bertalan templomig, itt keletre fordult, és a mai Szent Bertalan és Kossuth Lajos (az egykori Bene) utcán végigmenve a Szent Erzsébet templom körül ért az utca végére. A városból kiérve, a mai Kossuth Lajos utca vonalában hamarosan elérte a Szurdokpartot, melyen felkapaszkodva vezetett Eger, Kassa, Lengyelország felé.

A XIX. század elején az országos útvonal Gyöngyöspüspöki falu szélénél, a Jókai út

131 NÉMETI László Gyöngyös Város Polgármesteri Hivatal Gyöngyös Város főépítésze közlése alapján

végénél Gyöngyösre ért, majd az Országút úton végigmenve a Ferencesrendiek zárdájától délre elérte az Egri utat, ezután a Szurdokparton feljutva vezetett Eger, Miskolc, Kassa felé.

Az 1960-1967. években az országos út a Pesti (ekkor Vörös Hadsereg), a Jókai és Alkotmány (előbb Szmeccsányi Lajos) úton át érte el az Egri utat, és vezetett tovább.

1967-1968-ban elkészült a vasúti felüljáró a Gábor Áron úton, mely alatt vezet a mai műút.

1981-ben érte el az M3-as autópálya Gyöngyöshalász határát, és megépítették a Gyöngyösre vezető út bekötősávját is. 1981. nyarától az országos útvonal már a Vörös Hadsereg (Pesti), majd a Toronyháztól a Róbert Károly, és a Kassai úton a vasúti felüljáró alatt vezet az út a Szurdokparton felkapaszkodva Miskolc felé. 1997-ben tovább folytatják az autópálya építését, mely a város mellett vezet el.

A Róbert Károly, és Kassai út csatlakozásától indul a 24. számú Mátrába vezető út, Mérges út néven, mely 1970-1970-ben épült meg a Belső Mérges patak nyomvonalában, forgalomba 1979-ben helyezték. A Mérges út folytatása a Koháry, a Mátrai, és a Benei út, melyen a város elhagyása után Mátrafüredre, majd innen tovább vezet a Mátrába.¹³²

I r o d a l o m

Rövidítések

AO.	Anjou kori oklevéltár. Codex diplomaticus Andegarenais. I-VII. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula Budapest 178 – 1920. Budapest
OL.	Országos Levéltár Mohács előtti gyűjtemény. Budapest
GYVPVIT	Gyöngyös Város Polgármesteri Hivatal Városüzemeltetési Igazgatóság Tervtár. Gyöngyös
MMTA	Mátra Múzeum Történeti Adattár. Gyöngyös
MOL	Magyar Országos Levéltár. Budapest

BÉL Mátyás

1968. Heves megye ismertetése (Soós Imre fordítása). Eger

BENDA Kálmán

1982. Magyarország történeti kronológiája I.K. Budapest. 1982.

CSEMEGI József – BÁRTFAI SZABÓ László

1937. A gyöngyösi Szent Bertalan templom. In. Gyöngyösi Kalendárium

1937. Gyöngyös. 110-126

DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál (szerk.)

1969. Heves megye műemlékei I. k. Budapest 1969.

1978. Heves megye műemlékei III.k. Budapest 1978.

DEZSÉRI BACHÓ László

1941. Gyöngyös város a török hódoltság idejében. Gyöngyös 1941.

1943. Gyöngyös város története 1526-ig. Gyöngyös. 1943.

1944. A gyöngyösi templomok története. Gyöngyös. 1944.

¹³² MOLNÁR József 1996/12. 31-32.

DRASKÓCZY István

1984. Gyöngyös település- és birtoklás története a középkorban. In: Havassy Péter – Kecskés Péter (szerk.) Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös 91-128.

FEKETE Lajos

1968. A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása (Jászsági füzetek 4.) Jászberény

FORGÁCS Ferenc

1929. Gyöngyös története. Különlenyomat a Gyöngyösi Áll. Koháry István. Reálgium-názium 1928 -29. évi értesítőiből. Gyöngyös

1937. Gyöngyösi Népújság. Polgári-, társadalmi-, gazdasági hetilap 1937.

B. GÁL Edit

1995. Életmód és temetkezési szokások Gyöngyösön a 18. század végén, 19. század elején. In: Horváth László (szerk.) Mátrai Tanulmányok. Gyöngyös 1995. 29-49.

HANÁK Kolos – **STILLER** János – **SZÉKY** István

1909. Mátrai és Gyöngyösi Kalauz. Gyöngyös 1909.

HARRER Ferenc

1968. Egy magyar polgár élete I.k. Budapest

HORNER István

1863. Gyöngyös városának történeti, statisztikai és geográfiai leírása. Pest.

KALICZ Nándor

1969. Heves megye régészeti emlékei. I. In: Dercsényi Dezső – Voit Pál (szerk.) Heves megye műemlékei I. 1969. Budapest 15-39.

KARÁCSON Imre

1908. Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. 1664-1666. II. Budapest.

KÁPLÁNY József

1909. A gyöngyösi nagy tűzvész Gyöngyösi Kalendárium

KECSKÉS Péter

1989. A mezővárosi lakóházak alaprajzi típusai Észak-Magyarországon. In: Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula (szerk.) Népi építést a Kárpát medence Északkeleti térségében Miskolc – Szentre 1989. 231-267.

KOVÁCS Béla

1974. A gyöngyöspatai vár ásatása. Archeológiai Értesítő 1974.

1984. Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta... 1659-1848. Válogatás két évszázad városi határozataiból. (Szerk.) Eger

1987. Az egeri egyházmegye története 1596-ig. Eger

MISÓCZKI Lajos

1972. A Gyöngyösi bányász és a 80-as lakótelep története. 1952. 1972. Szerző: 6.sz. Általános Iskola Honismereti Szakköre, vezető: Dr. Misóczki Lajos. M.M.T.A. 73. 351

1984. Szemelvények Gyöngyös történetéhez 1334-1984. A Dobó István Vármúzeum közművelődési füzetek. 4. Eger

1991. Az 1917. évi gyöngyösi tűzvész. Separatum. Acta Academiæ Poldogicæ Agriensis Nova Series Tom. XX. Sectio Historiæ. Eger 1991.

MOLNÁR József

1981. Adatok a gyöngyösi Szocialista Diák Szakszervezet történetéhez In: Heves megyei munkásmozgalom története. I., (114-121.) Heves megyei Propagandista. (12. évf. 51. sz.)

1984. Gyöngyös és a Rákóczi szabadságharc. In: Márta Ferenc- Fülöp Lajos -Tóth Sándor (szerk.) A Gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium Jubileumi Emlék könyve 1634-1984. Gyöngyös. 1984. 25-35.
1991. Címképünkön a Szent Orbán templom gótikus kapukerete. Gyöngyösi Műsor 1991/12. – december 23-24. Gyöngyös
1993. Címképünkön a Szent Bertalan templom ikergótikus ablaka látható. Gyöngyösi Műsor 1993. (7-8. július-augusztus 21-23. Gyöngyös
1994. Címképünkön a Wälder Gyula műegyetemi tanár által tervezett 1924-1925-ben Fodor Károly építésmérnök által épített gyöngyösi Kozmári Dezső Tűzoltó lak-tanya Péter Kiss Szaléz utcai főkapuja látható. Gyöngyösi Műsor 1994/4. április. 27-31. Gyöngyös
- Címképünkön Gajdóczi Dezső gyöngyösi építéssz. ábrázolja. Gyöngyösi Műsor 1994/8. augusztus 25-31. Gyöngyös
- Címképünkön a mátraházai Mátrai Állami Gyógyintézet (Szanatórium) főépülete látható. Jandrassik Alfréd építésmérnök terve alapján 1927-31-ben Csonka László építési vállalkozó építette. Gyöngyösi Műsor 1994/11. november 33-39. Gyöngyös 1995.
1995. Címképünkön a gyöngyösi víztorony látható. Gyöngyösi Műsor 1995/4. április 32-39. Gyöngyös
- Címképünkön Orth Ambrus tervei szerint 1929-ben Fodor Károly által épített gyöngyösi Postapalota egykor angyalos magyar címerrel díszített főhomlokzata látható. Gyöngyösi Műsor 1995/12. december 26-31. Gyöngyös 1996.
1996. Címképünk a Vachott Sándor (egykor Tót, Tó) utca 7-9-11-13-15. sz. épületeit ábrázolja. Gyöngyösi Műsor 1996/4. április 26-32. Gyöngyös
- Címképünk a Kossuth (egykor Bene) utca 6-24. sz. épületeit ábrázolja. Gyöngyösi Műsor 1996/6. június 18-24. Gyöngyös.
- Címképünk a Bethlen Gábor utca 11, 11/1, 11/2. sz. földszintes, a háttérben pedig a Pesti uti lakótelep magasházait ábrázolja. Gyöngyösi Műsor 1996/8. augusztus 16-24. Gyöngyös
- Címképünk az egykori Háromló ló felé való utca, a volt Úri, a mai Deák Ferenc utca 36/2-38. sz. épületeit ábrázolja. Gyöngyösi Műsor 1996/9. szeptember 22-32. Gyöngyös.
- Címképünk a Pesti -a volt Vörös Hadsereg – utat ábrázolja a Toronyból tekintve Pest irányába. Gyöngyösi Műsor 1996/10. október 31-39. Gyöngyös
- Címképünk a Kócsag utca 33/1, 2 és mellette lévő háromemeletes házakat ábrázolja. Gyöngyösi Műsor 1996/11 november 21-31. Gyöngyös
- Címképünkön a Mérges és a Koháry utak kereszteződését, a 24-es Mátrába vezető (Koháry és Bene) utat ábrázolja, távolban a Mátra. Gyöngyösi Műsor 1996/12. december 31-39. Gyöngyös

PÁSZTOR József – STILLER János:

1909. A gyöngyösi skyta sírlelet. Gyöngyösi Kalendárium 1909. Gyöngyös 81-117.

PINXNER A.

1693. Utazása Nagyszebenből Bécsbe. In: Szamota István (szerk.) Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054 – 1717. Budapest. 1891. 428-430.

SCHLOSSER János

1922. A gyöngyösi Szent Bertalan templom. Gyöngyös. 1922.

SEREG József

1970. Gyöngyös a szocializmus útján (Fejezetek a XX. századi Gyöngyös történetéből.) Gyöngyös 1970.

SOÓS Imre

1978. Gyöngyös város története. In. Dercsényi Dezső – Voit Pál (szerk.) Heves megye műemlékei III. k. Budapest 1978. 13-25.

STILLER János – THIRRING Gusztáv

1929. Gyöngyös részletes kalauza. Budapest. 1929.

SZABÓ J.József

1990. Régészeti ásatások a gyöngyös-mátrafüredi Benevárban, 1982-1989-ben. In. Horváth László (szerk.) Várak a 13. században. Costrum Bene I. Gyöngyös 1990. 163-172.

SZABÓ Károly

é.n. Béla király névtelen jegyzőjének könyve A magyarok tetteiről. Fordította Szabó Károly. Budapest. é.n.

SZAKÁLY Ferenc

1984. Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In. Havassy Péter – Kecskés Péter (szerk.) Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös 147-178.

A. VARGA László

1980. Új úton. Válogatott dokumentumok a felszabadult Heves megye életéből. 1944. október 30 – 1945. május 7. Eger. 1980.

VÉBER János

1937. A gyöngyösi tűzvész 1917. május 21-én. Gyöngyösi Kalendárium 1937. VIII. évf. Gyöngyös 1937. 88-95.

VOIT Pál

1978. Gyöngyös és környéke műemlékei. Különnyomat a Heves megye műemlékei III. kötetéből Budapest 1978.

Adatközlők

Kenyeres Sándorné

Mazuch András

Dr. Valter Ilona

Dr. Nagy Lajos

Németi László

József Molnár

Die Siedlungsstruktur der Stadt Gyöngyös

Der Verfasser stellt die Entwicklung der Siedlungsstruktur der Stadt Gyöngyös von der frühesten Zeit bis zum heutigen Tag vor. Die Flur der Stadt war seit der Urzeit bewohnt, auch in der Völkerwanderung besiedelten einige Stämme diese Gebiet. Zur Zeit der ungarischen Landnahme im Jahre 895 wurden den Kabaren die Mátra-Gegend zugeteilt.

Die Stadt Gyöngyös entwickelte sich im größten Tal des Mátra-Gebirges am Ende des Ben-Bach Tales, parallel zum Bach. Die Tataren verwüsteten zwar 1242 die Siedlung, sie wurde aber von neuem aufgebaut. Aufgrund der Urkunde von 1301, die die Tilgung der Güter der Csobánka-Familie festlegte, können wir auf ein Dorf mit vier Straßen schließen. Diese Straßen, die einander kreuzten, wurden nach den vier Himmelsrichtungen ausgerichtet. Im Zentrum der Siedlung entstand ein größerer Platz, in seiner Mitte eine Kirche aus dem XII.–XIII. Jh. Hier fanden sogar noch im XX. Jh. die Messen und Märkte statt.

Gyöngyös bekam die gleichen Privilegien wie die Stadt Buda/Ofen. Die günstige geographische Lage beschleunigte die Entwicklung der Siedlung, sie lag nämlich an der sogenannten nördlichen Handelsstraße des Landes, entlang der Weges zwischen der Stadt Buda/Ofen und Polen. In der zweiten Hälfte des XIV. Jh. siedelten sich hier Mönche des Franziskaner- und Schwwestern des Beginen-Ordens an. Diese Fakten können als Zeichen einer weiteren Entwicklung angesehen werden.

Nach der Schlacht bei Mohács 1526 wurde die Stadt in Brand gesteckt, sie wurde aber wieder von neuem aufgebaut. Nach 1544 gelangte sie unter türkische Herrschaft, sie entwickelte sich aber weiter.

Das Gewerbe der Bevölkerung bestand in erster Linie im Weinbau, Handwerk der verschiedenen Zünfte und Handl. Die Bevölkerungszahl betrug nach einer türkischen Steuerliste des Jahres 1550 ca. 6–7.000, in 7 Straßen wurden 844 Haushalte gezählt. Nach mehreren Feuersbrünsten (1585, 1587, 1614, 1674) wurde die Stadt immer wieder auf dem alten Gebiet neu aufgebaut. Die Stadt hatte keine Mauer, sie wurde durch Graben und Zäune vor Landstreichern geschützt.

Nach der Vertreibung der Türken im Jahre 1687, hatten die Gutsbesitzer im XVIII. Jh. mehrstöckige Paläste gebaut, seit den 50-er Jahren waren Mehrfamilien-Bauten der Bewohner aus Mangel an Grundstücken allgemein verbreitet. Hinter dem Haus eines Leibeigenen wurden neuere Häuser bis an das Ende des Grundstückes gebaut und nach dem Abriß des Tores entstand eine neue schmale Gasse.

Die sogenannte Bene-Hochstadt entstand schon in der Mitte des XVII. Jh., danach die westlichen, östlichen und nördlichen Stadtteile. Seit Ende der 60-er Jahre des XVIII. Jh. wurden neue Häuser nach einer Teilung der Grundstücke durch die Gutsbesitzer neu errichtet. Wegen der dichten Bebauung wüteten mehrmals Feuersbrünste (1861, 1866, 1903, 1908) trotzdem entstand kein allgemeiner Ordnungsplan. Infolge der Feuerbrunst vom 21.–22. Mai 1917 wurden 40% der Bevölkerung obdachlos. Nach diesem Ereignis ernannte die damalige Regierung Dr. Ferenc Harrer zum Regierungsbeauftragten des Wiederaufbaus. László Wurga konzipierte noch im gleichen Jahr die Pläne für eine Neuordnung und Neubebauung der Stadt, die sich nach Süden ausgedehnte (Érsekföld). 1923 wurde das Dorf Gyöngyöspüspöki der Stadt Gyöngyös angeschlossen, infolge dessen breitete sich die Bebauung nach Süden aus.

Seit den 20-er Jahren unseres Jh. wurden Wasserleitungen verlegt, eine Kanalisation begonnen, Bäche reguliert. Es begann sich eine moderne und geplante Stadt mit vielen neuen Häusern zu entwickeln.

Im Laufe der Kämpfe des Novembers 1944 wurden Häuser beschädigt, diese Schäden wurden aber 1950 beseitigt. In den 50-er Jahren entstanden durch die Industrialisierung neue Stadtteile und Wohnviertel, zuerst im südlichen Gebiet der Stadt, das sog. 80-er Wohnviertel auf der grünen Wiese gebaut, denn auf den östlichen, westlichen und südlichen Teilen der Stadt. In mehreren Fällen geschah dies durch Enteignung der Vorbesitzer. Neben mehrstöckigen Wohnhäusern hatten auch Stadtteile mit Gartenhäusern die Siedlungsstruktur der Stadt völlig neu geformt.

Zum Verwaltungsgebiet Gyöngyös gehören heute die Ortschaften Mátrafüred, Mátraháza und

der Kékestető, mit 1015 m der höchste Punkt ungarns. Die einzige Landesstraße reicht bis an den Rand der Stadt, heute in Form der Autobahn M3, die jetzt witer gebaut wird. Die Landeshauptstraße reicht bis an den Rand der Stadt, heute in Form der Autobahn M3, die jetzt weiter gebaut wird. Die Landeshauptstraße 3 führt durch die Stadt in Richtung der Stadt Miskolc.

MOLNÁR JÓZSEF
Mátra Múzeum
H-3200 Gyöngyös
Kossuth u. 40.

Gyöngyös város belterületének változása

B. Huszár Éva

ABSTRACT: *The Changing Inner-City of Gyöngyös.* This essay summarises a period of 1000 years, it describes how the Arpadian (i.e. from the age of the Árpáds) village became a manorial market-town, its functional changes, changes in population and area. We put the emphasis on the changes in its area. The millenium is projected in space in 10 phases, with the help of 9 maps. The accompanying illustrations include the enlargement of the first surviving map of Gyöngyös and the first reconstructed military photograph.

A Gyöngyös településtörténetével a múlt század óta több szerző foglalkozott.¹ Megállapításaik egy részét az újabb kutatások módosították.² Az eddigi munkák alapján már pontosabban ismerjük a várost kialakító tényezőket és ezek hatását a belterület alakulásában.

A település kialakulásának és fejlődésének tényezői

Természetföldrajzi tényezők

A mai országterület honfoglalás kori rekonstruált tájtypus térképén Gyöngyös és környéke az alföldperemi erdős sztyepp síkságon és a környező dombsági tájon található, a barna erdőtalajú lösztölgyes és tatárjuharos tájtypusokban.³ A Kárpát-medence honfoglalás kori növénytakaróját Prinz Gyula nyomán bemutató térkép Gyöngyös vidékén vegyes lombos erdőket (tölgyesek) jelöl.⁴ A terület szubkontinentális és szubmediterrán éghajlatú dombság, kiterjedt erdőirtásokkal.⁵ A tengerszint feletti magasságot illetően ezt a területet még betelepítették és művelés alá vonták a honfoglalás idején.⁶

Gyöngyös meglétére és településnévére először IV. Béla 1261/1271. évi oklevele utal, amelyben az egri püspök tulajdonában lévő *Gunguspispuky*⁷ szomszédos falut említi. A

1 Ethei Sebők László, Horner István, Dezséri Bachó László voltak a téma úttörői.

2 Soós Imre, Fekete Lajos, Molnár József, Sereg József, Horváth Mihály, Draskóczy István, Misóczyk Lajos, E. Kovács Péter, Gál Edit, Horváth László munkái újabb és egzaktabb ismereteket adtak Gyöngyös történetére vonatkozóan.

3 SOMOGYI Sándor 1988. 864-865., 1. ábra.

4 FRISNYÁK Sándor 1990. 10.

5 FRISNYÁK Sándor 1990. 9.

6 SOMOGYI Sándor 1988. 867.

7 HML XV-5 M E 831.

város nevének első okleveles előfordulása *Gungus* alakban az 1271/1284. évi oklevélben van.⁸ A város belterületén átfolyó patak *Gyungus* alakban 1301-ből ismert.⁹

A mai Magyarország területén Vas, Zala, Somogy, Baranya és Heves megyében van *Gyöngyös* víznev, helységnévként csak Heves és Somogy megyében fordul elő.¹⁰ A Somogy megyei Németladhoz tartozó Gyöngyös pusztá, az itteni fűzfákon gyakori *fagyöngy*ről kapta a nevét, ezen a tájon egyéb helyen nem volt a fákon parazita.¹¹ Bár XIV. századi okleveles adat van az ilex (tölgy) = Gyungiusfa (*gyöngyös fu*) elnevezéséről,¹² de ez többek szerint inkább a tölgyfákon tenyésző *fakín*-ra (esetleg *fagyöngy*-re) vonatkozhat.¹³

A Gyöngyösnek esetünkben a *folyóvíz fizikai tulajdonságáról*, a *gyöngyözéséről* való elnevezése kizárható. Területünkön a *Gyöngyös* pataknev írásos forrásokban az 1301-es első említése után is használatos, pl. az I. katonai felvételen, de a patak neve alkalmanként elhalványult, a múlt századi szakirodalom szerint például ismeretlen volt a környéken.¹⁴ A szóban forgó patakot *Nagy patakként* ismerték, amit úgy értékelhetünk, hogy nem volt az itt elfolyó víznek tipikus fizikai tulajdonsága a gyöngyözés sem.¹⁵

A földrajzi nevek legrégebb csoportját a folyók nevei képviselik.¹⁶ Vízneveink nagyobb része honfoglalás előtti európai névadás. Több víznek a szlávok, illetve a hozzánk csatlakozott népek adtak nevet. A *Gyöngyös* jellegzetesen *magyar* víznev.¹⁷ Számtalan településünk a közelében lévő vízről kapta nevét, így Gyöngyös is.¹⁸

Elgondolkodtató, hogy egy adott település miért pont az adott földrajzi helyen vette fel a közelében, vagy a rajta átfolyó folyóvíz nevét. Gyöngyöstől É-ra (Gyöngyös)Solymos, D-re (Gyöngyös)Püspöki, (Árok)Szállás, Visznek települések települtek a Gyöngyös patak partjára. A Gyöngyös patak Visznekig erdővel övezett terület volt a honfoglalás idején.¹⁹ Gyöngyös környékén valószínűleg nagyobb arányban lehetett jelen a tölgyfák parazitája a fakín, mint a patakot kísérő erdőségek bármely egyéb szakaszán.²⁰ A Gyöngyös pataknev

8 HML XV-5 M E 2.

9 AO 1. 3. Ez az oklevél azonos az 1301-es osztálylevéllel.

10 MIKESY Sándor 1945-46. 254-255. A szerző munkálkodása óta Gyöngyös elő-, vagy utótagú településnevek születtek a településnevek módosításai kapcsán.

11 Mikešy Sándor 1945-46. 257. A gyöngy szó a régi nyelvben önállóan is előfordult fagyöngy jelentésben. A MAGYAR NYELV Történeti Etimológiai Szótára. 1967. 827.

12 MIKESY Sándor 1945-46. 253, 256. 258.

13 Vannak olyan álláspontok, melyek a "*gyöngyös fu*" kifejezést a tölgyfára értik és tévesnek tartják a "*gyöngyös fu*" fagyönggyel való azonosítását. (Horner, Soós) A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Növényzeti Intézetének munkatársa. Dr. Papp Mária szíves szóbeli közlése alapján a mai tudományos álláspont ismertetésére is mód van. A fagyöngyfélék családjába két faj a sárga bogolyjú fakín (*Loranthus europaeus*) és a fehér bogolyjú fagyöngy (*Viscum album*) tartozik. Lombos fákon, így a tölgyön nagyobb gyakorisággal a *fakín* a parazita, elvtve támadja meg a fagyöngy. A fagyöngy lombos és tűlevelű fákon él, kivéve a bükk, szil és gyertyánfát. Szerinte nehezen eldönthető, hogy a két verzióból melyik állhat a Gyöngyös névadására, a tölgy természetét képviselő makk, vagy a télen a fa alá lehullott fakín sárga "*gyöngye*".

14 ETHEY SEBŐK László 1880. 27.

15 Később utalunk arra, hogy maga a névadó ok is megszünhethetett. Jó példa éppen a város K-i oldalán elfolyó Mérges patak, mely erős folyásáról kapta nevét és mindvégig meg is tartotta. Úgy gondoljuk, ha a város Ny-i oldalán átfolyó patak is rendelkezett volna tipikus fizikai tulajdonsággal, az a nevében szintén tartósnak kifejeződik.

16 KISS Lajos 1996. 965.

17 KISS Lajos 1996. 965-966.

18 KISS Lajos 1996. 969.

19 SOMOGYI Sándor 1988. 865.

20 Ismertek a környező növényzetről elnevezett víznevek Eger (égerfa), Almás, Füzes Kökényes stb. Valószínűleg ez esetben is kimondhatjuk, hogy ha településnevet is adott a pataknev, mindenképpen az adott növényföldrajzi tényező döntő megjelenésével kell számolni, sőt a patak névadására is okot adó jelenséggel.

időközbeni elhalványulását ezen növényföldrajzi jellemzők megszűnése, vagy jelentéktelenné válása okoz(hat)ta.

Gyöngyös megtelepülésében döntő tényező volt az, hogy olyan hegyvidék és medencerendszer találkozásánál fekszik, amely természetföldrajzi tényező hatására később kialakult vásárvonal láncszemévé lett a település.²¹ Egy völgyi település természetföldrajzi közlekedési adottságai is itt voltak adottak, mert ettől É-ra már a Gyöngyös (Nagy) patak kanyarulatai megnehezítették volna az átkelést.²²

A település kialakulása és a várossá válás előzményei

Egyes kutatók feltételezik, hogy Gyöngyösnek már a honfoglalás előtt volt települési előzménye.²³ Tekintettel arra, hogy a környékről csak avar-kori (Gyöngyöspata-Előmály) és honfoglalás-kori leleteket ismerünk (Gyöngyöspata-Csákberek, Visonta-Felsőrért,) csak e két népesség itteni letelepedését tudjuk régészeti anyaggal bizonyítani. A krónikás hagyomány szerint az Aba-nemzetség ősei voltak az első foglалók, és feltételezhetjük, hogy a mai város területe lakott volt ebben az időben.

Gyöngyös XIII. századi megléte oklevelekkel bizonyított, jobbágyfalu jellege feltételezhető. A változást az hozta, hogy a település a földesúri család *lakóhelye* és *uradalmi központja* lett. Földesurai tudatosan fejlesztették. Többek között valószínűleg ezen a vidéken már régebben ismert szőlőművelésre telepéseket hoztak be, amely egyik előzménye lehet a területen később kialakult monokultúrás szőlőművelésnek.²⁴

Az Aba-nembeli Csobánka unokák osztozkodását rögzítő 1301-es oklevél szerint már több utcája volt Gyöngyösnek.²⁵

A mezőváros kialakulása és fejlődése

Jogállás szerint földesúri mezőváros 1334-ben lett Gyöngyös.²⁶ A magyar városfejlődés sajátos jelenségei voltak a mezővárosok.²⁷

Gyöngyöst uradalmi központ jellege és kiskereskedelmi szétosztó funkciója tette várossá.²⁸ A XIII. századtól lett a Csobánkák uradalmi központja, majd azok kegyvesztettsége után Károly Róbert Szécsényi Tamásnak adományozta Gyöngyöst, magát a városi státust is az ő kérésére kapta a jobbágyfalu.

A mezővárosok legtöbbször kereskedelmi utak mellett feküdtek,²⁹ így Gyöngyös is, de a XIV. században kereskedelmi forgalma még nem volt számottevő. A később növekvő átmenő kereskedelem növelte a városiasodás fokát. A XV. századtól Gyöngyösön már a Budát Kassával összekötő főkereskedelmi útvonal haladt át, ami egyben a Lengyelországba és Oroszországba irányuló kereskedelem fővonala volt. Ennek előtte másodrendű utak találkozásában feküdt.³⁰ A város a XV. században már ismert kereskedelméről. Meghatározó

21 CHOLNOKY Jenő 1935. 70.

22 DRASKÓCZY István 1984. 97.

23 DEZSÉRI BACHÓ László: 1943. 14., 18., 21., 22.

24 HORVÁTH Mihály MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 28. A telepítést IV. Béla adók elengedésével ösztönözte.

25 DRASKÓCZY 1984. 95–97., 1. kép. (Gyöngyös első rekonstruált térképábrázolása.)

26 E. KOVÁCS Péter 1984. 17. A szerző közli a város privilégiumlevelét.

27 KUBINYI András 1983. 284–287.

28 MENDÖL Tibor 1963. 377., 393.

29 MARKÓ László (Szerk.) 1990. 102.

30 E. KOVÁCS Péter 1984. 12–13., 16.

szerepük lett a betelepülők zsidó, görög és az albán kereskedőknek.³¹ A kereskedelmi kapcsolatokat a borforgalom határozta meg, de a gyöngyösiek posztóimportőrök is ebben az időben.³² A XIV. században kiterjedt szőlőskertek voltak határában, de jelentős volt a gyümölcsstermelés is. A szőlő- és gyümölcsstermeléshez pálinkafőzés is kapcsolódott.³³ Vásártartási joggal rendelkezett, forgalmát rendszeres országos és heti vásárai biztosították, ami az ipar és kereskedelem fejlődését alapozta meg. Így lett Gyöngyös a környék gazdasági központja.³⁴ A városi rang több népességet vonzott. Legnagyobb hatása a városi státus megszerzésének az volt, hogy lehetővé tette a kézműipar kialakulását.³⁵ A céhek, a mesterségek érdekvédelmi szervezetei a XVI. században alakultak meg.³⁶ A mezővárosok védelme nem volt hasonlítható a magasabb városi fokú településekéhez. Gyöngyöst is körülvette sövénykerítés és árok, de megépítésének időpontja ismeretlen. A mezővárosi rang városi kiváltságokat ad ugyan, de a település jellege falusias marad. Szabadon választott bírója, tanácsa volt, de megmaradt a földesúri bírói joghatóság és a város fizette a jobbágyszolgáltatásokat.³⁷ Lakói jobbágynek számítottak.³⁸ A XV. században már önkormányzattal (magistratus) rendelkezett, és újabb adókedvezményeket kapott. Az 1332–37-es pápai tizedjegyzékekben a Szent Bertalan plébániatemplom már szerepel.³⁹ Mellette 1301-ben fallal és árokkal körülvett plébániai iskola állt.⁴⁰

A város fejlődése összefügg az egyik városi funkció a gazdasági szerep növekedésével.⁴¹ Meghatározó városképző gazdasági tényező, amely várossá tette a települést a szőlőmonokultúra volt.⁴² A mezőgazdasági árutermelés is fejlődött. A város lényeges kiváltsága volt, hogy saját borával szabadon rendelkezett.⁴³ A mezővárosi létet a ferences koldulórendek megtelepülése is jelezte, akik a XV. században Gyöngyösön is megjelentek.

Gyöngyös a török hódoltság idején

1536-ban majd 1540-ben (Szapolyai) János király, 1655-ben III. Ferdinánd erősítette meg a város jogait.⁴⁴ 1544–46 között Gyöngyös szultáni (kincstári, khász) tulajdon lett. Míg a török hódoltság mezővárosainak nagy része elnéptelenedett, addig a khász-birtokok helyzete kedvezőbb, elsősorban ezért, mert kevesebb a tulajdonosváltás és önállóságuk is nagyobb.⁴⁵ A törökökkel zsidó és görög kereskedők is érkeztek a városba.⁴⁶ Kézműipara is fejlődést mutat a hódoltság egyéb területeivel szemben, a kézművesek száma 159.⁴⁷ A török megszállás alatt kifejezetten fellendült a szőlőművelés Gyöngyösön, mivel a környékről beme-

31 HORVÁTH László 1995. 68. Megköszönöm a szerző munkámhoz nyújtott kollegiális segítségét.

32 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 37.

33 FRISNYÁK Sándor 1990. 44., 79.

34 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 18.

35 MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 31.

36 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 32.

37 KOVÁCS Béla (Szerk.) 1984. 3.

38 KUBINYI András 1983. 283.

39 GYÖRFFY György 1987. 95.

40 DEZSÉRI BACHÓ László 1944. 9.

41 KUBINYI András 1983. 290–91.

42 FÜKÖH Levente – HORVÁTH László 1995. 5.

43 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 28.

44 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 19.

45 MARKÓ László (Szerk.) 1990. 102.

46 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 37.

47 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 32.

nekülők az eddig műveletlen területeken is szőlőskerteket alakítottak ki.⁴⁸ A város borait külföldre (Lengyelországba, Erdélybe) szállíthatta, ami tovább fokozta a szőlőtermelésének a jelentőségét.⁴⁹

A XVIII. századi fejlődés

A XVIII. században a majorsági gazdálkodás munkaerőigénye miatt a mezővárosok helyzete romlott, a földesurak ragaszkodtak a lakosok jobbágyi jogállásához, amit az úrbérendezés is elősegített.⁵⁰ A század második felében a Budát az ország ÉK-i részével összekötő főútvonal É-ra helyeződött át.⁵¹ A közlekedés-földrajzilag kedvezőbb fekvés tovább növelte a városiasodási fokot. 1727-ben újabb országos vásárok tartására kapott jogot Gyöngyös a meglévő négy mellé.⁵² 250 iparos család dolgozott a városban. A város megélhetését 1300 hold szántó, azon belül 300 hold szőlő biztosította, valamint a környező falvakban bérelt földterületek.⁵³

A Gyöngyöst ábrázoló 1750-es első várostérkép 3 vízimalmot, négy templomot, egy kápolnát, egy kórházat (hospitale) és kettő temetőt (cemeteryum) tüntet fel (1. ábra).⁵⁴ 1783-ban az I. katonai felvétel a városon belül öt vízimalmot, négy katolikus templomot, franciskánus kolostort, nemesi udvart (udvarházat) tüntet fel (2. ábra).⁵⁵

Az önálló mezőváros és a polgári korszak

1848–1871 között Gyöngyös jogállása önálló mezőváros. 1872–1929 között rendezett tanácsú, 1929–1949 között megyei város.⁵⁶ Az 1852. évi örökvltsági szerződés elősegítette a társadalmi és gazdasági fejlődést.⁵⁷ A kapitalizáció alapja a szőlő- és borgazdaság volt, viszont az ipari kapitalizáció elmaradt. Az ipar még céhes keretek között működött, illetve a céhek ipartársulattá való átalakítása nem eredményezett gyáripari termelést is egyben. A kisipar mellett megjelent ugyan a részvénytársasági forma is a XIX. század második felében (cementgyár, bútorgyár, faipari részvénytársaság, gőzmalom, gőztéglagyár, gőzfűrés részvénytársaság stb.).⁵⁸ A mezőgazdaság egyre kevésbé volt képes a népszaporulatot foglalkoztatni. A század második felében (1883–88) pusztító filoxéra tönkretette az eddig virágzó szőlőtermesztést, a teljes szőlőterület elpusztult.⁵⁹ Így a szőlő- és borgazdaság kapitalista kereskedelmét több évtizedig akadályozta a szőlőterületek kipusztulása.

Az 1870–90 között lezajlott magyar ipari forradalomban nagy szerepet játszott az infrastrukturális fejlesztés (tömegközlekedés, közvilágítás, telefon)⁶⁰. Gyöngyös 1870-ben csak vasúti mellékvonallal kapcsolódott be az akkori legmodernebb közlekedésbe, ami azt ered-

48 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 28.

49 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 28-29.

50 MARKÓ László (Szerk.) 1990. 102.

51 B. HUSZÁR Éva 1990. 27. Heves megye úthálózata a XVIII. század végén. Térkép.

52 SEREG József, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 20.

53 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 29.

54 Külön megköszönöm Dr. Gál Editnek, a gyöngyösi Mátra Múzeum történet-szerkesztőjének munkájához nyújtott segítségét.

55 Az ábra Gyöngyös I. katonai felvételének rekonstrukciója, melyet 1988-ban B. Huszár Éva készített.

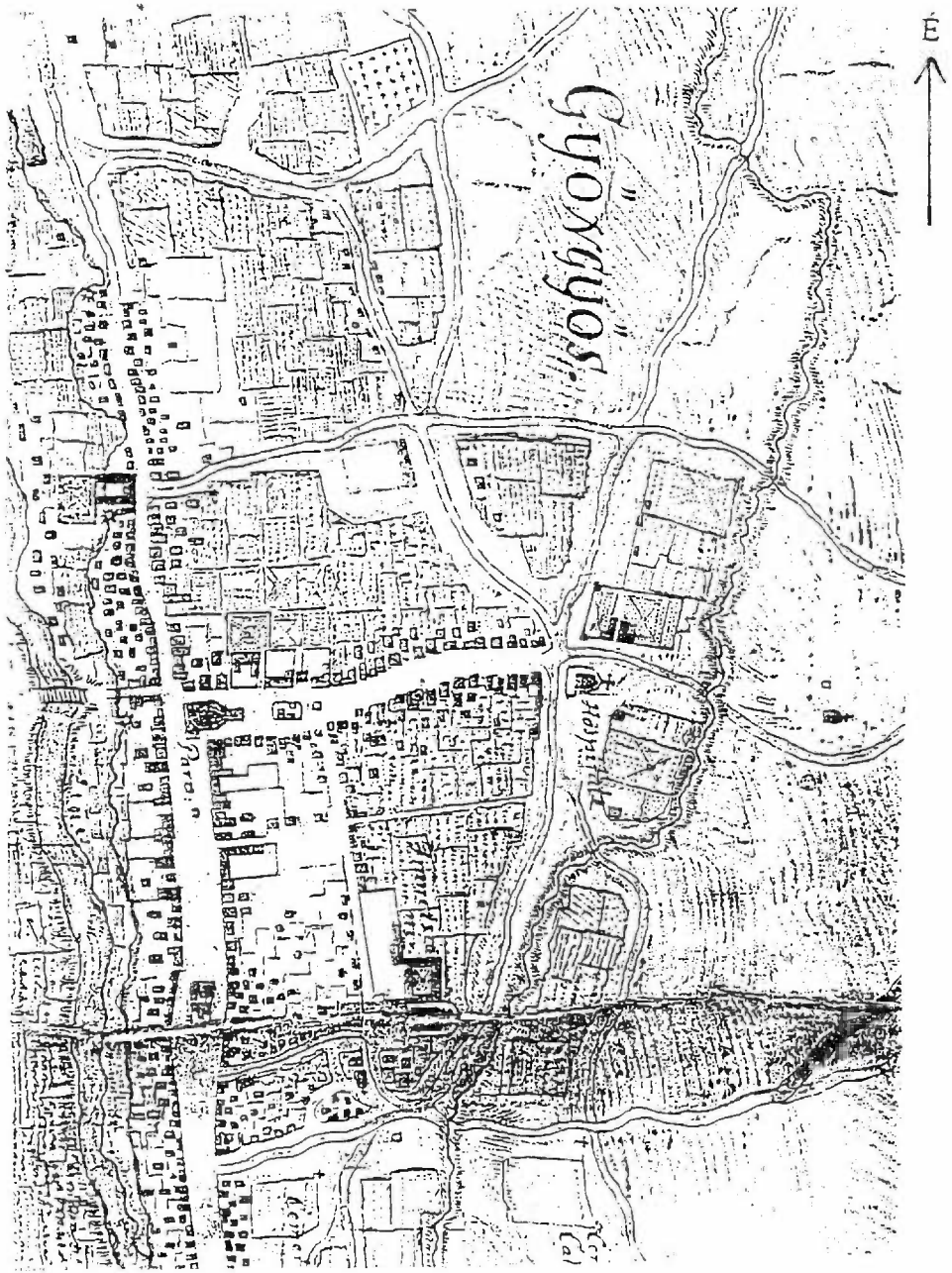
56 MISÓCZKI Lajos 1984. 17.

57 MOLNÁR József 1990. 49.

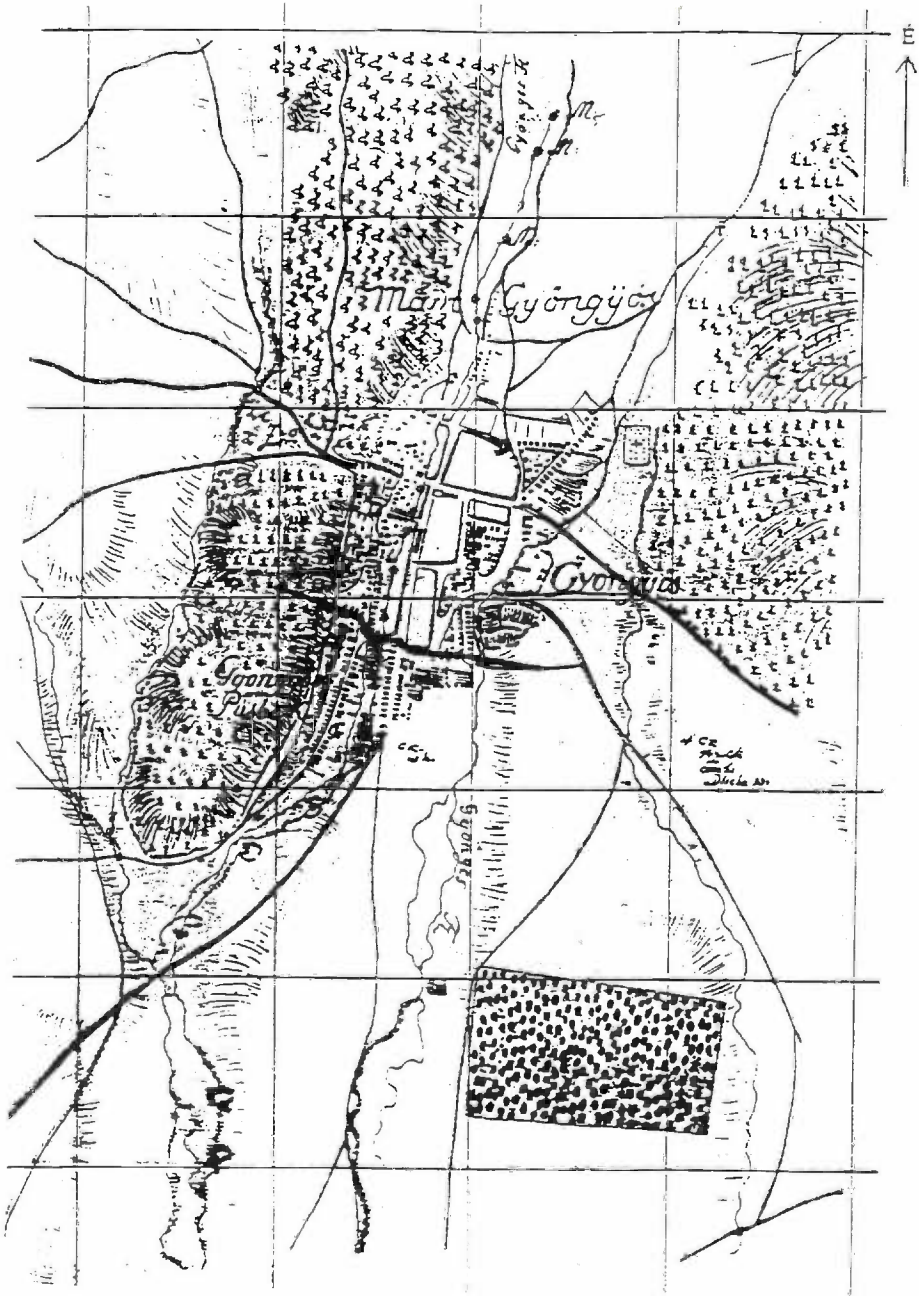
58 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József 1990. 32-34.

59 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 29.

60 EGYEDI György 1982. 15. Az 1860-as évek magyar ipari forradalma csak a fővárost érintette.

1. ábra. Gyöngyös 1750-ben OL. S. 21. Orczy-család
levéltárának térképei 31. sz., részlet

2. ábra. Gyöngyös I. katonai felvételének rekonstruált lapja, XVII. 17., XVII. 18.szelvény (1783)

ményezte, hogy a század végére az addigi lendületes fejlődés megakadt.⁶¹ Bár a vasút a kereskedést segítette a kereskedelem hatóköre nem változott, csak a vonzáskörzetet szolgáltatta. Mindezen tényezők a század végére visszavetették a fejlődést.⁶²

A kedvezőtlen tendenciák ellenére egy területen mutatkozott fejlődés, a város piaci városból kereskedő várossá vált.⁶³ A XIX–XX. század fordulóján Gyöngyös nagy fa- és fűrészipari központ.⁶⁴ A XIX. századi megyében Gyöngyös volt a zsidóság regionális egyházi, gazdasági, kulturális központja, amely nem kis mértékben hatott a kereskedelmi és pénzügyi viszonyokra.⁶⁵ A II. katonai felvétel 1852–55-ben kastélyt (Schl.), a városon kívül Alaunbad-ot (timsós fürdő) jelöl (3. ábra⁶⁶). A III. katonai felvétel jelöl postahivatalt személyszállítás nélkül, vasúti megállóhelyet (H. St.=Haltestelle, 4. ábra).

A XX. század alapvető változásokat hozott a város életében. 1920-ban a lakosság 23 %-a élt iparból.⁶⁷ Az 1920–30-as évekre Amerikából származó, a fertőzéseknek ellenálló direkttermő tövekkel, szakképzett szőlészek segítségével újraültették a város múlt században elpusztult szőlőterületeit.⁶⁸ A meghatározó gazdasági profil így továbbra is a szőlő- és bortermelés maradt.⁶⁹

A szocializmus korszaka

Gyöngyös jogilag 1950–1954 között város, 1954–1971-ben járási jogú város, 1971–1990-ben város.⁷⁰

A város gazdaságában 1945 után az iparfejlesztés került előtérbe, a legkülönbözőbb ágazatokban (magasépítő, ércbánya vállalat, fém- és fatömegcikk, mikroelektronika, szerelvény- és gép, váltó- és kiterőgyártó, hőerőmű, cipész, szabó, szesz- húsfeldolgozó, malom, tejüzem).⁷¹ A szocialista időszakban a lakosság közel fele az iparban dolgozott.⁷² A mezőgazdaságban a szőlő- és bortermelési profil mellé a dísznövénykertészet és a primőr zöldségtermesztés fejlődött ki.⁷³ A mezővárosok lényegét a funkcióváltás határozza meg, amely a mezőgazdasági és az ipari ágazatok között következik be. Ez a váltás Gyöngyösön a szocialista korszakra esett. Mérvadó szakvélemények szerint a legnépesebb vidéki városok nagy része azonban továbbra is mezőváros maradt. A 80-as években az agrár-ipari integráció bővítette az élelmiszergazdasági szektor foglalkoztatási képességét.⁷⁴

61 SEREG József, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 21.

62 MOLNÁR József 1990, 49.

63 SEREG József, MOLNÁR József 1990. 21–22., 49.

64 FRISNYÁK Sándor 1990. 149.

65 HORVÁTH László 1995. 71. Eger megtöltötte az ereteket és a zsidók betelepülését 1840-ig.

66 Sajnálatos, hogy a II. katonai felvétel rossz minőségű, de amiért felhasználjuk annak oka az, hogy a város kontúrjait kitűnően mutatja és a mi vizsgálódásunk szempontjait szolgálja. A város belterülete azért láthatatlan, mert a piros színt, amivel a belvárost jelölték a fekete-fehér fotó nem tudja visszaadni.

67 MOLNÁR József 1990. 51.

68 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 29.

69 SEREG József, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 27.

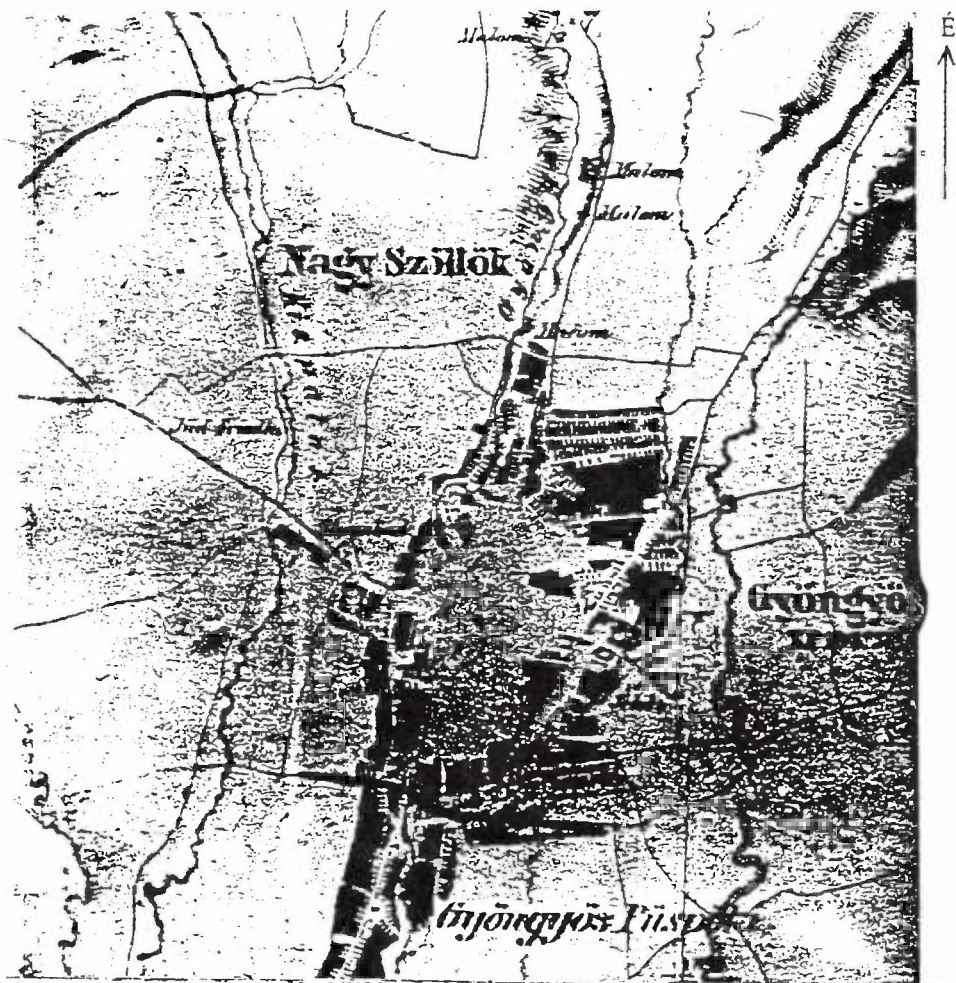
70 KOVÁCS Béla 1991. 84.

71 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 34–37.

72 MOLNÁR József 1990. 51.

73 HORVÁTH Mihály, MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 30.

74 ENYEDI György 1982. 12–13., 17.

3. ábra. Gyöngyös II. katonai felvétele, XXXVI. 47. (1852–1855)

A belterület változásai

Egy város lényege: térbeli kiterjedése, népességének nagysága és funkcionális szerepe.⁷⁵ Ezt a hármas egységet szem előtt tartva az eddigiekben a város funkcionális szerepét és a funkcióváltásokat elemeztük mintegy 800 éves intervallum alatt. A továbbiakban a népességnövekedés és a térbeli kiterjedés alakulását úgy vizsgáljuk meg, hogy a rendelkezésre álló statisztikai adatok és térképek együttes elemzésével jutunk el Gyöngyös területi és népességi változásainak bemutatásához.

75 RÁNKI Dezső Év n. (1979) 6.

4. ábra. Gyöngyös III. katonai felvétele, 4864/3c szelvénynegyede (1883)

Egy településnek a létrejötte folyamat eredménye, növekedésének pedig a természetes tájelemekhez kell igazodnia. Gyöngyös völgyi település, É-on és K-en hegységkerettel.

Az Árpád-kori falu helye, valamint a településkezdemény a Gyöngyös (Nagy) patak bal partján, a mai belváros területén keresendő (5. ábra). Eredetileg orsós falu volt, a Szent Bertalan templom körüli kiszélesedéssel, és későbbi növekedése után érte el a település a Mérges patakot (Belső-Mérges).⁷⁶

Irányítással történő, tervszerű népességnövelésére, a telepítésre⁷⁷ már a XIII. században vannak utalások. Feltehetően szőlőtelepéseket telepítettek (a Csobánkák) Gyöngyösön, amely valószínűleg településnövelő tényező lett. Ettől az időtől tehát nagy valószínűséggel telepített faluval kell számolni Gyöngyös esetében és nyomásos gazdálkodással, mai a telepített falvak jellemzője volt.⁷⁸ Ekkor már kidomborodik az a városképző funkció, amely városá tette a települést.

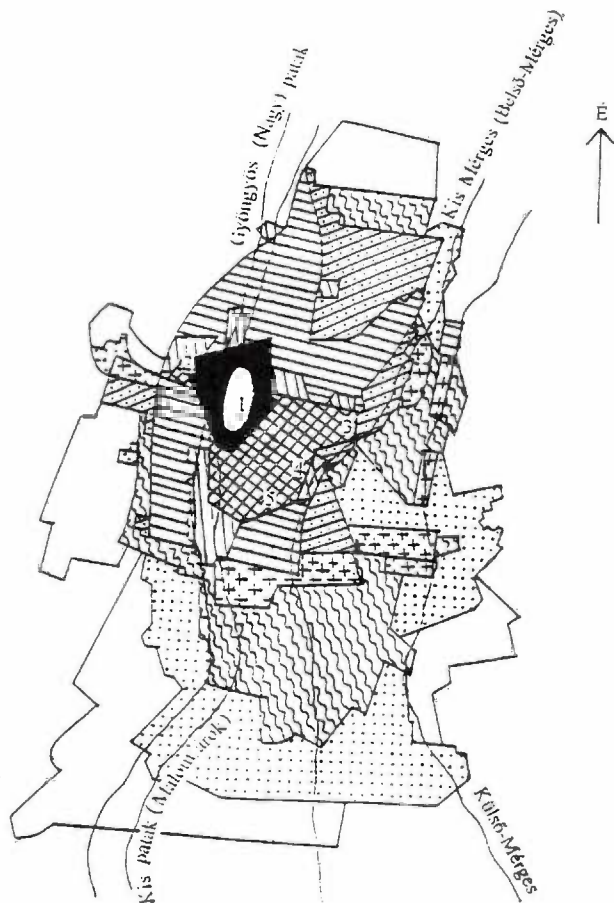
Az akkori területi elhelyezkedésre és kiterjedésre az 5. ábra utal.⁷⁹ Az ábrán a terület-növekedés első, rekonstrukció segítségével igazolható periódusa fogható meg. Tehát a város a XIV. század elejére, a IX-XI. század közötti, valószínűleg csak részben spontán településből, telepített faluvá vált.

76 DRASKÓCZY István 1984. 96.

77 MENDÖL Tibor 1938. 314.

78 DRASKÓCZY István 103–104.

79 DRASKÓCZY István 96. Az Árpád-kori falu valószínűsíthető területét a szerző rekonstrukciója alapján jelöltük ki.

	településkezdemény	4	Szent Bertalan plébániatemplom
	XIV. század 1301	2	Szent Orbán templom
	XVI.-XVII. század	3	Szent Erzsébet templom
	1750	4	Ferences templom
	1783	5	Beginák temploma
	1850		
	1883		
	1927		
	1960		
	1990		

5. ábra. Gyöngyös belterületének változásai a XI-XX. századok között

Az időközbeni településalakító tényezők közül csak a tatárjárás okozta pusztítás valószínűsíthető,⁸⁰ valamint a fent említett, tudatos telepítés. Gyöngyös az Árpád-kor végén vált egyúttal, "Markt"-szerű piacközpontú településből utcakeresztesé. Gyakorlatilag ettől az időtől lehet számítani az oppidummá válás kezdetét.⁸¹

A területnövekedés második, rekonstrukció útján kimutatható periódusa a XIV-XVII. századok közötti változás (5. ábra⁸²) A város területe elsősorban K-i és DK-i irányú nagyobbodást mutat. A XIV-XVII. századok közötti városalakító és városiasodást mutató tényezők sorában az első magának a városi rangnak a megszerzése, amely új népességet vonz és új funkciókat teremt.

A városiasodást az új városrészek megjelenése mutatja. A mezővárosok alaprajzában a piactér határozza meg a város képét, melyet körülvesznek a házak és az ahhoz csatlakozó kertek. Ez Gyöngyöst is jellemezte, de a forgalom speciális irányú (Bene, Eger) növekedése megindította a XIV-XV. században a város terjeszkedését K felé is. A mai Szent Bertalan és Kossuth utca első házai 1301-1322 között épültek, majd ez a K-re haladó utca ketté vált, ami nagyon érdekes településszerkezeti momentum. Véleményünk szerint miközben az É-D-i irányú utca elvesztette orsós jellegét⁸³, a K-i irányú utca vált orsós jellegűvé.⁸⁴

A városalakító tényezők közül a spontán és a tervszerű növekedésre is lehet példát találni a XV. és XVII. századok között. A ferences rendház a XV-XVI. századra lett városformáló tényező, a kolostor körül új városrész keletkezett,⁸⁵ amit a magunk részéről spontán jellegűnek tartunk. A ferencesek megjelenése egy-egy településen a mezővárosi fejlődés kétségtelen voltát jelzi. Az 1630-as években a Thökölyek és a Koháryak szlovák családokat telepítettek Gyöngyösre,⁸⁶ a Szent Erzsébet templom melletti Kis-Hóstyára és Gyöngyös Ny-i részén a Tó (ma Vachot Sándor) utcába.⁸⁷ 1699-ben szérús és veteményes kerteknek való üres beltelkek még bőven voltak a városban.⁸⁸

A XVI-XVII. századi város határát É-on a mai Kossuth Lajos utca és telkei, Ny-on a Szent Orbán templom és környéke, K-en a Szent Erzsébet templom és környéke, valamint a ferences kolostor és környéke, D-en a begina templom jelöli ki. A város már több kereszttutcs szerkezetű (pászói, egri országút).⁸⁹ Az akkorra kialakult hét utcás szerkezet ma is meghatározza a belvárost. A város a Gyöngyös (Nagy) pataktól Ny-ra a Kálvária (Szent Orbán templom) környékén kis mértékben, DK-re, a Belső Mérgecs irányába viszont a XIV. századi városterület közelítőleg másfélszeresével terjeszkedett. Gyakorlatilag ebben az időszakban nem a település völgyi jellege erősödik meg, hanem elsősorban a DK-i terület-nagyobbodás dominált.

A XIV-XVII. század nem bővelkedik népességi adatokban. Az első 1550 körüli adat 833

80 DEZSÉRI BACHÓ László 1944. 9. Ez a következtetés abból vonható le, hogy az akkor elpusztult templom helyébe egy újabb templomot emeltek, ami viszont 1320-ban leégett.

81 KUBINYI András 1983. 285.

82 DRASKÓCZY István 97. A város közelítő területét a szerző rekonstrukciója alapján jelöltük ki.

83 DRASKÓCZY István 1984. 97., 109.

84 Ennek oka az lehet, hogy az eredetileg orsós jellegű utca elvesztette főirány jellegét. Ismeretes, hogy a közlekedési főirány eltolódást K-re, a földesúr lakhelyének változása (Bene) okozta. Véleményünk szerint Gyöngyös XI-XIII. századi történetében a vidék urai az Aba nembeli Solymosiak lehettek, akiknek az akkori főirány szintén a lakhelyük lehetett.

85 DEZSÉRI BACHÓ László 1941. 56-59.

86 DEZSÉRI BACHÓ László 1941. 136-137.

87 B. GÁL Edit -SZILCZ Ágnes - DEÁK Endre 1995. 29-30., SOÓS Imre 1978. 14.

88 SOÓS Imre 1978. 16.

89 KUBINYI 1983. 284-286.

háztartása alapján mintegy 4000 főre becsülhetjük a város lélekszámát⁹⁰ (1. táblázat). Az 1696. évi adóösszeírás szerint 308 nem nemes háztartás volt és 190 adóköteles ház.

A vizsgált négy évszázad sajátos városalakító tényezőinek tekinthetjük, a Gyöngyösre oly jellemző tűzvészeket.⁹¹ A XIV. században 1320, 1334, a XVI. században 1526, 1585 és 1587 a tűzvészek időpontja⁹², a XVII. században pedig 1649-ben, 1674-ben és 1698-ben pusztított tűzvész a városban, ezek közül 1674-ben a város a rendezetlen, zsúfolt elhelyezkedés miatt porrá égett.⁹³

Az ország olyan helyein, melyek a hódoltságot nem sínylették meg, az agrártelepülések nagy része a XIV-XVIII. századok között alapszerkezetében változatlan maradt.⁹⁴ Valószínűleg ezt a megállapítást figyelembe véve a várost ért számtalan pusztítás és tűzvész ellenére egyes kutatók a XIV-XVIII. századi településforma azonosságát lehetségesnek tartják,⁹⁵ mások a településfolytonosságot Gyöngyös esetében kizárják.⁹⁶

Az első térképes forrás Gyöngyöst 1750-ben ábrázolja.⁹⁷ Szerencsés eset az, hogy ugyanebben az évszázadban az I. katonai felvétel a század végi állapotokat is rögzíti. A XVIII. századból már népességi adatokkal is rendelkezünk.⁹⁸

1723-ban üres a későbbi Alsóújváros (a mai Egri úttól D-re lévő terület) és a férfi ispotálytemplom felől az ország útja melletti rész (gyakorlatilag a Belső-Mérges jobb partja). 1735-ben a Belső-Mérges (Kis Mérges) és a Solymos (ma Petőfi) utca között nagy részben szérűskertek és szántóföldek voltak.⁹⁹ 1729-ben öt városrész (series) volt, ami 1761-ben négy fertályra módosult.¹⁰⁰ A módosításban nyilván az 1730. évi nagy tűzvész¹⁰¹ közrejátszott.

Mint látjuk a XVIII. század elején még laza a településszerkezet, változás a század második felétől történik, mint már említettük amiatt, hogy a Budát az ország ÉK-i részével összekötő főútvonal É-ra helyeződött át. Gyöngyösre jellemző zsákos-közös utcaserkezet, ami a telkek hosszanti beépítése nyomán keletkezett a XVIII. század második felétől általánossá vált.¹⁰² Az 1750-es térkép a pataktól Ny-ra csak a Szent Orbán templom mellett mutat házakat, a két patak között (Gyöngyös = Nagy patak és a Kis patak = Malom árok) csak a hídtól É-ra vannak házak. Még 1750-ben a lakóházak mellett nagy szabad területek voltak. Gyakorlatilag a Solymos utca egész hosszában és a Bene utca a kórházig (Hospitale) volt beépítve (1. ábra).

A XVIII. század végére az I. katonai felvétel tanúsága szerint Gyöngyös beépítettségét és területnagyságát illetően lényeges változások következtek be (2. ábra).¹⁰³ A Solymos utca (ma Petőfi Sándor) É-i és D-i irányban tovább épült. Beépült a Nagy- és Kis patak közötti

90 DRASKÓCZY István 1984. 117.

91 Jelzi ezt az ismert mondás: "Ég, mint Gyöngyös"

92 DEZSÉRI BACHÓ László 1941. 16., 60.

93 DEZSÉRI BACHÓ László 1941. 150-151.

94 MAKSAY Ferenc 1971. 92.

95 MAKSAY Ferenc 1971. 28. ábra.

96 KUBINYI András (1979) TMB 21. 8.

97 OL. S. 21. Orczy-család levéltárának térképei 31. sz.

98 Megköszönöm lektorom Kovács Béla nyugalmazott levéltárigazgató népességi adatok kapcsán nyújtott segítségét.

99 SOÓS Imre 1978. 17.

100 SOÓS Imre 1978. 18.

101 DEZSÉRI BACHÓ László 1944. 27.

102 DRASKÓCZY István 1984. 117.

103 Megjegyezzük, hogy az I., későbbiek során a II., III. katonai felvételeken Gyöngyöspüspöki területét egy vastag vonallal leválasztottuk a térképeken, mivel Gyöngyöspüspököt csak 1923-ban csatolták Gyöngyöshöz, de területileg megelőzőleg is közvetlenül kapcsolódott a város területéhez.

és a pataktól Ny-ra fekvő rész. Lényeges, hogy a belváros beépítettségét az I. katonai felvétel tömbösítve jelöli, tehát a belváros beépült, házai kőházak.¹⁰⁴ Tovább épült a Kis-Hóstya és a ferences templomtól D-re fekvő terület. A Belső-Mérgestől K-re új temetőt jelöltek ki, ami nyilván összefüggésbe hozható II. József kegyeleti rendeletével.¹⁰⁵

Míg a század közepén az É-D-i irányú növekedés dominált, addig a XVIII. század vége az az időszak, melynek területnövekedése a település völgyi jellegét úgy erősíti, hogy a Gyöngyös- és a Belső-Mérges patakok kettős völgye épül be É-D-i irányban.¹⁰⁶ (2. ábra) A város területe 1750–1783 között, bő 40 év alatt a duplájára nőtt (5. ábra)! Mind a lakosság-, mind a házak számának növekedése egyik meghatározó oka a település térbeli terjeszkedésének.¹⁰⁷ A században már rendelkezésre álló népességi adatok igazolják, hogy a területváltozás arányos a népességszám növekedéssel.¹⁰⁸ A század közepétől a század végéig a lakosság száma is, kevés híján, a duplájára nőtt (1. táblázat). A népesség ilyen arányú növekedésének országosan is meglévő oka az, hogy a XVIII. században Magyarországon és területünkön is háborúktól mentes időszak volt. Külön kedvező helyzetet teremtett még a főközlekedési út fentebb említett áthelyeződése. Gyöngyös ekkor a megye második legnagyobb települése, a házak számát tekintve is a második a megyében (2. táblázat)¹⁰⁹.

A XIX. században témánkat illetően térképes anyag és statisztikai adatsorok már bőségebben állnak a vizsgálódás rendelkezésére.

A lakosság a XIX. század elejéig a régi beltelkeken helyezkedett el. 1828-ban az országos összeírás zsúfoltságot állapított meg. Ugyanekkor a városi tanács már nem tudott házhe-lyeket osztani, mert erre az időre az üres területekkel a földesurak rendelkeztek csak. 1820–40 között Eszterházy Miklós a város harmadik fertályán kívül a Solymos utcai régi temető mellett 22 hold majorsági szántóföldet osztott ki házépítésre. 1821-re a város harmadik fertálya 130 házzal épült kijebb. Az új települést *Hercegi Újvárosnak*/Felsőújvárosnak/Miklósvárosnak nevezték.¹¹⁰ 1838–40 között a Kis patak mellett, ugyancsak Eszterházy Miklós részén kezdtek építkezni. 1843-ig 31 lakás épült, amely a Viziváros nevet kapta.¹¹¹ Ezek az építkezések viszont nem a város területét növelték, hanem a beépítettséget. 1841-ben a Gyöngyös (Nagy) patak mellett fekvő *Sziget* nevű városrész fundusait is kiosztották.¹¹²

A III. katonai felvétel és az 1891-es kataszteri térkép K-i és D-i területnövekedést mutat.¹¹³ A területnövekedés 1883-91-re viszonylag csekélyebb, illetve nem a beépítettség nőtt, hanem pl. többszörösére nőtt a temetők területe, melyek kivétel nélkül a Külső-Mérges jobb

104 BORBÉLY Andor – NAGY Júlia 1932. III., VII. tábla. A kőházakat a jelkulcs piros színnel jelöli.

105 GÁL Edit 1995. 31.

106 A Belső-Mérges patak esetében itt valóban a völgyre gondolunk nem a patakpartra. Megjegyezzük, hogy az I. katonai felvétel a Belső-Mérges patakot is Gyöngyös (Gyönges) névvel illeti.

107 A városban 1730-ban és 1772-ben pusztító tűzvész okozója nyilván a zsúfolt, zsákos-közös utcaszervezet, hatásukat a területnagyság változásában csak feltételezhetjük.

108 Ekkor még a vízszintes beépítettség dominált, csak a belvárosban voltak emeletes házak, azok is, nem nagy számban leginkább egy szintesek voltak.

109 B. HUSZÁR Éva 1995. 61. 1785-ben Gyöngyös lakossága Eger lakosságának 57,5%-a volt (Eger lakosság száma 17 083, a házak száma 738).

110 HML Gyöngyös városi prot. XI. 301. 312–313, 362–363. Heves m. mb. tagos ir. Gyöngyös.

111 SOÓS Imre 1978. 20.

112 HML Gyöngyös város ir. Szabadalmak nyilvt. C. kötet.

113 A két felvétel közötti nyolc év alatt a város DNy-i, ÉK-i és DK-i határai mentén mutatkozó csekély mértékű területnagybodás miatt a területnagyság változásait mutató 5-es ábrán csak a III. katonai felvétel kontúrja szerepel.

partja mentén sorakoznak, területeik az akkori beépített városterületen kívül voltak (5. ábra).

A vizsgált időszakban a város területi növekedése a patakok völgyei (Gyöngyös, Belső-Mértes) közötti eddig beépítetlen területeken É-D-i irányban, de különösen a Belső-Mértes bal partján (a város akkori K-i szélén) mutatkozik meg. A Ny-i nagyobbodás minimális mértékű. A területnövekedés és a népességszám növekedés a század végére beálló stagnálást mutatja.

1828-ban a lakosok száma 14146 fő a XIX. századi utolsó adat 1890-ben 16950 fő (1. táblázat). A XIX. század utolsó harmadában, viszonyítva a XVIII. század végéhez Eger lakosainak száma 100 év alatt 3586 fővel, Gyöngyösé viszont 6229 fővel növekedett.¹¹⁴ Míg Gyöngyös a megye településeinek népességnövekedési ütemében a 45. helyet foglalta el, addig Eger a 98. helyen állt a vizsgált időszakban.¹¹⁵ Erre az időszakra Gyöngyös lakossága Eger lakosságszámának 92,2%-a lett.¹¹⁶ A közelítőleg 100 év alatt Gyöngyös lakosságszámának növekedése 163,3%-os, több mint 40%-kal haladta meg Eger lakosságának növekedési ütemét.¹¹⁷

1880-ban Gyöngyös a házak számának nagysági sorrendjében szintén a második a megyében, házszám-növekedési üteme 415%-os volt. 1785-höz viszonyítva, 100 év alatt, erősen megközelítette Eger, ahol a házak számának növekedési üteme 420% ugyanebben az időben. Az adatok megengedik azt a következtetést, hogy a lakosság növekedését figyelembe véve Gyöngyös házaiban kell nagyobb lélekszámmal számolni a XIX. utolsó harmadában. A házak számának növekedése, Gyöngyösön főleg területnövekedést eredményez. Gyöngyös területi növekedése is jóval nagyobb ebben az időszakban, mint Egeré.

Az Egerrel való összehasonlításban Gyöngyös a lakosságnövekedése és házszám-növekedése kedvező képet mutat, de önmagához képest a 100 évvel előbbi adatokkal való összehasonlítás már nem a prosperálást, inkább stagnálást mutat. Míg a lakosság a XVIII. század végére fél évszázad alatt nőtt közelítőleg a duplájára, addig a XIX. században az egész évszázad alatt összesen a lakosságszám csak 2700 fővel nőtt, vagyis a növekedés 50%-os (1 táblázat)! A város lélekszáma a múlt század második felében stagnált.¹¹⁸ A stagnálás okai a fentebb már említett gazdasági, közlekedési negativitások, de jelezni kell, hogy 1831-ben Gyöngyösön is nagyarányú volt a kolerajárvány pusztítása,¹¹⁹ amely jelentős népességcsökkenést okozott (1 táblázat, figyelmet érdemel az 1828-as és az 1850-es adat).

Most először mutatható ki konkrétan a városban pusztító tűzvészek hatása a házak számában, az 1851-es, 1870-es, 1880-as és az 1890-es adatok alapján (2. táblázat). Az 1851-1870-es házszámadat az 1851-, 1856-os tűzvészeket jelzi, a házak számának 20 év alatti jelentéktelen növekedésével, miközben 1828 és 1851 között időszak 712 házszám-növekedést hozott (jóllehet a már említett új városrészek építése részben erre az időszakra esik). Ennél eklatánsabb az 1870-es és az 1890-es adat. E húsz éves időszakban 1872-ben pusztított a városban tűzvész, ezen időszak alatt a házak számszerinti csökkenése 248!

A XX. században a város területe közelítőleg a kétszeresére növekedett. Látványos a változás a múlt század végi és az 1927 között időszakban. Bár 1927-re a területnövekedést

114 B. HUSZÁR ÉVA 1995. 89-90.

115 B. HUSZÁR ÉVA 1995. 89-90.

116 MENDŐL Tibor 1963. 61.

117 B. HUSZÁR ÉVA 1995. 88-89.

118 MENDŐL Tibor 1963. 376.

119 SZŰCS Gyula 1930. 9.

a város D-i részén részben Gyöngyöspüspökinek 1923-ban közigazgatásilag Gyöngyöshöz való csatolása eredményezte.

A század első harmadában a város területi kiterjedést, beépítettségét és házak számát illetően a tűzvészek pozitív és negatív hatásával egyaránt számolni kell. Az 1904., 1908. évi tűzvész után új utcákat nyitottak. Míg 1881-ben a házak száma 2560 volt, 1910-re számuk 2499-re csökkent (2. táblázat) Azt, hogy a házak száma 1920-ra az 1910-es szintet sem érte el, az okozta, hogy az 1917. évi tűzvész pusztítása minden eddigit felülmúlt. A várost újjá kellett építeni, új utcák nyíltak, új telekszabályozás történt.¹²⁰ Az 1908-as és az 1927-es várostérképek összehasonlításában ez kiderül. 1920-45 között Gyöngyös középváros lett a két világháború közötti újjáépítések eredményeként.¹²¹ A belváros átalakult, szélesebb utcák és terek létesültek. Városi kislakások is épültek, beépült az Epreskert utca a város É-i részén, a Könyves Kálmán tér a város K-i felében, a Deák Ferenc utca a város Ny-i részén.¹²² A város D-i részén az Érsekföldet ekkor építették be.¹²³ 1930-ban 180 utcája van Gyöngyösnek.¹²⁴

A III. katonai felvétel (1883) és 1927-ben készült várostérkép területkülönbségei jelentősek, a város akkori D-i részén kívül, ahol a legnagyobb területnagybodás történt (Gyöngyöspüspöki), DNy-on, É-on és a középső K-i részekben is terjeszkedett a város. A lakosság szám egyenes ívű fejlődését a tűzvészek pusztításai a század első harmadában nem befolyásolták. A törést érhetően a II. világháború okozta. Az 1941-es és az 1949-es népességi adat ezt világosan mutatja (1. táblázat) A II. világháború idején elsősorban a zsidó lakosság szenvedett veszteségeket (közel 2 000 fő¹²⁵).

1945 után a városmagtól alaprajzban alapvetően különböző új városrészek jöttek létre.¹²⁶ Az új városrészek, a Nyolcvanas, Kálvária-parti, Mérges úti, Mátrai úti, az Április 4. körüti (ma Kolhary út) lakótelepek voltak.¹²⁷

A szocialista iparosítás az 1950-60-as években "városrobbanást" eredményezett, de az infrastrukturális fejlesztés lassúbb ütemű volt. A 70-es években országosan ellentmondásos ugyan a településfejlődés,¹²⁸ de Gyöngyös esetében egyenletes mértékű növekedés figyelhető meg.

Ma a városfejlődés szempontjából Magyarországon is dekoncentrációs szakaszba jutotunk, így a térségben is, ezért csökken a népesség (1. táblázat, 1989, 1990 adat!)

A város területi növekedése 1927 és 1990 között DNy-on, D-en és DK-en volt jelentős, É-on kisebb a területi növekedés (5. ábra). A város területnővekedése 1945 után a szakirodalom adatait nem igazolja, mert az nem nőtt a duplájára.¹²⁹

120 SOÓS Imre 1978. 20.

121 FRISNYÁK Sándor 1990. 187., MOLNÁR József 1990. 24.

122 MOLNÁR József 1990. 24.

123 MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 51.

124 SZÚCS Gyula 1930. 18.

125 MOLNÁR József (Szerk.) 1990. 52.

126 MENDÖL Tibor 1963. 347.

127 MOLNÁR József 1990. 27.

128 ENYEDI György 1982. 15-16.

129 MOLNÁR József 1982. 54.

A lakosság növekedése ¹³⁰

Év	népesség száma	1746=100%
1550	(4 000)	
1746	5 046	100,0
1767	7 861	155,8
1785	9 832	194,8
1828	14 426	285,9
1850	14 320	283,8
1857	16 851	333,9
1870	16 622	329,4
1880	16 843	333,8
1890	16 950	335,9
1900	17 301	342,9
1910	19 422	384,9
1920	19 647	389,4
1930	21 213	420,4
1941	24 053	476,7
1949	21 969	435,4
1960	28 573	566,3
1970	33 117	656,3
1980	36 282	719,0
1990	36 404	721,4

2. táblázat

A lakóházak és lakások száma

Év	Házak száma	1785 = 100%	Lakások száma
1785	571	100,0	
1821	1 811	317,2	
1851	2523	441,9	
1870	2 595	454,5	
1890	2 371	415,2	
1910	2 499	437,7	
1920	2 489	435,9	

130 A népesség növekedésére vonatkozó adatokhoz megjegyezzük: 1550 körül a 811 háztartás, illetve 833 család alapján a mintegy 4 000 fős népességszám becsült adat. Pontos adatnak tarthatjuk viszont az 1746. és 1767. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek, a II. József által 1785-ban elvégzett népszámlálás, illetve az 1828. évi adatközlés lélekszám-adatait. 1850-től az országos népszámlálások adatait közöljük, megjegyezve, hogy 1870–1949 között a *jelenlévő népesség*, 1949–1990 között az *állandó népesség* számát adtuk meg.

Év	Házak száma	1785 = 100%	Lakások száma
1920	2 489	435,9	
1930	3 166	554,5	
1930	3 166	554,5	
1941	3 734	653,9	
1949	3 779	661,8	
1960	4 413	772,9	
1970	5 163	904,2	9746
1980	5 226	915,2	12128
1990	5 311	930,1	13236

Összegezve a várostörténeti funkcióváltásokat, a városalakító és a városiasodást mutató tényezőket, elmondhatjuk, hogy az Árpád-kori jobbágyfaluból 1334-ben földesúri mezővárossá lett Gyöngyös 1848-ban vált önálló mezővárossá.

A XIV. századi uradalmi központból a XV. századra a vidék gazdasági központja lett. A gazdasági fejlődést a hódoltság időszaka nem törte meg, az a XIX. század utolsó harmadáig töretlen volt. Akkor viszont a városba a kor szintjén legmodernebb közlekedés, a vasút mellékvonalának csak a végállomása került. A monokultúrás szőlőművelés teljes területének elvesztése közelítőleg 50 évig megakadályozta az éppen megindult kapitalizálódást. A mezőgazdasági és ipari ágazatok közötti funkcióváltás 1945 után következett be.

Területének és ezzel arányosan népességének növekedése spontán és tervszerű elemeket is mutat. A település nagyságváltozásával kapcsolatban lényeges megjegyezni, hogy a városfalként funkcionáló sövénykerítés nem volt akadály a terjeszkedésnek, mint az a középkori kőfalloal kerített városok nagy részénél viszont fennállt (a közvetlen környezetben pl. Egerben)¹³¹. A nem koncentrikus területnövekedés is utal arra, hogy nem kőfalloal kerített városról van szó. A területi változásoknak a XX. század első harmadáig különböző mértékben, de kiváltói voltak a tűzvészek is. A területi növekedés olyan értelemben irányult a völgyek felé, hogy a XX. század utolsó évtizedére a területnövekedés miatt a városon átfolyó mind a négy vízfolyás völgyeit elfoglalta. A terjeszkedés ennek megfelelően elsősorban hosszanti irányú, de a K-Ny-i növekedés is elérte a hosszanti irányú növekedés térbeli kiterjedésének a felét. Az új városrészek keletkezését kezdetben a népességszám növekedése kívánta meg, a XX. században pedig az ipartelepítés. Ugrásszerű területnagybodás érzékelhető a XVIII. század végére, a XX. század első harmadának végére, valamint a század második felétől az 1980-as évek végéig.

A város területének változása arányos volt a népességszám növekedéssel, amely egyenletes mértéket mutatott, törés 1831-ben és 1945-ben mutatkozott. Napjainkban a népesség csökken, valószínűsíthető okai rekapitalizálódással járó átmeneti tényezők. Bizonyára szerepe lehet ebben a főváros közelségének – 70 km, autópályán nincs egy órai utazás –, s ugyanakkor a város belül esik azon a kritikus 100 km-es sugarú körön, amelyen belül a nagyváros szívóhatása a városfejlődést hátráltatja.

131 Erre a momentumra Dr. Csiffáry Gergely kollégám hívta fel a figyelmem.

Irodalom

Rövidítések

HML = Heves Megyei Levéltár

ME = mohács előtti oklevelek

AO = Anjoukori okmánytár

TBM = Tanulmányok Budapest Múltjából, a Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve

BÁRTH János

1996. Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyományai. Kalocsa

BENKŐ Lóránd (Szerk.)

1967. A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. I. A-Gy. Budapest

BORBÉLY Andor – NAGY Júlia

1932. Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. Budapest

CHOLNOKY Jenő

1935. Hazánk és népünk egy évezreden át. (A magyarság hajdan és most.) Budapest

DRASKÓCZY István

1984. Gyöngyös település és birtoklástörténete a középkorban. In: Tanulmányok Gyöngyösről. (Szerk.) HAVASSY Péter – KECSKÉS Péter. Gyöngyös

DEZSÉRI BACHÓ László

1941. Gyöngyös város a török hódoltság idejében. Gyöngyös

DEZSÉRI BACHÓ László

1944. A gyöngyösi templomok története. Gyöngyös

ENYEDI György

1892. Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. In: Tolnai Márton (Szerk.) Értekezések emlékezések. Budapest.

ETHEI SEBŐK László

1880. Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös

FRISNYÁK Sándor

1990. Magyarország történeti földrajza. Budapest

FÜKÖH Levente – HORVÁTH László (Szerk.)

1995. Gyöngyös...az valami egészen más. Gyöngyös

B. GÁL Edit – SZILCZ Ágnes – DEÁK Endre

1995. Életmód és temetkezési szokások Gyöngyösön a XVIII. század végén XIX. század elején. In: HORVÁTH László (Szerk.) Mátra Múzeum Tanulmánykötete. Mátrai Tanulmányok Gyöngyös, 29–49.

GYÖRFFY György

1977. István király és műve. Budapest

GYÖRFFY György

1987. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. Budapest

HORVÁTH László

1995. Adatok a gyöngyösi zsidóság újkori történetéhez. In: HORVÁTH László. (Szerk.) Mátrai tanulmányok. Gyöngyös, 67–94.

B. HUSZÁR Éva

1994. Magyarország úthálózatának történeti áttekintése és Heves megye útviszonyai a XVIII. század végén. In: BÁN Péter – CSIFFÁRY Gergely (Szerk.) Archívum 13. 5-30.

1995. Természeti-, út- és településföldrajzi változások Heves megyében a XVIII-XIX. századi térképek, mint sajátos források tükrében. Doktori disszertáció. Eger. Kézirat.

KISS Lajos

1988. Földrajzi nevek etimológiai szótára. A-K. Budapest

1995. Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. Nyelvtudományi Értekezések 139. sz. Budapest

1996. A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. In: Magyar Tudomány 1996/8. 965-971.

KOVÁCS Béla (Szerk.)

1984 Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta... 1659-1848. Eger

1991. Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 1. Heves megye. Budapest

E. KOVÁCS Péter

1984. Gyöngyös város privilégiumlevele. In: HAVASSY Péter–KECSKÉS Péter (Szerk.) Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 11-19.

KUBINYI András

1979. A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez. (Különös tekintettel az 1458–1526 közti időre) TBM 21.

1983. Gondolatok a középkor végi alföldi és alföld-széli mezővárosaink alaprajzi és építészeti fejlődéséről. In: Építés és Építészettudomány. Budapest

MARKÓ László (Szerk.)

1990. Általános történelmi fogalomgyűjtemény. Budapest

MENDÖL Tibor

1938. Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In: Emlékkönyv Szentpéteri Imre hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest

1963. Általános településföldrajz. Budapest

MIKESY Sándor

1945-46. A fagyöngy közszó és a Gyöngyös víznév. In: Magyar Nyelv XLI–XLII.

MISÓCZKI Lajos

1984. Szemelvények Gyöngyös történetéhez (1334-1984). (Eger)

MOLNÁR József (Szerk.)

1990. Gyöngyösi kalauz. Gyöngyös.

RÁNKI Dezső

Év n. (1979) Várostörténet és történetírás. In: Várostörténeti konferencia. Debrecen. 6–17.

SOMOGYI Sándor

1988. A magyar honfoglalás földrajzi környezete. In: Magyar Tudomány 1988/11.

SOÓS Imre

1978. Gyöngyös. Magyarország Műemléki Topográfia IX. DERCSÉNYI Dezső (Szerk.) Heves megye műemlékei III. DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál (Szerk.) Budapest

SZÚCS Gyula

1930. Gyöngyös város története. H. n.

Éva, B. Huszár:

Die Veränderung des Weichbildes der Stadt Gyöngyös

Gyöngyös wurde aus dem Frohndorf der Arpad-Zeiten 1334 zu einem gutsherrlichen Marktflecken und 1848 zum selbstständigen Marktflecken.

Aus dem Domänenzentrum des XIV. Jahrhunderts wurde im XV. Jahrhundert das Wirtschaftszentrum der Gegend. Die wirtschaftliche Entwicklung wurde von der Eroberungszeit nicht gebrochen sie war bis zum letzten Drittel des XIX. Jahrhunderts ungebrochen. Zu dieser Zeit wurde in der Stadt nur die Endstation der Nebenlinie des damals modernsten Verkehrs angelegt. Das verlieren des ganzen monokulturellen Weinbaugesbietes verhinderte etwa 50 Jahre die gerade begonnene Kapitalisierung. Der Funktionwechsel zwischen der Landwirtschaft und Industrie geschah nach 1954.

Das Wachsen seines Gebietes und dem entsprechend das Wachsen seiner Bevölkerung zeigt auch spontane und geplante Elemente. Zu der Veränderung der Größe der Siedlung ist noch zu bemerken, daß der Heckenzaun, der zur Stadtmauer diente war kein Hindernis der Expansion, wie es bei den Städten mit mittelalterlichen Stadtmauern (in der unmittelbaren Nähe , in Eger) war. Das nicht konzentrische Gebietswachstum weist auch darauf hin, daß es sich um eine Stadt handelt, die keine Steinmauer hatte. Die gebietlichen Veränderungen bis zum ersten Drittel des XX. Jahrhunderts wurden teilweise durch die Brandfälle ausgelöst. Das territoriale Wachstum richtete sich nach den Tälern, daß die Stadt Ende des XX. Jahrhunderts. Durch die Verbreitung alle 4 Täler in denen es Wasser gab erreichte. Die Expansion ist dem entsprechend in erster Linie längsseitig aber die Expansion in Richtung Ost-West erreichte die Hälfte des nord-südlichen Wachstums. Zuerst entstanden die neuen Stadtteile wegen des Bevölkerungswachstums, im XX. Jahrhunderts aber wegen der Industrialisierung. Sprunghafte Gebietsvergrößerung ist Ende des XVIII. Anfang des XX. Jahrhunderts und seit der zweiten Hälfte des XX. Jahrhunderts bis Ende der 1980 er Jahre zu beobachten.

Die Gebietsänderung der Stadt entsprach dem Bevölkerungswachstum, es war gleichmäßig, es gab 1831 und 1945 einen Bruch. In unseren Tagen geht die Zahl der Bevölkerung zurück, die Gründe dafür sind die Faktoren der Rekapitalisierung.

B. HUSZÁR ÉVA
Heves Megyei Levéltár
H-3300 Eger
Mátyás király u. 62.

A solymosi malomkő

Csiffáry Gergely

ABSTRACT: *The millstone of Solymos.* On the basis of the written sources and archeological finds the use of hand mills and water mills in Hungary can be proved from the 11th century. The sudden growth in the number of hand mills and water mills in the 13th century, and in the 17th century the spread of the windmills, which needed a considerable amount of carved grinding-and millstones called for an important background industry the mining and carving of stones. The millstone making in Solymos (Heves County) can be proved archeologically from the 14th century and on the basis of written sources from the 16th century. This article presents the data of the stone carving and millstone making in Solymos. The article is completed by the list of the most important grinding-and millstone mines, the findspots of the whetstones and sharpening stones and the centres of the lapidaries.

A magyarság a forgóköves kézimalommal minden bizonnyal a honfoglalás előtt megismerkedett. Bizonyíték erre, hogy a lisztkészítés legfontosabb kifejezése, őröl szavunk őrigei töve ótörök eredetű jövevényszó, amelynek a jelentése forog, forogat, vagyis a gabonaőrlés módjára utal. A felgyői ásatások során előkerült malomkőtöredékek, valamint egy ép állapotban felszínre hozott malomkőpár igazolja a kézimalom korai használatát.¹ Magyarországon a régészeti leletek alapján a X. századtól igazolható a kézi őrlőkövek használata, s az írott források bizonyítják a XI. századtól a vízimalmok meglétét. A nők forgatta szárazmalom emlékét a XI. századi – az 1061–1075 között keletkezett – Gellért-legenda tartotta fenn. Egyszer, amikor a püspököt utazása során – éjjeli olvasgatás közben – köcsikorgás és énekszó zavarta meg, megkérdezte Valter mestertől, hogy mi legyen az, a következő választ kapta: „Az az asszony, aki énekel ez időben örli urának búzáját, mert e vidéken másféle malmot nem lehet találni”. Majd a püspök kérdésére, hogy mivel forog a malom, Valter így folytatta: „Mesterséggel is, kézi erővel is. Nem igavonó állat húzza, hanem maga az ember forgatja kezével”.²

A Gellért-legendában is egy kézimalomról van szó. Egy hajtórudas kéziőrő-kő használatát mutatja a 1. kép. Az Árpád-kori kézimalom rekonstrukcióját Méri István végezte el. (Lásd: 2. kép.)

A vízimalom legelső okleveles említése 1061-ből Zselicszentjakabról ismert.³

Az élelmezésben fontos szerep jutott a kézi-, száraz- és vízimalmoknak. Idővel természetesen a kézimalmok háttérbe szorultak a termelékenyebb vízimalmokkal szemben. A

1 JUHÁSZ Antal 1991. b 160-161.

2 BOGDÁN István 1973. 185-186.

3 ENDREI Walter 1994. 441.

kézimalmok őrlési teljesítménye óránként 6-8 kg-ot tett ki, ez mindössze egytizede volt a a legegyszerűbb vízimalmok napi tíz mázsás átlagos őrlési kapacitásának.⁴

A középkorban a vízimalmok sokkal elterjedtebbek, mint a szárazmalmok, a szélmal-mokat pedig csak a XVI. századtól kezdenek el építeni. Az eleinte csupán gabonaőrlésre használt vízierőt a későbbi gazdasági fejlődéssel együtt a legkülönfélébb ipari célok szol-gálatába állították. A lisztelő malmok mellett vannak só- és paprikaőrítők, és megjelentek a különféle szakaszos mozgású kölyűk (posztóványolók, kender-, len-, köles-, cser- és mák-törők, olajütők, puskaportörők, papíros készítők) és kalapácsok (érczúzók, hámorok), majd a fűrészmalmok.

Magyarországon a XVIII. század vége felé mintegy 20 000 malom működött, amelyek döntő része vízimalom volt sokféle szél- és szárazmalom mellett. A XIX. században a malmok száma tovább növekedett. Az 1863. évi hivatalos kimutatás szerint Magyarországon 22 132 malom volt 30 106 db őrلökövel. 1870-ben pedig Magyarországon és Erdélyben a budapesti gőzmalmokon (12 db) és az egyéb malmokon kívül 24 024 malom működött 37 468 db őrلökövel.⁵

Az előzőekből kitűnik, hogy a gabona, só, paprika őrlésére alkalmas száraz-, vízi- és szélmal-mok – s az ismeretlen számú kézimalmok⁶ – őrلő- és darálóköveinek az elkészítése, az elhasználódott kövek pótlása számottevő háttérípárt hozott létre és tartott életben évszázadokon keresztül, nevezetesen a malom- és őrلökő-bányászatot, s az ahhoz szervesen kapcsolódó kőfaragó ipart.

A hazai kőbányászat, s különösen a malomkőfejtés történeti múltja a kellően nem kutattott, ún. *marginális iparágak* közé tartozik. Éppen azért, hogy a figyelmet ráirányítsam, összeállítottam a történelmi Magyarország területén létesült jelentősebb malomkőfejtők jegyzékét. Miután nem egy esetben a malomkő-lelőhelyeken nem csupán őrلökövek készültek, hanem a mindennapos használatra szükséges fenő- és köszörűkövek is, így a jegyzéket ezzel is kiegészítettem. A mellékletben található jegyzékben 93 hazai malomkőbánya és további 29 fenőkő-, valamint köszörűkő-bánya és kőfaragó központ neve olvasható. A malomkőfejtőket azért kapcsoltam össze a fenőkőbányákkal, mert a korábbi évszázadokban a molnárok maguk vágták újra, valamint élezték a használat során elkopott malomköveket. Ezzel függ össze, hogy a malomköveket vásárló molnárok az őrلökövek vételekor szerezték be a szükséges élező- és fenőköveket is, amelyeket saját kővágó eszközeik élezésére használtak.⁷

A kutatás a legkorábbi hazai malomkőfejtők keletkezését a XIII–XIV. századra helyezi, s ide sorolhatók a geletneki, a muzsaji, a sárospataki és az erdélyi laczfalvi kőfejtők⁸ s a Garam menti (Újbánya, Garamszentbenedek stb.) bányahelyek is. A malomkőfejtők létét általában a XVI. századtól már írásos adatok is igazolják. Körmöcbányát látta el az 1535 előtt nyitott lutillai malomkőfejtő⁹, a sárospataki megyeri kőbánya működésére már az 1552. évi urbáriumokban találni adatot.¹⁰ A csicsói malomkőfejtést szintén 1552-ben említik

4 A Zemplén megyei Mogyoróskán Kosetzki József 1969-ben próbaőrлést végzett egy jó állapotú, fa alkotórészekkel rendelkező kézimalommal. A kísérlet során egy liter kukoricát 8-10 perc alatt, egy liter búzát és árpát 9-11 perc alatt darált meg. – SELMECZI KOVÁCS Attila 1993. 10.

5 HUNFALVY János 1874. 102-103.

6 A XVI. században háztartásonként egy kézimalom meglétével számolhatunk.

7 KÓS Károly 1980. 303.

8 FÜLÖP József 1984. 70.

9 PÉCH Antal 1884. I. 160.

10 ROMÁN János 1965. 14.

először.¹¹ A munkácsi udvarbíró 1616. évi utasításaiban már szerepel a beregszászi bánya¹², s a híres beregi kőfejtők közül a kuklyabányait II. Rákóczi Ferenc nyitatta¹³. A Telkibánya melletti Kánya-hegyi malomkőfejtő XV–XVII. században működött.¹⁴ 1772-től ismerjük a Szatmár megyei Felsőfernezeiyen működő malomkővágót.¹⁵

A solymosi malomkőbánya is a legrégebb hazai kőfejtők egyike volt, amelynek létezésére 1577-ben találni a legkorábbi írott adatot.

A jegyzékben szereplő malomkőfejtők zömének a létezéséről a XVIII–XIX. századi forrásokban leltem utalást. Hasonló a helyzet a köszörtűkő- és fenőkőbányákkal is, amelyekre szintén a XVIII. századtól találni többnyire adatot. Miután a XVIII–XIX. században a malomok száma ugrásszerűen megnőtt, természetesen ezzel egyidejűleg a malomkőbányászat és a malomkőfaragó ipar is virágzott, amely számos új kőfejtő megnyitásához vezetett. A recens néprajzi kutatásokból tudjuk, hogy a kőbányászat és a kőfaragó ipar a lelőhelyek közelében élő falusi népességet munkaalkalomhoz, fuvarozási és kereseti lehetőséghez juttatta. Az effajta kiegészítő munkából származó jövedelem azért is jelentősnek bizonyult, mert a mezőgazdasági termelésre kevésbé alkalmas hegyvidéki területek lakosságának kiegészítette az őstermelésből származó jövedelmét.

Malomkőfejtés és kőfaragás

A kőbányászat speciális ismereteket kívánó területe a malomkő-bányászat, a malomkövek vágása. Először a készítendő malomkő méretét a sima sziklatömbön kirajzolták *cirkulommal* (körzővel), azután kifaragták csákánnyal. A malomkő lehasítása gondos munkát igényelt. (Lásd: 3 kép.) Amikor az a kötömbön már csak alsó lapjával függött, alul a pereme alá szögeket (ékeket) vertek körös-körül, majd egyenes ütésekkel mértek a kő alá *sulyokkal* (pörölyszerű, hosszúnyelű vasbunkó). Az ütések hatására végül a kő a tömből levált. A hasítás után a kő lapját is leegyengették (Lásd: 4. kép), majd az ún. *forgó köveknek* emésztőt fűrtak hosszú vésőkkel, a *padkőnek* pedig peremet vágtak, s lyukat fűrtak a *szakáll* számára.¹⁶

Gondos és sok munkát kívánt a malomkövek őrlőfelületének a kiképzése. A malom őrlőszerkezetének a legfontosabb része a kőpár, amelyet az *alsókő*, *állókő* vagy *padkő* és a *felsőkő* vagy *forgókő* alkot. A kövek méreteit a rendelkezésre álló víz mennyisége és annak esése szabta meg.¹⁷ A Mátra vidékén az általánosan elterjedt kőméret 36 és 42 colos¹⁸, vagyis 108 és 136 cm volt. A kövek vastagsága 25 cm körül mozgott, s hasonló átmérője volt a középső nyílásnak is. Az új kövek egymás felé néző lapjára először körzővel kimérték a *kőmejj* (azaz kőmell¹⁹) peremét, amely a könyílástól a kőfelület mintegy 1/3-ad részéig terjedt, majd a peremétől a könyílás felé 3 cm lejtésűre lefaragták. Ez a lejtős felület továbbította a kövek közé kerülő gabonaszemeteket az *örlőplathoz*, vagyis a kőfelület külső gyűrűjéhez. A belső kőfelület megfaragása után a kövekre kimérték az őrlővájatok, azaz a

11 KÓS Károly 1980. 291.

12 Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1897. 515.

13 HILDENSTAB György 1910. 108.

14 SZAKÁLL Sándor–WEISZBURG Tamás 1994. 96–97.

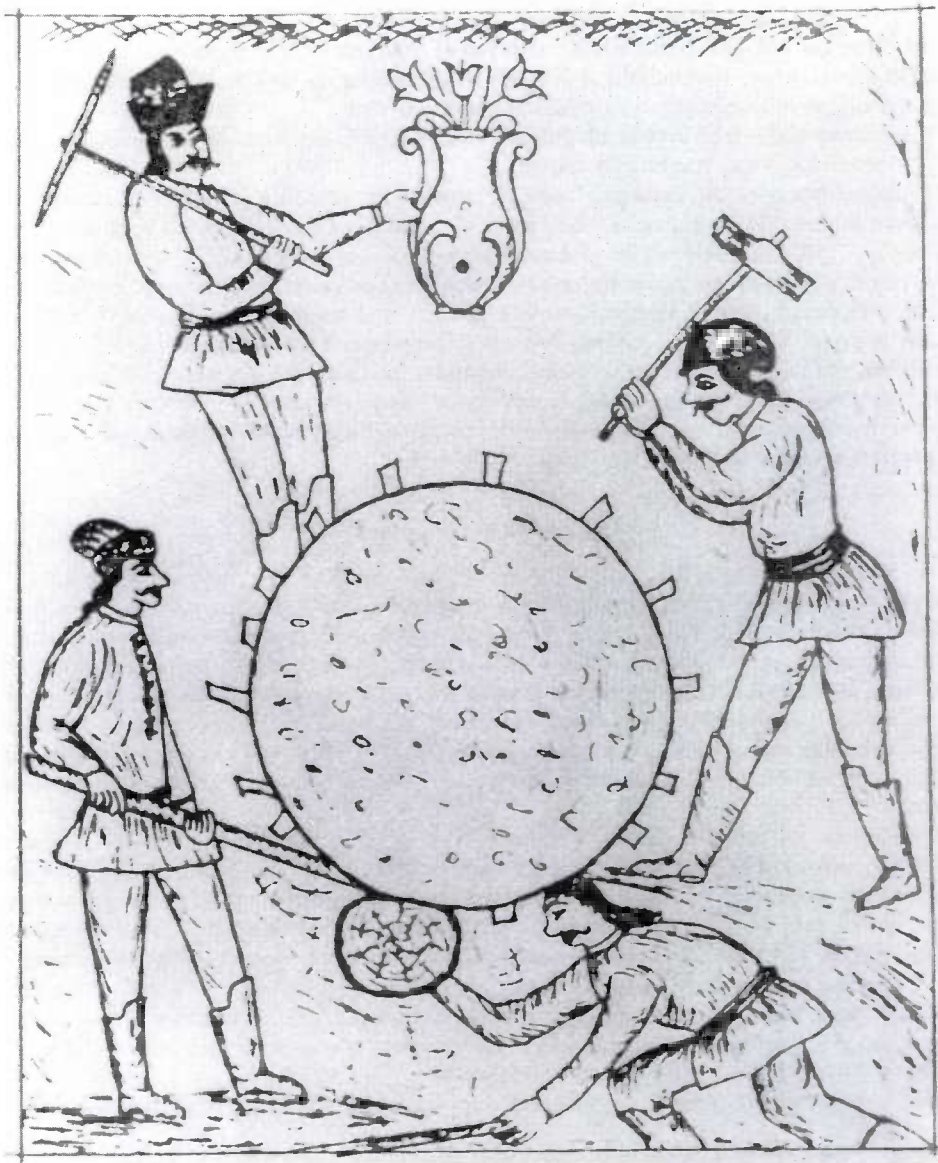
15 TAKÁCS Péter–UDVARI István 1989. 215.

16 TARISZNYÁS Márton 1982. 126.

17 TARISZNYÁS Márton 1982. 126.

18 1 coll = 24 mm.

19 Kőmellnek a malomkőnek az őrlőfelülete és a kő nyílása közötti részt nevezik.

1. kép A malomkő lehasítása a tömbről – XVII. századi rajz alapján.
ROMÁN János 1965. 14.

2. kép A malomkő faragása és egyenlítése.
KÓS Károly 1980. 298.

rémések helyét, s lapos csákánnyal kivésték azokat. Egy rémes 3 cm széles és 0,5 cm mély bevágást tett ki a kőmell és a kő pereme közötti örlőfelületen. E csatormaszerű, 10-12 mm mély vájat egyik oldala merőlegesen süllyedt, a másik lejtősen emelkedett. A 42 colos kőre 12 rémest, míg a 36 colosra 8 rémest vágtak. A rémest *kaszára* (azaz hajlított ív alakban) vagy egyenesen vésték az örlőfelületbe. A rémesek közé – azok alakjához igazodó – sűrű rovátokot karcoltak. A rovátkák azonban nem értek el a kőmellig, közöttük néhány cm-es gyűrű alakú felületet hagytak, amelyen csak a rémesek húzódtak. Ez a felület arra szolgált, hogy a kövek közé kerülő gabonaszemet aprítsa, darálja, mert ez a folyamat az őrlés előkészítését jelentette. A malomkőpárookra a rémeseket ellenkező irányban vágták, hogy a bemetszések és vájak mintegy ollószerűen nyirják el a közük sodródó gabonaszemeket. Ezt az eljárást Gyöngyösön *keresztvágás*nak nevezték. Így a kövek könnyebben tudták szétmorzsolni a körbefutó gabonaszemeket, amelyek liszté őrölve egy teljes körfordulás után hullottak ki a kőkéreg gyűjtőjébe. A rémesek a szemek elvágásán túl még hűtötték is a követ, lehetővé tették a vájakot levegőzését.²⁰

Természetesen a malomköveket a rendszeres használat során is gondozni kellett. A rémeseket folyamatos munka során 2-3 hetenként mélyíteni kellett. Hasonlóképpen a rémesek közötti rovátkákat 4-5 naponként újra kellett karcolni. E munkákat viszont már a molnárok végezték.²¹

20 SELMECZI KOVÁCS Attila 1984. 359.

21 A molnárok malomkő gondozására lásd: SELMECZI KOVÁCS Attila 1984. 360.

A malomkővágók teljesítménye Román János kutatásai szerint a XVII. században a következő: Sárospatakon egy-egy kő kivágása egy legénynek puhább kőből 6-7 napot, keményebb kőből 8-9 napi munkát igényelt. Ennek alapján egy-egy kővágó átlagosan évente 40 követ készített.²² Ennél kisebb volt a csicsói malomkőfaragók teljesítménye, miután ott egy kő fejtése és faragása 2-3 heti munkát igényelt, s évente egy kőfejtő általában 5-8 malomkövet állított elő. A kisebb teljesítmény oka, hogy ott a kőfejtők földműveléssel is foglalkoztak.²³

A malom- és az őrlőkövek tartóssága az anyagtól, a használati igénybevételtől, de a gondozástól is függött. Selmeczi Kovács Attila szerint egy malomkőpár 10-12 évig is eltartott, ha rendszeresen gondozták.²⁴ Tarisznyás Márton szerint, ha kímélték a követ, akkor 20 évig is használhatták. A kövek átlagos élettartama azonban csak 6-8 év volt.²⁵

A solymosi kő- és malomkőfejtés

A solymosi Kis-hegy, valamint annak nyugati oldalában húzódó Csákkő észak-déli irányú andezit sziklavonulata adja évszázadok óta a helyi kőbányászat alapanyagát.

A korábbi kutatás szerint a solymosi kőbányászat kezdetei 1400 előttre datálhatók, mivel a falu középkori templomának máig fennálló tornyát már a helyben bányászott kőből emelték. A kőbányászattal foglalkozó szakirodalom a helybeli malomkőfejtő működését 1753-tól ismeri, feltételezve, hogy a kézimalomhoz szükséges őrlőköveket már korábban is készítették.²⁶ Az újabb kutatások szerint a helybeli malomkőbányászat kezdetei a régészeti adatok alapján több mint 300 évvel korábbra keltezhetőek.

Az újabb bizonyítékok ismeretében a solymosi kőbányászat kezdetei a X-XI. századra tehetőek. Az erre vonatkozó adatokat a régészeti ásatások szolgáltatták. Szabó János Győző (1929-1986) az egri Dobó István Vármúzeum régésze 1974 szeptemberében Poroszló alatt, a magyarádi halom nyugati oldalán leletmentő ásatást folytatott. A munkák során egyebek mellett kettő X-XI. század első felében épült Árpád-kori lakóházra bukkant. Feltárta az egyik ház tűzhelyét is, ahol a tűzhely alja lapos riolitkövekkel volt kibélelve. Az itt felszínre került kőzetanyagot Kiss János tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE Ásványtani Intézete) vizsgálta meg. Véleménye szerint a talált kőzetfajtát Gyöngyössolymoson bányászták.²⁷

A helybeli malomkőbányászat korai, XIV-XV. századi emlékei is fennmaradtak, ui. a kishánai vár kőtárában megtalálhatók azok a jellegzetes lilás színű, likacsos kőzetből faragott kézi őrlőkövek, amelyek a helyi malomkőfaragás bizonyítékai. (Lásd: 8. kép)²⁸ A területen kő- és malomkőbányászat létezése a XVI. századtól már írásos adatokkal is igazolható. A források legelőször 1577-ben említik a helybeli „*Fodina lapidae*”-t. Az egri püspök javainak 1577-1579-es összeírásában ez olvasható: „*Van itt egy bánya, ahol malomköveket vágnak 2-2 darabért 80 dénárt fizetnek. Évenként alig 2-2 követ tudnak eladni. Valamennyivel többet vágnak, s annyiért adják, amennyiért tudják*”²⁹. Az egri

22 ROMÁN János 1965. 17.

23 KÓS Károly 1980. 30.

24 SELMECZI KOVÁCS Attila 1984. 360.

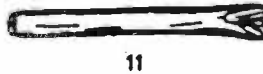
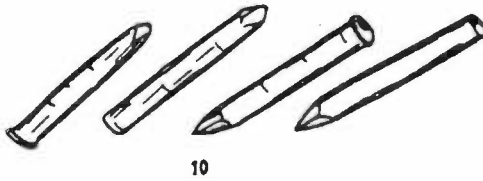
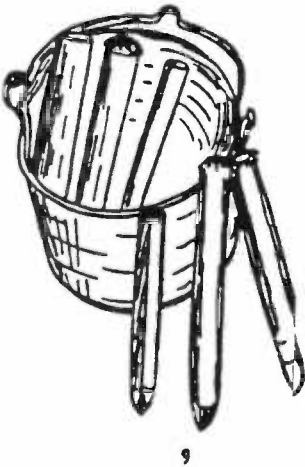
25 TARISZNYÁS Márton 1982. 126.

26 JUHÁSZ Antal 1991. 631. – Az előbbi szerző NAGY Gyula, 1964. 117. – adatát vett át.

27 SZABÓ JÁNOS Győző 1975. 38., 44.

28 A 8. képen látható malomkőtöredék egy kézimalom felső őrlőkövének a darabja, amelynek eredeti átmérője 44 cm volt.

29 Gyűrky Katalin-Miklós Zsuzsanna, 1991. 76.

0 15 30km

3. kép A malomkőfaragók eszközei.
HÁLA József 1995. 135.

4. kép Örlőkö készítése Reziben, 1983.
HÁLA József 1985. 590.

püspökség gyöngyössolymosi bányájáról 1682-ben ezt írták: „*Malomkőbánya is vagyon, melynek adója minden bokor kőtül 78 dénár; melynek fele a töröké, fele a püspöké*”.³⁰ A püspöki javak 1696-os összeírásában ez olvasható: „*Item egy keő bánya, valamennyi köet vágnak, mindeniktől d[énár] 40*”.³¹ A malomkőbánya szerepel a püspöki javak 1699-es összeírásában is a kőfaragó 2 szobás házával együtt.

1723-ban a haszonvételek között megtalálható az összeírásban a fahordás mellett a kőfejtés is. Épület- és malomkővet fejtettek. 1725-ben az egy püspöki uradalomhoz tartozó építőkőbánya működött, s a kitermelt kövek ára ölenként 75 dénárba került. Malomkővet is készítettek ebből a kőfajtából, amelynek egy darabja 6 frt volt.³²

1737-ben is működött a malomkőbánya és még egy kőbánya, de az utóbbiról megjegyzték, hogy a kövek falak építésére nem alkalmasak.³³ Ez időben a malomkőfejtő volt a fontosabb. 1754-ben Fuxreiter Keresztély kőfejtőmester szerződést kötött az egri püspökséggel, ebben vállalta, hogy a régi kőfejtő anyagából, az egri püspöki uradalom szükségletére termel malomkővet.³⁴

A malomkőbánya egy 1755-ös térképen is rajta van a solymosi Kis-hegy lábánál.³⁵ (Lásd: 7. kép.)

1763-ban Textori Ferenc gyöngyösi kőfaragó bérbe vette a kőbányát Fuxreiter Keresztély gyöngyösi kőfaragóval együtt.³⁶

A malomkőbányát ifj. Fuxreiter Keresztély kőfaragó bérelte 1764-től 1770-ig évi 30 frt-ért. 1778-ban már két bányát (a malomkővágót és egy másikat) 30-30 frt-ért árendálták Fuxreiter Krisztián és Joannes Kramberger. 1780-tól a két helybeli kővágót Fuxreiter Keresztély és Tóth Mihály bérelte 50, ill. 30 frt-ért 1785-ig. 1790–95 között a kőbányákat Andreas Hunderberg és Fuxreiter Antal kőfaragók árendálták 50, ill. 40 frt-ért.³⁷

A malomkő ára – darabonként – Egerben 1716–1759

Év	Solymosi kő	Geletneki kő	Újbányai kő	Egyéb malomkő
1716 ³⁸	-	-	-	22 frt. 95 d.
1725 ³⁹	-	-	-	15 frt. 75 d.
1734 ⁴⁰	-	-	-	14 frt.
1736 ⁴¹	-	-	-	12, ill. 13 frt.
1738 ⁴²	8 frt.	12	-	-
1739 ⁴³	-	14 frt, 14 frt. 30 d.,	-	30 frt.

30 SUGÁR István 1983. 128.

31 „*Item est lapidina vulgo kőbánya. Ab uno pari molari lapidina saluunt den. 78. Cuius proventus medietas est turcae, et medietas episcopi.*” – HML. XII-3/a/11. Liber 11. 71.

32 HML. XII-3/a/30. Liber 11. 285–286.

33 HML. IV- 7/b/2. 567. öi. 1725.

34 HML. IV- 7/b/3. 583. öi. 1737.

35 LÉNÁRT Andor, 1982–1983. 190–192.

36 HML. Térképtár. Érs. 6.

37 DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál, 1969. 411.

38 HML. XII-3/a/357. Conscriptio Gremialis 1764–1795.

39 HML. V-1/b/14.

40 HML. XII-3/e/198. 60.

41 HML. XII-3/e/198. 67.

42 HML. XII-3/e/198. 76.

43 HML. XII-3/e/198. 79, 81.

Év	Solymosi kő	Geletneki kő	Újbányai kő	Egyéb malomkő
1740 ⁴⁴	10 frt.	15 frt	-	-
1742 ⁴⁵	-	-	-	12 öl = 15 frft.
1745 ⁴⁶	10 frt.	20 frt.	16 frt., 14 frt. 34 kr.	-
1746 ⁴⁷	6, ill. 10 frt.	-	17 frt.	17 frt.
1747 ⁴⁸	9 frt.	16 frt. 30 kr.	-	16 frt.
1748 ⁴⁹	-	-	-	16, ill. 18 frt.
1750 ⁵⁰	-	-	-	16 frt.
1751 ⁵¹	-	-	-	14, ill. 15 frt.
1752 ⁵²	-	-	-	11 frt. 6 kr., ill. 12 frt.
1753 ⁵³	17 frt.	-	-	14 frt.
1754 ⁵⁴	-	-	-	15 frt.
1758 ⁵⁵	8 frt. 30 kr.	-	17 frt.	-
1759 ⁵⁶	15 frt.	-	-	-

A táblázat lehetőséget ad bizonyos következtetések levonására. A legfontosabb, hogy néhány évben össze tudjuk vetni a solymosi kövek árát a korszak legjelentősebb malomkőbányáiból ideszállított kövek árával. 1738-ban, 1740-ben a geletneki kő 50%-kal drágább, mint a solymosi. 1745-ben kétszer annyiba került mint a solymosi kő, de 1747-ben is majd a dupláját fizette a vevő a geletneki kőért. Az újbányai malomkő 1745-ben 50-60%-kal volt drágább, 1746-ban pedig több mint háromszor annyiba került, mint a solymosi. Még 1758-ban is több mint kétszeres ára volt az újbányai malomkőnek, mint a solymosinak. Az egyéb helyről behozott malomkövek között csak sejteni lehet, hogy Vácról, illetve Sárospatakról is szállítottak Egerbe malomkövet. Más, korábban publikált adatok szerint 1769-ben 17 frt-ért, 1799-ben Gyöngyösön 5 frt. 30 krajcárért, 1802-ben 22 frt-ért s 1804-ben 35 frt-ért vettek solymosi malomkövet.⁵⁷

Az adatokból leszűrhető, hogy a solymosi malomkövet elsősorban a falutól számított 50-60 km-es körön belül található települések vásárolták. Tehát a solymosi kőfejtő főként regionális piaccal és jelentőséggel bírt.

Az, hogy a geletneki, újbányai, esetleg a váci és sárospataki malomkő ilyen drága, annak az oka nem csupán a jobb minőségben, hanem a szállítási költségekben is keresendő. Végül is az olcsóbb solymosi malomkő kelendőségét segítette, hogy a legjelentősebb hazai malomkőfejtők (pl. Újbánya, Geletnek, Sárospatak, Vác) távol estek, s a szállítás megdrágította az onnan származó kövek árát.

44 HML. XII-3/e/198. 79.

45 HML. XII-4/11. 125.

46 HML. XII-3/e/199. 95., 99.

47 HML. XII-3/e/200. 105., 106.

48 HML. XII-3/e/200. 109.

49 HML. XII-3/e/201. 118.

50 HML. XII-3/e/201. 129.

51 HML. XII-3/e/201. 133.

52 HML. XII-3/e/201. 137.

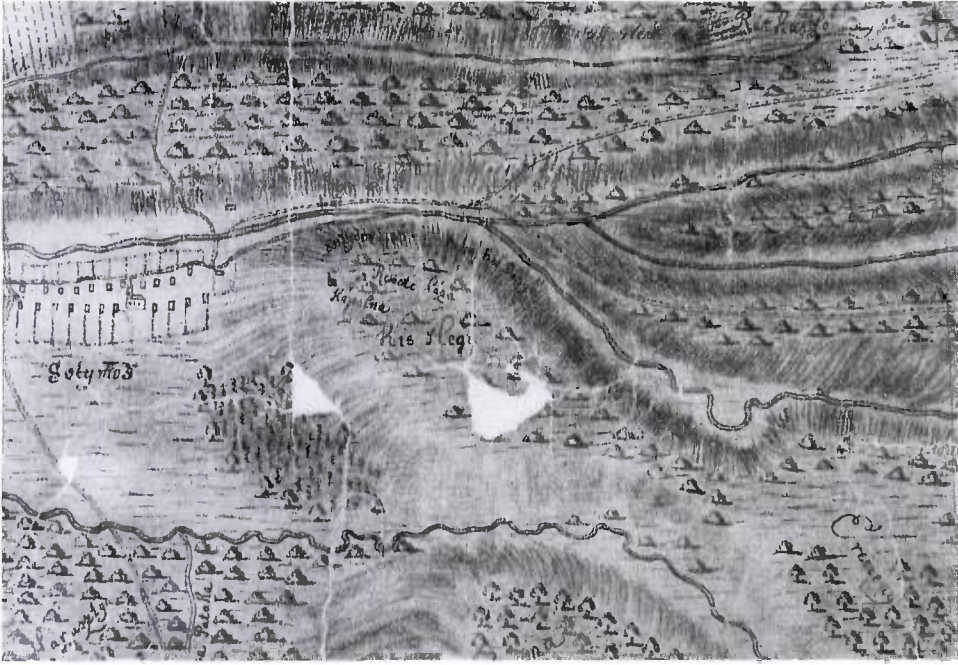
53 HML. XII-3/e/202. 144., 146.

54 HML. XII-3/e/203. 203. 164.

55 HML. XII-3/e/203. 203. 169.

56 HML. XII-3/e/203. 175.

57 NAGY Gyula 1964. 117.

5. kép Gyöngyössolymos határának térképe a Kis hegyi malomkőbányával.
Hazel Hugó rajza 1755-ből. HML. Térképtár. Érseki térképek. 6.

Az 1799-es püspökségi leltárban szerepel a kőfejtő háza, amely kőből épült, fapadlója volt. Ez a zsindelellyel fedett épület 3 szobából, 2 konyhából, éléskamrából, 20 akós pincéből állt, s a kővágó költségén épült.⁵⁸

1803. május 13-án Kitaibel Pál ezt írta a naplójába: „A Solymosi kőbányákban látható kőzet (...) egészen más, mint a gyöngyösi. Ajtófélfának, ablakkeretnek, alapzatnak dolgozzák fel. Alatta más kőzet is akad (...) tiszta vörösesbarna, ez keményebb és malomkőnek dolgozzák fel”.⁵⁹

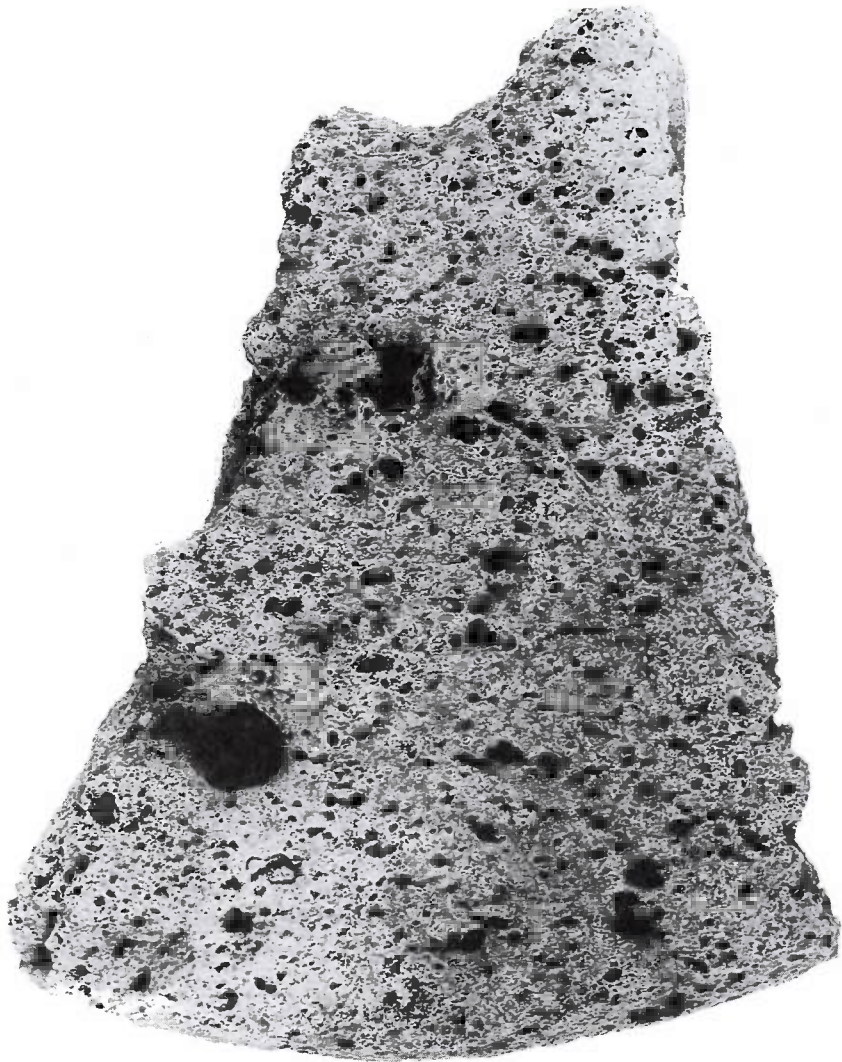
A kőbányászathoz használt vasszerszámokat állandóan élesíteni kellett. Erre a célra a bánya mellett felszerelt kovácsműhely működött. A község 1854. évi összeírásában megtaláljuk a helyi kő- és malomfejtővel kapcsolatos építményeket; 2 kovácsműhelyt lakásokkal, a kőfaragó házát s egy urasági házat a kocsisok részére,⁶⁰ akik a követ fuvarozták. 1868-ban még rendszeresen készítették a malomkövet.⁶¹ 1904-ben az itt fejtett kő mennyisége naponta 10–15 igáskocsi, viszont nagyobb megrendelések alkalmával 100 igás szekér is szállította a követ az Alföldre. A követ nyersen és faragott formában Szegedre és Szol-

58 HML. XII-3/a/86. Liber. 79/2 Eszterházy leltár, 1799. 655–656.

59 GOMBOCZ Endre 1945. 2. 706.

60 NAGY Gyula 1964. 133.

61 MONTEDEGÓI ALBERT Ferenc 1868. 392.

6. kép Solymoson készült XIV. századi őrlőkö darabja a kishánai várásatásból.

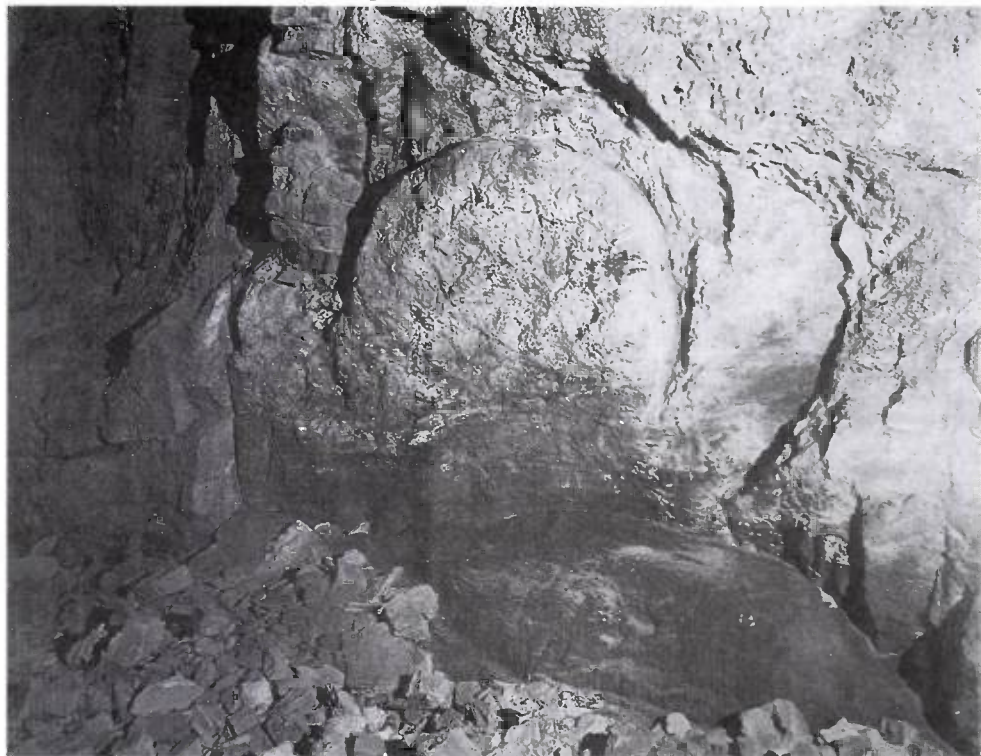
nokra fuvarozták.⁶² 1904-ben is vásárolták a vízimalmok számára a solymosi őrlő köveket.⁶³ 1905-ben írták a faluról: „Lakói főleg faárukkal és malomkövekkel kereskednek”.⁶⁴

A malomkőbányászat a Kis-hegy elkovásodott tufájára települt. A folyamatos, több évszázada tartó bányászat következtében hatalmas felhagyott üregek keletkeztek, amelyek

62 SCHAFARZIK Ferenc 1904. 129.

63 SCHAFARZIK Ferenc 1904. 129.

64 GYÖRGY Aladár 1905. 407.

7. kép A Kis hegyi bánya egyik üregében látható egyik félig kifejtett malomkö.
Adamik Miklós felvétele, 1976.

ma is láthatóak a felszínen. A kis-hegyi Malomkőbarlang az 1890-es években már teljesen elpusztult.⁶⁵ A helybeli malomkőfejtés a XVII–XVIII. században a Csáki-hegyen is folyt, s ennek nyomaiként keletkezett üregek, barlangok ma is megtalálhatók a terepen. A mesterségesen kivájt üregekben még látszanak a félig kifejtett, lehasított és otthagytott malomkövek. (Lásd: 9. kép.)

Az I. világháború után – 1920-ban – alakult meg a Mairovitz és Barna-féle egyesített kőbánya vállalatok jogutódjaként a Solymosi és Farkasmályi Kőbánya Rt. Ez a gyöngyösi székhelyű vállalat 1936-ban is gyártotta a kemény, de jól faragható kőzetből a malomkövet.⁶⁶

Az első világháború után nagy fellendülés következett be. Ebből az időből származik a kőbánya „Lila kőbányaként” való elnevezése, amely a kibányászott kő színére utal. Ez időben már a követ robbantással jövesztették. Az így kitermelt nagyobb kődarabokból kerültek ki azok a hasított kövek, amelyek további megmunkálásra alkalmasak voltak. Készítettek szegélyköveket, lépcsőket, szobortalapzatokat, mellvédeket, ablakpárkányokat,

65 LEGÁNYI Ferenc: Múzeumi napló. I. 421.

66 LADÁNYI Miksa 1936. 184.

8. kép Kis hegyi bányában kőhasítás kézi úton, 1957-ben.
Bakó Ferenc felvétele. DIV. Fotoadattár, 6466.

épületdíszítő elemeket s lábazatokat, amelyet „ciklopnak” neveztek. Ezeket a faragványokat kézi szerszámokkal formálták meg.

A kőfaragók a bányafaltól, ahol a kitermelés folyt, kb. 80–100 m távol dolgoztak fabakon vagy kőből épített, ún. „holpang”-okon. Ide szállították vasúti lapos kocsin a hasító szakmunkások által előkészített követ, amelynek a méretei már eleve meghatározták, hogy mit lehetett készíteni belőle. A „Lila” bányában a két világháború közt 80–90 kőfaragó szakmunkás dolgozott.⁶⁷

Időközben a két háború között a kőbányászatot kiterjesztették a falutól 4,5 km-re északra a Komlós- és a Nagy-völgyek közötti gerincen emelkedő Asztag-kő 505 m magas egykori gejzirkúpjára is. Az Asztag-kő kiváló minőségű hidrokvarcitját kohókemencék kibélelésére használták⁶⁸, ugyanakkor ez a kőzet malomkő készítéséhez is megfelelt.⁶⁹ Az Asztag-hegy követ malombélészkőnek termelték.

67 I. OVÁSZ András 1994. 71–72.

68 PAPP Ferenc 1943. 283.

69 PAPP Ferenc 1943. 286.

A malomiparban bekövetkezett XIX. századi változások alapvetően befolyásolták az évszázadokon keresztül virágzó malomköfajtést és kőfaragást.

Az első döntő jelentőségű változást a gőzmalom megjelenése okozta. Magyarország malomiparában nagy fordulatot nem az 1835-ben felépített nagysurányi malmalom, vagy a rövid életű soproni gőzmalom okozta, hanem a pesti hengermalom felépítése. A „*Pesti József Hengermalom Társaság*” gr. Széchenyi István kezdeményezésére 1839–42 között épített malmot. Ez a József nádornól elnevezett létesítmény nem a gőzerő alkalmazásával, hanem azzal vált úttörővé, hogy malomkövek helyett először használt hengereket. Előtte egyetlen malom, a svájci Frauenfelden létesült üzem tett sikertelen kísérletet a hengerőrléssel. A pesti hengermalom kis acéllemezeket használt. A pesti hengermalomban bevezetett újfajta őrlésnek az 1870-es évekig alig akadt követője.

A malom korszerűsítésére és egyben újfajta hengerek előállítására vállalkozott Mechwart András (1834–1907), a Ganz gyár igazgatója, amikor a Wegmann Frigyes-féle porcelán hengerszékek alapul vételével öntött vasból konstruált hengerszékeket. Ez a találmány szorította ki végleg az évszázadokon át használt malomköveket.

Mechwart András 1876-ban szabadalmaztatta az ún. magas őrlésre alkalmas kéregöntésű hengerszékét, s találmánya csakhamar az egész világon elterjedt.⁷⁰

Összegzés

Az 1830-as évek végéig műszakilag legfejlettebb malomtípusnak a vízimalmok számítottak, viszont mellettük a legelterjedtebbek a szárazmalmok voltak, és ezek látták el nagyjából a lakosságot a malomkövek között őrlött liszttel. Malomiparunk az 1860-as évek elején, de főleg a kiegyezést követően indult óriási fejlődésnek.

1. sz. táblázat

Magyarország malmjai

Év	Malmok száma	Ebből: gőzmalom
1860-ig	-	25
1863 ⁷¹	22132	147
1873 ⁷²	24956	492
1885 ⁷³	17277	910
1895 ⁷⁴	20005	1723
1906 ⁷⁵	17304	1908

70 Magyarország malomipara 1894-ben. 1896. 7–8. – A hengerőrlést vagy „magas” őrlést utóbb „magyar őrlés”-nek is nevezték. E találmány lényege a következő. A hengerszékben a kemény, rovátkolt acélhengerek nem szétzúzzák, hanem széttépik a búzaszemet, s annak belső lisztes része kifordul, s a héj elkülönül. A lisztbe nem kerül korpahéj-rész, ezért szép fehér lesz. A régi rendszerű, ún. „parasztorlés” összezúzza a gabonát és a korpát a liszttől szitákban különítik el, de a korpa és a liszt tökéletes elválasztása soha sem sikerült, ezért a liszt egy kicsit mindig barna maradt.

71 Malmok összetétele: gőzmalom 147, malmalom 70, hajómalom 4301, patakmalom 9173, szélmalom 475, szárazmalom 7966. – SZTERÉNYI József 1901. 8.

72 Malmok összetétele: gőzmalom 492, vízimalom 17249, szélmalom 854, szárazmalom 6361. – SZTERÉNYI József 1901. 10.

73 Malmok összetétele: gőzmalom 910, vízimalom 13520, szélmalom 650, szárazmalom 3197. – SZTERÉNYI József 1901. 10.

74 Malmok összetétele: gőzmalom 1723, gőz- és vízimalom 120, vízimalom 15417, szélmalom 712, szárazmalom 2032. – SZTERÉNYI József 1901. 10.

75 RÉMIÁS Tibor 1989. 133.

A XIX. század 50-es éveitől a gőzmalmok száma látványosan megemelkedett. A hagyományosnak is nevezhető vízi-, száraz- és szélmalomok közül a vízimalmok bírták a legtovább a versenyt. Szembeötlő a szárazmalomok visszaesése 1863–1895 között, amikor a számuk az egytizedére csökkent. A szárazmalomok kiszorulásának több oka volt: az őrlőképességük általában kisebb volt, mint a többi malomé, igaerőt igényeltek, s ezen túl tönkretették a malmot hajtó ígásállatokat, valamint rendkívül tűzveszélyesek voltak.

A gőzmalmok megjelenése és hazai elterjedése további változást eredményezett. Ezek a gőzmalmok a vízi-, szél- és szárazmalomoknál hatékonyabban működtek, nagyobb sebességgel forogtak és kopásállóbb, keményebb malomköveket igényeltek. Erre a célra az Európában egyeduralgódó, a franciaországi La Fertéből származó malomkövek jelentek meg, amelyeket igen kemény, sok SiO_2 -t tartalmazó (elkvarcosodott), több azonos minőségű kőzetdarabból készítettek. E köveket eredetileg La Ferté sous Jouarre-ban készítették, de a hatalmas keresletet ez a bánya nem tudta kielégíteni. Ezért hasonló minőségű köveket (La Ferté elnevezéssel) más franciaországi bányák is készítették.⁷⁶

Idehaza ezeket az új típusú köveket „francia malomkő”-nek nevezték.⁷⁷ A „francia malomkő” kopásállóbbnak bizonyult, 15-20 évig is eltartott, emellett egy-egy héten csak egyszer kellett vágni. Bár e kövek kétszer-háromszor annyiba kerültek, mint a közönséges kövek, mégis gyorsabban terjedt a használatuk, miután mind több malom tért át a gőzüzemre. A gőzüzemű malomok szükségletére a francia követ Magyarországon is elkezdtek gyártani.⁷⁸

Végző soron a XIX. században a gőzmalmok terjedése, a hengersizék alkalmazása és a francia malomkövek használata miatt, majd pedig a száraz-, vízi- és szélmalomok számának rohamos fogyása következtében hanyatlott a hagyományos malomkő iránti igény. A francia malomkő gyártására való sikeres áttérés régi nagy hagyományú köfejtők (Sárospatak, Geletnek, Újbánya stb.) mellett új készítő központokat (Budapest, Pápa, Temesvár) is teremtett. Az áttérés a francia kövekre az ország területén nem egyidőben zajlott le. Erdélyben, Gyergyó vidékén, csak az 1920-as években kezdett teret hódítani a használatuk.⁷⁹

A mai ország területén a legutolsó malomkőgyártó központok (Sárospatak, Rezi) az 1960-as évek elején szüntették meg tevékenységüket. Ezzel mintegy egyidejűleg a határokon kívüli malomkőbányák és kőfaragó központok (pl. Gyergyó környéke) is megszűntek létezni.

76 HÁLA József 1993. 487.

77 A francia malomkő gyártásának a lényege, hogy kisebb kőtömbökből állították össze a malomkövek őrlő felületét, vagyis a kőnek az őrlőfelülete s a kő nyílása közötti részét, azaz a kő mellét több darabból készítették. Az őrlőfelület alatti, illetőleg a felette lévő részt több kődarabból állították össze, kötőanyagként cementet használtak. A kő testét vaspántokkal fogták össze, míg a külső hengeres részt vasabroncsokkal vették körül, ugyanakkor az őrlőfelülettel ellentétes véglapját a malomkőnek gipszsel öntötték ki.

78 Magyarországon 1859-ben a sárospataki botkői bányában, majd 1864-ben a Király-hegyi bányában fejtett kvarcitból elkezdtek gyártani a francia malomköveket. Ezután az 1860-as évek elején Fonyon is létesült hasonló üzem, amelyet néhány év múlva Miskolcra telepítettek át. További gyártóhelyek nyíltak Rátkán, Szegilongon. Mégis a legkelendőbb francia kövek Sárospatakon készültek. – HÁLA József 1993. 485–487. – Francia követ készítő, ún. *malomkőgyárak* létesültek az országban az 1860-as 1870-es években másutt is. Így Tokajban – HUNFALVY János 1874. 110. –, Kapnikbányán, ahol *Pannóniai kő* néven dobták piacra a követ – FRECSKAY János 1879. IV. 16. –. Idővel a hagyományos malomkövek készítése helyett áttértek Újbányán, Geletneken s Garamszentkereszten is a francia kő gyártására. 1896-an Pápán, Újvidéken és Budapesten is működtek malomkőgyárak. – MATLEKOVITS Sándor 1898. VII. 31–32. –1870-től Plopson is felállítottak francia malomkőgyárat. – GERANDÓ Attila 1874. 390.

79 TARISZNYÁS Márton 1982. 126.

Heves megye malmai

Év	Vízimalmok száma	Gőzmallok száma
1850	136	-
1860	130	8
1870	122	31
1880	105	40
1890	114	62
1900	60	66

Az 1860-as évektől kezdve Heves megyében is gyorsan nőtt a gőzerőre épített malmok száma, amely természetesen korlátozta a solymosi malomkő használatát.

A solymosi malomkő piacát több tényező befolyásolta. Recens néprajzi vizsgálatokból tudjuk, hogy az általánosan elterjedt malomkőméret a területen 108 cm és 136 cm átmérőjű volt. A kövek vastagsága 25 cm körül mozgott.⁸⁰ Ennek az oka, hogy a víz energiája meghatározta az őrlőmalomokban használható malomkerekek nagyságát. Tudjuk, hogy a solymosi malomkőbányában is ilyen méretű kövek készültek. A Gyöngyös környéki molnárok elbeszélése szerint előfordult olyan eset, amikor a malomkövet is a molnárok faragták ki, főként ha a közelben bányászott solymosi követ használták fel. Volt olyan alkalom is, hogy Visontán az egyik molnár a Gyöngyös melletti farkasmályi kőbányából szerzett követ, amelyet maga faragott ki. A Gyöngyös környéki molnárok elmondása szerint nem tartották az itteni malomkövet jónak, mert puha volt és csak szükségből használták. A jobb minőségű sárospataki és váci kövel szívesebben dolgoztak a térség molnárai.⁸¹

Nem tudunk arról, hogy áttértek volna Gyöngyössolymoson az újfajta francia malomkövek készítésére. A változás azonban Solymoson is követhető. A francia kövek használatának a terjedésével csökken a helyi hagyományos malomkő iránti igény. Ezért a korábban fejtett lilás, szürkés, porózus Kis-hegyi, Csák-kői malomkőfejtők helyett a bányászat súlypontja áttevődött az Asztag-hegyen található nagy keménységű hidrokvarcit kitermelésére. 1930 után az ott fejtett kövekből készítették az időt állóbb malomköveket, illetve malombélés-követ.

A hanyatlóban lévő malomkő bányászata helyett a Kis-hegyen nagyarányú kötermelés kezdődött s épületkő-fejtés és a kőfaragás került előtérbe. Gyöngyössolymoson termelték a legelterjedtebb és legkedveltebb építőkövet.⁸²

Végül a természetes malomkövek azért kerültek ki a használatból, mert ezek legfeljebb 200/sec. fordulatot bírtak el, viszont a nagy teljesítményű gőzmalomokban és a benzinmotoros malmokban ezeket már nem tudták alkalmazni.⁸³

A solymosi malomkőbányászat és malomkőfaragás 1949 körül szűnt meg végleg, amikor az 1948–1952 közötti államosítás hatására a környék legutolsó vízimalmi is beszüntették működésüket. A nagy múltú solymosi kőbányászat viszont nem szűnt meg, mert a Kis-hegyen, az ún. *Lila bánya* anyagából napjainkban is készítenek faragott követ.

80 SELMECZI KOVÁCS Attila 1984. 359.

81 SELMECZI KOVÁCS Attila 1969. 325.

82 NOSZKY Jenő 1926. 139.

83 KÓS Károly 1980. 293.

**A történelmi Magyarország jelentősebb malom- és őrlőbányái,
azok kőfaragó központja**

Település	Megye	Működési idő/évszázad
Alsószolca ⁸⁴	Borsod	XX.
Aranyosmedgyes ⁸⁵	Szatmár	XIX-XX.
Avasújváros ⁸⁶	Szatmár	XIX-XX.
Bene ⁸⁷	Bereg	XIX-XX.
Beregszász ⁸⁸	Bereg	XVII-XX.
Bjelipotok ⁸⁹	Árva	XVIII-XIX.
Bodrogeresztúr ⁹⁰	Zemplén	XIX.
Borsabánya ⁹¹	Máramaros	XIX.
Buda ⁹²	Pest	XIX-XX.
Csicsógyörgyfalva ⁹³	Szolnok-Doboka	XIX-XX.
Csicsóhagymás ⁹⁴	Szolnok-Doboka	XVIII-XIX.
Csicsóújfalva ⁹⁵	Szolnok-Doboka	XVI-XX.
Csikdánfalva ⁹⁶	Csik	XIX.
Csikszentkirály ⁹⁷	Csik	XIX-XX.
Désorbo ⁹⁸	Szolnok-Doboka	XIX-XX.
Dupapiatra ⁹⁹	Hunyad	XIX.
Egercsehi ¹⁰⁰	Heves	XIX.
Felsőfernezely ¹⁰¹	Szatmár	XVIII.
Felsőrákos ¹⁰²	Udvarhely	XIX-XX.
Fóny ¹⁰³	Abaúj	XIX.
Füzér ¹⁰⁴	Abaúj	XIX.
Gáncs ¹⁰⁵	Szolnok-Doboka	XVIII-XIX.

84 HÁLA József 1995. 152.

85 MAGDA Pál 1819. 442.; PAP Ferenc 1943. 50.

86 MAGDA Pál 1819. 442.; PAP Ferenc 1943. 50.

87 FÉNYES Elek 1847. II. 325.; PAP Ferenc 1943. 50.

88 VÁLYI András 1796. I. 181.; Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1897. 515.; PAP Ferenc 1943. 50.; VENDL Aladár 1951. I. 372.

89 VÁLYI András 1796. 207.; FÉNYES Elek 1851. I. 131.

90 VIGA Gyula 1990. 67.

91 DULISKOVIČS Mihály 1841. 64.

92 MATLEKOVITS Sándor 1898. VII. 32.

93 KÓS Károly 1980. 291.

94 KÓS Károly 1980. 291–294.

95 KÓS Károly 1980. 291.; TARISZNYÁS Márton 1982. 126.; PAP F. 1943. 50.

96 KÓS Károly 1980. 293.

97 TARISZNYÁS Márton 1982. 126.

98 KÓS Károly 1980. 291–294.

99 HÁLA József 1985. 586.

100 FRICS Gyula muzeológus közlése. Salgótarján, 1977. május 9.

101 TAKÁCS Péter–UDVARI István 1989. 215.

102 TARISZNYÁS Márton 1982. 127.

103 A XIX. század közepéig exportra is termel. – VIGA Gyula 1990. 67. – 1858-ban francia malomkőgyárat alapítottak. – HÁLA József 1993. 487.; HUNFALVY János 1874. 110.

104 VIGA Gyula 1990. 67.

105 KÓS Károly 1980. 291–294.

Település	Megye	Működési idő/évszázad
Garamberzence ¹⁰⁶	Bars	XIX-XX.
Garamszentbenedek ¹⁰⁷	Bars	XVII-XIX.
Garamszentkereszt ¹⁰⁸	Bars	XIX-XX.
Geletnek ¹⁰⁹	Bars	XIII-XX.
Gross ¹¹⁰	Bihar	XIX-XX.
Gyergyócsomafalva ¹¹¹	Csik	XIX-XX.
Gyergyóditró ¹¹²	Csik	XIX-XX.
Gyergyóremete ¹¹³	Csik	XIX-XX.
Gyergyószalmás ¹¹⁴	Csik	XIX-XX.
Gyergyótölgyes ¹¹⁵	Csik	XIX.
Gyöngyössolymos ¹¹⁶	Heves	XIV-XX.
Gyümölcsös ¹¹⁷	Szatmár	XIX-XX.
Hagymás ¹¹⁸	Bihar	XIX-XX.
Horgaspatak ¹¹⁹	Szolnok-Doboka	XIX-XX.
Igló ¹²⁰	Szepes	XVIII-XIX.
Józsefháza ¹²¹	Szatmár	XIX-XX.
Kapnikbánya ¹²²	Szatmár	XIX-XX.
Kapronca ¹²³	Bars	XIX-XX.
Késmárk ¹²⁴	Szepes	XIX.
Kismihály ¹²⁵	Krassó-Szörény	XIX.
Kosd ¹²⁶	Nógrád	XIX.
Kovácsvágás ¹²⁷	Abauj	XIX.
Kovácszna ¹²⁸	Háromszék	XIX-XX.
Kötelesmező ¹²⁹	Szolnok-Doboka	XVIII-XIX.
Kővágószőlős ¹³⁰	Baranya	XIX.

106 Révai Nagy Lexikona, 1915. 334.

107 HÁLA József 1985. 586.

108 BOROVSZKY Samu 1903. 36.

109 FÜLÖP József 1984. 70.; GYÖRGY Aladár 1905. 393.

110 Újabb kori ismeretek tára, 1850. I. 569.; BOROVSZKY Samu 1901. 85.

111 TARISZNYÁS Márton 1982. 126.

112 TARISZNYÁS Márton 1982. 126.

113 TARISZNYÁS Márton 1982. 126.

114 TARISZNYÁS Márton 1982. 126.

115 TARISZNYÁS Márton 1982. 126.

116 CSIFFÁRY Gergely 1996. 65-70.

117 KÓS Károly 1980. 293.

118 Újabb kori ismeretek tára, 1850. I. 569.; BOROVSZKY Samu 1901. 86.

119 KÓS Károly 1980. 291-294.

120 HÁLA József 1985. 586.

121 MAGDA Pál 1819. 442.; PAP Ferenc 1943. 50.

122 FRECSKAY János 1879. IV. 16-17.; FUTÓ Mihály 1944. 443.

123 BOROVSZKY Samu 1903. 41.

124 HUNFALVY János 1865. III. 126.

125 HUNFALVY János 1865. III. 126.

126 SZABÓ Béla-HORVÁTH István 1969. II. 52.

127 VIGA Gyula 1990. 67.

128 KÓS Károly 1980. 293.

129 GERANDÓ Attila 1874. 390.

130 MAGDA Pál 1819. 283.; FÉNYES Elek 1851. II. 269.

Település	Megye	Működési idő/évszázad
Kövesd ¹³¹	Bihar	XIX-XX.
Kuklyabánya ¹³²	Bereg	XVIII.
Lábfalva ¹³³	Szolnok-Doboka	XVIII-XIX.
Laczfalva ¹³⁴	Szatmár	XIII-XIV.
Lippa ¹³⁵	Temes	XIX.
Lubló ¹³⁶	Szepes	XIX.
Lutilla ¹³⁷	Bars	XVI.
Madéfalva ¹³⁸	Csik	XIX-XX.
Mecsekszabolcs ¹³⁹	Baranya	XIX.
Misztótfalu ¹⁴⁰	Szatmár	XVIII-XIX.
Mogyoró ¹⁴¹	Bars	XIX-XX.
Nadap ¹⁴²	Fejér	XX.
Nagybánya ¹⁴³	Szatmár	XIX-XX.
Nagymuzsaly ¹⁴⁴	Bereg	XIII-XX.
Odorin ¹⁴⁵	Szepes	XIX.
Ókörmöcske ¹⁴⁶	Bars	XIX-XX.
Pápa ¹⁴⁷	Veszprém	XIX-XX.
Paptelke ¹⁴⁸	Szolnok-Doboka	XIX-XX.
Pécs ¹⁴⁹	Baranya	XVIII-XIX.
Pecsétszeg ¹⁵⁰	Szolnok-Doboka	XVIII-XX.
Pécsvárad ¹⁵¹	Baranya	XIX.
Petrosza ¹⁵²	Krassó-Szörény	XIX.
Pusztafalu ¹⁵³	Baranya	XIX.
Rátka ¹⁵⁴	Zemplén	XIX-XX.

-
- 131 FÉNYES Elek 1851. II. 270.; BOROVSZKY Samu 1901. 108.
132 HILDELSTÁB György 1910. 108.
133 KÓS Károly 1980. 291-294.
134 FÜLÖP József 1984. 70.
135 HUNFALVY János 1865. III. 126.
136 HUNFALVY János 1865. III. 126.
137 PÉCH Antal 1884. I. 160.
138 TARISZNYÁS Márton 1982. 126.
139 Újabb kori ismeretek tára 1850. I. 330.
140 KÓS Károly 1980. 293.
141 BOROVSZKY Samu 1903. 53.
142 PAP Ferenc 1943. 50.
143 KÓS Károly 1980. 293.
144 FÜLÖP József 1984. 70.; PAP Ferenc 1943. 50.; HÁLA József 1995. 152.
145 HUNFALVY János 1865. III. 126.
146 BOROVSZKY Samu 1903. 68.
147 MATLEKOVITS Sándor 1898. VII. 32.
148 KÓS Károly 1980. 293.
149 STRÁZSAY János 1823. 63.; FÉNYES Elek 1847. II. 56.
150 KÓS Károly 1980. 294.
151 Újabb kori ismeretek tára 1850. I. 330.
152 MATLEKOVITS Sándor 1898. VII. 32.
153 FÉNYES Elek 1847. II. 56.
154 OLÁH József 1965. 510.; VENDL Aladár 1951. I. 372.; HÁLA József 1993. 488.

Település	Megye	Működési idő/évszázad
Régen ¹⁵⁵	Maros-Torda	XIX-XX.
Resica ¹⁵⁶	Krassó-Szörény	XIX.
Retteg ¹⁵⁷	Szolnok-Doboka	XIX-XX.
Rezi ¹⁵⁸	Zala	XIX-XX.
Romhány ¹⁵⁹	Nógrád	XIX-XX.
Sárospatak ¹⁶⁰	Zemplén	XIII-XX.
Selmecbánya ¹⁶¹	Hont	XIX.
Singlér ¹⁶²	Sáros	XIX.
Sólyomtelke ¹⁶³	Kolozs	XIX-XX.
Szegilong ¹⁶⁴	Zemplén	XIX.
Szinicze ¹⁶⁵	Krassó-Szörény	XIX.
Sztanissa ¹⁶⁶	Hunyad	XIX-XX.
Tarcal ¹⁶⁷	Zemplén	XIX.
Telkibánya ¹⁶⁸	Abaúj	XVII-XIX.
Temesvár ¹⁶⁹	Temes	XX.
Tokaj ¹⁷⁰	Zemplén	XIX.
Újbánya ¹⁷¹	Bars	XIII-XX.
Vác ¹⁷²	Pest	XIX-XX.
Verend ¹⁷³	Krassó-Szörény	XIX.
Zsarnóca ¹⁷⁴	Bars	XIX.

Köszörűkő- és fenőkőbányák Magyarországon

Alsókubin ¹⁷⁵	Árva	XVIII-XIX.
Bertót ¹⁷⁶	Szepes	XIX.
Bezine ¹⁷⁷	Árva	XVIII-XIX.

155 KÓS Károly 1980. 293.

156 HUNFALVY János 1865. III. 126.

157 KÓS Károly 1980. 293.

158 HÁLA József 1985. 589.

159 HÁLA József 1985. 589.

160 ROMÁN János 1963. 98–102., 1965. 9–91.; HÁLA József 1995. 152.

161 HUNFALVY János 1874. 110.

162 FÉNYES ELEK 1847. II. 286.

163 KÓS Károly 1980. 293.

164 HÁLA József 1993. 488.

165 HUNFALVY János 1865. III. 126.

166 KÓS Károly 1980. 293.

167 VIGA Gyula 1990. 67.

168 SZAKÁLL Sándor–WEISZBURG Tamás 1994. 17–18., 22–26., 96–97.; VIGA Gyula 1990. 67.

169 TARISZNYÁS Márton 1982. 126.

170 VIGA Gyula 1990. 60–67.; HUNFALVY János 1874. 110.

171 FUTÓ Mihály 1944. 443.; HÁLA József 1985. 586.; GYÖRGY Aladár 1905. 394., BOROVSZKY Samu 1905. 125–126.

172 PAP Ferenc 1943. 50.

173 HUNFALVY János 1865. III. 126.

174 MATLEKOVITS Sándor 1898. VII. 32.

175 VIGA Gyula 1990. 67.

176 HUNFALVY János 1865. III. 128.

177 VÁLYI András 1796. I. 352.; FÉNYES Elek 1851. I. 190.

Település	Megye	Működési idő/évszázad
Bjelipotok ¹⁷⁸	Árva	XVIII-XIX.
Borosznak ¹⁷⁹	Nógrád	XIX.
Budakeszi ¹⁸⁰	Pest	XIX.
Csesztreg ¹⁸¹	Zala	XIX. sz. derekáig
Felsőpetény ¹⁸²	Nógrád	XIX-XX.
Füzérkajata ¹⁸³	Zemplén	XIX.
Igló ¹⁸⁴	Szepes	XIX.
Késmárk ¹⁸⁵	Szepes	XIX.
Keszthely ¹⁸⁶	Zala	XIX. sz. derekáig
Kézdipolyána ¹⁸⁷	Háromszék	XIX-XX.
Kővágószőlős ¹⁸⁸	Baranya	XIX.
Laborcfa ¹⁸⁹	Zemplén	XIX.
Lubló ¹⁹⁰	Szepes	XIX.
Odorin ¹⁹¹	Szepes	XIX.
Pécs ¹⁹²	Baranya	XIX.
Plopiš ¹⁹³	Máramaros	XIX-XX.
Pucó ¹⁹⁴	Árva	XVIII-XIX.
Rezi ¹⁹⁵	Zala	XIX. sz. derekáig
Rogoz ¹⁹⁶	Máramaros	XIX-Xx.
Romhány ¹⁹⁷	Nógrád	XIX.
Szakadát ¹⁹⁸	Maros-Torda	XIX.
Szinna ¹⁹⁹	Zemplén	XIX.
Űröm ²⁰⁰	Pest	XIX.
Vác ²⁰¹	Pest	XIX.
Visonta ²⁰²	Heves	XVIII-XIX.

178 FÉNYES Elek 1847. II. 150.; VIGA Gyula 1990. 68.

179 VIGA Gyula 1990. 68.

180 HUNFALVY János 1865. III. 128.

181 FÉNYES Elek 1836. I. 480., 1851. I. 217.

182 PAP Ferenc 1943. 50.

183 HUNFALVY János 1865. III. 128.

184 HUNFALVY János 1865. III. 128.

185 HUNFALVY János 1865. III. 128.

186 HÁLA József 1995. 97.

187 JUHÁSZ Antal 1991. 631–632.

188 Újabb kori ismeretek tára 1850. I. 330.

189 HUNFALVY János 1865. III. 128.

190 HUNFALVY János 1865. III. 128.

191 HUNFALVY János 1865. III. 128.

192 Újabb kori ismeretek tára, 1850. I. 330.

193 KÓS Károly 1980. 68.

194 VÁLYI András 1799. II. 155.

195 HÁLA József 1995. 97.

196 KÓS Károly 1980. 68.

197 HUNFALVY János 1865. III. 128.

198 HUNFALVY János 1865. III. 128.

199 HUNFALVY János 1865. III. 128.

200 HUNFALVY János 1865. III. 128.

201 HUNFALVY János 1865. III. 128.

202 CSIFÁRY Gergely 1996. 78.

Irodalomjegyzék

Rövidítések

d. = dénár

DIV. Fotoadattár = Dobó István Vármúzeum Fotoadattár, Eger

EMÉ. = Egri Múzeum Évkönyve (XVIII. kötettől: AGRIA)

ft. = forint

HML. = Heves Megyei Levéltár, Eger.

kr. = krajcár

öi. = összeírás

rft. = rajnai forint (1 ft. = 60 krajcár)

BOGDÁN István

1973. Régi magyar mesterségek. Bp.

BOROVSKY Samu (szerk.)

1901. Bihar vármegye és Nagyvárad. Bp.

1903. Bars vármegye. Bp.

CSIFFÁRY Gergely

1996. Manufaktúrák és céhen kívüli ipar Heves megyében. Eger.

Tanulmányok Heves megye történetéből. 14. Szerk.: Bán Péter.

DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál

1969. Heves megye műemlékei I. Bp.

DULIKOVICS Mihály

1841. Máramaros megye rövid ismertetése. = Tudományos Gyűjtemény,

1841. X. kötet. 57–84.

ENDREI Walter

1994. Malom. = Kristó Gyula (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon

(9-14. század). Bp.

FÉNYES Elek

1847. Magyarország leírása. I–II. Pest.

1851. Magyarország geographiai szótára. I–IV. Pest.

FRECSKAY János

1879. Találmányok könyve. IV. kötet. Bp.

FUTÓ Mihály

1944. A magyar gyáripar története. Bp. I. kötet.

(A gyáripar kialakulása az első állami iparfejlesztési törvényig. 1881.)

A Magyar Gazdaságkutató Intézet 26. különkiadványa.

FÜLÖP József

1984. Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon. Bp.

GERANDÓ Attila

1874. Kővárvidék. = Földrajzi Közlemények. II. kötet. 355–413.

GOMBOCZ Endre

1945. Itinerum Pauli Kitaibelii. I–II. Bp.

GYÖRGY Aladár

1905. Magyarország. A föld és népei népszerű földrajz és népismei kézikönyv. Heves megye. 5. kötet. Bp.

HÁLA József

1985. Trades and popular crafts utilizing mineral resources in the Carpathian Basin. Neogene mineral resources in the Carpathian Basin. Historical Studies on their utilization. = Hungarian Geological Survey. Bp. 577–622.

1993. A sárospataki „francia malomkő”. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXX–XXXI. Miskolc, 485–511.

1995. Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok. MTA Néprajzi Kutató Intézete. Életmód és Tradíció. 7. Szerk.: Szilágyi Miklós.

HILDELSTAB György

1910. Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában. Székelyudvarhely. Művelődéstörténeti Értekezések 42.

HUNFALVY János

1865. A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. Pest. III. kötet.

1874. A magyar-osztrák monarchia rövid statistikája.

JUHÁSZ Antal

1991. a. Kőfejtés, kőbányászat, kőfaragás. = Domokos Ottó (főszerk.): Magyar Néprajz. Anyagi Kultúra 2. Bp. 620–635.

1991. b. Malmok, molnárság, sütő- vagy pékmesterség. = Domokos Ottó (főszerk.): Magyar Néprajz. III. Anyagi Kultúra 2. Bp. 157–213.

KÓS Károly

1980. Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest.

LADÁNYI Miksa (főszerk.)

1936. Hevesvármegyei Ismertető és Adattár. Magyar Városok és Vármegyék monográfiája. XX. Bp.

LEGÁNYI Ferenc

é. n. Múzeumi Napló. I. kötet. Kézirat. Gyöngyös, Mátra Múzeum Adattára.

LÉNÁRT Andor

1982–83. Eszterházy Károly püspök XVIII. század végi építkezéseinek háttérparáról. = Agria XIX. Eger, 187–217.

LOVÁSZ András

1994. Kőfaragás Gyöngyössolymoson. = Patkós Magdolna–T. Boros Mária (szerk.): Gyöngyösi Kalendárium. Gyöngyös, 71–73.

MAGDA Pál

1819. Magyar Országnek és a határőrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leírása. Pest.

Magyarország malomipara 1894-ben

1896. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. XIII. kötet. Bp.

MATLEKOVITS Sándor (szerk.)

1898. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota az ezeréves fennállásakor. Bányászat. Kohászat. Ipar. VII. kötet. Bp.

MONTEDEGÓI ALBERT Ferenc (szerk.)

1868. Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyék leírása. Eger.

NOSZKY Jenő

1926. A Mátra hegység geomorfológiai viszonyai. Karcag.

- OLÁH József**
1965. A sárospataki és a regéci uradalmak ipari üzemei a XIX. század első felében. = Agrártörténeti Szemle, VII. évf. 4. szám. 506–516.
- NAGY Gyula**
1964. Képek Gyöngyössolymos történetéből. Gyöngyös.
- PAP Ferenc**
1943. Termésköveink előfordulása és hasznosíthatósága. Bp. A Mérnöki Továbbképző Intézet 1942. évi tanfolyamának anyaga. 43. füzet.
- PÉCH Antal**
1884. Alsó Magyarország bányaművelésének története. I. Bp.
- PONGRÁCZ Pál**
1967. Régi malomépítészet. Bp.
- RÉMIÁS Tibor**
1989. Malmok Északkelet-Magyarországon a 19. század második felében. = Németh Györgyi–Veres László (szerk.): Manufaktúrák Magyarországon I. Miskolc, 131–156.
- Révai Nagy Lexikona**
1913. 13. kötet. Bp.
- ROMÁN János**
1963. Néhány szó a sárospataki megyei malomkőbányáról. = Borsodi Szemle, 2. szám 98–102.
1965. Zemplén megye a XVI–XVII. századi iparának szakmái és mesterségei különös tekintettel a Hegyaljára. = Borsodi Történelmi Évkönyv. I. Miskolc, 9–91. Szerk.: Román János.
- SCHAFARZIK Ferenc**
1904. A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Bp.
- SELMECZI KOVÁCS Attila**
1969. Hagyományos berendezésű malom a Bene patakon. = EMÉ. VII. Eger, 321–340.
1984. Vízimalmok és molnárok a Mátra alján. = Havassy Péter–Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 343–369.
1993. Őrlés vagy darálás. (Az eszköz és nyersanyag történeti kapcsolata a kézimalom használatában.) = Agrártörténeti Szemle, XXXV. évf. 1–4. szám, 1–13.
- STRÁZSAY János**
1823. Baranya Vármegyének topographikai Leírása. = Tudományos Gyűjtemény, 1823. 3. füzet. 28–63.
- SUGÁR István**
1983. Az egri vár püspöki falvainak urbaniális összeírása 1577–1579-ből. = Archivum 11. Eger, 103–142.
- SZABÓ Béla–HORVÁTH István**
1969. Nógrád megye története II. 1849–1919. Salgótarján.
- SZABÓ János Győző**
1975. Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. II. = Egri Múzeum Évkönyve. XIII. Eger, 16–68.
- SZAKÁLLAS Sándor–WEISZBURG Tamás (szerk.)**
1994. A telkibányai érces terület ásványai. Miskolc. Topographia Mineralogica Hungariae II.

SZTERÉNYI József (szerk.)

1901. A magyar korona országainak gyáripára az 1898. évben. XIV. füzet. Élelmezési és élvezeti cikkek gyártása I. Malomipar. Bp.

TAKÁCS Péter–UDVARI István

1989. A manufaktúraipar alapjait képezhető háziipari tevékenység Szabolcs, Szatmár és Zemplén megyékben. = Németh Györgyi–Veres László (szerk.): Manufaktúrák Magyarországon I. Miskolc, 195–226.

TARISZNYÁS Márton

1982. Gyergyó történeti néprajza. Bukarest.

Újabb kori ismeretek tára

1850. Tudományok és politikai társas élet encyclopaediája. I. Pest.

VÁLYI András

1796–99. Magyar Országának leírása. I–III. Buda.

VENDL Aladár

1951. Geológia I. Bp.

VIGA Gyula

1990. Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc.

Gergely Csiffáry

Der Solymoser Mühlstein

Laut der schriftlichen Quellen und archäologischen Funde kann die Benutzung der handgetriebenen Mahlsteine und Wassermühlen seit dem XI. Jahrhundert nachgewiesen werden. Die sich seit dem XIII–XIV. Jahrhundert verbreitenden Handmühlen und verschiedenen Trocken – und Wassermühlen und später die sich seit dem XVII. Jahrhundert verbreitenden Windmühlen brauchten zum Mahlen zahlreiche geschnitzte Mahl – und Mühlsteine. Die ständige Benutzung der Mahlsteine rief eine bedeutende, sogenannte Hintergrundindustrie ins Leben, d.h. deren Bruch und Schnitzerei. Nach dem Datensammeln des Autors entstanden im XIII–XX. Jahrhundert auf dem Gebiet des historischen Ungarns 90 bedeutende Steinbrüche.

Im Bezirk Heves können der Gyöngyösolymoser Steinbruch, die Mühl- und Mahlsteinfertigung aufgrund der Burgbegrabungen in Kisnána, wo Mahlsteinstücke ausgegraben wurden, archäologisch seit dem XIV. Jahrhundert bewiesen werden. Die örtliche Mühlsteinfertigung kann laut der schriftlichen Quellen seit 1577 nachgewiesen werden. Nach den archivarischen Daten aus dem XVIII. Jahrhundert wurde der Solymoser Mühlstein in erster Linie von den Siedlungen gekauft, die nicht weiter als 50–60 Km vom Dorf lagen, dieser Steinbruch verfügte über einen regionalen Markt und war bedeutend. Der Durchmesser dieser Steine war im Durchschnitt 108–136 cm und sie waren 25 cm dick.

Die Veränderungen im XIX. Jahrhundert in der Mühlindustrie hatten auf die frühere einheimische Mühl – und Mahlsteinindustrie große Wirkung. Die Zahl der Mühlen, die sich auf Dampfkraft eingerichteten, nahm rasch zu. Die Erfindung von András Mechwart ist der

Walzenstuhl aus Gußeisen, er änderte die bisherige Mahltechnik sehr und verdrängte die geschnitzten Mahlsteine. Das Wachsen der Zahl der Dampfmühlen hatte die Folge, daß es in Ungarn – auch im Matra – Gebirge – weniger Trocken –, Wind –, und Wassermühlen gab, dadurch ließ das Interesse für den traditionellen Mühlstein nach. Statt dessen brauchten die Dampfmühlen, die größere Leistung hatten und sich schneller umdrehten, andere Steine, die dem Verschleiß besser widerstehen. Diesen Anspruch befriedigten anfangs die vom Ausland hineingebrachten und seit 1859 auch in Ungarn hergestellten französischen Mühlsteine mit La Ferte – Muster. Die Benutzung der französischen Mühlsteine verminderte den Absatz nach den traditionellen Mühlsteinen. In Gyöngyössolymos wurde die Abfertigung der sogenannten französischen Steine nicht übernommen, stattdessen wurde zwischen den zwei Weltkriegen mit dem Bruchbau der weichen und porösen Mühlsteine (auf dem „Kis-hegy“ oder Csáki kő) aufgehört und 4,5 km von dem Dorf mit dem Bruchbau des Hydroquarzit in Asztag-kő angefangen. Von dieser Zeit an wurde der Mühlstein und der Mühlfutterstein ungefähr bis 1949 aus Hydroquarzit gemacht. Aus dem zwischen den zwei Weltkriegen eröffneten Bruch auf dem Solymoser „Kis-hegy“ wurden Bausteine und geschnittene Steine gewonnen. In dem Anhang Ende der Studie sind die wichtigsten Mühlsteinbrüche, die zwischen dem XIII. und XX. Jahrhundert geöffnet wurden bzw. die Schleif- und Streichsteinbrüche, die es auf dem Gebiet des alten Ungarns gab.

CSIFFÁRY GERGELY
Heves Megyei Levéltár
H-3300 Eger
Mátyás király u. 62

Kőbe vájt építmények a Mátra környékén

Bakó Ferenc

ABSTRACT: *Fabrics hollowed into rocks in the surrounding of the Mátra hills*

The article gives a survey of the fabrics hollowed into volcanic rocks in the surrounding of the Mátra hills. Most of these fabrics are for wine storing, wine cellars, and there are a few which were made for religious purposes.

The article examines these architectural mementoes in 22 settlements

The studies and surveys are made on the basis of the results of historical and linguistic toponymy.

A követ, mint építőanyagot a történelmi folyamán többféle módon hasznosította az ember. Tájunk, a Mátra és a Bükk vidéke, mindig előnyös helyzetben volt ebben a tekintetben. Az őskori természetes barlangoktól kezdve a bányában fejtett, mértani formákra faragott köveken át az erre képzett (kőfaragó) mesterek művészi szintű díszítő faragásáig mindez felbukkan építészetünk lokális történetében. Van azonban a kőnek más felhasználási módja is, amely ugyancsak hosszú idők óta működik: a helyszínen veszik használatba a követ úgy, hogy üregeket vájnak bele. Tájunk bővelkedik ilyen, faragható kőzetekben, amelyeket több céllal, rendeltetéssel dolgoztak meg: lakásokat, gazdasági építményeket, így borospincéket vájtak bennük, de kisebb számban kultikus, egyházi jellegű, rendeltetésű építményekről is tudunk.¹

Az összefoglalóan barlangépítményeknek nevezett csoport alaposabb kutatása nemrég indult meg, de nemcsak tájunkra szorítkozott, hanem az egész magyar Felföldre, ahol viszonylag nagy számban fordulnak elő. A vizsgálatok leginkább a riolit-tufába vájt üregeket vették célba, ezek a Bükk hegység déli és nyugati lábainál húzódnak a Tarna völgyéig, kisebb figyelmet fordítva a Mátra környezetére. Itt nem riolit-tufával, hanem andezittel, andezit-tufába, esetleg homokkőbe vájt üregekkel találkozunk.²

Heves megye két tája, a tudományosan már inkább feldolgozott keleti és a kevésbé ismert nyugati között nemcsak geológiai, hanem egyéb különbségek is vannak. Közöttük legfontosabb a föld birtoklásának történelmi alakulása, formái. Amíg keleten, Eger városa központi irányító szerepével a római katolikus egyház szellemi, hatalmi és gazdasági uralma volt évezredes időtartammal érvényben, addig a hevesi régió nyugati felét nemesek, polgárok birtokolták. Itt Gyöngyös a centrum, ahova a nagy történelmi múlttal rendelkező familiák csoportosultak azáltal, hogy otthonaikat itt építették ki még akkor is, ha környékbeli birtokaikon is állt kastély vagy kúria. A Mátravidék birtokviszonyait a középkorban az jellemezte, hogy a honfoglaló Aba nemzetség különböző ágai lakták és csak később, egy-egy familia kihalása, vagy politikai bukása után változott meg ez a szinte egységesnek nevezhető paletta. Az egri egyház is igyekezett itt támpontokat kiépíteni főleg csere útján, de adományozás révén is. Így alakult ki a

1 BAKÓ Ferenc 1978. 61-76

2 BODNÁR László 1987. 278

gyöngyöspüspöki és gyöngyössolyosibirtok, de ez zajlott le a Tarna völgyében fekvő Dobpuszta esetében, vagy éppen Egerszalók birtoklástörténetében is.

A Mátra vidékén még korunkban is fellelhető barlangépítmények keletkezése, története ezért másképpen alakulhatott, mint az egri zónában. Kutatásunk azonban kisebb figyelmet fordított erre, de bizonyos eredményeink már vannak és dolgozatom arra törekszik, hogy őket áttekintse és javaslatokat, ajánlást tegyen az esetleges további stúdiumok számára.

Kutatási körzetünk, a Mátrától délre, a Zagyva folyó és az Eger patak közötti térség tartalmazza mindazokat a barlangépítményeket, amelyek ezt az építésmódot máshol is képviselik. Az építészeti emlékek között legtöbb a kőbe vájt, tudományosan és egyúttal népnyelven is nevezve: *lyukpince*, de van mellettük néhány kultikus, vallási jellegű építmény is. Korábbi tudományos kutatásuk csak felszínesnek tekinthető, s az én 1957-ben elkezdett tervszerű gyűjtésem inkább a népi műemlékekre irányult, a pincék leírását mellékesnek tekintettem. Minden településen azért a pincék felől is tájékozódtam és az eredményeket az alábbiakban a Heves megye műemlékei c. műben (szerk. DERCSÉNYI Dezső-VOIT Pál) Top. (topográfia) rövidítés alatt közlöm. Sem a levéltárakban őrzött iratok, sem a nyomtatott szövegek ezen kívül nem adnak tájékoztatást, ezért e tanulmány vizsgálati alapja leginkább a helyszíni megfigyelés, leírás, rajzok vagy fényképes ábrázolás, dokumentáció lehet.

Fel lehet, sőt fel is kell használni azonban a nyelvtudomány, a földrajzi nevek gyűjtésének eredményeit, amelyek régióinkban évtizedekkel ezelőtt kezdődtek meg és jó ideje sikeresen le is zárultak.³ A megye területének több ezer földrajzi neve között számos olyan formát lehet találni, amely a barlangépítményekkel kapcsolatosan keletkezett. A topografikus rendben felsorolt településeken feljegyzett nevek megkereséséhez, a tudományos kutatáshoz a kötetek végére csatolt névmutatók hasznos segítséget nyújtanak. A témához legközelebb álló, ezt kifejező „pince” szó és annak jelzős vagy ragozott formái a lyukpince meglétére, használatára utalhatnak. A vallási szférát képviselő barlanglakások, oduk felkutatásához pedig a „remete” szó és származékai adhatnak segítséget. A helynevek után látható számok az éppen tárgyalt településen belüli sorrendi számot jelzik, ezek segítségével a hivatkozott kötetben a nevek megkereshetők.

Az építményeket, illetve a rájuk vonatkozó adatokat a települések földrajzi elhelyezkedésének rendjében adom közre, a következő csoportosításban: I. Gyöngyös város, II. Keleti Mátra-vidék, III. Nyugati Mátra-vidék, IV. Távolabbi helyek keleten, V. Távolabbi helyek nyugaton, a Zagyva völgyében.

I. Gyöngyös város

A város fekvése, földtani környezete nem alkalmas, nem kedvező a barlangépítmények kialakulására. Lyukpincére vonatkozóan ezért a távolabbi múltból nincsenek adatok, csak a XVIII. századból. A kisebb nagyobb szőlőbirtokosok boraikat a lakóházzal egyszerre épített és alatta elhelyezett pincében tarthatták. A városhoz csatolt középkori *Gyöngyöspüspöki* falu ugyancsak szőlőtermelő település volt, de ehhez kapcsolódva sem találtam lyukpincére utaló adatot. Minthogy Püspöki az egri egyház faluja volt, a hivatali ügyintézés foglalkozott vele és szerencsére megmaradt egy viszonylag korai, 1503. évi bejegyzés, amely megőrökíti az uradalmi borpince megépítését. Egerben kelteve írja a számadáskönyv vezetője, hogy

3 PELLE Béláné 1970-1988. A továbbiakban: Pelléné.

elkezdte egy pince építését kő boltozattal (ex lapidibus), amit Martinus, egri kőfaragó végzett. A pincében bort tartottak, s ebből a feljegyzések szerint kisebb nagyobb mennyiséget (pl. 13 hordóval Budára) ki is adtak. Az 1508-ban készült leltár a püspöki pincében 57 hordó, a solymosiban pedig 30 edény (vasa) bort tartott nyilván.⁴

Az okiratban jelzett építmény azonos lehet a mai Püspöki (korábban Kertész) u. 23. számú, egykori uradalmi lakóépület alatt húzódó pincével. Maga az épület azonban annál újabb: 1750 körül építtette Barkóczy Ferenc egri püspök, de lehetséges, hogy a lakóház alaprajzi formáját a már meglévő pince, vagy annak egy része szabta meg.⁵

1. kép Gyöngyös, püspöki dézsmaház déli pincebejárata

A földrajzi nevek között kettő utal arra, hogy a város határában borpincék voltak, vagy vannak. Az egyik az irodalomból ismert *Farkasmály*, a másik az *Alsó- és Felső Pincés*. Farkasmály a városból északra tartó országút keleti oldalán, Mátrafüred (korábban Bene) előtt húzódó, andezit-tufába vájt pincecsoport. Korábbi előzmények nélkül a 26 db pincét

4 E. KOVÁCS Péter 1992. 197, 281, 345

5 DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál III. 129. A továbbiakban: Top.

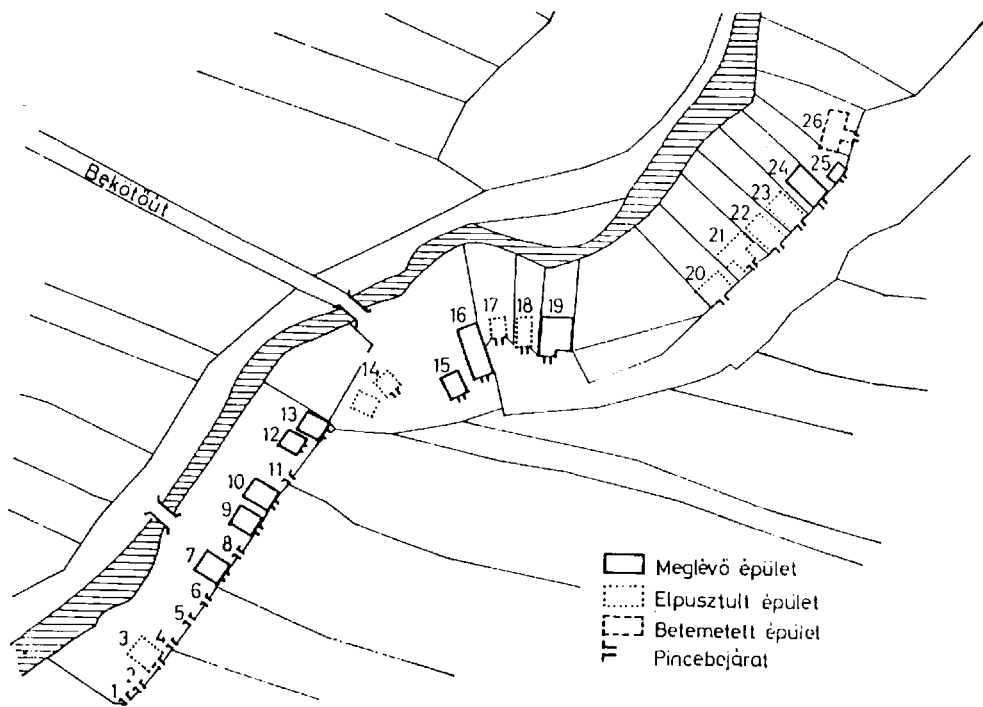
2. kép Gyöngyös, dézsmaház belső

1780 körül kezdték építeni, három periódusban. A legkorábbiakat *Középvárosnak*, a következő csoportot *Magyarvárosnak* és a legfiatalabbakat 1840 körül *Németvárosnak* nevezték a helyi polgárok. Általában egy ágúak, de eléjük a XVIII. sz. második felében több helyen emeletes prэшházat is építettek. Műemléki tekintetben a legjelentősebb közöttük báró Orczy Lőrincé – a 16. számú –, amely 1786-ban készült. Alaprajza téglány alakú, s az egyetlen ág közepe táján szűk átjáró szolgál a szomszédos pincébe. A később hozzá épített barokkos borház földszintjéről nyílik a kőkeretes, szegmentíves záródású pincebejárát.⁶

A város belterületétől északkeletre egy nagyobb dűlő neve *Pincés*, amely két részből áll és amelyen jelenlegi hétvégi kertek terülnek el. Hajdan azonban egy „nagyobbszerű” pince volt itt, amit báró Brudern földbirtokos vágatott a kőbe. Nincs információ arról, van-e valamiféle maradványa ennek a minden bizonnyal uradalmi pincének.⁷

6 Top. III. 53-58.

7 PELLENNÉ IV. 140.

3. kép Gyöngyös, Farkasmály, pincesor

Gyöngyös belterületétől északra, a Mátrában ismernek egy *Remetebarlang* nevű helyet, aminek közelében van még a *Remetefa*, a *Remetebérc* és a *Három forrás* is.⁸ A nevek keletkezését, korát nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy 1947-ben élt egy remete a gyöngyösi határban.⁹

II. Keleti Mátra-vidék

Abasár

A pincetörténeti kutatás alfája rejlik ebben a faluban, s ez a XI. századra keltezhető pince. A hely tehát megkülönböztetett figyelmet érdemel, ezért több alkalommal végeztem itt helyszíni szemlét és készítettünk dokumentáló rajzot, fényképeket.¹⁰

Sár falu a X. század végétől az Aba nemzetség székhelye, majd ennek kihalása után különböző főnemesek tulajdona volt. A Rákóczi szabadságharc után főbirtokosa gróf Haller Sámuel tábornok, a másik felét viszont a Nyáry örökösök birtokolták. Leszármazás, beháza-

8 PELLÉNÉ IV. 138.

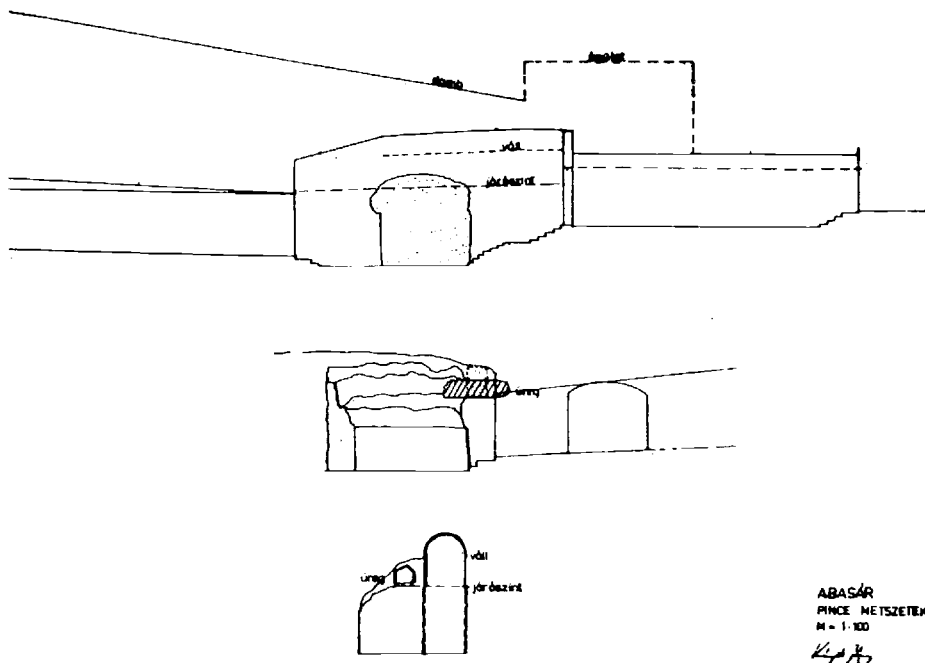
9 MANGA János 1948.

10 A felmérést KÁRPÁTI János műemléki technikus készítette. Észrevételeit, megjegyzéseit köszönöm. A kutatás időpontja 1991.

sodás útján a XVIII-XIX. században több földesúré volt, 1945 előtt két főbirtokosról tudunk: az egyik báró Baldácsy (Baldacci), a másik Hanák Kolos és családja.

Kutatásunk hiányos lenne a földbirtokosok ismerete nélkül, mert a sírkamra keletkezése bizonyára összefügg az első tulajdonos(ok) személyével. Az újkorban fontos ebből a szempontból báró Haller Sámuel, aki emléktáblát állított a sírkamrához és ha nem is tárgyilagosan, de utalt Aba Sámuel személyére, amelynek szövege datálta az üreget, bizonyára a hagyomány alapján.¹¹

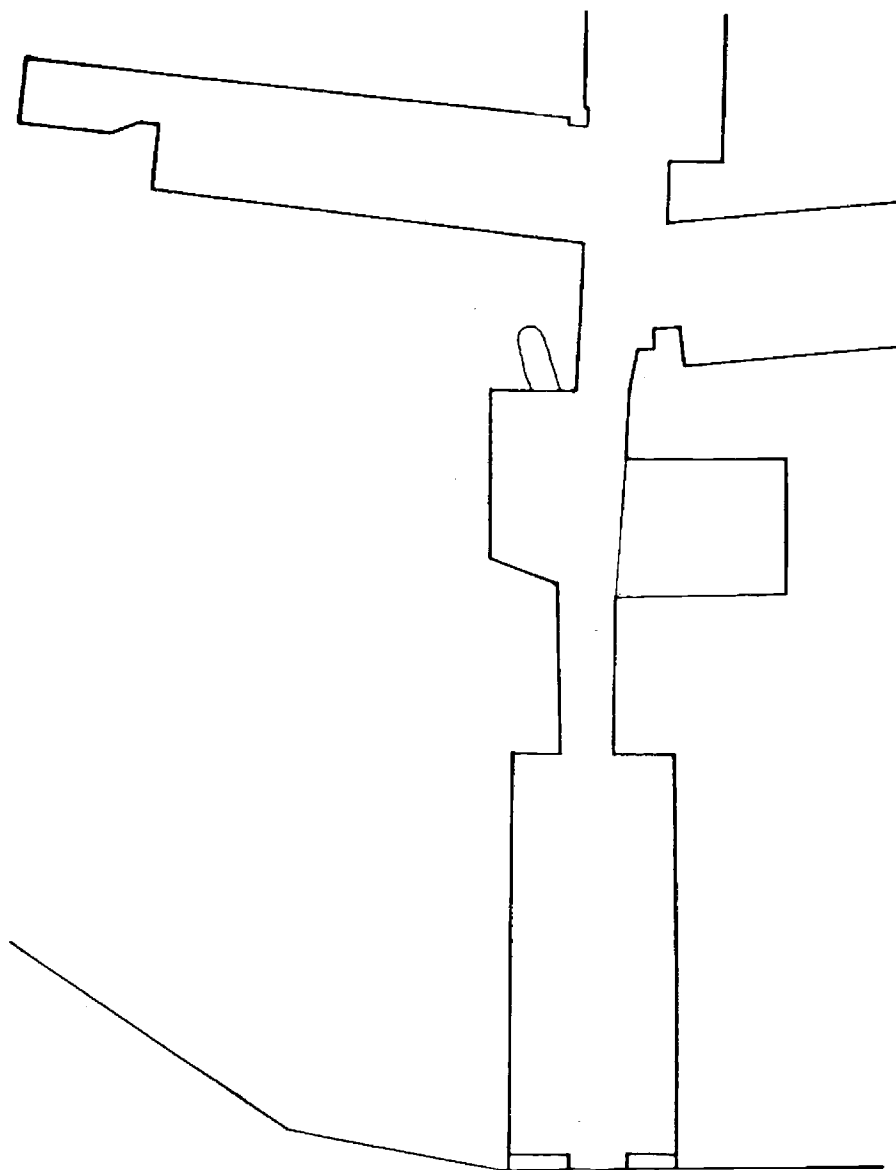
A sírkamrát, fiulkét magában rejtő borpince a település közepén, egy domb belsejében húzódik. A domb népi neve Bót-tető, vagy Bolt-tető, amiről a faluban az a vélemény, hogy a régi magyar szóval, a sírbolttal függ össze. A domb kiterjedt pincerendszernek ad helyet, aminek négy bejárata van. Valószínű, de a lakosság is állítja, hogy a rendszer egykor négy önálló pince volt, s ezeket később, talán a XX. században kötötték csak össze. A pincerendszernek a keleti oldalon is van bejárata és ez vezet a sírűreghoz. A hosszú előtérből lépcsőn jutunk le egy szabálytalan szegletes formájú helyiségbe, ahol mintegy három méter magasságban látszik az üreg szája és mellette a Haller-féle feliratos kőtábla. Ennek anyaga, felülete, betűi annyira elévültek, elhomályosodtak, hogy maga a szöveg olvashatatlan. A pince sötétszürke (talán bazalt) tufa-kőbe van bevágva, de viszonylag kevés benne a béleletlen üreg, mert szinte az egészet kőlapokkal, ill. fehér csempével borították be. A boltívek formája változó, de leginkább félköríves.¹²

4. kép Abasár, királyi sírűreg és pince felmérési rajza

11 SOÓS Imre 1985. 62.

12 Top. I. 465.

ABASÁR
ALMA PINCE
M - 1.100
K. H. B.

5. kép Abasár, a sírűreg előtere

A kripta-pincét megvizsgáltuk és felmértük, aminek alapján a következőt lehet mondani. A pince-labirintusnak ezt a részét többször, de legalább kétszer átalakították. Először lemélyítették a járósíntet, így a sírkamra és a régi helyiség boltválla a magasba került. A második átalakítás – lehetséges, hogy az előzővel egyszerre – az volt, hogy a kriptát befogadó helyiségnek a jobb oldalra eső felét fallal leválasztották és a fal mögötti üregben két nagyméretű hordót helyeztek el. – Magának a sírkamrának alaposabb vizsgálatára ekkor sajnos nem kerülhetett sor, de remélhető, hogy a későbbi kutatás megkeresi ennek lehetőségét.

A sírkamrát magában rejtő helyiségből egyenesen haladva, egy további helyiségbe lehet jutni. 1939-ben ezt borkóstolóvá alakították ki és végfala mögött „kősirokat” találtak, de ezt a részt már nem vették használatba, hanem elfalazták.¹³

A pincerendszer a Bolt-tetőnek csak a legfelső szintjét foglalja el, alatta a domb lábától kiindulva több kis pince is található. Ezek közé tartozik a *Pap-pince*, amit a hagyomány szerint Haller báró francia hadifoglyokkal ásatott ki épp úgy, mint Gyöngyöstarjánban a Nagypincét és a gyöngyösi Farkasmály pincesor egyik részét. A Pap-pince egykor a plébánosé volt, 1959 után az Állami gazdaságé, majd a termelészövetkezeté. Tufába vájt építmény, hurok alaprajzú, kosárirves boltozatokkal.

A faluban réginek tartják még a *Csollány-pincét*, legutóbb a termelészövetkezet kezelésében, egyetlen kb. 50 méter hosszú ága előtt „ternácnak” nevezett épített borházzal. Helybeliek tájékoztatása szerint a Fő-tér 9. szám alatt alapásás közben rábukkantak egy pincére, amely a templom irányában haladt és talán összeköttetésben lehet a templom belsőjében, a „szembenéző oltár” alatt lévő lyukkal, ami még szintén nincs feltárva. Ugyancsak népi tájékoztatás szerint az abasári határban van egy kör alakú, földalatti terem, amiből járatok vezetnek a felszínre.

Mindez, a helyszíni kutatás, néprajzi gyűjtés során szerzett információ ösztönzést adhat azoknak, akik ezt a témát a jövőben tovább akarják vizsgálni.

A 30 évvel korábban végzett műemléki szemlém Abasár belterületén a *Pincék során*, a *Bolt-tetőn* és a falu délnyugati részén, a *Kövágóban* talált lyukpincét és megállapítottam, hogy a határban egyetlen kivétellel nincsenek lyukpincék. Az Abasárhoz csatolt Pálosveresmarton pedig a lyukpincéket a Felvég északnyugati szélén találtam meg.¹⁴ A földrajzi név kataszter a belterületen a következő pincéket sorolja fel: *Baldácsy-féle pince* (112), *Aba pincéje* (129), *Téesz-pince* (130), *Pincék sora* (131), *Kövágói pincék* (148) – a határban: *Petermál kolostor* (283), rom, de feltételezik, hogy pince van alatta, *Dézsma pince* (311), a termelészövetkezet tagjai 3 pincét ástak itt ki, de nem használják őket.¹⁵

Visonta

Visonta az egyetlen település ezen a kistájon, ahol korunkban alaposabb társadalomtudományi kutatások folytak, ezeket a falu határában létesített külszíni fejtés tette szükségessé. A régészeti, történeti és néprajzi vizsgálatok eredménye egy kötetben jelent meg, kiadásának költségeit a helyi termelészövetkezet viselte.¹⁶

A népi építkezés témakörén belül és ahhoz kapcsolódva kitértünk itt a lyukpincékre is. Visonta országos híré borgazdálkodásának szoros tartozéka a lyukpince és ennek a kisbir-

13 1991-ben a pincében dolgozó munkások közlése.

14 Top. I. 469-470.

15 PELLÉNÉ IV. 101-110.

16 BAKÓ Ferenc (szerk.) 1975. 38.

tokosokra és középbirtokosokra jellemző formái a templomtól északnyugatra emelkedő domb alá vannak vágva. A *Part* nevű domb két részből áll, az *Egyház partja*, és a *Balla part*, ahol 1728-ban már említene az iratok pincét. 1778-ban szóba kerül báró Haller két borpincéje, amelyek „homokbul ásva” készültek és 400 akó bort tárolnak bennük. A *Part* alatt vágott pincéken kívül lakóházak alatt is tartottak bort és az ilyen pincék száma korunkban mindig több lett. A *Pincesor*, vagy *Part* 11. számú típusa lehet a többi pincének is: négyzetes alaprajzú borháza, „ternáca” kőből rakott, az innen mélyebbre vezető „torokkal” együtt, ahonnan lépcső vezet a még mélyebben húzódó „ágba”. Ezt már nem kőből rakták, hanem a természetes kőzetbe vágták. A borház bejárati falát hatalmas kváderkövekből építették, az ajtó keretét pedig félköríves kövekből állították össze.¹⁷

A földrajzi nevek gyűjteménye a belterületen az említettek mellett ír még a *Petermálról*, ami alatt pince van, és ahol régen feldolgozták a szőlőt. A határban felsorolja még a *Borhy tanyát*, újabban *Téesz-pincét*, ahol borfeldolgozás és tárolás folyt (134), a *Vizes pincét* forrással (183), a *Nagytelepi pincét* (337), és az újabban épült *Téeszpincét* (436), valamint a *Varjas tanyát* (487), ahol az állami gazdaság pincéje volt.¹⁸

A gazdag földrajzi névanyaghoz meg kell említeni, hogy a határ benépesítése földesúri majorokkal már nagyon korán megkezdődött. 1750 körül alakultak meg az eső majorüzemek, ekkor már kettőről tudunk, az egyik szőlőtermelő, a másik szemtermelő volt. A majorokat részben a kint lakó gazdasági cselédség, részben a faluból kijáró napszámosok dolgozták meg. A gazdasági épületek, nyaralók, a cselédlakások mellett borospincék is készültek. A majorok nagyobb részét 1945 után a lakosság lebontotta, ill. szövetkezeti szervek vették át. Az esetleg ma is meglévő uradalmi pincék vizsgálata még hátra van, erre még nem került sor.¹⁹

Halmajugra

A Gyöngyöshalmajból és Hevesugrából összekapcsolódott kisebb határu település életében, gazdálkodásában a bor termelése és tárolása nem jelentős. Területén mindössze 3 borpincéről tudunk, s ezek egykor nagyobb birtokosok tulajdonában lehettek. Földrajzi neveikből csak a belterületen – talán lakóházak alatt – jegyezték fel ezeket: *Fehérboros*, *Vörösboros* és *Borház*, ez utóbbihoz pince is tartozott, de közelebbi adatok róluk nincsenek.²⁰

Markaz

A XVIII. században szlovákokkal újjátelepített falu életében hajdan nem volt jelentős a bortermelés, ennél fogva pincéi száma kevés. Ezek a belterületen két csoportban helyezkednek el: keleten a templom mögött – *Pince-köz* – és nyugaton az országot mentén. A pincék előtt épített borház, „gádor” áll, a falu határában 2 uradalmi pincét tüntet fel a földrajzi nevek jegyzéke. Mindkettő a belterülettől délkeletre fekszik *Gluszner-pince* vagy *Alsó-tanya* (401), ill. *Gluszner-pince*, vagy *Téeszpince* (412) néven. Régiek lehetnek: a helyi termelőszövetkezet bővítette, alakította őket. Nem világos, hogy milyen lehet a határban lévő *Jeges-pince* vagy *Jégverem* (281), amiről azt írják: „nem a pincéhez, hanem a veremhez hasonlítható”.²¹

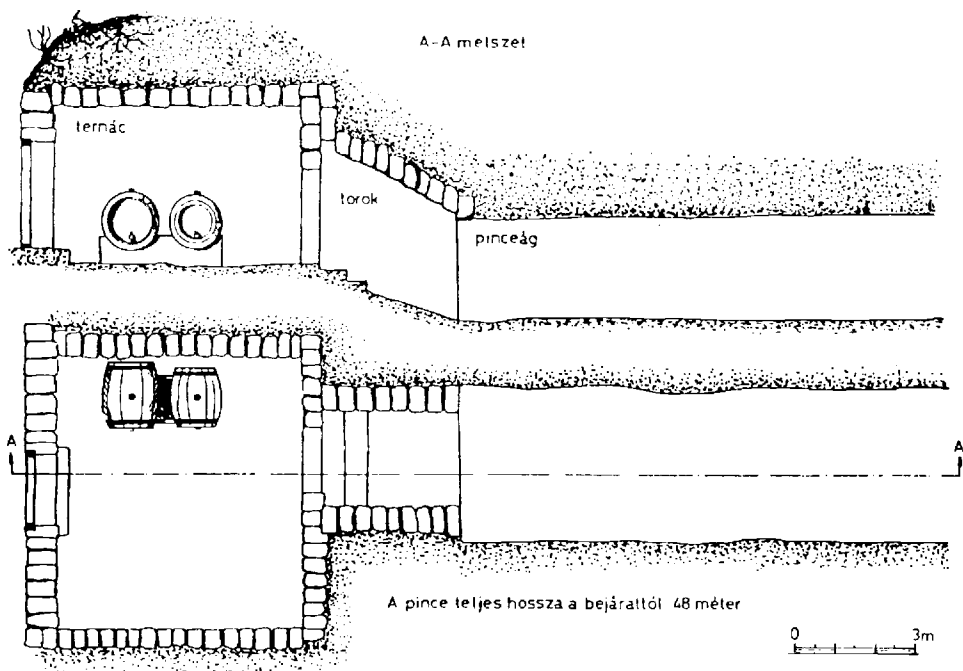
17 BAKÓ Ferenc 1975. 32, 52, 60.

18 PELLÉNÉ IV. 134-154.

19 BAKÓ Ferenc 1975. 38.

20 PELLÉNÉ IV. 166.

21 Top. III. 409. PELLÉNÉ IV. 49. 51.

6. kép Visonta, pince felmérési rajzai

Domoszló

A XVII. sz. végétől kezdődően szlovákokkal betelepített falu gazdasági életében a szőlő- és a bortermelés jelentős volt és ma is az. 1936-ban 510 hold szőlőbirtok volt Domoszlón és ugyanakkor 5 borkereskedő is élt itt. Korábban, a XVIII. sz. végén 15 nemesi család birtokolta, közöttük legnagyobbak a Haller, a Baldácsy, az Orczy, és a Gosztonyi familiák voltak.²² Ebből következik, hogy a belterületen és a határban több jelentős pince van, illetve volt a múltban.

A földrajzi nevek tanúsága szerint pincék csak a belterületen készültek, a határban nincs semmi nyomuk. Az *Illés pince* egykori tulajdonosáról kapta nevét (16), a *Pendelka* (65) szlovákuul pendely néven pedig egykor több pince volt, de beomlottak, már csak emléküik él. Horváth János őseinek volt itt birtoka, ahova a hagyomány szerint táncolni jártak a fiatalok és „egyszer egy lánytól tánc közben leesett a pendely. A lány szégyellte felvenni, s így bál után kiakasztották a pince melletti fára, s ott is volt mindaddig, amíg tönkre nem ment.” A *Flejsman-pince* (72) – legutóbb a termelőszövetkezeté, egyesek szerint „már az 1800-as évek óta megvan”. A *Csépány pince* tulajdonosáról kapta nevét (76), az *Állami gazdaság pincéjének* (77) története ismeretlen. A belterület délnyugati szélén húzódó *Pincesoron* (130) 11 korunkban is használt építmény található. Fontosságát jelzi, hogy az odavezető útnak *Pince út* a neve, ami később *Úttörő* útra változott.²³

22 LADÁNYI István 1936. 152, SOÓS Imre 1975. 148.

23 PELLÉNÉ IV. 52-61.

A műemléki topográfia helyszíni vizsgálatai nem terjedtek ki a pincékre, ezért valóban régi építményről nem volt tudomásunk. A korábbi, nemesi tulajdonban lévő pincéket valószínűleg borkereskedők vették meg és céljaiknak megfelelően modernizálták. Alaposabb helyszíni vizsgálat azonban még felderíthetne régi, történetileg értékes pincét.

Kisnána

Az Aba nemzetségből származó Kompolti familia faluja, amely a XVI. században elpusztult és 200 év múlva szlovákokkal települt be. Korunkban jelentős szőlőművelés – 1936-ban 141 hold – középkori gyökerű lehet, mert a XIV. századra datálható várudivarán (1962 és 1968 között helyreállítva) dongaboltozatú, bizonyára bor tárolására használt pince húzódik. (A pincét, a bemutatott rajzon szaggatott vonalak jelzik).²⁴

Földrajzi nevek tekintetében a kutatás kevés adatot hozott felszínre. Belterületen és a határban összesen egy név utal erre, a *Pincék*, vagy *Pivnyice* (62), de már csak egy-egy építménnyel. (A műemléki kutatás sem talált említésre érdemes pincét.)

Vallástörténeti vonzata lehet két helynévnek, az egyik a *Remete patak* vagy *Száraz patak* (25) a belterületen és a *Mária kép* (99) nevű hely. Ezek azt sejtetik, hogy itt egykor remete élt. A Mária-képről azt jegyezték fel, hogy a képet „egy fára szegezték fel. Mária tartja a gyermek Jézust. A szentkúti búcsújárók itt pihentek meg és imádkoztak”.²⁵

III. Nyugati Mátra-vidék

A Gyöngyöstől nyugatra elterülő borvidék némileg különbözik a keletitől. Az egyik különbség demográfiai jellegű: a török hódoltság korában nem pusztult ki olyan nagy mértékben a lakosság, folytonossága tehát a középkorral nem szakadt meg. Ez is az Aba nemzetség birtoka volt az Árpád-korban, de az egri püspökség falvai, mint Gyöngyöspüspöki és Gyöngyössolymos, beékelődtek ebbe a világi birtoktestbe. Az 1549-es dézsmajegyzék tanúsága szerint az egész déli Mátravidék bortermelésének mintegy kétharmad része ezeknek a falvaknak és Gyöngyösnek a határából került ki. Ám a táj egyes más települései is, bár kisebb területekkel, de bortermelők voltak.²⁶

Gyöngyössolymos

Az Árpád-korból az Aba nemzetség révén ismert település 1430-ban került az egri püspökség birtokába és így maradt 1945-ig. A XVI. században jeles bortermelőhely, majd a török hódoltság alatt, 1605-ben is 42 szőlősgazdát írtak itt össze. A később eltelt évszázadokban sem esett vissza a szőlőtermelés, 1936-ban a kertek területe 893 holdat tett kis és ebből kifolyólag ekkor a „lakosság fő megélhetési forrása a szőlőművelés”.²⁷

Annak ellenére, hogy a falu életében ilyen jelentős szerepe volt a szőlőnek, a bornak, az adatok igen kevés pincéről adnak számot. Ennek feltehetően az az oka, hogy évszázadok alatt nagyüzemi, uradalmi keretek között folyt a bortermelés, s ebben a gazdák – jobbágyok, zsellérek – alig vettek önállóan részt.²⁸ A földrajzi nevek között mindössze egy van kapcsó-

24 Top. I. 612.

25 Top. III. 358-359.; PELLÉNÉ IV. 31-32.

26 SOÓS Imre 1975. 240.

27 NAGY Gyula 1964., elemzi N. KISS István adatait.

28 SOÓS Imre 1975. 240.

latban a borral. A falu középpontjában ismerctcs a *Téeszpince* (70), amelyről így írnak: „bortároló és borozó”. Méreteiről, formájáról közelebbi információnk nincs, de valószínűleg ez volt egykor az egyházi uradalom dézsmapincéje, mert a nagymennyiségű dézsmabor miatt erre szükség lehetett. A műemléki helyszíni kutatás során tűnt ki, hogy a faluban lyukpincéket nem használnak, és a pincék a lakóházak alá épülnek.

A földrajzi nevek gyűjtésekor már nem ismerték a Pesty Frigyesnél közölt két nevet, amelyek vallástörténeti jelentőségűek: *Remete fája* és *Remete domb* – bizonyára azért, mert napjainkban ezek Gyöngyös város határához tartoznak.²⁹

Gyöngyösoroszi

Az Aba nemzetség Árpád kori birtoklása után a XIV. századtól különféle főnemesi családok tulajdona. A XVI. században, de valószínűleg korábban is, határában nagy kiterjedésű szőlők voltak: 1696-ban 360, a XVIII. sz. elején 100, 1770-ben 355 „kapás” nagyságban. A falu birtoklásán 1770-ben több nemesi család osztozott, a XIX. században pedig 5 család, de majorsági birtok nélkül. 1936-ban 634 hold szőlővel a lakosság főfoglalkozása a bortermelés volt.³⁰ Ennek ellenére pincére alig van adat, s az is a belterületről. Legutóbb a termelőszövetkezet birtokában lévő *Pince* (30) egykor valószínűleg a legnagyobb birtokos dézsmapincéje volt, de előttünk ismeretlen. A másik, a *Kekécs pince* az egykori tulajdonos nevét viseli éppúgy, mint a kastély.³¹

A műemléki kutatás felderítette, hogy ebben a szőlőtermelő faluban a múltban nem voltak pincék: csak az első világháború táján kezdtek építeni a lakóházak alá. Korábban, mint egy levéltári adat is bizonyítja, kamrában tartották a bort.³²

Gyöngyöstarján

Az Árpád-korban az Aba nemzetségé, a XIV. század végén előbb a Széchenyi család, majd különböző nemesek tulajdona. Az Országh család kihalása után a négy létező örökös. 1770-ben nyolc főúri család a részbirtokos, amikor a lakosság jórészt bortermelésből él. 1936-ban 1265 hold szőlőt művelnek a tarjániak.³³ Bortermelésük tehát jelentős, s ez a pincék számában is megmutatkozik.

A földrajzi nevekből kiindulva, a belterületen, a falu északnyugati részén a *Part* nevű domb aljába vágva pincesor húzódik (20), amit a műemléki topográfia *Völgy-oldalnak* nevez és megemlíti, hogy a templom körül is vannak kisebb pincék.³⁴ Belterületen van még a két uradalmi pince is, a régebben *Adorján pince*, majd *Téesz pince* (34. sz., épületekkel) és a *Nagypince*, más néven *Haller pincéje* vagy *Borhy pince* (44). A falu határában a belterülettel északnyugatra fekszik egy, a középkorból már ismert, de régóta lakatlan település: *Fajzat puszta* (217), mellette pedig egy valószínűleg középkori eredetű, de erősen átalakított építmény, a *Vörösbarátok pincéje*. Ez utóbbi a földrajzi név gyűjteményben nem szerepel, de a *Vörösbarátok árka*, a *Vörösbarátok temploma* nevek igen (199 és 250).³⁵

Műemléki kutatás során megszemléltem a Nagypincét, amit a helybeliek *Francia*

29 PELLÉNÉ IV. 63, 69, 70.

30 LADÁNYI István 1936. 183-184.

31 SOÓS Imre 1975. 226-228, LADÁNYI István 1936. 180.

32 PELLÉNÉ IV. 37-38.

33 Top. III. 210, HMI. Polg. Perek 1764. 792.

34 SOÓS Imre 1975. 244, LADÁNYI István 1936. 185.

35 Top. III. 245.

pincének is neveznek. Története részletesen nincs még feldolgozva, de a hagyomány szerint a napóleoni háború után francia hadifoglyok iszapköbe vágták. BODNÁR László szerint hossza 271, szélessége 6 méter, befogadóképessége pedig 80.000-100.000 akó volt.³⁶ Megfigyeléseim szerint bejárata klasszicizáló, fehérre meszelt borhából nyílik, hosszú főágához jobbról ácskapocs alakú mellékág csatlakozik. Államosítás idején a Borhy családé volt, majd a termelészövetkezet vette birtokba és a hosszú ágat átalakította: meghosszabbítással északi végét a Széchenyi utcára vezette ki. A termelészövetkezeti, *Adorján pincét* is megváltottatták, ebből keskeny átjárót vágtak a Nagypincébe.

Gyöngyöspata

A település székhelye volt a X. században az Aba nemzetség első ismert elődjének, Pata vezérnek, majd a patai főesperességnek. Temploma a XV. században épült, de helyén korábban már állt egy kisebb templom, amelynek alapjait régészeti kutatás tárta fel. Mind a keresztény egyházszerkezet korai jelenléte, mind az Abák elődeiként tisztelhető Kabar törzs történeti hagyományai révén feltételezhető, hogy Patán igen korán termeltek szőlőt és szürtek bort, amit a régészet is kimutatott.³⁷ Tekintettel mindezekre, a barlagépítmények kutatási programjában indokoltnak láttam a falu borpincéit is megvizsgálni. Ez azonban a körülmények miatt csak igen rövid ideig tarthatott, ezért a kutatás nem tekinthető befejezettnek.

Népi használatban lévő pincék 3 csoportban húzódnak a falu szélén (*Váralja, Pipis hegy, Nyitra*) de én – bejelentésre – egy, a falu közepén, a Danka patak partján, a Váralja úton fekvő pincét tekintettem meg az Arany János u. 10. számú telken. A hosszú, lejtős telek felső, hátsó részén a jómódú Maka család lakóháza áll szobával, konyhával és kamrával. A szoba alatt, de még a föld felszínén borház helyezkedik el és abból nyílik a keményebb homokköbe vajt pince. A részben még rakott kőfalazatú borhából lépcsős lejárattal vezet a lyukpince első fiókjába, onnan széles nyaktagon át jut az ember a másodikba, majd ugyanúgy egy harmadikba. Innen még egy fiókot indítottak el, de a vágást abba hagyták, bizonyára azért, mert beomlott. Az átjáró nyílásokat minden esetben kváredekkel ívesen rakták ki. Amint a felmérési rajz mutatja, a pince végén 12 méter mélységből szellőző lyuk vezet a felszínre. A borház egyébként lapos mennyezetű, bor csak az első fiülkékben van.

A pince vágásának, készítésének időpontja ismeretlen, de a tulajdonos, Bernáth Nándor úgy mondja, hogy a pince a házzal együtt hajdan a plébániáié volt, a lakást utoljára a kántor használta. Hagyomány szerint a pincét a patai templommal egy időben vágták.

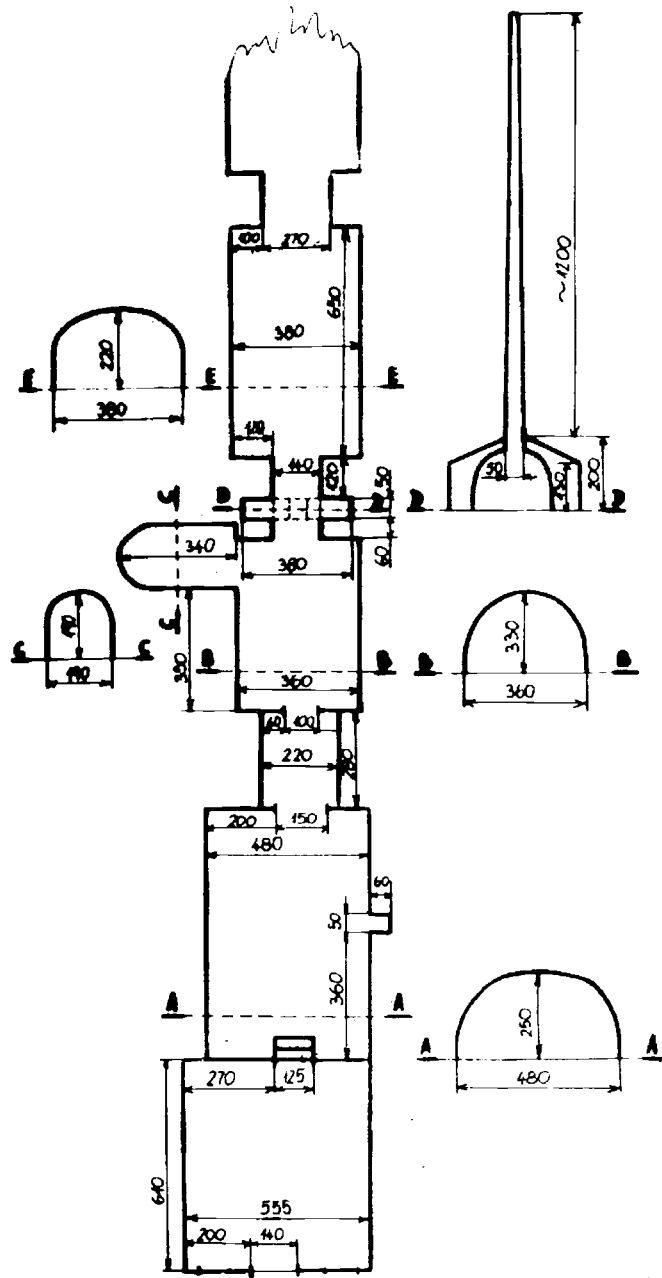
Hasonló benyomásokat és információt nyertem a szomszédos, Arany J. u. 14. számú telek pincéjéről is, amelynek tulajdonosa az egykor kisnemes Maka család volt. Itt azonban a pince a telek belső részén, a ház mögött van. Az első fiók még föld fölé épített dongaboltozatú, amelynek jobb sarkából indul a pince torka, ehhez beljebb mind a két oldalon kisebb-nagyobb ágak, fiülkék csatlakoznak. – A patak partján, az említett két pince mellett még sorakozik néhány, amelyek vizsgálata tanulságos lenne.³⁸

A földrajzi nevek katasztere említi a belterületen a *Pipis hegyet* vagy Ady E. utcát (46) és külön a *Pipishegyi pincéket* (49). Ezekben állítólag „több száz évesek is vannak”. Felsorolják még a *Kálmán házat* vagy *Kálmán kocsmát*; ahol „az épület alatt több pince van” (55), és röviden utalnak az *Alsőgi pincékre* (143).

36 BODNÁR László 1987. 278.

37 SZABÓ János Győző 1983.

38 A Maka nemzetség már a középkorban Patán lakott. SOÓS Imre 1975. 232.

7. kép Gyöngyöspata, a „kántor pincéje”

A határban mindössze 3 ilyen nevet említ a gyűjtemény. A *Her-telep* (neve a volt tulajdonosé, Her Lőrincé), aminek pincesora volt, de már lebontották (352). A második a *Boszori-ódal*, ahol pincék vannak (430), s a harmadik a *Feri-hegy*, itt ugyanígy (483). Ez utóbbi úgy kapta nevét, hogy állítólag „a tulajdonosok között sok volt a Feri nevű”.

A földrajzi név kataszterben szerepel a határ északi szélén a Mátrában lévő *Remetekút* (175), ami mellett egykor remetek laktak.³⁹

Szűcsi

Az Árpád-korban az Aba nemzetség birtoka, de a XV. században a Pálóczyakhoz kerül és attól kezdve különböző nemesi családok tulajdona. A XVIII. sz. elejétől korunkig 5 nemesi familia osztozik határán, közöttük fő birtokos a Földváry család. A középkor óta jelentős szőlőművelő hely, de 1936-ban is 482 holdon termelt szőlőt. A faluban több kisebb kastély, kúria volt, alattuk esetleg épített pincével, de a lyukpincék inkább a határban, a *Felsőhegy* (szőlőhegy) aljában vannak.⁴⁰

A földrajzi nevek kevés pincére utalnak. A *Pincék* (1) a belterület északi végén sorakoznak, a Felsőhely alatt (145). Több pincét jelölnek meg ezek közelében a *Régebbi kőbányában* (147), de maga a bánya már nem üzemel. A belterületen áll még egy épület, ennek neve *Borpince* vagy *Borház* (18), aminek emeletén iroda van, alatta pedig prэшház és pincék. Az épület eredetileg kastély lehetett.⁴¹

Rózsaszentmárton

Az 1903 előtt Fancsal nevű település a XV. századig az Aba nemzetségé volt, azóta pedig kisebb-nagyobb nemesi családoké. A XVII. században 3, a XVIII. században pedig főleg a Grassalkovich familiáé, tehát ettől kezdve inkább egy főbirtokos uralta. A XVI. sz. óta szőlőművelő falunak tüntetik fel, bár szőlőbirtoka 1936-ban csak 241 hold, ami lehet, hogy inkább csak kistermelőké.⁴²

A műemléki kutatás azt mutatta ki, hogy a belterületen nincsenek és talán nem is voltak kúriák, kastélyok, vagy a határban szőlőművelő, bortermelő tanyák, ahol lyukpincék lettek volna. Ezekről 1960-ban azt írtam, hogy a *gyúhóval* azaz borházzal ellátott borospincék a falun kívül két csoportban, a *Hangács* és *Tarcód* nevű határrészekeken helyezkednek el.⁴³

Ezt a megállapítást megerősítik az 1988-ban végzett, ill. közölt földrajzi név vizsgálatok. Ezek szerint a belterületen nincs pincére utaló név, csak a határban. Itt a falutól északra fekvő területen viszont sok pincéből álló, nagy kiterjedésű pincecsoportot lehet találni. A *Kispincék* (162) arról nevezetesek a néphagyomány szerint, hogy ez a betyárok kedvelt helye volt. A *Kis vizes pince* (164) nyitott és kénes vízi forrás fakad benne. A *Maka-féle pince* (178) az utolsó a soron. A *Nagyvőgyi pincék* (179 és 187) és a *Pinceörök gyúhója* szemlét érdemelne (183). A *Nagytibi-féle pince* (188) és a *Harmat Pali bácsi sora* (189) arról nevezetes, hogy 25 pince van itt egymás mellett. A *Bárá-pince* (191) lehet, hogy földesúri tulajdon volt. A *Vizes-pincének* (192) az adott nevet, hogy víz tört fel benne. Tulajdonosukról nevezték el a

39 A falu más helyen fekvő pincéit KECSKÉS Péter már egyszer vizsgálta. Kéziratban OMF népi ép. adattár. Lásd PELLÉNÉ IV. 70-82., SUGÁR István 1966.

40 GYÖRFFY György 1987. III. 138., SOÓS Imre 1975. 456-457, Top. III. 599.

41 PELLÉNÉ IV. 94-101.

42 SOÓS Imre 1975. 425., LADÁNYI István 1936. 256.

43 Top. III. 543.

következőket: *Kis Andris-féle pince* (195) és a *Jakabfi-féle pince* (196). Összefoglaló név lehet a *Tarcódi pincék* (200) és a *Hangács* (184).⁴⁴

Nagyréde

A Mátrától és Gyöngyöstől délre fekvő falu az Árpád-korban szlávok mellé települt magyarokból alakult ki az Aba nemzetség birtokterületén. Szőlőművelésről már 1275-ből van adat, ami után a falu népe intenzív szőlő- és bortermelővé válik. A legrégebbi szőlők az *Öreghegyen* voltak és a mai napig művelés alatt vannak. A falut évszázadokon keresztül több nemesi család birtokolta, s ezek mind termeltek bort. A múlt századból vagy talán régebből is megmaradt pincék, mint az *Isaák kúriáé*, vagy a *Grófi pince* tanúsítják, hogy a nagybirtokosok is intenzív bortermelést folytattak.⁴⁵

Pincékre is kiterjedő műemléki kutatás ebben a faluban nem folyt, de a megjelent kötetben a magam részéről a következőt írtam: „földbe ástott, elől *tornácnak* nevezett gáddal ellátott borospincék (tulajdonképpen borházakról van szó) a falu délnyugati szélén, az *Újhegyen* vannak”.⁴⁶

A földrajzi nevek vizsgálata viszonylag gazdag eredményre vezetett, ami arra ösztönözheti a helytörténészeket, etnográfusokat, hogy foglalkozzanak a kérdéssel ezen a településen. A pincék nagyobb része belterületen fekszik, de ezek hajdan nem a faluban, hanem a határban voltak (pl. az *Öreghegy*) és csak újabban váltak belterületté. Fontos feladat lenne az egykori kastélyok, kúriák helyének megkutatása, ahol még ma is lehetnek pincék. Ilyen a *Brezo kastély* (23), a *Régi kastély* (27), a *Fáy kastély* (56), az *Emma kastély* (93), amely egy időben tsz irodaház volt. De ezekhez sorolható még a *Kesej tanya*, vagy *Kisréde*, ill. *Alsóréde* (86). A földrajzi név kataszter világosan jelzi a belterületen az *Újhegyi pincéket* (107), a *Pincesorokat* (Kétágú-köz 111), a *Brezo pincéjét*, ami később *Borozó* vagy *Téeszborozó* lett (115), vagy a legrégebbinek tartott *Öreghegyi pincéket* (116) és a *Pincesor* (121). A feudális korból maradt meg a *Dézsmapince* (143), közismert nevén a *Sárgaborház*, amiből a borházat már lebontották, de a pince még megvan, bár ezt csak raktározásra használják. Erről tartja a hagyomány, hogy „a szőlődézsma még itt adták le a parasztnak”. A határban csak egyetlen pincét említ a felsorolás *Nagypince* néven (256), mint termelőszövetkezeti tulajdont.⁴⁷

Atkár

A középkorban az Aba nembeli Kompoltiak tulajdona volt, később az Ország, Szécsy családé. A XVIII. században 5 földesura volt, akik a falu határában majorságokat szerveztek. Szőlőművelése a többi művelési ághoz viszonyítva közepes jelentőségű.⁴⁸ A földrajzi név kataszterben két tétel utal borospincére. A belterületen van a *Gyórfő pince* (67), mellette lakóház, kertes ház és borház, a külterületen pedig a *Tusi pince* (156), Tas puszta területén, ahol még lakás, istálló és szőlőfeldolgozó is áll.⁴⁹ A műemlék kutatás a faluban paraszti használati pincéket nem talált.⁵⁰

44 PELLÉNÉ IV. 120-128.

45 MOLNÁR József 1966. 22.

46 Top. III. 459.

47 PELLÉNÉ IV. 159-166.

48 SOÓS Imre 1975. 82-85.

49 PELLÉNÉ IV. 214-221.

50 Top. III. 370.

IV. Távolabbi helyek a Tarna völgyében

A kistáj gerince lényegében a Tarna völgye, ha egyes települései nem is esnek túl közel a folyóhoz. A Tarna földtani határt von a Mátravidék és Eger környéke között annyiban, hogy megszűnik itt a vulkáni tufának Miskolctól erre tartó vonulata. Ez tehát átmeneti vidék nemcsak ebben a tekintetben, hanem a középkori – és részben újkori – földbirtoklás miatt is. A folyó völgyétől megkezdődik az egyházi birtoklás nagyobb aránya, hogy Egerben és környékén túlsúlyba is kerüljön. Egyes települések, helyek (Kompolt, Demjén, Dob) történelme tükrözi azt a folyamatos törekvést, hogy itt a nemesi birtokok cserével, vagy más módon egyházi tulajdonba kerüljenek. A barlangépítkezés azonban valamilyen formában vagy mértékben mindenütt jelen van.

Kompolt

A Tarna völgyében fekvő település a középkorban jelentős szerepet töltött be a kisebb táj történelmében. A Kompolt név maga német eredetű, nem tudni, egy ilyen nevű lovag hogyan kapcsolódott az Aba nemzetséghez. A hely ugyanis a nemzetség tulajdona volt és itt az Árpád-korban bencés apátságot alapított.

A főúri nemzetségnek és a bencéseknek azonban emléke alig maradt, ha csak a pincét nem tekintjük annak. A török időkben elpusztult kastély és monostor nyomai csak a régészeti feltárások révén ismertek, de ránk maradt az egykor hozzájuk tartozó borospince. Bár ennek építéstörténetére sincs adat, feltételezhetően helytálló a hagyomány vélekedése, mely szerint a török hódoltság alatt a pince nem pusztult el, de talán nem is használták. Lehetséges, hogy 1750-ben, a kastély építésekor Grassalkovich herceg idejében megerősítési, esetleg átalakítási munkálatok itt is folytak, de ezt még senki sem vizsgálta, nem mutatta ki. A műemléki topográfiában VOIT Pál a pincéről ezt a véleményt adta: „Az egykori kompolti apátság pincerendszere legtöbb helyen válmagasságig középkori faragott kváderekkel (van) kifalazva, a barokk időkben dongás boltozatokkal átfedve”.⁵¹

A pincének egymás felett két bejárata van a Magyar sor felől. Ágai, helyiségei homokkőbe vágva két szinten helyezkednek el, de helyenként kővel és téglával vannak kibélelve. Az alsó és felső szint annyiban különbözik egymástól, hogy mások az alaprajzi formák és az alsó szinten a falak kialakításában a kőnek nagyobb szerep jutott. Valószínű, hogy a felső szintnél korábban épült.

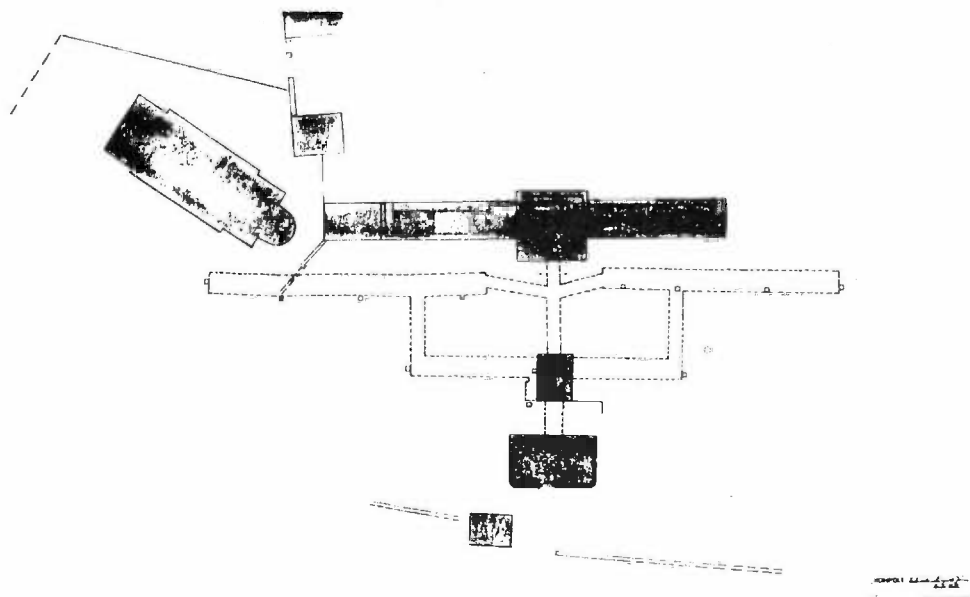
1991-ben a pincét újra megvizsgáltam és Kárpáti János műemléki technikussal felmértem. Megállapítható volt, hogy a felső szintről egy kijárat a kastély alatt végződik, másik két elfalazott kijárat folytatása pedig ismeretlen. A pince jelenlegi bejáratát 1925-ben képezték ki, s ezt az évszámot később 1525-ra javították, ami téves információt ad a szemlélő számára.⁵²

Demjén, Deménd

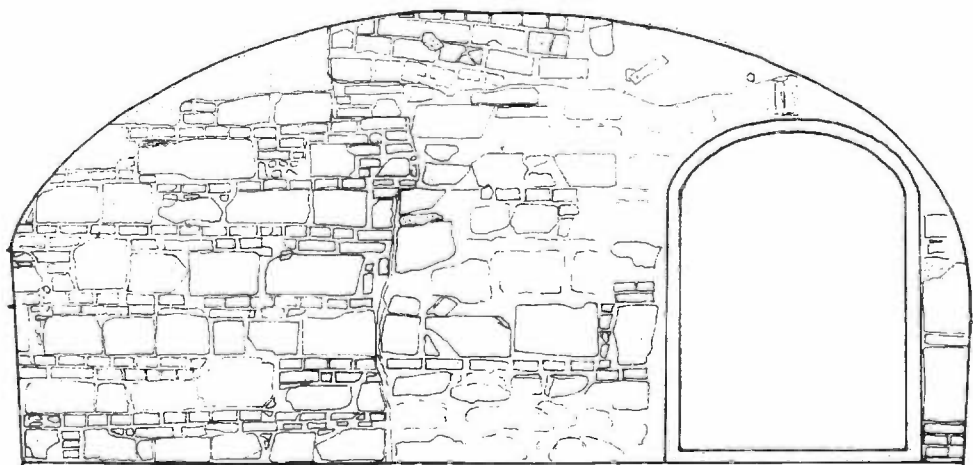
A falu neve először Deménd formában 1321-ben tűnik fel, amikor ezt Csanád püspök mint valakitől megvásárolt birtokot az egri káptalannak adja. A korábbi birtokos ismeretlen, de valószínűleg az Aba nemzetség volt. A jelzett időponttól egészen a XX. századig egri

51 Top. III. 370.

52 Top. I. 500., PELLÉNÉ IV. 214-221., BAKÓ Ferenc 1994.

8. kép Kompolc, uradalmi pince alaprajza

KOMPOLT

0 1m M. 1/20

Felkészítette: Károly János
Károly János

9. kép Kompolc, közfal a felső szinten (uradalmi pince)

egyházi birtok. Szőlőtermelését csak 1712-től ismerjük, amikor az egri püspök újjátelepíti a falut és a 20 kapás szőlőre 9 évi dézsmamentességet engedélyez.⁵³

Műemléki vizsgálatok során 1961-ben leírtam itt egy lyukpincét, eléje épített borházzal a Petőfi u. 31. szám alatt, amit a helybeliek *dézsmaháznak* neveztek. Az épület keletkezésének időpontját akkor a XIX. sz. első felére becsültem, de utólag valószínűnek tartom, hogy maga a pince ennél egy évszázaddal korábbi és készítése összefügghet az 1712. évi szőlőtelepítéssel.⁵⁴

1995-ben az építményt újra megvizsgáltam és azt tapasztaltam, hogy a dézsmaház felső szintje már elpusztult, csak a földszintje maradt meg, viszonylag épségben. Innen nyílik maga a pince, de elviesedve, elhanyagoltan. A vulkáni tufába vájt építmény felméréséből megállapíthattam, hogy a szájától hosszú, lépcsővel ellátott torok vezet le a pincébe. Innen balra szabályos négyzet alakú fülke nyílik, a torok végén pedig ugyancsak négyzetes alaprajzú helyiség. Ehhez a jobb oldalon egy vele hasonló méretű toldás, bővítés csatlakozik. A pincéről elmondható, hogy a falak és mennyezetük felülete durván kialakított: a csákányvágások nyoma ritka és egyetlen.

A földrajzi nevek között szerepel a belterületen a *Pincecsoport* (Petőfi u. 19. sz.), a határban pedig a *Pincevölgy* (98), illetve a *Barátok laposa* (71).⁵⁵

Nincs a földrajzi név kataszterben az, hogy a Pincevölgyben látható egy *Remetebarláng*, aminek a szája mellett kőbe vájt kaptárfülke is van. A topográfiában így írtam erről: „A határban, a Pincevölgyben egy tufába vágott barlang húzódik meg, melyet remetebarlángnak tart a hagyomány”.⁵⁶

Dob, Dobi puszta

A Tarna völgyének keleti teraszán, Verpelét és Tarnaszentmária között fekszik Dob, aminek nevét a mai monográfiák már nem is tartalmazzák. Kivételt képez a megye földrajzi név gyűjteménye, ahol mind a két településen megtalálható. Verpeléten *Dobi* (71), ezzel a megjegyzéssel: „érseki uradalom volt”, *Dobi pince* (72), *Dobi szél* (73). – Tarnaszentmárián pedig *Dobi, Dobi telep* (5) a belterületen, és a határban: *Dobi belső hely* (45), *Dobi erdő* (30), *Dobi erdőség* (25).⁵⁷

Ugy tűnik, Dob település ismeretlen időben ketté vált, de a történelem folyamán inkább Tarnaszentmáriához tartozott. A helynév formája *Dob, Dobi puszta* a középkorban is előfordul, amelyet 1430-ban az egri püspök szerzett meg.⁵⁸ Az 1551. évi, első urbáriumban földje elhagyatott, de az egri püspökség földesúri birtokai között szerepel.⁵⁹

Pincetörténeti kutatásom kiterjedt erre a területre is, mert itt riolit-tufába vájt építmények nyomára bukkantam. A Tarnaszentmáriát és Egerszólátot összekötő országút mellett egy ilyen jellegű építménycsoport, tanya terül el, amit 1996-ban megvizsgáltunk és dokumentáltunk. Megállapítottuk, hogy az egykori barlangépítmények erősen lepusztultak, homlokzatuk, elejük a bejáratnál már megsemmisült, de a megmaradt belső részeket még meg lehet tekinteni. A mintegy 40 méter hosszú, 6-8 méter magas tufa (homokkő?) falban egykor 5 építmény volt bevájva, s ezek valószínűleg borospincék voltak. Innen északra, egy

53 SOÓS Imre 1975. 138.

54 Top. I. 509-510.

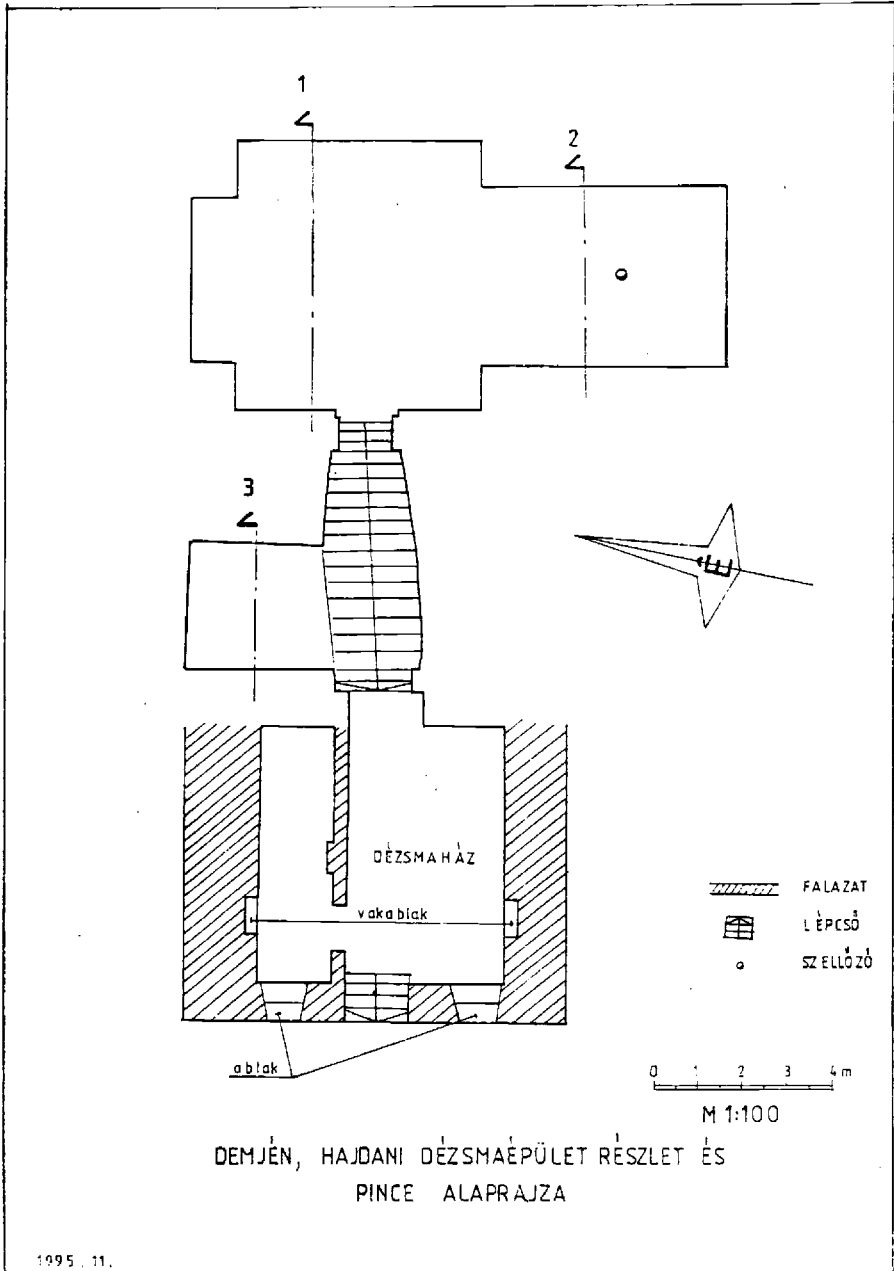
55 PELLÉNÉ I. 169-172.

56 Top. I. 599.

57 PELLÉNÉ I. 144, 166.

58 KOVÁCS Béla 1987. 129.

59 SZEDERKÉNYI Nándor II. 365.

10. kép Demjén, dézsmaház és pince felmérése

századunkban emelt birkahodály mögött egy hasonló rendeltetésű barlangépitmény maradt meg. Mindezt felmértük és fényképeztük (lásd a képeket).

További kutatás kiderítette, hogy ez a terület nem azonos Dobi-val, ennek neve ugyanis *Irma tanya* volt, de innen nem messze, Tarnaszentmária faluhely szélén van egy lyukpince, amit *Dobi pincének* neveznek. Ezt a nagyobb uradalmi pincét csak kívülről tekinthettem meg (lásd a fényképet).

A középkori Dob ezen a területen feküdt, de további kutatás lenne szükséges ahhoz, hogy megismerjük ennek a középkori telephelynek a történetét, földrajzi körülményeit.

A földrajzi név kataszterben az említettek mellett a népi vallásosságra, a remetékre vonatkozó utalások is találhatóak. Verpeléten a határ északnyugati sarkában a recski község határ közelében 3 ilyen névről is irnak: *Remete tisztás* (75), *Remete tető* (76), és *Remete forrás* (86). Tarnaszentmária keleti szélén, a *Dobi hely* mellett állt a *Mária fa* (49). Valószínűtlen azonban, hogy ezek a nevek kapcsolatosak lennének a kutatott barlangépitményekkel.⁶⁰

Istenmezeje

A vizsgált területtől távolabb, a Tarna felső folyása mellett fekszik ez a különös nevű falu. Nevének eredetét úgy magyarázzák, hogy egy Isten nevű ember birtokolta: mező, rét lehetett akkor. A nyelvészek nem fogadják ez azt a feltevést, hogy az „Isten” előtagot „vallási tisztelgetben részesített kép, szobor, bálvány, értelem magyarázná”.⁶¹ Ennél elfogadhatóbb etimológia eddig nincs, de a faluban és határában ismert földtani képződmények mintha az utóbbi magyarázatot támogatnák.

A falu belterületén, a rajta áthaladó országút mellett napjainkban is meglévő kisebb barlang van, amely történeti forrásokban úgy szerepel, mint egy templom szentélye. Először 1720 körül említik, majd 1746-ban, de még nemcsak a szentély, hanem maga a templom is „inkább barlang benyomását kelti, sziklába van vésve, sötét, nedves, rossz szagú”. 1767-ben már „a templom részben szilárd anyagból épült, másrészt sziklába vágott”. 1831-ben „inkább vadak istállója és latrok barlangja” – írják. Az új, napjainkban is álló templom innen távolabb 1853-ban épült.⁶²

A templom történetére vonatkozó kevés adatból az következik, hogy a gyér lakosság folytonosságát a török idők nem szakították meg, a kőbe vájt templom tehát a középkorból maradt ránk. A XVIII. sz. elején még ép volt, de később hajója, bejárata valamilyen okból kifolyólag megsemmisült és csak 1760 körül épült a kőbe vájt apszis elé „szilárd anyagból való” templomhajó, amit 1853-ban bonthattak le.

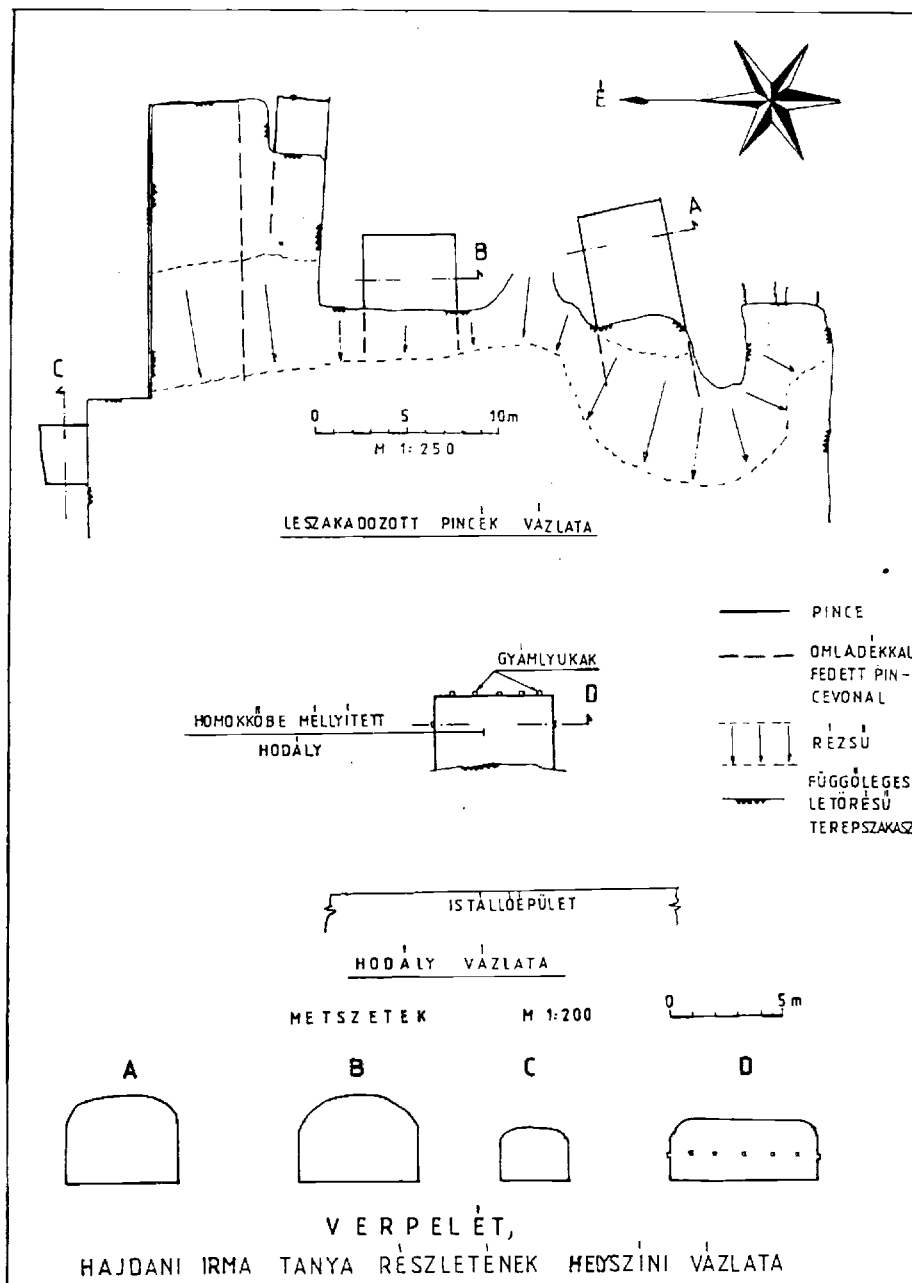
A falu belterületén és határában figyelemreméltó természetes kő képződmények vannak, amelyek létre a nép vallási jellegű magyarázatokat tud adni. Az egyik a belterületen, az egykori barlangtemplom közelében, a domb oldalán látható: az úttal párhuzamosan egymás mellett olyasféle kőzettani képződmények húzódnak, amelyeket szőlőtőkék soraihoz lehet hasonlítani. A nép ezeket *Noé szőlőjének* nevezi (25), mert a monda szerint „egy terhes asszony megkívánta a szőlőt, kért a tulajdonostól, de az nem adott. Az asszony megátkozta, az pedig kővé változott a szőlővel együtt”. Emellett a határban, az előbbi hely közelében is van egy hasonló kőzettani formáció, aminek a neve *Kőfelyi*, vagy *Vállóskő*, ill. *Noé szőleje* (184). Ezek népi magyarázata: „a kő alatt templom van”.⁶³ Lehetséges, hogy a két sziklaképződmény azonos, ugyanaz, csak az adatközlő helymeghatározása volt téves.

60 PELLÉNÉ I. 164-172.

61 KISS Lajos 1978. 294.

62 Top. III. 312-318.

63 PELLÉNÉ I. 28., 30.

11. kép Irma tanya, Verpelét: barlangépitmények romjai

12. kép Irma tanya, pincék romjai

Istenmezején még egy, kövel kapcsolatos jelenségre figyeltünk fel a megyei műemlékek szemléje, adatgyűjtése során. A templomkapu mindkét oldalán 1-1 kőből faragott gyümölcsös kosár látható, amit lefényképeztem, Voit Pál pedig magyarázatot fűzött hozzá. A kovácsoltvas állványra helyezett két faragvány levéltári adat szerint 1770 körül készült Egerben, Höszt János szobrász munkájaként, és egykor az érseki gyümölcsöskert kapubálványain álltak – írja. Akkori gyűjtésem alapján közli még a népi mondát is: „Jézus és Péter apostol az istenmezei szőlősdomb alatt gyalogolván megszomjaztak és a gyümölcs szedő asszonyoktól szőlőt kértek. Az asszonyok megtagadták kérésüket, s erre Jézus kővé változtatta a gyümölcsös kosarakat.”⁶⁴

A faragványok keletkezésének tehát van egy mondabeli és egy történeti változata. Később a faluban még többször is végeztem néprajzi gyűjtést és akkor hallottam öreg emberektől a következő kiegészítést. A kosarak régebben a pétervásári kastély bejáratát díszítették. 1944-ben, amikor a Keglevich család elhagyta a falut, az istenmezei bíró kijelentette, hogy a kosarak eredetileg az ő templomuk előtt álltak, a gróf onnan vitte el őket. Ezért néhány polgárral átment Pétervásárára, kocsira tették a faragványokat és „hazavitték”. Azóta is ott állnak. – Véleményem szerint a faragványok nem készülhettek Istenmezeje számára, mert a templomot csak 1854-ben szentelték fel, VOIT Pál szerint viszont 1770-re datálhatók. Ellenőrzésre szorul az a vélemény, hogy eredetileg az egeri Érsekkert kapuját díszítették volna. Valószínűnek tartom, hogy valamikor, ismeretlen körülmények között onnan kerültek a Keglevich kastély elé.

64 Top. III. 314. A szemlét 1960-ban VOIT Pállal együtt tartottuk.

13. kép Dobi pince, Tarnaszentmária

Istenmezeje határában a már említett Vállóskő – Noé szőlején kívül a múlt században Pesty Frigyes még két földrajzi nevet örökített meg: ezek *Szentkút* és *Képlápa*, de az 1960-as években már a kutatók őket nem találták meg.⁶⁵

V. Távolabbi helyek nyugatra, a Zagyva völgyében

Apc

A völgy egyik nevezetes települése az iratokban 1246 és 1484 között többször szerepel, Mátyás király uralkodása alatt mint mezőváros. Birtokosai a középkorban köznemesek, a XVII. században 4 család, a XVIII. században pedig Grassalkovich herceg válik főbirtokossá. Története folyamán mindig szőlőtermelő falunak tűnik fel, pl. 1548-ban 28 család 656 icce bor dézsmáját adta be. 1770-ben a szőlőskerteket 127 helybeli és 21 idegen műveli, a szőlők területe 1866-ban 220, 1936-ban pedig 125 hold.⁶⁶

Bár a bortermelés jelentős mértékű volt, a forrásokban pincéről alig történik említés. Az a történeti tény, hogy a XVIII. sz. elején – és bizonyára korábban is – a település déli végén egy „nagy kúria” volt *Detrefalva* néven, az északon pedig DANCZER néven, valószínűvé teszi egy-egy nagyobb pince hajdani létezését.⁶⁷ Erről azonban a műemléki bejárások idején

65 PELLÉNE I. 31.

66 SOÓS Imre 1975. 78-79, BÁN Péter 1988. 279-280, LADÁNYI István 1936. 134.

67 SOÓS Imre 1975. 79.

nem kaptam információt. Ekkor „a borospincék a lakóház alá épültek, de a filoxéravészig a hegy lábánál sorban húzódtak a vert falú, épített pince-borházak”.⁶⁸

A földrajzi név kutatás ebben a tekintetben két jelentősebb adatot tárt fel. Az egyik név a belterület északkeleti szélén a *Nagyverem* (25), vagy Erzsébet utca, amit „a falu legszegényebbjei laktak”.⁶⁹ Ez a megjegyzés úgy értelmezhető, hogy itt az emberek nagyobb számban földkunyókában, vermekben laktak, de úgy is, hogy a területen egykor egy nagyméretű „verem” volt, amiben bort tároltak. Ez a forma és kifejezés a múltban borospincét is jelentett.⁷⁰ A második földrajzi név a *Morgó* (345), Pesty Frigyesnél *Szőlő hegye*, amiről a gyűjtő ezt a megjegyzést tette: „A néphagyomány szerint régen gyakran morgott a hegy. Egyesek szerint pedig borospincék voltak erre, s a férfiak ide jártak iszogatni, szórakozni, s az ő hangjuk tűnt morgásnak. Azt is mondják, hogy az asszonyok morogtak, amiért itt szórakoztak a férfiak”.⁷¹

Apc község, egykor város, történelméből és hosszú idők óta folyamatos bortermelő jellegéből logikusan következik, hogy területén bortároló helyiségeknek kellett lenni. Ezek helyét, formáját már nem tudtuk megállapítani, de alaposabb helyszíni kutatás még felderíthetné.

Ecséd

A Nagyrédével határos és attól délnyugatra elterülő falu még a gyöngyösi borvidékhez sorolható. Az Aba nemzetség birtokára települt besenyő eredetű népességből mára csak a falunév maradt meg.⁷² Birtokosai mindig kisebb nemesi családok, 1770-ben négy familiát említenek az iratok.⁷³ A szőlőművelés a jellemzője a falu gazdálkodásának és ez 1480 körül kimutatható. 1691-ben 20 szőlőművelőt írtak itt össze, 1723-ban pedig a földesúr német iparosokat hozott be, akik között bognárok is voltak, bizonyára a bortermelés miatt. 1770-ben 93 helybeli gazda művelt szőlőt az *Ecsédi hegyen*, másik helyi nevén a *Nagy-hegyen*. 1866-ban 219 hold a szőlők kiterjedése.⁷⁴

Műemléki kutatás a belterületen említésre méltó borpincét nem talált, de népi használatból a következőket állapítottam meg: „borospincéket csak a lakóház egyik helyisége, a kamra alá szoktak építeni, tehát lyukpincék nincsenek”.⁷⁵ A földrajzi nevek katasztere azonban tartalmaz két adatot, amelyek további kutatásra ösztönözhetnek. A belterületen van a *Makszi-féle pince* (55) a falu keleti szélén, a másik a *Csala-borház* (201) a határ nyugati szélén, a lőrinci község határ közelében, lakóházzal és pincével. Valószínű, hogy ezek a hajdani földbirtokosok tulajdonában voltak.

A földrajzi nevek emellett egyéb információkat is közölnek, a népi vallásossággal és a korai kereskedelmi utakkal kapcsolatosan. A *Szent-laposi forrás*, Pesty Frigyesnél: *Szentkút* (192), ahol „megjelent Szűz Mária”, és a *Képódal*, amiről Pesty F. azt írja, hogy „a déli oldalon az oldalas rész a régi út mellett lévő, egy kőakatú állványban valamely szentnek képe állott”. – Közlekedéstörténeti jelentőségű nevek is maradtak meg a határban: *Nagyút*, *Vaskapu*, *Vásárosok útja*, *Tótok útja* (209, 253, 257, 289), amelyek annak emlékét őrzik, hogy „régente a felvidéknek az alfölddel közlekedő útja erre vezetett keresztül. Igen széles út.”⁷⁶

68 Top. I. 496.

69 PELLÉNÉ IV. 110-120.

70 VINCZE István 1984. I.

71 PELLÉNÉ IV. 118.

72 LADÁNYI István 1936. 156.

73 SOÓS Imre 1975. 156.

74 Top. I. 623., SOÓS Imre 1975. 155-157.

75 Top. I. 627.

76 PELLÉNÉ IV. 186-194.

A Mátra nyugati lábánál, a Zagyva völgyének talán a honfoglalás korában keletkezett települése, amelyet az Aka nemzetség ősei kaphattak meg először, majd az egri püspökség megalapításakor a király az egri egyháznak adományozott. 1288-ig volt a falu az egri püspökség tulajdonában, s akkor világi birtokosé lett, majd az esztergomi és egri káptalané.⁷⁷ Nem tartozott sohasem a jelentős börtömelő helyek közé, bár erről alig van adat: 1936-ban csak 108 hold szőlőt műveltek, a földrajzi név kataszterben előforduló nevek már újabbak.⁷⁸

A települést nem is a borpincék miatt tárgyalom, hanem azért, mert itt a barlagépitmények egy másik formája található, nevezetesen a *remetebarlang*. Az egri egyházmegyei plébániák történeti ismertetésében ezeket olvashatjuk: „A helység keleti határán (-ban), az elpusztult régi templomhely közelében egy kősziklába vágott remetealak is volt, a *Szentkereszt remeteség*, mellette kápolna, melynek építménye ebben az időben (1746-ban) jó, de belső felszerelése nincs. Gondoza a Szokoll Simon nevű remete, a ferences harmadrend tagja, aki négy éve remetéskedik itt, nyomorúságos kalyibában lakik, koldulásból tartja fenn magát, példás, jámbor életet él.”⁷⁹

A barlagépitmények, a pincék történetének kutatása során már régebben eljutottam a Zagyva völgyébe is, ahol a mátraverebélyi Szentkút kegyhelyen rátaláltam a hegyen vágott remetebarlangokra. Leírásuk, tudományos feldolgozásuk folyamán vettem tudomást arról, hogy a közelben még egy remetebarlangot ismernek, sőt mellette szentnek tartott kút is található.⁸⁰

1997 tavaszán megszemléltem ezt az építményt, amely a belterülettől keletre emelkedő hegy oldalába vájt üreg, a középkori, de már elhagyatott település – ugyancsak Szurdokpüspöki – közelében. A hely neve *Pusztafalu*, egykori temploma mellett *Szentkereszt* nevű kúttal. A meredek dombot kalauzólással megmásztam, a barlangot leírtam, arról alaprajzi vázlatot készítettem és lefényképeztem.⁸¹

A barlang, amit az öregek *Remetelyuknak*, vagy csak *Lyuknak* neveznek, az *Istenfa ódal* (vagy más néven *Surnya*) nevű hegyoldalon húzódik meg, a Szentkereszt-kút fölött.⁸² A meredek emelkedőn kúszó erdőborított ösvényen nehezen megközelíthető, kunyhószerű építményt keményebb vulkáni kőbe vágták, előtte szűkebb, udvarként használható pihenővel. Az üreg formája szabálytalan, sarkain lekerekített kocka, bejárata mellett ablak, azon túl füstlevezető lyukkal. Jobboldalán a padlótól fél méter magasságban kőbe vájt fülke látszik, amit tárolásra, esetleg ülésre, fekvésre is használhattak. Az ajtón és ablakon nyílászáró szerkezetnek nyomát nem tudtam felfedezni. A mennyezet és a falfelületek egyenetlen csákányvágások nyomát viselik: a barlang egyszerű kontármunkának, vagy igen réginek látszik. Történetéről, használatáról, lakóiról a fentebb említetteken kívül nincs tudomásunk, de a falu öregjei még őriznek emlékeket, hagyományokat.⁸³

Ezek szerint a Remetelyukhoz hasonló építmény (?) a határban még több is található. A

77 LADÁNYI István 1936. 270., SZOMSZÉD András é.n. 66. 1992. 70.

78 SZOMSZÉD András é.n. 66.

79 SOOS Imre 1985. 311-312.

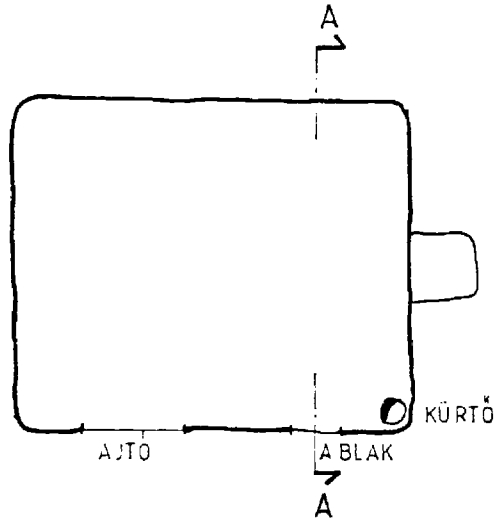
80 Az információt KAPROS Márta néprajzkutatónak köszönöm. A szentkúti kegyhely kutatásának rövid összefoglalását lásd. B. DAMÓ Judit 1997.

81 KOVÁCS József polgármester segítségét, információit ezúton köszönöm.

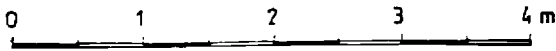
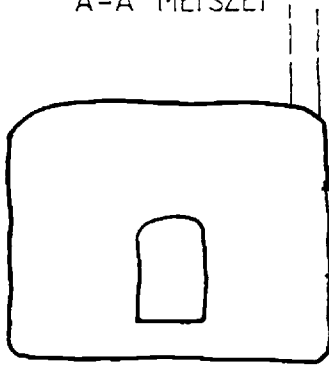
82 SZOMSZÉD András é.n. 58., 66., SZOMSZÉD András 1992. 184., PESTY Frigyesnél is (1864): Remetelyuk.

83 Kérésemre KOVÁCS József polgármester, KÖRÖM Zoltánné történelemtanár útján információkat kért az iskolás gyermekek segítségével a község egyes lakóitól. Özv. KÖRÖM Mihályné, TAMÁS Gergely, MOLNÁR Gabriella, VIRÁG Tibor, BALOGH Pálné, PATAI Ferencné és PÉSZ Péter közléseit megköszönöm.

ALAPRAJZ

A-A METSZET

SZURDOKPÜSPÖKI REMETEBÁRANG

V Á Z L A T

14. kép Remetebáráng alaprajza, Szurdokpüspöki

15. kép Szurdokpüspöki, remetebarang szája

„lyuk” képzete összefügg itt az alagútéval: állítólag a Remetelyuknak is kapcsolata volt egykor Gyöngyöspatával. A hagyomány szerint a remetebarang még a törökök idejében készült azért, hogy ott el lehessen bújni, amint később, a háborús időkben meg is történt. Készítői remetéek voltak, de gyerekek megbolygatták, mert kincset kerestek benne. Emlékezet szerint 1915 körül, de azóta többször is laktak a barlangban, utóbb már nem remetéek, hanem magukkal, családjukkal meghasonlott férfiak. Az első világháború előtt pedig ketten is lakták, de még az utóbbi években is vállalkozott rá valaki.⁸⁴

Nem állítható teljes bizonyossággal, de a Remete-lyuk ide telepítése valamiféle kapcsolatban állhatott az alatta elterülő egykori falu, Pusztafalu létevel. Az egész lakosság tudja, hogy egykor a XVIII. sz. elején Szurdokpüspöki még azon a helyen terült el, templomának helyét és mellette a *Szentkereszt-kútját* jól ismerik. A monda szerint Szűz Mária is megjelent itt, de „egy asszony belemosta a kútba a fia pelenkáját és amikor Mária ezt megtudta, elmenekült innen a mai kápolnához, amit az ő tiszteletére építettek.” A forrásból keresztelkedni is szoktak és sokan jártak oda imádkozni, mert búcsújáráhellyé vált. – Szurdokpüspöki remetebarangja és Szentkereszt-kútja némi hasonlóságot tart a mátraverebélyi kegyhellyel, amit kihangsúlyoz az a történeti tény, hogy 1402-ből egy irat itteni búcsújárás emlékét is őrzi.⁸⁵

84 Idős asszony meséli, hogy 1915 körül mint kislány látta, hogy a barlangban tüzeltek, egy rongyos öregember lakott benne, de elkergette őket.

85 SZOMSZÉD András é.n.68.

16. kép Szentkereszt kútja, Szudokpüspöki, Pusztafalu

Megjegyzések

Tanulmányom egy földrajzi táj barlagépítményeit tekintette át, a Mátra hegység déli, nyugati és keleti lábainál. A vizsgálat 22 települést vont látókörébe, mert ezeket földtani, néptörténeti és birtoklástörténeti jellemzők többé kevésbé összefűzik. A geológiai adottságokat azért találtam mérvadónak a települések kiválasztásakor, mert a kőzetek minősége különösen kelet felé elhatároló, de gyengébb lehetőségeik mellett még mindig alkalmasak barlagépítmények kialakítására. Kivételt képeznek a Tarna völgy keleti partvidékének helységei (Kompolt, Demjén, Dob), ahol a kedvezőbb feltételeket jelentő vulkáni tufák már megjelennek.

A Mátra környékének nevezett kistáj néptörténete a szomszédos tájakhoz viszonyítva egységesnek tekinthető. Az Árpád-korban nagy része a kabar eredetűnek tartott Aba nemzetség szállásterülete, majd birtoka volt. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy a honfoglalóknak ez a törzse magával hozta a szőlőművelés, a bortermelés ismereteit. Az etnikai képet a török hódoltság kora változtatta meg: a falvak egy részének lakossága elpusztult, helyükre pedig jórészt szlovák, illetve német telepesek jöttek. Ezek: Markaz, Domoszló, Kislána és Kompolt. A jövevények mindenütt átvették és továbbfejlesztették a táj szőlőművelő hagyományait.

A kistáj összetartó vonásai között tartjuk számon a föld birtoklásának módját is: a kisebb nagyobb világi földesurak területe volt ez, Gyöngyös központtal, egyes településeken szőlő

monokultúrával. Céлом az volt, hogy ebből a szempontból is rendszerezem a táj településeit, hogy meg tudjam találni azokat, melyekben felbukkanhatnak még a tudomány előtt ismeretlen barlangépítmények: pincék, illetve kultikus helyiségek, üregek. A megvizsgált 22 településből mindenütt magam is végeztem kutatást, de a pincéket tekintve csak 14-ben. A többiben a megjelent irodalom révén tájékozódtam.

A barlagépítmények zömét ezen a tájon a borospincék képezik, jóval kevesebb a kultikus építmények száma. A lyukpincék elterjedését és korát tekintve megállapíthattam, hogy a területen csomópontok vannak, amelyeket a földtani, gazdasági feltételek alakítottak ki. Ezekhez néhol az egykori földbirtokos termelési kedve, céljai is csatlakoznak. Nézetem szerint a Mátra környékén a pincekutatás Abasárt, Visontát, Domoszlót, Gyöngyöspatát, Rózsaszentmártont, Nagyrédét és Kompoltot tarthatja számon, mint a bor hagyományos tárolásának módját leginkább őrző településeket. A vallási, kultikus céllal vajt építmények Abasár, Demjén, Istenmezeje és Szurdopüspöki helységeiben maradtak fenn, de néhány településen ezeknek csupán emlékét őrzik.

Az építményeket feltételezett, vagy bizonyítható keletkezésük időpontja szerint is besorolhatjuk. Használatuktól, rendeltetésüktől függetlenül középkori eredetűnek tarthatjuk az abasári királyi sírűreget, a kompolti pincét, esetleg a szurdokpüspöki remeteséget, a gyöngyöspüspöki uradalmi pincét és a gyöngyöspatai egyházi pincét. Közöttük legjelentősebbnek tartom az abasári emléket, amit első ízben sikerült felmérni és részletesebben leírni. Az egyszerű, jelentéktelen üreg keletkezése, története bizonytalan, ennek hitelességét egyesek kétségbe is vonják. A magyar történelem ezen eseményével kapcsolatos körülmények tisztázása általános érdek lenne, de különösen az a pincetörténet keretei között, mert a sziklatemetés időpontja a pincék létesítésének is legkorábbi bizonyítéka lenne. Érdekes ezért néhány tényt és feltételezést az alábbiakban megemlíteni.

A dolgozatomban bemutatott borpincében lévő sírűreg úgy került be a történeti irodalomba, hogy GOROVÉ László 1830-as közlése szerint báró Haller Sámuel a hely birtokosa 1773-ban kőtáblát állított az üreg mellé.⁸⁶ Ennek szövegében arra emlékeztet, hogy Aba Sámuel, az ország harmadik királyát ide temették el. Ezután a szöveg gúnyos és becsmérlő hangon szól a királyról, akit méltatlanul az ország ellenségének nevez. A középkori krónikák szerint Abát kétszer temették el és ez lenne a második sírhelye, de Aba életének és korának tudományos felkészültségű feldolgozói nem fogadták el ezt az állítást. Kizárták annak lehetőségét, hogy egy magyar királyt ilyen dísztelen, felirat, jelkép nélküli üregbe temettek volna el.⁸⁷

A 20. század történelmi, művészettörténeti irodalma csupán érinti a sziklasír kérdését, elsősorban a feldebrői altemplom építéstörténetével összefüggésben utal rá. Felmerül itt egy olyan nem kellőképpen alátámasztott hipotézis, mely szerint Abát először ide temették volna el és „hívei” kiemelték a sírból, majd az abasári monostorban helyezték volna végső nyugalomra. A pincében lévő sírűreg itt sem kerül szóba, de azt sem állítja senki teljes bizonyossággal, hogy a királyt először a debrői altemplomban temették volna el.⁸⁸ Saját szemlénk, leírásunk, felmérésünk alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a sírűreg előtti pincerészt egykor átalakították, a járó szintet lemélyítették, a sír előterét falazással leszűkítették s így került az üreg a jelenlegi magasságba a táblával együtt. Az átépítés tehát kétségtelenül 1773 után történt. A sírűreg előteréből a domb belseje felé hajdan pinceág indult, amelynek „modernizálása” során századunkban sírhelyeket találtak. A „bolttető” etimológiája tehát

86 GOROVÉ László 1830. V. füzet 5.

87 SZABÓ Károly 1872. 36., KANDRA Kabos 1891. 151.

88 GYURKÓ János 1982. 64.

úgy is lehetséges, hogy ez a sírboltok dombja volt, ahová mások mellett hívei a királyt is elhelyezték. Kereszténysége mellett Aba Sámuel a nyugati orientációval szembeforduló, a régi pogány vallás, életmód és társadalmi berendezkedés híve volt. Emlékét a mindenkori királyhű történészek, krónikások elhomályosították, mert életében és halála után is tisztelte őt a nép, mint a nomád nemzetségek legnagyobbnak méltóságra emelkedett személyiségét.⁸⁹ Eltemetése zavaros körülményeinek magyarázatát talán a kabar elődök sziklasírba temetkezésének hajdani szokásával lehetne összefüggésbe hozni.

A barlangépítmények második, igen régeinek látszó emléke sem borgazdasági, hanem vallási jellegű. Az istenmezei barlangtemplomnak csak apszisa maradt meg, a hajó és a főhomlokzat, az iratokból úgy tűnik, a XVIII. sz. elején pusztulhatott el. Pontos feljegyzés nincs erről, de az 1700-as évek elejének történeti viszonyaiból arra következtethetünk, hogy a barlangtemplom a töröktől való felszabadulás éveiben még épségben volt, tehát jóval korábban, évszázadokkal azelőtt készülhetett.

A falunév etimológiáját elősegíti és módosíthatja az a tény, hogy „Isten” családnevet 1450 óta ismerünk az ország több pontjáról, így Heves megyéből is. A nyelvészek szerint valaki kaphatott ilyen nevet vallásos életmódjáról, de a XVI. században már előfordul az Istenmezei családnev is.⁹⁰ Más irányba vezető kapcsolatot tár fel az „isten” szó nyelvtörténeti jelentése, amely „atyácska” lehetett, amint más nyelvekben is jelöli az „atya” jelentésű szó az Istent.⁹¹ Az Istenmezeje földrajzi név eddig ismert magyarázata mellé fel lehet tehát venni az atya-, az ős-mezeje, az apa-mezeje (birtoka) – jelentést is. Ebben az esetben az isten szó alatt egy család, nemzetség őst, ősapját kell érteni. Csak az a kérdés, hogy ki lehetett az a személy, aki a Felsőtamavölgyét a XV. században és valószínűleg még azelőtt is birtokolta.

A harmadik legrégebbi barlangépítmény a kompolti uradalmi pince, aminek építését ennek első szakaszában csak sejteni lehet. Az Árpád korban az Aba nemzetségnek kastélya volt a faluban, s mellette egy monostor, amit bencések számára a földesúr alapított. Az ő területükön napjainkban fellelhető pince, melynek középkori részletei is vannak, eredetileg nem tudható kinek a számára, milyen rendeltetéssel készült. Lehetett földesúri használatban, hogy a birtok dézsmaborát benne helyezték el, de lehetett egyházi tulajdon is, a monostor pincéje. A monostor azonban még a középkorban megsemmisült, a pince viszont – legalább is részben és valószínűen – megmaradt, s így végleg világi tulajdonba került. Kívánatos lenne az építmény alaposabb műszaki vizsgálata, amely fényt deríthetne az építési periódusokra és elősegíthetné keletkezési időpontjának meghatározását.

Török hódoltság előtti építést feltételezhetünk még néhány fentebb tárgyalt helységben annak ellenére, hogy a korokat, az időpontokat nem lehet adatok segítségével pontosan meghatározni. Gyöngyöspüspöki uradalmi dézsmapincéjének építését az 1500-as évek elején megörökíti egy feljegyzés, de valószínű, hogy a szóban forgó pince már nincs meg, csak talán egy része. Az épület déli szárnya alatt húzódó pincerész és a hozzá kapcsolódó kisebb fülke, valamint az elágazást jelző, befalazott átjáró lehet, hogy ebből a korból maradt meg. A pince többi része a ma is álló U alakú egykori uradalmi épület alatt húzódik és azzal együtt épülhetett.

Ugyancsak török kor előtti lehet az a gyöngyöspatai lyukpincesor, amelynek egyik tagját írtam csak le és a hagyomány alapján a helybeliek azt állítják, hogy a templommal egyidőben (XV. sz.) készült. Nagy a valószínűsége annak, hogy Szurdokpüspöki határában a „remetelyuknak” nevezett barlang is középkori eredetű. A régi faluhely közelében van, a Szentkereszt-

89 BAKÓ Ferenc 1989. I. 101.

90 KÁZMÉR Miklós 1993. 499-500.

91 TESZ II. 242.

kúttal együtt, amely egy időben búcsújárárhely is volt. A régi falu 1683-ban pusztult el,⁹² de a hívek tiszteletében álló kegyhely, kút és a Szentkeresztnek nevezett remeteség megmaradt. A remete feltehetően a kegyhely gondozója volt, amire a mátraverebélyi Szentkútról tudunk példát. Mindezek ismeretében valószínűnek tartom, hogy a remetebarang korábban is megvolt, a kegyhely kútjának Szentkereszt elnevezése pedig igen korai képzeteket ébreszt.⁹³

A kutatás folyamán az eddigieken túl még számos adat, összefüggés került felszínre, mind a bortárolás, mind az egyházi élet területén. A megismert pincék legnagyobb része a XVIII-XIX. században épült, de az ennél újabbakkal ez esetben már nem foglalkoztam. További vizsgálatok lennének még kívánatosak egyes jelentősebb építmények, pincecsoportok tudományos megismerésére: Gyöngyös, Gyöngyöspüspöki, Gyöngyöspata, Gyöngyöstarján (Fajzat), Rózsaszentmárton, Abasár, Visonta területén. A remeteség lappangó emlékeit pedig a közölt földrajzi nevek útján lehetne tovább kutatni. Összefoglalóan elmondható, hogy ezek az építmények a magyar művelődéstörténet és vallástörténet megörökítésre, megbecsülésre érdemes értékei.⁹⁴

Irodalom

BAKÓ Ferenc

1969 Település, népi építkezés, Klny. Heves megye műemlékei I. című kiadványból 427-254.

1975 (Szerk.) Visonta. Fejezetek a falu történetéből. Eger

1975 Visonta településtörténete és népi építkezésének sajátosságai. In: Visonta 23-68.

1978 Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Bp.

1989 A palóc néprajzi csoport eredete, etnikai összetevői. Az Aba nemzetiség. Palócok I. 100-106. Eger

1994 Kompolt község településnéprajzának vázlata. Studia Comitatus 23. 173-185.

BARNA Gábor

1996 Remeték a XVIII. századi egri egyházmegyében. Kézirat.

BÁN Péter

1988 Dézsmajegyzékek 2. Heves- és Külső-Szolnok vármegye. A Heves megyei Levéltár forráskiadványai I. (szerk. KOVÁCS Béla). Eger.

BODNÁR László

1997 Az egri és a mátraaljai történelmi borvidék. Eger.

DAMÓ B. Judit

1997 Szentkúti barlangok. Eger.

DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál (Szerk.)

1969-1972 Heves megye műemlékei. I-III. Budapest. Rövidítése: Top.

92 SOÓS Imre 1985. 311.

93 GYURKÓ János 1982. GYÖRFFY György a kérdéshez fűzött megjegyzésében utal arra, hogy a Szentkereszt patrocinium 1018 után terjedt el Magyarországon. 64.

94 A remetékkel kapcsolatos, levéltári és irodalmi forrásokból származó ismereteket BARNA Gábor (1996) foglalta össze. – Heves megye területén a remeteségre utaló földrajzi neveket közlik a következő helységekből: Bclapátfalva, Eger, Gyöngyös, Istenmezeje, Ivád, Parádszász, Pétervására, Recsk, Tarnalelesz, Verpelét (Pelléné 1970-1980.). A barlangban lakástól függetlenül a remete életforma századunk derekáig is megmaradt. Bujákon pl. a Kálvária melletti kunyhóban az 1960-as évekig lakott egy remete, akít a nép Vilmos bácsinak nevezett. A hírt Csienyikné Ilorpázi Gertrúdnak köszönöm.

- GYÖRFFY György**
1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest.
- GYURKÓ János**
1982 Hozzászólás Feldebrő kérdéseihez. (GYÖRFFY György kiegészítő megjegyzéseivel.) Műemlékvédelem I. sz. 64-67.
- HACSAVECZ BÉLA**
1992 A Mátra ölen Markaz. Markaz.
- KANDRA Kabos**
1891 Aba Samu király. Budapest.
- KÁZMÉR Miklós**
1993 Régi magyar családnevek szótára. XIV-XVII. sz. Budapest.
- KISS Lajos**
1978 Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest.
- KOVÁCS Béla**
1968 Adatok Feldebrő történetéhez. Művészettörténeti Értesítő XVII. 124-125.
1987 Az Egri Egyházmegye története 1596-ig. Eger
- KOVÁCS E. Péter**
1992 Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei. 1500-1508. Eger.
- LADÁNYI István (szerk.)**
1936 Heves vármegyei ismertető és adattár. Budapest.
- MANGA János**
1948 Magyar katolikus népelet képekben. Budapest.
- MOLNÁR József**
1966 Nagyréde története a feudalizmus korában. Budapest.
- NAGY Gyula**
1964 Képek Gyöngyössolymos történetéből. Gyöngyös 6.
- PELLE Béláné**
1970-1988 Heves megye földrajzi nevei. I-IV. Budapest. Rövidítése: Pelléné
- SOÓS Imre**
1975 Heves megye községei 1867-ig. Eger.
1985 Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Budapest.
- SUGÁR István**
1966 Gyöngyöspata földrajzi neve. Mátra Múzeum füzetek 9.
- SZABÓ János Győző**
1983 Gyöngyöspatai szőlőmunkás eszközei a középkorból. Agria XIX. 135-186.
- SZABÓ Károly**
1872 Péter és Aba. Értekezések a Történettudományok Köréből II. k. III. sz.
- SZEDERKÉNYI Nándor**
1890-1893 Heves vármegye története II-IV. Eger.
- SZOMSZÉD András**
1992 Egy falunak két temploma. Szurdokpüspöki. é.n. Szurdokpüspöki földrajzi nevei
1780-1991-ig Szurdokpüspöki.
- TESZ**
1967-1976 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III. Budapest
- VINCZE István**
1984 A bortárolók történeti formái: verem, dolium, hordó. Ethnographia 1-9.

In Gestein Gehauene Bauten in der Umgebung des Mátra-Gebirges

Im geologischen Bild des Karpatenbeckens ist der nördliche Teil des Landes, das Hochland eine bedeutende Gegend. Infolge der einstigen vulkanischen Tätigkeit, hier am Fuße der heutigen höheren Berge befinden sich Gesteine, die dazu geeignet sind, daß Menschen für ihren Bedarf darin Höhlungen einhauen. Im mittleren Teil des Hochlandes, d. h. in der Mátra-Gegend wurden diese Aushöhlungen bereits vor Jahrhunderten als Weinkeller und einfache Wohnungen benutzt wurden. Der Aufsatz stellt diese Höhlenbauten in erster Linie auf Grund ethnographischer Forschung dar, ergänzt durch einen geschichtlichen Hintergrund, indem er auch den zwischen 1970–1980 veröffentlichten Kataster geographischer Namen benutzt.

Zielsetzung der Arbeit ist es, die schon erreichten Ergebnisse zu zeigen und die Möglichkeit einer weiteren Forschung bis zu einzelnen Ortschaften und Plätzen zuerschließen. Die meisten der erörterten Bauten sind Weinkeller, auf diesem Gebiet sind nämlich mehrere Siedlungen vorzufinden, in denen Weinbau in Monokultur betrieben wird und als dessen Ergänzung gilt die Weinlagerung unter der Erdoberfläche.

Der Verfasser bemüht sich, die Höhlenbauten in eine chronologische Reihe einzuordnen mit der Feststellung, daß manche aus mittelalterlicher Zeit stammen. Das stimmt mit der historischen Tatsache überein, nach der jeder Stamm der landnehmenden Ungarn, der sich hier am Fuße des Mátra-Gebirges niederließ, den Trauben- und Weinbau schon in der früheren Heimat gedant hatte. Der Verfasser widmet seine besondere Aufmerksamkeit der königlichen Höhle im Weinkeller von Abasár, der Höhlenkirche in Istenmezeje, dem großen Stammesspäter kirchlichen Keller von Kompolt, den kleineren Kellern von Gyöngyöspata und der Eremitenhöhle von Szurdokpüspöki. Er will mit seiner Arbeit die Forscher zur Fortsetzung der begonnenen Arbeit anspornen, weil diese Bauten den bedeutenden kulturgeschichtlichen Werten zugerechnet werden müssen.

BAKÓ FERENC DSc.
H-3300 EGER
Szarvas Gábor u. 7.

A hatvani uradalom birtoklás és igazgatástörténeti vázlata, különös tekintettel a Grassalkovichok földesuraságára

B. Gál Edit

Abstract: An Outline of the Hatvan-Estate Ownership and Management with Special Regard to the Period When the Grassalkovich Family was the Area's Landowner. The article gives an account of the estate's history between 1701 and 1851, placing special emphasis on the 100 years when the Grassalkovich family owned the area. In addition to describing the villages belonging to the estate, the article describes the estate management of the late 18th century and early 19th century, the services done by serfs. It also mentions that the estates in Gödöllő and Hatvan were sold to Baron Sina in 1851.

Az uradalmak egy-egy földesúr birtokainak részben gazdasági, részben igazgatási alapegységei voltak. A hatvani uradalom birtoklástörténete a 18. század 30-as éveitől igen sokrétű és bonyolult. A terjedelem korlátozottsága miatt e tanulmány keretein belül lehetetlen teljes mélységében bemutatni a birtoklásért folytatott küzdelmet, vagy az évtizedekig elhúzódó birtokadományozásokat. Ez a kis tanulmány egy, a közeljövőben, önálló kötetben is megjelenő nagyobb munka egy részének kivonata, mely a Grassalkovich család Heves megyei uradalmainak történetét tárgyalja majd. Sajnos nagyon kevés levéltári forrás áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy nyomon követhessük a hatvani uradalom fejlődését, helyét a hatalmas Stahremberg, majd Grassalkovich „birtok-komplexumban”. Ennek főleg az az oka, hogy 1956-ban az Országos Levéltárnak azt a szárnyát, melyben többek között a Grassalkovich Levéltár is helyet kapott találat érte, s így az anyag nagy része vagy teljesen elpusztult, vagy nagyon töredékesen maradt meg. Felbukkannak ugyan térképek, vagy összeírások más levéltári részekből is, de kétségtelen, hogy a legérdekesebb és számunkra legfontosabb birtokgazdálkodási iratokat, felméréseket a családi gyűjtemény őrizte. Így valóban csak vázlatos áttekintésre van lehetőség. Az uradalom a Grassalkovich család több mint 100 éves földesurasága alatt virágzik leginkább, így ez az 1746 és 1851 közötti időszak kap nagyobb szerepet a tanulmányban.

Birtoklástörténet

Azok a falvak, melyekből 1702-ben a hatvani uradalom „létrejött” Nógrád, Pest és Heves megyében feküdtek. Ez a rész a 17. században a hódoltság területéhez tartozott, így a török kiűzése után fegyverjog címén a kincstárra szállt, s 1689-ben a budai kamarai igazgatóság kezelésébe került. A terület igen gyéren lakott. Nagyon sok a pusztává vált helység, melynek lakossága házeit, földjeit hátrahagyva az egyre gyakoribb harcok elől valamelyik nagyobb településre menekült. E lakatlan területek pusztaként egy-egy lakott település határához

csatlakoztak. Hosszas, reménytelen „küzdelem” indult meg, hogy ez a nagyrészt elpusztított, elnéptelenedett birtoktest vevőre találjon. Egyik oldalról az egykori földesurak próbálkoztak, hogy birtokaikat visszaszerezzék. Ehhez nem csak a régi tulajdonjogot kellett igazolni, de ki kellett fizetni az ún. fegyverválságot, ami általában a birtok értékének 10%-át tette ki. Erre a felszabadító harcok utáni időkben igen kevesen voltak képesek. 1701- 1702-ben Salm herceg részére tehát „létrehoznak” egy uradalmat, melynek központja Hatvan városa.¹ Salm Károly Theodor Ottó herceg, „traumi és kirsbergi erdei gróf, stein birodalmi gróf, Vinstingher és Ankalt ura, ő császári és királyi szent felségének belső titkos tanácsosa s tábornagya, úgyszintén az újonnan megkoronázott királyi szent felség főudvarmestere, s aki 1687-ben – 1000 arany megfizetése és az eskü letétele után – magyarrá bevétellett.”² I. Lipót uralkodásának jellemző momentumai a folyvást növekvő tömeges honfiúsítás, mely a császárhű idegen befolyás megszilárdításának egyik eszköze volt. A felszabadító harcokban részt vett külföldiek százai honfiúsítottak, s lehetőségük nyílt arra, hogy Magyarországon birtokot szerezhessenek. Salm herceg, mint I. József nevelője – majd trónra lépése után főminisztere – amúgy is kedvelt híve az udvarnak, így 1701-ben ő kap donációt a hatvani uradalom településeire, melyek részben a bujádi uradalomtól, részben más úton, a Királyi Kamarán keresztül kerültek az új birtoktesthez.³ A felzúdulás és tiltakozás óriási. Ezért bizottság elé idézik pl. az 1701-ben a dominiumhoz csatolt Hort, Kökényes és Szántó földesurait Koháry Istvánt, Roth Jánost és a többi közbirtokost, hogy igazolják a terület feletti birtokjogukat. E „harc” olykor kompromisszummal zárult, a birtokosok az egyik településen lemondtak tulajdonrészükről, míg a másik területen megtarthatták szerzeményeiket. Ez az 1700-as évek elején adományozott terület lényegesen nagyobb, mint a későbbi Stahremberg, majd Grassalkovich által bírt dominium. Salm herceg birtoklásában azonban már a kezdet kezdetétől sok öröm vegyült. Állandó zaklatásoknak és „támadásoknak” volt kitéve a települések régi földesuraitól, akik természetesen szeretnék volna visszakapni és megtartani jogos tulajdonukat. (A XVIII. század első éveiben kapott terület nagyságáról egy 1711-ben készült összeírásból tudunk.) Salm herceg a birtokot a Rákóczi szabadságharc idején „visszaadta” a Királyi Kamarának, s ezzel egy majdnem 20 évig tartó birtokadományozási, beiktatási huza-vona vette kezdetét. 1711-ben ugyanis, mint az a Heves megyei közgyűlési jegyzőkönyv egy bejegyzéséből kiderül bevezetik a hatvani uradalom birtokosai közé, Stahremberg Gundaker Tamást⁴, aki ekkor az Udvari Kamara elnöke. A család tagjai hosszú idő óta álltak a császár szolgálatában, s kitüntették magukat a fegyveres harcokban. A visszafoglaló háborúk kimagasló vezére volt pl. Stahremberg Miksa, Rüdiger illetve Guidó ezredes. A III. Károly és Anjou Fülöp között, a spanyol trónért folytatott küzdelem fővezére Stahremberg Gundaker, aki Saragosánál fényes győzelmet aratott. Mint III. Károly titkos tanácsosának jelentős érdemei voltak a Pragmatica Sanctio létrejöttében. Gundaker gróf lett az elnöke az 1715-ben Bécsben felállított új pénzügyi főkormányzónak, az Universalis Bankalításnak, mely a birodalom pénzügyeinek szinte teljhatalmú intézője volt. Mindezek után érthető, hogy III. Károly 1723. évi decretuma 123. cikkelyében a honfiúsítási díjnak (1000 arany lett volna!) elengedésével Gundakert, Guidót, Kon-

1 MOL E 148 Fasc. 1085 Nr 36-37

2 Magyar Törvénytár 1657-1740 355.p.

3 MOL E 148 NRA Fasc. 1085 Nr. 36.

4 HML. IV-1/a /13 35.p. és CSIFFÁRY Gergely 1996 227.p.

rádót, Miksát, Gundamart, Ferenc Józsefet, s az ő összes egyeneságbeli leszármazottaikat (!) Magyarország lakosainak sorába bevette.⁵ A honfűstás általában személyre szóló volt, s ellentétben más elnyerhető rangokkal nem öröklődött. A leszármazottaknak minden esetben meg kellett azt újítani. Ezért különös kegy, hogy III. Károly az egyeneságbeli leszármazottakról is szól rendeletében. Stahremberg Gundaker tehát 1711-ben ráteszi kezét a hatvani uradalomra. 1712-ben, mivel zavarták a folytonos kártérítési követelések önszántából újra összeíratta és felbecsültette a dominiumot, amelyre még 40.000 forint árat róttak ki. A becslés mindig nagyon pontos felmérésen alapult. Már Werbőczy István Tripartituma meghatározta, hogy a népes jobbágy illetve nemesi telektől kezdve, a köből épült templomon, monostoron vagy éppen udvarházon keresztül a szántó, rét, halastó stb. nagyságáig minek mekkora az értéke.⁶ Ezt mérték föl, s ennek alapján határozták meg az egyes településekért fizetendő összeget. Forgács Simon jószága – mely a Rákóczi szabadságharcban való részvétele, hűtlensége miatt a kincstárra háramlott –, Hatvan városával együtt 24.780ft 24 dénárba becsltetett. Az új becslés a következő értékeket állapította meg az uradalom egyes településeinél:

Apc város Detreckfalva (!) pusztával együtt – kivéve a Koháry részeket és a Roth kúriát – 4937 ft 13 dénár

Heves (Hévíz) Györk – az Eszterházy negyedet kivéve – 5112 ft 53 dénár

Csány 3114 ft 31 dénár

Kelecsény pusztá 1754 ft 30 dénár

Usa fele 1261 ft 43 dénár

Fancsal falu 4423 ft 32 dénár

Thatfalu (Tóthfalu) pusztá 1342ft

Bay pusztá 2264 ft

Selp pusztá 1600 ft

Szántó fele a hozzá tatózó Györfölde pusztával 3717 ft

Lőrinczi 15.000 ft

Gombos és Saap pusztá fele ekkor már Hatvan területéhez tartozik.⁷ Kártalanítást fizet az egykori birtokosoknak, a Szántó familia leányágának 500 ft-ot, a Lónyaiaknak 3000 ft-ot, a Benyovszky családnak 2637 ft-ot. A Cseptejek(?) kaptak 750 ft-ot, Hunyady 328 ft-ot., R. 250 ft-ot, Géczy és Maróczy 2200 ft-ot, báró Laffert pedig 3000 ft-ot.⁸ Egy 1719. január 13-án kelt levél szerint Stahrenberg a hatvani uradalmat, Nagy Oroszi városát és Szásztelek pusztát, Gödöllő falut, Besnyő, Babat, Egerszeg és Alag pusztákat az I. József által kegyesen megállapított 150.000 ft pénzbeli hozzájárulással adományul nyerte.⁹ (Saját elmondása szerint azonban ennél lényegesen többet fizetett a birtokokért.) Végül is az 1729-ben kiadott királyi jóváhagyás megismételve ezt az összeget megerősíti a hatvani uradalom birtokában, melyhez ekkor Hatvan városa, Dány, Boldog, Tura és Hévíz negyed része Monostor pusztával, Bag Szent György pusztával, Szent László Leged pusztával, hasonlóan Valkó Nyíregyház pusztával, Szecső Szent Király pusztá negyedével és Gyömrő pusztá felével, Hévíz középső részén 7 üres telek, Apc városa Derekfalva (sic!) pusztával – kivéve a Koháry részeket és a Roth kúriát –, Csány egyharmada, Hévíz Györk – kivéve az Eszterházy

5 Magyar Törvénytár 1657-1740 653. p.

6 Werbőczy István Hármaskönyve I. rész 133. czm

7 M OL P 429 IV E 2 Stahremberg iratok és Töredékek 10-11. és 14. fol.

8 MOL P 429 IV E 2 Stahremberg iratok és Töredékek 10-11. és 14. fol

9 MOL P 429-IV E 2 1719. márc. 30.

részeket -Kelecsény pusztával és Usa puszta felével, Fancsal, Tothfalu, Bay és Selp puszták, Szántó fele része Győrfölde pusztával, Lőrinci, Gombos és Sááp puszta fele tartozott. Minden településére nézve megkapta a pallosjogot és az egyházi kegyúri jogot.¹⁰ Stahremberg mivel mindkét fiát túlélte, így 1743. szeptember 15-én kelt végrendeletében unokáit (Ferenc fiának gyermekeit) teszi meg örökösének oly módon, hogy a felsőausztriai birtoktestet az elsőszülött fiág, Ottó Gundaker von Stahremberg öröklí. Az összes magyarországi uradalmat, úgymint Hatvant és Nagy Oroszit minden hozzátartozó részekkel egyetemben a két unoka, tehát Ottó Gundaker és Franz Joseph von Stahremberg közösen, egyenlő részben, azonos rendelkezési joggal kapják.¹¹ A végrendeletet 1745. július 9-én nyitják fel, de már a 30-as évek végén, 40-es évek elején is többen szállnak harcba a földrajzilag rendkívül jó helyen fekvő terület megszerzéséért. Szemet vetett rá Grassalkovics Antal is, aki ekkor már birtokos a környéken, hiszen övé Gödöllő egy része, Kakucs, Kerekegyháza, Csik-tarcsa, Kartal, Ecsér, Sido, Kerepes, Isaszeg, Soroksár stb. A debrői uradalom birtokába 1740-ben iktatják be, de Gyöngyös város közgyűlési jegyzőkönyveiben, már 1739 novemberétől, mint az uradalom tulajdonosa szerepl. Földrajzi szempontból tehát eddigi szerzéseire szervesen kapcsolódhatnának a hatvani uradalom falvai. Ugyanakkor igaz volt ez a herceg Eszterházy család bujái uradalmára is. Ő is szerette volna kibővíteni területeit, annál is inkább mert a hatvani uradalom néhány településének egy része a herceg tulajdonában volt. Kié legyen a birtok? A hercegé vagy a grófé? Grassalkovics kortársai közül soknak visszatetsző volt a személynek gyors hivatali karrierje, nagyarányú, s valljuk be olykor erőszakos birtokszerezése. Gróf Eszterházy József eképpen figyelmezteti, hogy a közvélemény szerint a hercegnek több joga lenne megvenni a birtoktestet, s nem mindenki nézi jó szemmel az ezirányú alkudozásait. *"Méltóságos Groff és Personalis Jó Uram! ! Személyéhez mindenkor tellyes egyenlőségét viseltetett veneratiomat amidőn több alkalmatosságokban Exellentiad tapasztalta nintsen kétségem azon okból, ezen írásom magára balitéletet nem vészen, mert úgy képezem, hogy az jó akarataknak és jó szándéknak igaz volta asimeritason fundal. Itt közönségesen beszéllik némellyek ugyanis álmélkodásbul, némellyek talán irigységbul is, többen rágalmozó szókkal is, hogy Exellentiad az Hatvani Dominiumnak megvétele iránt alkuban bocsjátkozni szándékoznék a holott az Méltóságos Eszterházy Herczeg már provie az iránt insinuátiot tett, mind azért, hogy Bujaki Dominiujának szomszédtségában vagyon mind pedig, hogy némelly helységeknek nagyobb részét úgyvis bírja ezeken felül vár is hozzája és így praeextraneis eő Herczegsége lesz közelebb hozzája, által láthatja Exellentiad ezen circumstantziák mi szöllást hozzanak magokkal, és ezeket ex offitio Boni Amici kívánom Exellentiadnak tudtára, amit tudom rosszra magyarázni nem fogja sőt inkább szives confidentiám fogja attentiora Exellentiadat kérleni, hogy akképpen az következhető ízetlenségeket alkalmatlanságokat és irigyeket eltávosttassa. Ezzel ajánlom tellyes veneratiomat és maradok Méltóságos Groff és Personalis Uramnak Exellentiadnak köteles szolgálja* G. Eszterházy József mp. Posony 22-a Julii 1746.¹²

Grassalkovich azonban nem az az ember akit érdekelne a szóbeszéd, vagy a kortársak rosszsallása. Ha kell, felhasználva személyes hatalmát és kapcsolatait – mindig keresztül viszi akaratát. A hatvani uradalom megszerzésének útjában azonban nem csak Eszterházy állt. 1742. május 17-én kelteződött az a levél, melyben báró Vécsey Ferenc 184.200 forintnyi összeget ajánl Stahremberg Gundaker Tamásnak, aki ezt elfogadva örökjogon a hatvani

10 MOL P 429 IV E 2 454-466 fol.

11 MOL P429 IV E Stahremberg iratok 7.

12 MOL P 429 Perek sub T No. 19.

uradalmat minden tartozékával, kiváltságával és haszonvételével a nevezett Vécsey bárónak átadta.¹³ Ez a megállapodás azonban – egyelőre nem tudni mi okból – 1742. szeptember 17-én eltöröltetett, s így nem volt akadálya annak, hogy 1746. július 16-án Grassalkovich Antal 200.000 rénes forintért a két unokától Otto Gundakertől és Ferenc Józseftől megvegye az uradalmat,¹⁴ mely Szent Lőrincz, Alag és Baj 1/8-ával kiegészítve ugyanazokból a településekből állt, mint amelyre Stahremberg 1729-ben királyi jóváhagyást nyert. 1747-ben vizsgálatot rendelnek el, arról, hogy kit illet valójában a birtok, s ekkor gróf Pálffy János a bemutatott szerződések értelmében Grassalkovichot nevezi meg Vécsey ellenében jogos tulajdonosnak.¹⁵

Az uradalom települései

Már az előzőekben is szó volt róla, hogy 1711. március 1-én a lakosság eskü alatt tett vallomásával megtörténik egy hatalmas biroktest összeírása. A Heves megyei közgyűlési jegyzőkönyv március 11-én jegyzi be Stahremberget, mint új birtokost, az összeírás tehát ezt a pillanatnyi állapotot rögzíti. Jóllehet ekkor a hatvani dominium már visszakerült a Kamarához, de az összeírás még mint a Salm hercegnek a Királyi Kamara tanácsosának okmányokkal is igazolt egykori tulajdonáról beszél. E szerint a hatvani uradalom Hatvan városából, 23 faluból – úgymint „Csán, Ecséd, Fancsal, Apcz, Lőrincz, Szánto, Jobbagy, Gede, Palotás-Hatvan, Héhalom, Tartsa, Versegh, Kökényes, Heréd, Aszód, Bagh, Héviz, Hévis Györk, Tura, Sz(ent) László, Valkó, Dán, Boldog és Sambok” – valamint az ezekhez kapcsolódó pusztákból – „Szap(Sáp), Varsany, Gombos, Pay és Nagy-Hatvan valamint a vár, a Bujákhoz tartozó Bér és Dengelegh, Szecső, Csóry és Surány, Nándor, Gyömörő(Gömörő) Alsó és Felső-Bokorral, Halap, Henyel, Sz(ent)-Tamás Káta, Kiskér, Debercsén, Ecsed, Sente, Kelecsény, Pétery, Teteny, Kis-Tarócz, Usa, Monostor és Sz(ent)-Király”¹⁶ állt. Ha térképre vetítjük ezt a birtoktestet, majd az 1729-es donáció által leírt hatvani uradalmat, jól látható, hogy elsősorban a Nógrád megyei településeket csatolták el a domíniumtól. A továbbiakban az egyes települések „történetét” vizsgálom Salm herceg birtoklásától egészen Grassalkovich földesuraságáig. A leírásban csak azok a városok, falvak és puszták szerepelnek, melyek az 1746-os vételkor az uradalomhoz tartoztak.¹⁷

Hatvan

1711-ben 200 jobbágytelket számolnak össze. Salm herceg, még a Rákóczi szabadságharc előtti időkben itt a városban kőből vendégfogadót építtet, mely 24 öl hosszúságú és 7 öl szélességű. Az épület középső része 11 öl hosszúságban emeletes. Alatta boltozott pince húzódik. Szintén van egy 12 öl hosszúságú pince a régi hídnál, s egy sörház a hídon túl. A

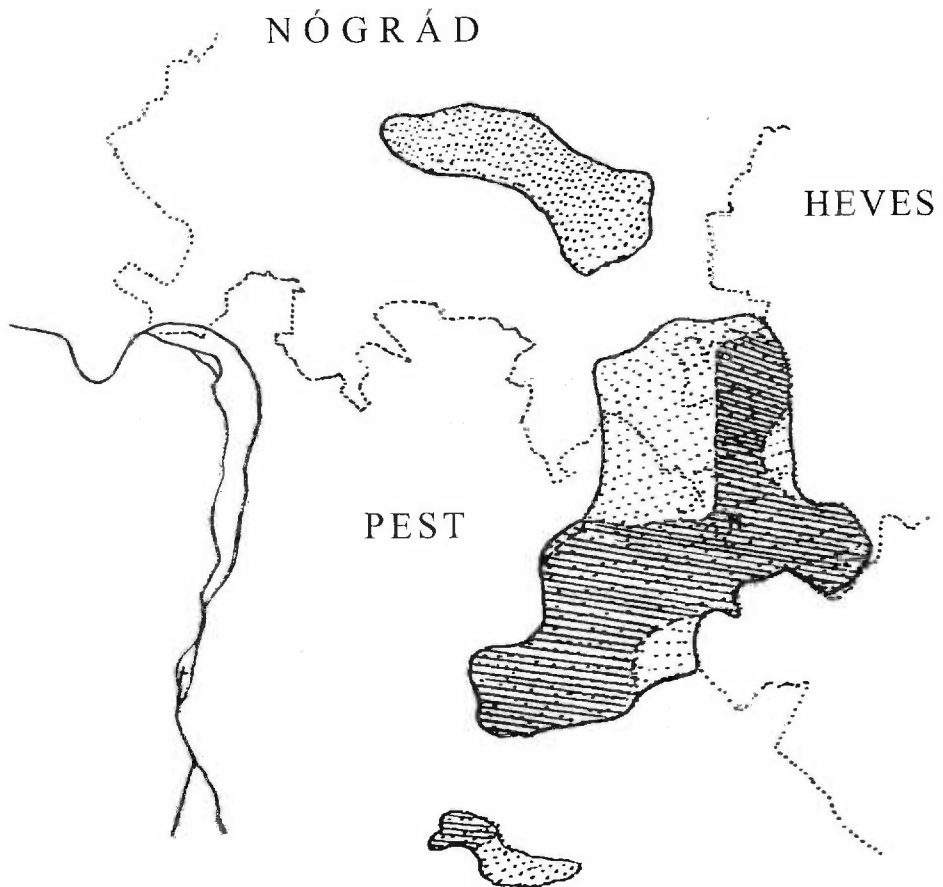
13 MOL P 429 15. doboz 63. köt. 1742. május 17.

14 MOL P 429-IV E 1 Fasc.3 No. 62 és Stahremberg iratok 12.

15 MOL P 429 Perek sub X No. 21

16 MOL P 429-IV E Fasc. I. No. 16.

17 A települések ismertetésénél a következő forrásokat használtam: 1711-re vonatkozólag MOL P 429 IV-E Fasc. I No. 16. 1715-ös adatokhoz WELLMANN Imre 1967, 1720-as adatok részben ugyancsak WELLMANN Imre 1967 illetve a Heves megyei településeknél HML IV-7/a 1. doboz míg az 1730-as adatok lelőhelye MOL P 429 IV-E Fasc. I No. 30. A továbbiakban az adatok felsorolásánál a lelőhelyet külön már nem jelzem.

Az uradalom területe az 1711-es összeírás alapján

Az 1746-os adás-vétel szerinti terület

H: Hatvan

I. térkép: A hatvani uradalom kiterjedése az 1711. évi összeírás és az 1746. évi adás-vételi szerződés alapján.

kocsmá a sörházzal együtt évi 400, a harmincados ház és a vámház 700, a mészárszék 100 forintot fizet. Van szántóföldje, rétje, legelője és jó szőlőhegye, melynek egy része megművelt, a másik része műveletlen. A városhoz öt pusztá tartozik: Gombos, Sáp, Varsány, Paj és Nagy-Hatvan.

Gombos és Varsány pusztákat 1711-ben Osztroloczky János „tartotta hatalmában”. Paj és Nagy-Hatvan mielőtt az uradalomhoz került volna a Darvas család és Rada János birtokában volt.

Az 1720. évi országos összeírás szerint 141 családfő lakik a városban. A 672 és 3/4 pozsonyi mérő nagyságú vetésterületet két nyomásra művelik. Van a településnek 311 és fél kaszás rétje és 380 kapás nagyságú szőleje. A legelő 100 birka legeltetésére elegendő. A Zagyván lévő kétkerekű malom évi 54 cubulus kétszeres őrlésére alkalmas. 1730-ban 18 egész, 84 fél és 23 negyed telkes jobbágy él a településen. A szántóföld nagysága 848 pozsonyi mérő, a rét 478 kaszálónyi, a szőlő pedig 469 kapás területű. 146 lovat, 190 ökröt és 124 tehenet tartanak. A földesúrnak évente kb. 2370 forintot fizetnek, mégpedig a következőképpen: az évi census 200 ft, a sörháztól befolyik 500 ft. A vendégfogadó és a mészárszék bére 425 ft, a kimért bor árából az uradalom beszed 400 ft-ot, a vámból 150 ft-ot. A kilencedet a lakosság 350 ft-on válthatja meg. A taxalisták 33 ft-ot fizetnek, az uradalmi malom utáni bevétel pedig 100 ft. A bujáki uradalommal „közösen” birtokolt részbirtokok után (Boldog, Tura, Héviz, Bag, Szent László, Valkó, Szecső és Gyömrő) 212 ft folyik a kasszába. (Lásd 2. térkép)

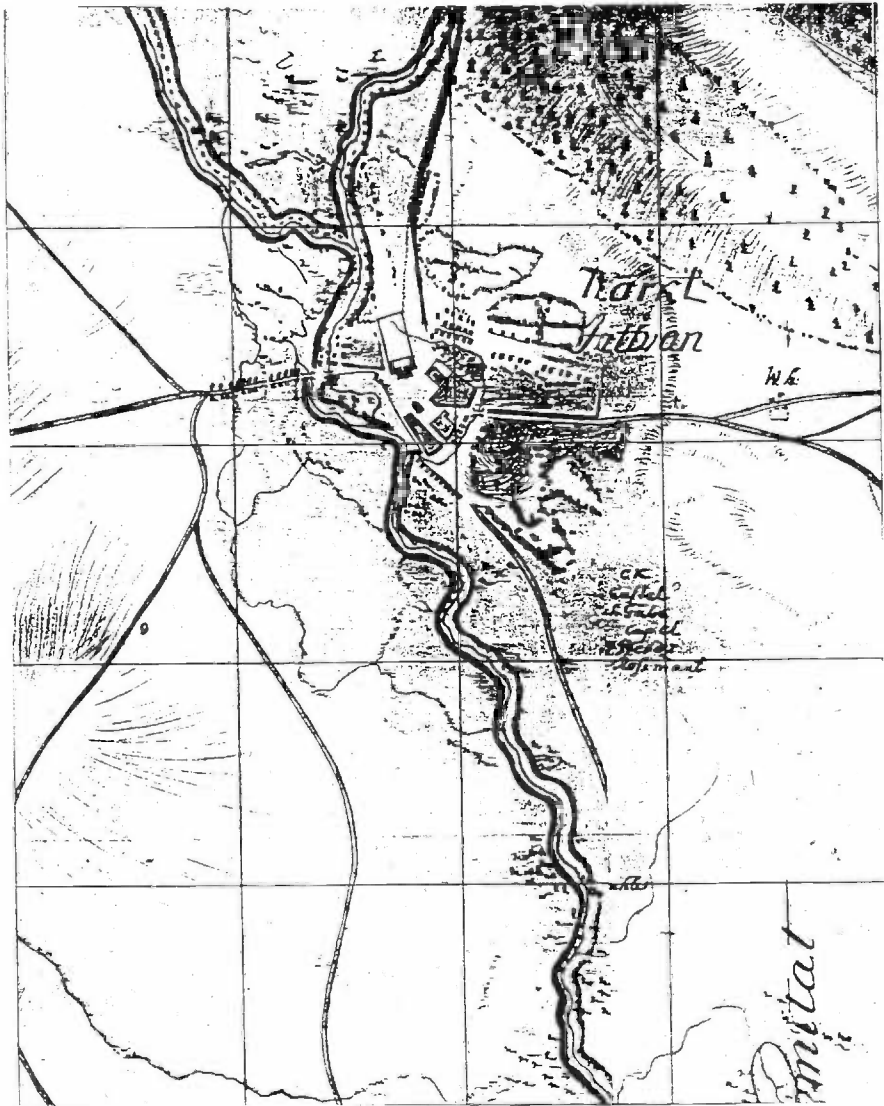
Csány

Csánynak mind szélessége, mind hosszúsága 1-1 mérföld. 1711-ben 50 sessiója van. A lakosság földesurának kilenceddel adózik, census és árenda gyanánt 40 forintot fizet. Van kocsmája és malma, legelőben és erdőben bővelkedik. Lakosai mind katolikusok. Temploma kőből épült. 1720-ban a családfők száma 34. Vetésterülete 329 és fél pozsonyi mérő, rétének nagysága 118 kaszás. 1730-ban 9 egész telkes, 5 féltelkes és 4 negyed telkes jobbágyot találunk a faluban. A szántóföld nagyságát ekkor 227 pozsonyi mérőben, réjtét 102 kaszásban állapítják meg. Összeírnak 20 lovat, 34 ökröt és 39 tehenet. A faluban lévő kocsmá és mészárszék évi árendája 36 ft. (Lásd 3. térkép)

Fancsal

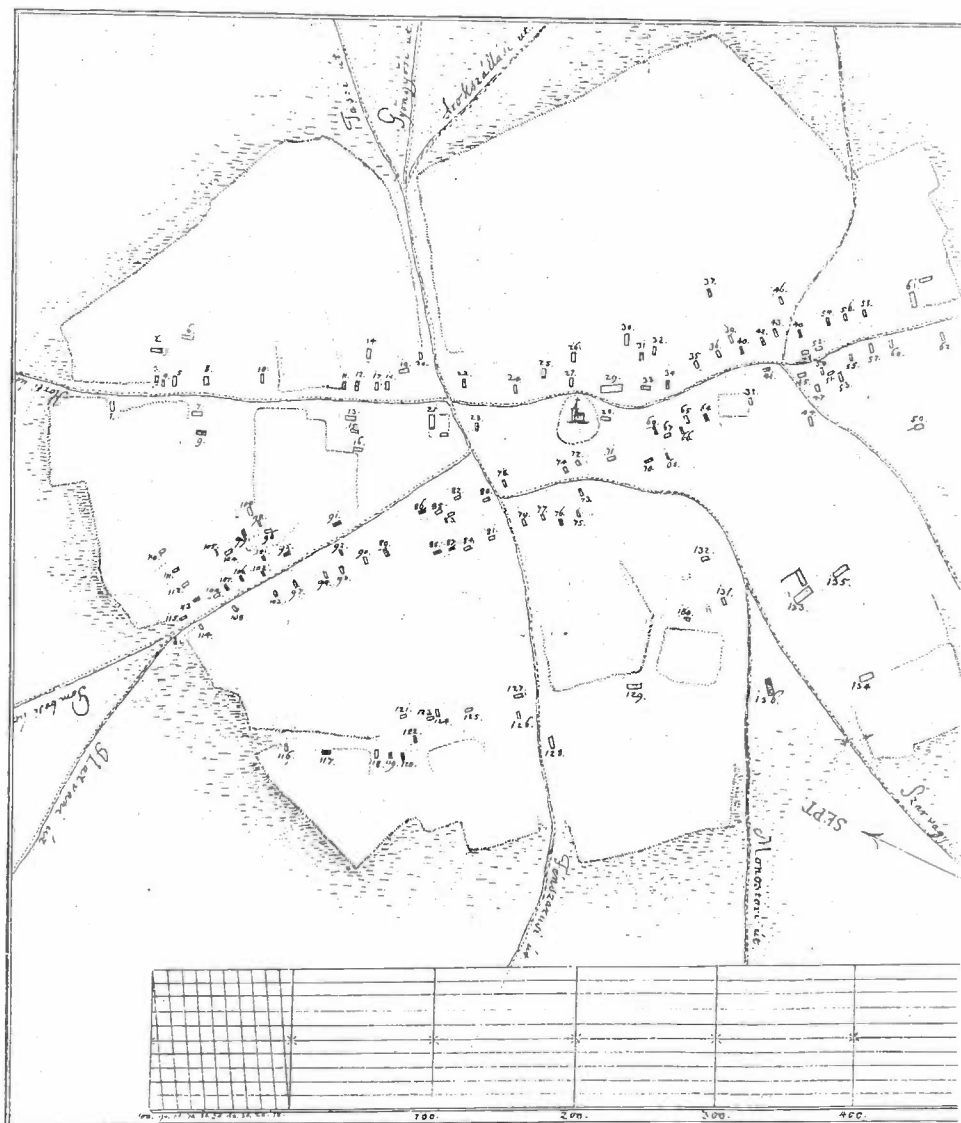
Egy mérföldre Hatvantól, a hegyek között fekszik. Minden oldalról bozót veszi körül. Lakosai katolikusok. Kőből épült temploma Apc filiája. 1711-ben 23 egész jobbágytelket vallottak, melyből a Szalay família 16-ot, Géczy Zsigmond 8-at mondhatott magáénak. Almássy Ferenc 4-et bírt zálogban.¹⁸ (Lásd 4. térkép)

18 A magasabb szám a fél és negyedtelkek arányából adódik.

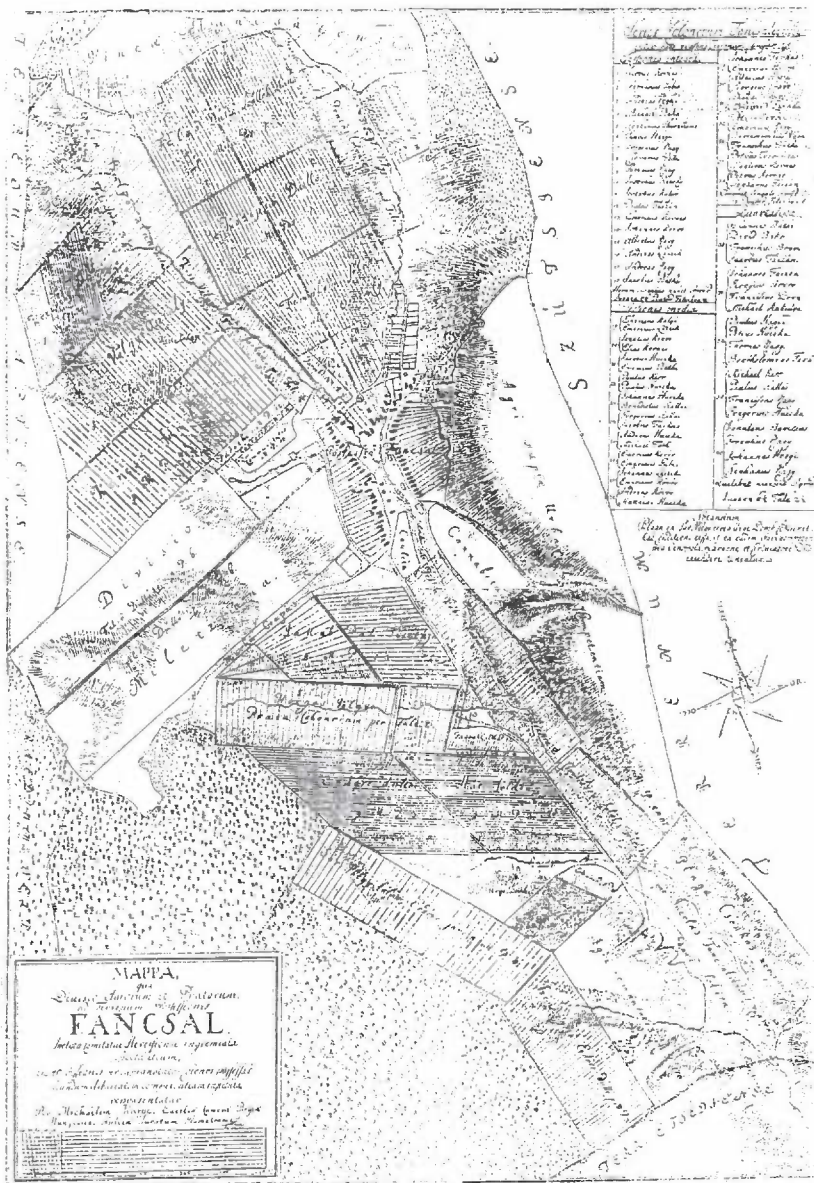

2. térkép: Hatvan 1783–84-ben.

(Az I. katonai felmérés térképét Wiener és Bosch készítette. A III. katonai felmérés alapján tanszpolálta és rekonstruálta 1989-ben Huszár Éva – Heves Megyei Levéltár)

3. térkép Csány belterülete a 19. század elején
 (Gödöllői Királyi Kastélymúzeum térképei)

4. térkép Fancsal falu határának térképe a 19. század első felében.
 (Gödöllői Királyi Kastélymúzeum térképei)

Apc

A falu egy mérföldre Hatvantól, Heves megyében fekszik a Zagyva partján. Szépen művelt szőlőhegye van, erdeje azonban csak faizásra használható. Szántóföldje megfelelő, rétje és legelője is jó. A Zagyván egy köre járó malma működik. Korábban – a Koháry részeket kivéve – teljes egészében Salm hercegé volt, most több földesúr bírja:

Koháry István 4 népes valamint 8 és 1/4 elhagyott telket,

Roth Ádám 3 népes és 6 elhagyott,

Dévay Pál 3 nemesi és 7 jobbágytelket,

Kóbor Mátyás 3 népes és egy üres /totidem deserta/ telket,

Kürtesy Zsigmond 1 népes és 8 elhagyott,

Söttér János 3 népes,

Kiss János szintén 3 népes,

Thül Mátyás özvegye 3 népes és egy üres, valamint

Gyarmathy János 2 népes és szintén egy üres telket mondhat magáénak.

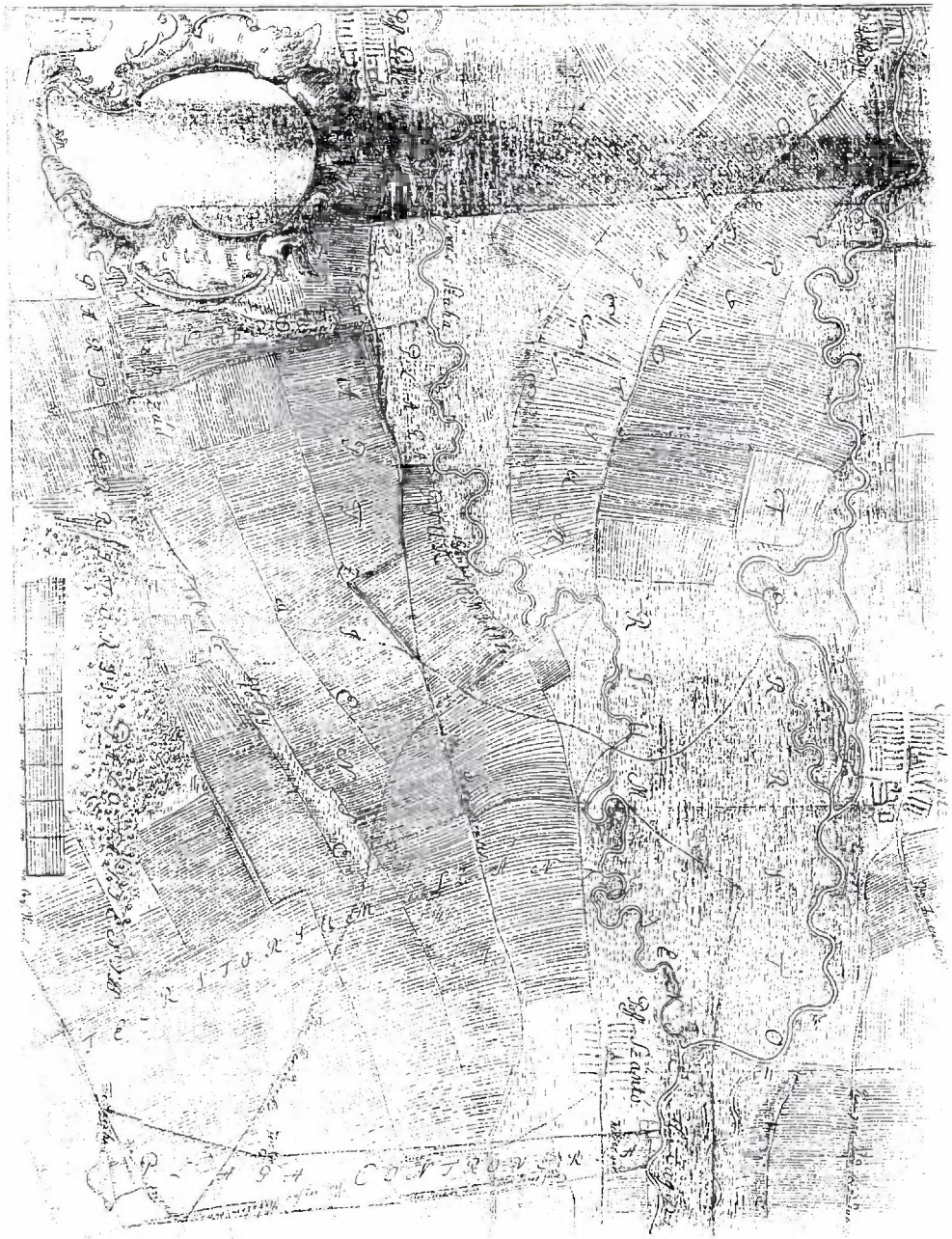
A kilencedből az egyes földesurakra eső rész igen változó. A kocsmát, a mézsárszéket és a malmot bérbé adják. A település lakosai katolikusok, van egy régi templomuk és parókiájuk. 1720-ban 25 összeírt családfőt találunk. Kétnyomásra művelt vetésterülete 128 pozsonyi mérőnyi. Rétje 36 kaszás nagyságú. Van 71 kapás régi és 18 kapás újteleptésű szőleje, melyek egy részét a dertefalviak és dányiak művelik. Erdeje elegendő, legelője pedig akkora, hogy lakosonként 4 öreg barom, és 8 juh ellátására alkalmas. A Zagyván lévő malom után 30 ft-ot fizetnek évente. Az 1730-as összeírás már városnak titulálja a települést, ahol Detrefalvával együtt 50 1/4 sessiót írnak össze, melyből az egész telkek száma 43, a féltelkeké 14 és van egy negyed telkes jobbágy is. E telk számból 9 egész és 8 fél jobbágytelek esik Detrefalvára. A kilencedért a heteddel és szőlődézs-mával egyetemben évi 200 ft-ot fizet a lakosság. A kocsmából és mézsárszékéből 60 ft folyik az uradalom kasszájába, censusként pedig minden sessió 1ft 50 kr-ral tartozik. (Lásd 5. térkép)

Lőrinci

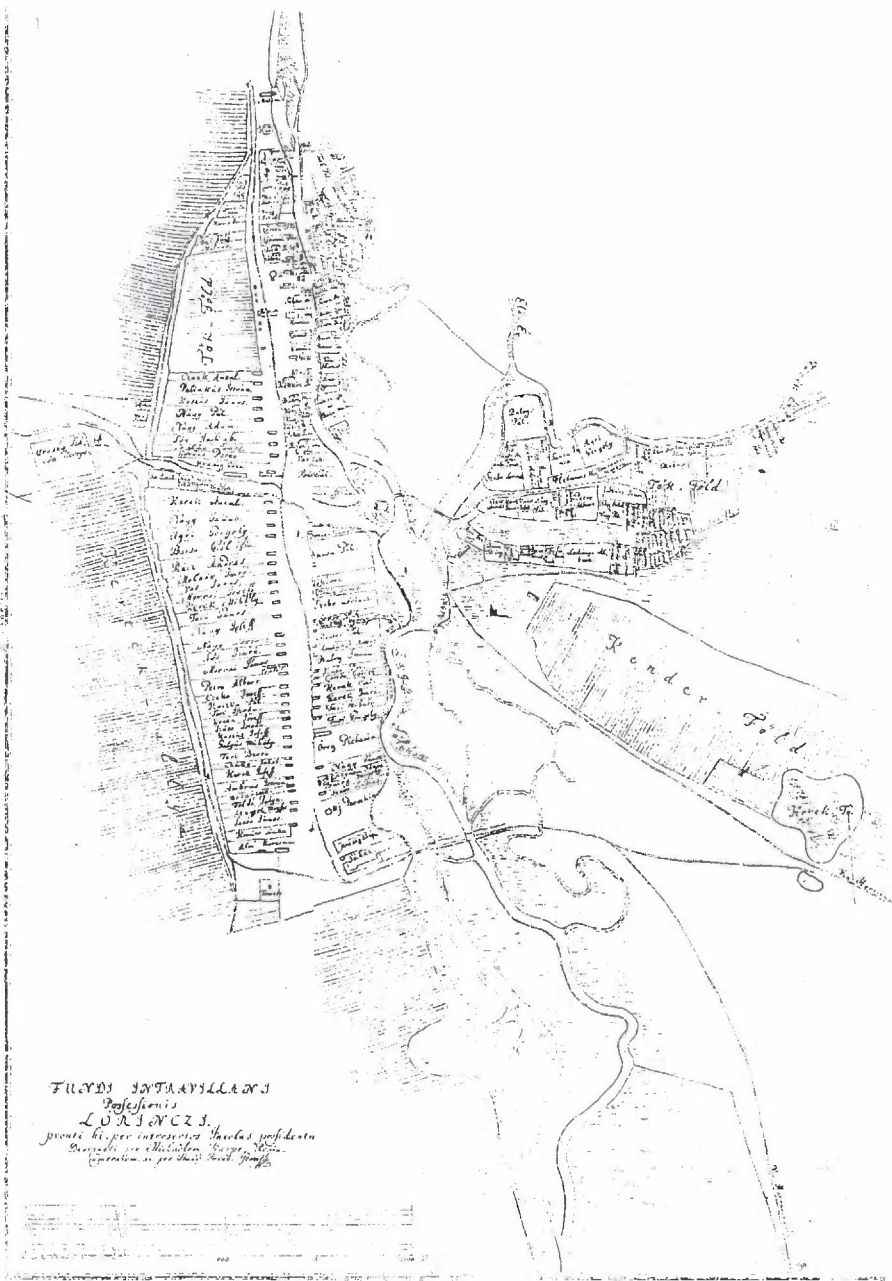
Egy mérföldre Hatvantól a Zagyva partján fekvő falu. A Rákóczi felkelés alatt rendkívüli pusztulást szenvedett. Bár Benkovich püspök által végrendeletileg a Váradai Káptalanra hagyatott, később a hatvani uradalomhoz csatolták és Salm herceg tulajdonába adták. Területe tágas, szántóföldje, rétje, legelője elegendő szőlőhegye pedig gyönyörű. A lakosok a kilenced, a robot és a census megváltásáért együttesen 150 forintot fizetnek. Az összeírás a jobbágytelkekről csak annyit közöl, hogy jelentéktelen számúak. A két köre járó malmot, a mézsárszéket és a kocsmát szerződés szerint évi 150 forintért bérlő a lakosság idősebb báró Sándor Gáspártól. Lakosai katolikusok, van templomuk és parókiájuk. 1730-ban 18 egész, 9 fél és 9 negyed telkes jobbágy él a faluban. Censusuk évi 100 ft, a kilencedért és a bordézsmaért szintén 100 ft-ot fizetnek. A sörházat, mely ekkor teljesen újonnan lett javítva a sörfőző bérlő évi 170 ft-ért, míg a mézsárszékétől és a kocsmától 35 ft folyik be. Így éves bevételé 405 ft. A falu határában két kőbánya működik. (Lásd 6. térkép)

Szántó

Nógrád megyében fekszik a Zagyva partján egy mérföldre Hatvan városától. A település

5. térkép Apc, Szántó, Gede és Jobbágyi határának térképe a 19. század elején
(Gödöllői Királyi Kastélymúzeum térképei)

6. Lőrinci beltelkeinek térképe a 19. század első felében.
(Gödöllői Királyi Kastélymúzeum térképei)

1/4-ét gróf Koháry István birtokolja. Ennek kivételével a hatvani uradalomhoz csatolták, és Salm hercegnek átadták. A jobbágytelkek száma ingadozó, hol több, hol kevesebb lakatlan belőle. A szántók, rétek és a legelő a lakosok részére elegendőek. A malmot az uradalom használja. Lakosai katolikusok, régi, elavult temploma van. 1730-ban a falu hatvani uradalomhoz tartozó felében 16 háztartásfőt számolnak össze, kik közül 7 egész, 6 fél és 3 negyed telekkel bír. A település másik fele a Koháry és a Roth család tulajdona.

Tarcsa

Nógrád megyében található, Hatvantól 1, Pesttől 6 mérföldre. Területe hosszában és széltében egy óra járásnyi. A kilenced megváltásáért az egész telkes jobbágyok évi 4 ft-ot, a zsellérek (inquilini) évi 2 ft-ot fizetnek. A falut 1702-ben csatolták az uradalomhoz. Előtte Hangácsy Zsigmond birtokolta, kivéve azt a 3 sessiót, melyeket Borsány Ferenc visszavásárolt. Lakosai katolikusok, s templomuk is van.

Usa (Uzsa):

1711-ben a tarcsai nemesek birtokolták. Jó földje van, rétje, mint legelő használatos.

Bag:

Egy mérföldre Hatvantól Pest megyében fekszik. Bár a hódoltság idején lakott hely volt, a felszabadító háborúban teljesen elpusztult. Az 1690-es évektől kezd újra benépesülni, de 1695-ben még csak fél portát írtak benne össze.¹⁹

Hévíz-Györk:

Jó egy mérföldre Hatvantól az aszódi országút mellett fekszik. A visszafoglaló háborúban pusztává lesz, s csak 1701-ben települ újra.²⁰

Hévíz

Pest megyében a Hatvanból Aszódra vezető út mentén fekszik. A falu fele Eszterházy tulajdona. Egyik negyede Forgách Simoné, a másik negyede a Pinnyei családé volt. Ezeket a részeket csatolták a hatvani uradalomhoz. Van egy száraz és egy vízi malma. Lakosai katolikusok. Fából épített templomuk van.

Monostor:

Pusztá Pest megyében. Mindenkor a bujáki uradalomhoz tartozott. 1711-ben a hévízieké volt a haszonélvezet. Szántóföldjei, rétjei, legelői jók és elegendőek.

Tura:

Pest megyében egy mérföldre Hatvantól található. Kezdetben a bujáki uradalom része volt, de 1711-re már a hatvanihoz csatoltatott. Földesurai – Salm herceg előtt- Eszterházy, Forgách és a Pinnyei família. Kezdetben a lakosság a kilencedet 100 Ft-on váltotta meg. A

19 GALGÓCZY Károly 1877 és WELLMANN Imre 1967 166.p.

20 WELLMANN Imre 1967 220.p.

„lázas” (a Rákóczi szabadságharc) utáni időkben azonban természetben fizettek: 240 mérő kétszerest, 35 és fél mérő árpát, 4 mérő zabot és 13 és fél mérő kölest. Földje, rétje, legelője és erdeje jó. Van kocsmája és vendégfogadója, egy száraz és egy vízimalma. Lakosai katolikusok, kiknek temploma kőből épült.

Szent László

Pest megyében található négy magyar mérföldre Pesttől. 1702-ben a bujáki uradalomtól a hatvanihoz csatolták. A kilenced megváltásáért régebben 100 ft-ot fizettek. Két malma van. Az egyiket vízzel, a másikat lóval vagy ökörral hajtották. Lakosai katolikusok, kiknek kőtemplomától nem messze, egy fából ácsolt harangtorony áll.

Valkó

Pest megyében, 4 mérföldre Pesttől a hegyek között, a hatvani országút mellett fekszik. 56 lakott jobbágytelke van. Szőlőhegye 400 kapás nagyságú. A kocma és a mészárszék évi bérének egyik felét Szt. György, másik felét Szt. Mihály napkor fizették. A falu egykor a bujáki uradalmat illette, de 1711-ben már a hatvani tartozéka volt. Lakosai katolikusok.

Szecső

Pest megyében, a síkságon, bozóttal körülvéve fekszik, 5 mérföldre Pesttől, 3-ra Hatvantól. Egyik fele Eszterházyé, a másik fele Forgáché és a Pinnyei családé volt, s a bujáki uradalom részét képezte, ahonnan „a hatvanihoz csatoltatott és Salm hercegnek átadatott”. A kilencedért meghatározott összeget, 120 ft-ot fizetett a lakosság, melynek száma igen változó, hol több, hol kevesebb. Jó szőlőhegye van. Mivel a szántóföld önmagában kevés, ezért Szent Tamás Káta pusztát árendálják.

Dány

Pest megyében a síkságon fekszik, 4 mérföldre Pesttől. A török elleni visszafoglaló, harcok során elpusztul, s csak az 1690-es években kezd újra benépesülni. 1695-ben I 1/4 portával bírt.²¹

Szent Király

Pusztá Pest megyében, egy óra járásnyira Isaszegtől. Rétje 25 szekérenyi szénát ad, erdejében hatalmas tölgyfák nőnek. Emberemlékezet óta a bujáki uradalomhoz tartozott.

Boldog

Pest megyei település Hatvan mellett. 1689-ig pusztán hevert, s csak akkor népesült újra.²² (Lásd 7. térkép)

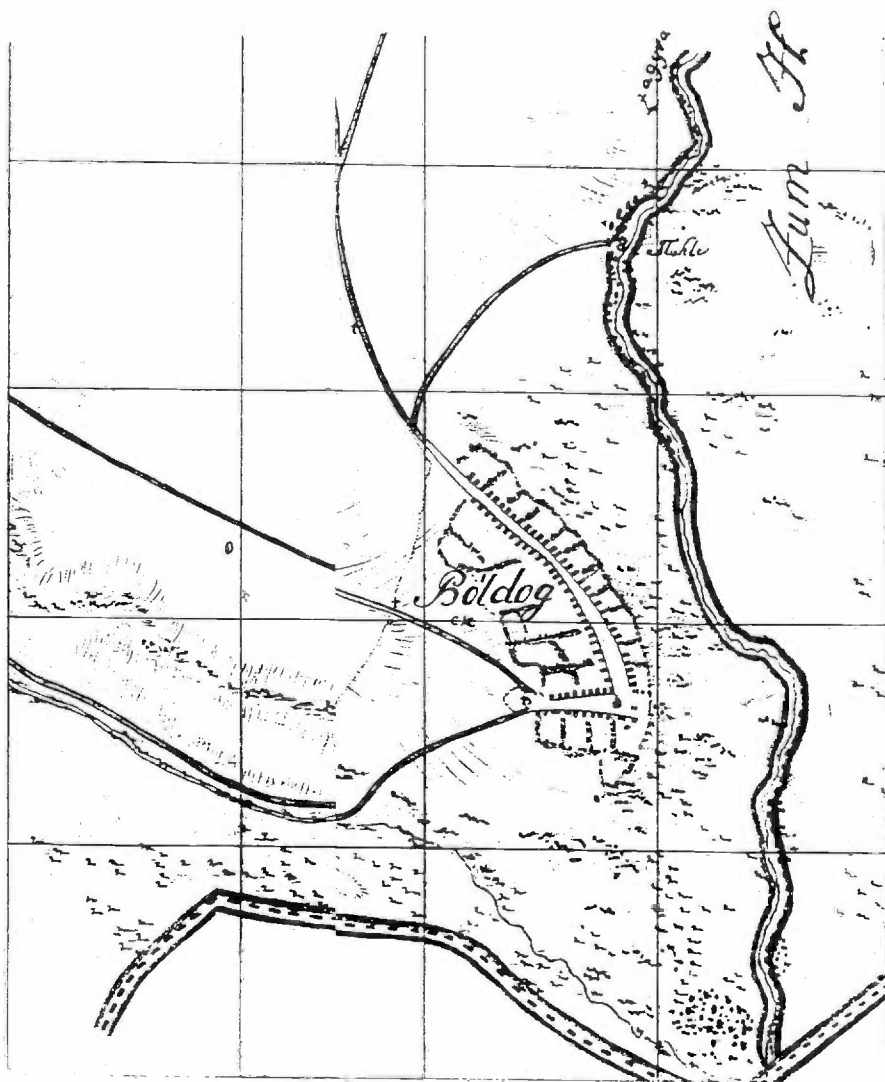
Gömörő

Pest megyében a Kőrösre vezető úton, 3 mérföldre Pesttől egy völgyben fekszik. A falu egyik felét Eszterházy István, egynegyedét a Fáy család, másik negyedét Horváth András özvegye,

21 GALGÓCZY Károly 1877 és WELLMANN Imre 1967 172.p.

22 WELLMANN Imre 1967 226.p.

Kállay Zsuzsanna, az egykori Kállay Ferenc húga birtokolja. 40 sessiót számláltak össze. Eszterházy a kilenced váltásául 30 ft-ot szedett, melynek egyik felét Szt. György napig, a másik

7. térkép Boldog falu I. Katonai felvétele 1783-ban. Készítője Wiener.
(Transzplaltálta és rekonstruálta 1989 Huszár Éva – Heves megyei Levéltár)

felét Szt. Mihály napig kellett megfizetni. Van jó szántóföldje, rétje és legelője. A kocsmá és a mészárszék a jobbágyok „tulajdona”. A lakosok kálvinisták. Kőből épült imaházuk van a faluban.

Az uradalom a Stahrembergiek idején ha nem is látványosan, de folyamatosan fejlődik. Az elhagyott területekre új lakosok települnek. Az irtásföldek feltörésével nő a vetésterület nagysága, s az 1710-es évek végén jelentős szőlőtelepítés figyelhető meg. Az 1730-as összeírás szerint az uradalom éves bevétele 3814 ft körül mozgott, mely a következőképpen oszlott meg:

– census	583 ft 50 kr
– taxa:(Hatvanban)	33 ft
– sörház-árenda:	670 ft
– kocsmá és mészárszék:	606 ft
– vendégfogadó (és mészárszék):	425 ft
– malombér:	100 ft
– 9-ed megváltás:	870 ft
– vám:	150 ft
– pusztá-árenda:	376 ft 50 kr ²³

A szántó, a rét és a szőlőterület, valamint az állatállomány nagyságát a táblázat mutatja. (Az összeírás csak az alábbiakban felsorolt településeket tüntette fel részletesen.)

Település	Szántó Pos. mérő	Rét kaszáló	Szőlő kapás	Ló db	Ökör db	Tehén db
Hatvan	848	478	469	146	190	124
Csány	227	102	-	20	34	39
Fancsal	120	62	166	34	88	51
Apc	336	185	240	24	88	63
Szántó (fele)	122	29	-	13	27	21
Lőrinci	308	169	117	47	92	50
H.Györk	703	326	178	75	166	95

Az uradalom a Grassalkovichok idején

Körülbelül ilyen nagyságú az uradalom akkor is, amikor 1746. július 10-én megszületik a megállapodás arról a 200 ezer forintos értékről, amelyen Otto Gundacerus Comes a Stahremberg és Franciscus Josephus Comes a Stahremberg a birtokot hajlandó eladni, s mely Hatvan városát, Lőrinci, Fancsal és Dány falut teljes egészében, Apc háromnegyedét Detrefalva pusztával együtt, Szántó felét Győrfelede pusztával, Csány és Hévíz-Györk harmadát – kivéve az 5 Eszterházy fundust – Boldog, Tura, Szecső, Szent László, Valkó és Hévíz negyedét, Gyömrő 1/8-át, valamint Szent Lőrinc, Alag, Baj, Tótfalu, Selp, Gombos és Kelecsény pusztákat teljes egészében, Uza felét, s végezetül Szent Király, Tápio Szt. György, Nyiregyháza, Monostor és Liget puszták negyedét foglalja magában.²⁴Az egyezség végül is létrejön, s egy 1748. július 16-i keltezésű

23 MOL P 429 IV-E 1. Fasc. 1. No. 30

24 MOL P 429 IV-E 1. Fasc. 3. No. 70.

levél konstatálja birtokbaadás tényét.²⁵ Grassalkovich hatalmas erővel lát az uradalom fejlesztéséhez. 1750-ben megveszi 1000 ft-ért az Újfalusyak, majd 1770-ben 3000-ért a Kubinyiak apci részét.²⁶ Birtokain jelentős építkezésekbe kezd. 1754-ben 16000 ft-ért Hatvanban, 1766-ban 4000 ft-ért Dányban épít templomot. 1768-ban 3000 ft-on felújíttatja az apci templomot és tornyot építtet rá.²⁷ 1754–57 között felépül a hatvani „kastély” fő homlokzata id. Mayerhoffer András tervei alapján, mely egyes kutatók véleménye szerint nem is annyira reprezentációs, hanem sokkal inkább ipari célokra épült, s helyet adhatott az első posztóképző üzemnek.²⁸ Gazdasági építkezései is igen jelentősek.

Hatvanban az 1760-as évek elején a templom mellett egy különálló épületben posztómanufaktúrát hoz létre, melyre 1769-ben kap királyi privilégiumot.²⁹ Ehhez kelmestőházzal épül, és az egykori árvalázat a posztómunkás segédeknek adják át. Megépítteti a gombosi majort lovardával, magtárakkal, juhakollal és tehénistállóval. Szigorúan elrendeli, hogy *"az Uraság Ménesitül és Gulyájátul minden idegenek, úgy a Tisztek lovai vagy marhái is absolute tiltatnak. Kivált a Ménesre különös vigyázással legyen, hogy fogyást ne szenvedjen. ... A Svajczerában mindenkor 120 fejős tehén legyen: Ha valamely megdöglik vagy meddön marad, kikelettel mingyárt más álléttassék helében...Svajcyerrel Új esztendő nap után mingyárt számot vessen. Aki minden tehéntül 16 icze olvasztott vaját ad, és a sajtért harmad fél forintot fizet."*³⁰ Működik a városban sörfőző és 6 üstös pálinkafőző. Építtet dologházat és boltot, kocsmát és raktárt, malmot és hidakat. Vendégfogadót emeltet nemcsak Hatvanban, hanem Csányban, Apcon, Hévizgyörkön és Bagon. Kocsmaház szinte minden településen van.³¹ 1768-ban egyezséget köt a jászfényszaru tanáccsal a Zagyva szabályozásáról, mert *"az Hatvani Méltóságos Uradalom részéről csakugyan Hatvan Mezővására és Boldog helysége úgy nemkülömben ezen Jász-fényszaru Helysége határaitban különösen a Kaszálló Réteken a Zagyva vizének tekervényes folyása, (tetemes károkat tegyen) annyival inkább, hogy sok helyen annak semmi árka nem lévén ...Iszappal csaknem egészen betelve s haszon vehetetlen Náddal és Gyikénnyel benyöve lévén...folyásában felakadván Rétyeinket elboríttya, és sok helyeken magát megfészkelvén posványos Tőállásokat és haszonvehetetlen zsombékos helyeket csinál, mellyekben a víz megbűszködven nem csak Barmainknak de sótt Lakossainknak is könnyen veszedelmet...okozhat. ... A Hatvani Uradalom ... az Hatvani Határban már nem csak munkában vette, de nagy részben a Zagyva jövődöbéli folyásának újj Árkát az úgy nevezett Pruediális Brinczu Rétyin keresztül egész a Fényszarusi határig már kiis ásatta."*³² A másik oldalról, – a fényszarusiak részéről – azonban nehezen ment a munka, hiszen az új mederrel Boldog helység alatt igen nagy területet veszítettek.³³ A határviták elsimítása és a munka folytatása csak a herceg, II. Antal idején történik meg. Hatvan és Boldog között, szinte egyenes vonalban vezették a Zagyva vizét, hogy minél nagyobb vetésterületet nyerjenek.

A jobbágyi szolgáltatások fajtájáról, a lakosság által művelt földterület nagyságáról a Mária Terézia -féle úrbérrendezés előtti összeírásokból tudunk. A jobbágyi vallomásokból

25 MOL P 429 IV-E 2. 15. doboz 63. köt.

26 MOL P 429 IV-E 1. Fasc. 3 No. 83. és IV-E 2 15. doboz 63. köt.

27 MOL P 429 2. dob. II. A.1.

28 CSIFFÁRY Gergely 1996 228. p., valamint D. MEZEI Alice - HARIS Andrea 1991

29 CSIFFÁRY Gergely 1996 228.p.

30 MOL P 429 IV-H 16. dob. Hatvani uradalom. Tisztí instrukciók 1771

31 MOJZER Miklós 1984 79-80. p.

32 MOL P 429 IV-E 1

33 A boldogi és fényszarusi földek között a Zagyva volt a határvonal.

1. fotó: A nagygombosi magtár épülete az 1930-as években. Fotó: Bojár Sándor
Hatvani Lajos Múzeum Fotógyűjtemény

kítűnik a pénzbeli járandóság összege és fajtája, az egy lakosra jutó szántóföld és rét nagysága, az évi robot mennyisége. E szerint például a bagiak fizetnek censust, egész telkenként 6 ft-ot, szőlőtaxát 40 ft-ot, culinárét 30 ft-ot, malomárendát 12 ft-ot és rét-árendát 80 ft-ot, azaz összesen kb. 360 ft-ot, míg a hévízgyörkiek 600 ft-ot – Tótfalu puszta árendájával együtt –, a dányiak pedig 454 ft-ot. A majorsági földön végzett szántás, vetés és aratás kb. 24 nap robotot jelent a bagiaknak, 11 napot a dányiaknak és 15 napot a hévízgyörkieknek. A robot sorából azonban kivette a szőlőművelést, mert mint Mátis Ferenc hatvani tiszttartójának szánt instrukciójában írja: *"Az Hatvani és Abezi(sic!) Szőlő kapálás, meczés és döntés vagyis homolítás már egészen kész pénzen tétetik, mivel tapasztaltam nagy károssal mennyire pusztított robotos munkával az Hatvani szőlő, akartva ki vágattatván általok az fiatal szőlő tövek. Hanem egyéb munkájára úgy mint karóverésre annak ki szedésire, szőlő kötözésre, hegy törésre és gyomlásra a jobbágyok concurrálnak."*³⁴ Minden település tartozik 200 öl fa vágásával részben a hatvani, részben a dányi téglaházhoz. Szállítanak sót, és épületfát Szolnokról, mesterembereket Hatvanból Gödöllőre vagy vissza. Mindhárom helységben kétvetőre művelik a földet, de ennek nagysága a szántó

34 MOL P 429 IV-H 16. dob. Hatvani uradalom. Tiszti instrukciók 1771

2. fotó: A nagygombosi majorság „sajvazeriájának” bejárata. Fotó: Bojár Sándor
Hatvani Lajos Múzeum Fotógyűjtemény

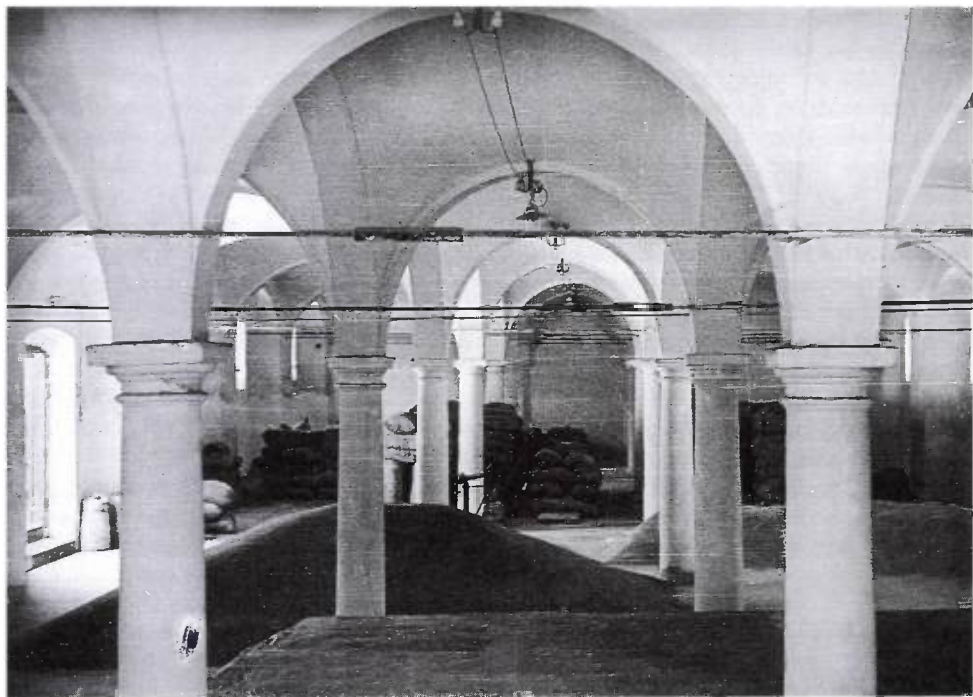
minőségétől függ. Az uradalom szinte mindenben önellátó. Maga termeli az árpát, a zabot és a komlót a hatvani sörház ellátására.

„A sörház szükségire minden esztendőben 1400 Pos. mérő jó Árpát és 500 mérő Rozsot az nyomtatáskor mingyárt resignállyon a sörfőzőnek. A ki 40 (javítva!) killa Árpából 60 (vagy 50 a javítás miatt nem egyértelmű!) Ako sört, 4 killa Rozsbul penigh 1 Akó Pálinkát tartozván ki állítani. ... A komlós kert jövő kikelettel a Hatvani gyömolcsös kertnek végire rendeltetik s azonnal ki ültettetik, De a még az teremhet, excolaltassék addig a Bagi komlós kert. De mivel az elégtelen az Hatvani sör ház szükségire, tehát... vad komlót szedettessen a jobbgyokkal és vegyetes (!) komlóval főzetessék a sör.”³⁵

Hatalmas erdősegei mind az építkezésekhez, mind a gazdaság ellátására elegendő fát biztosítanak. „Sör Ház szükségire kívántatik Esztendőnkint cir. 100 öll fa. Téglá kemenczéhez amíg az épületek tartanak cir. 300 öll. Az Vár és Tisztek szükségire, s Deputátumokra 100 öll. Az Fabrikához cir. 120 öll. És így minden Ősszel szükséges vágattatni 620 öll fát. De ezt egyedül düllt fából és aki Makot nem terem, úgy mint Gyertyán és Nyárfából vágattassa ki, aki az Bagi Erdőből kivált ki telik. Mert a Gombosi Selpi Lőrinczi, Abczy, Fancsali és H. Gyurki fiatal Tölgyös Erdőket szükséges conserválni.”³⁶ 1801-ben az uradalmi erők

35 MOL P 429 IV-H 16. dob. Hatvani uradalom. Tiszti instrukciók 1771

36 MOL P 429 IV-H 16. dob. Hatvani uradalom. Tiszti instrukciók 1771

3. fotó: A nagybombsói magtár belseje az 1930-as években. Fotó: Bojár Sándor
Hatvany Lajos Múzeum Fotógyűjtemény

nagysága összesen 3.366.530 n.öl, melyből 721.054 n.öl az apci, 902.540 n.öl a fanciesali, 360.873 n.öl a gombosi és 661.009 n.öl a lőrinci határban található. Grassalkovich I. Antal uradalmaiban mindenkinek pontosan kiszabott feladata volt. Az 1771 október 1-i instructio szerint a tiszttartó feladata a hatvani jószág (birtok) administratiója. A pénzbeli jövedelmekért a számtartó, míg a gabonáért, s egyéb naturálékért a kasznár felelt. Mindegyikük, de különösen a számtartó köteles volt havonként kivonatot készíteni a bevételekről és kiadásokról, melyet a tiszttartó leellenőrzött és jóváhagyott, majd az uraságnak megküldött. A tiszttartó mentesül *“a föllyeb irtt Számadásoktul azon okbulis, hogy mind Oeconomiaiura, mind az Marhákra, mind az Határookra, mind pedig a Szegénység közöt való igasságnak ki szolgáltatására amnyival alkalmasabban érkezhessen. Azért kötelessége lészen a szokot számtást, vetést, aratást, kaszálást és szőlő kapálást annak idejében meg tétetni az Jobbágyokkal és a terméseket bé hordatni.”*³⁷ Az ispánok minden szombaton Hatvanban megjelentek, ahol a tiszttartó a számtartóval és a kaszárral egyetemben meghallgatta beszámolójukat, s kiadta a következő heti rendeleteket, melyeket szigorúan írásba foglaltak. A földesúr jól tudja, hogy a jobbágy érdekeit a termelésben ugyanúgy szem előtt kell tartania,

37 MOL P 429 IV-H 16. dob. Hatvani uradalom. Tiszti instrukciók 1771.

mint a sajátját, mert ha a jobbágy károsodik, kára lesz neki is. Elrendeli tehát:, hogy a tisztartó *"a mindenféle Dézsmálásnak szokot ideit observálja, hogy annak hallasztásával mind az Uraság, mind a Szegénység ne károsogyék. Hazánk törvényye tartya, hogy az mindenféle Gabona Dézsmálás Sz. István királ napig termináltassék. Nagy animadversió (fenyítés) alatt azért parancsoltatik, hogy a Tisztartó insinuatíóját (értesítését) se várja a Jobbágyoknak, hanem inkább maga sürgesse eőket, hogy az aratást, hamarább végezzék, s annak végzésit azonnal jelentsék, hogy a Dézsmálás acceleraltassék. Egyébaránt, ha a későbbi Dézsmálással a Szegénység s a szerint az Uraságis Károsodik arrul felelni és a Kárt meg térteni tartozik."*³⁸ Grassalkovich I. Antal minden domíniumának „személyre szóló” instructiókat ad. Nagyon átgondoltan és részletesen írja le a feladatokat, sokszor saját kezűleg kiegészítve, részletezve a már megfogalmazott rendelkezéseket. Minden ésszerűen, pontosan, gördülékenyen működik, s úgy, hogy a lehető legnagyobb haszon származzék belőle. Amikor 1771 december 1-én meghal egy jól felszerelt uradalom fiára, akit ekképp int: *"Ne gondolkodgyék több Residentiákrul s ne terhelye a Dominiumit több Épületekkel: Ugy lévén már mindenike provideálva és Mobiliákkal instruálva, hogy mindenikében egész Udvarával böcsülletesen subsistálhat."*³⁹ 1771. január 15-én kelt végakaratóban a következőképpen rendelkezik birtokairól: *"Familiámnak jövendőbéli conservatiójára s ékességire nézve Gedöllői, Hatvani és Döbrői Dominiumokbul Fő Majorátust, Bajaibul penig és Komjáthibul Kedves Feleségem Testamentuma szerint is Második Majorátust tehettem, s azokat több jószágimmal együtt Antal Fiamnak hagyom."* II. Antal, bár 1784-ben hercegi rangot kap korántsem az a törekvő, agilis nagy birtokszerző, mint az apja volt. Mostohaanyja halála után 1782-től átvette az összes birtok irányítását. Gazdálkodni azonban nem tudott, s a két majorátust egyre nagyobb és nagyobb kölcsönök terhelték. Amikor 1794-ben meghalt az uradalmak már az adósságokkal együtt öröklődtek fiára. III. Antal keveset törődött birtokaival, hiszen jószereivel Bécsben és Pozsonyban élt. 1795-ben kimutatást készítenek uradalmainak tisztikaráról, s azok fizetéséről. Eszerint a gödöllői és hatvani uradalom irányítói (a két birtok mindig együtt szerepel!):

1795. I. félév

Uradalmi intéző	Kovács Imre	800 ft
Számtartó	Csillag János	300 ft
Gödöllői kasznár	Török Ignác	200 ft
Pesti kasznár	Lenkovits János	200 ft
Kakucsi kasznár	Gyurics János	200 ft
Lőrinci kasznár	Malonyai Antal	150 ft
Hatvani vicekasznár	Vranovics Vince	100 ft
Gödöllői kulcsár	Zsaray György	100 ft
Gödöllői ispán	Hervalay János	100 ft
Isaszegi ispán	Marhold János	100 ft
Szódi ispán	Setéth Albert	100 ft
Kartali ispán	Tokaj József	100 ft
Soroksári ispán	Vokat (?)	100 ft
Örkényi ispán	Kiss Tamás	100 ft
Hatvani ispán	Pocsarovszky József	100 ft
Gombosi ispán	Cseko Albert	100 ft
A két írnok fizetése		50 ft
	Összesen:	3350 ft

38 MOL P 429 IV-H 16. dob. Hatvani uradalom. Tiszti instrukciók 1771.

39 MOL P 429 2. dob. II. A.1.

1795. II. félév

Uradalmi intéző	Kovács Imre	800 ft
Számtartó Gödöllőn	Csillag János	350 ft
Gödöllői kasznár	Török Ignác	200 ft
Hatvanban egyidőben számtartó és kasznár	Lenkovits János	250 ft
Kakucsi kasznár	Gyöngy József	200 ft
Pesti kasznár	Tokay József	150 ft
Lőrinci kasznár	Malonyai Antal	150 ft
Hatvani vicekasznár és gödöllői kulcsár	Zsaray György	100 ft
Gödöllői ispán	Hervalay János	100 ft
Isaszegi ispán	Marhold János	100 ft
Szódi ispán	Setéth Albert	100 ft
Gombossy (?)		100 ft
Örkényi ispán	Kiss Tamás	100 ft
Gombosi ispán	Dvoray György	100 ft
Hatvani ispán	Vranovics Vince	100 ft
Hatvani kulcsár	Cseko Albert	100 ft
A két írnok		100 ft
	Összesen:	3100 ft
Az összeírt uradalmi tisztek egész éves bére:		6450 ft volt.

Összehasonlításként álljon itt a példa, hogy az 1760-as évek végén e két uradalom személyzetének (mely több mint száz főt számlált) bére 11268 ft volt.⁴⁰

III. Antal 1796-ban a két domíniumot bére adja Gludovác Józsefnek és Horváth Zsigmondnak évi 100.000 ft-ért.⁴¹ Az adósságok azonban oly nagyok, hogy Grassalkovich csődbe megy. Uradalmainak zárgondnoka az 1820-as évek végén herceg Batthyány lett, aki jól irányítva a gazdaságot rangjához méltó életet biztosított számára. III. Antalnak gyermeke nem született, így 1841-ben történt halála után a Grassalkovich „birodalom” részeire hullott, s a leányág leszármazottai örökölték. A hatvani uradalmat gróf Forgách Antal kapta, aki 1851-ben báró Sina Györgynek adta tovább.

Méltóságos Gróf Úr Nagy Kegyű Uram!

E folyó évi Január 23. napján Posony város Tanácsa előtt történt meghatalmazásom következtében a Gedellő és Hatvani Uradalmak törvényes bevallására és átadására nézvest Január 31. napján estve leutazván, másnap azaz Február 1 napján Geréb Rudolf Úrral, mint Báró Sina György Úr teljhatalmú biztosával a Pest megyei törvényszék 1-ső osztályánál megjelenvén Méltóságod mint eladó, s Báró Sina György mint vevő között a Hatvani és Gödöllői uradalmaknak Hat millió 520 ezer pengő forintokért azaz 6,520,000 ft-ért történt örök eladási szerződést hitelesítés végett bemutattuk. ... A törvényes bevallások a megyei törvényszék előtt megtörténvén azonnal az Uradalmaknak a törvény szabta mód szerinti átadásába fogtam, s miután a Hatvani uradalomban az általam előre elkészített leltárok a tiszturak által átadattak

40 ZÁVODSZKY Levente 1931

41 „...in annua arendatia Sunma 100.000 fl, id est....”MOL P 429 IV C 2 e

... az összevegyült Tisztikar a Hatvani uradalom kebelében fekvő Helységek érdemes előjárói és jegyzői és számos szomszédok jelenlétében ...a kastély kulcsának általadásával az ezen uradalommal illető minden épületek, ingóságok és haszonélvezetek, a híd melletti táblán pedig egy hant földnek általadásával az érdekelt uradalomhoz tartozó minden földnek birtokába ... bevezettetett.⁴² ..., Báró Sina György a gödöllői és hatvani gabonaraktárakban található gabonát is megvette 20.000 ft-ért. A két uradalom iratait átadták Bartal János ügyésznek. Ezt követően aránylag gyorsan cserél gazdát a birtok. Gödöllő és Hatvan „útjai szétválnak”. A döntő fordulat 1867-ben következik be, amikor Deutsch Ignác pesti kereskedő vásárolja meg⁴³, s megkezdődik az uradalom második, egyben utolsó virágzása.

Irodalomjegyzék

CSIFFÁRY Gergely

1996 Manufaktúrák és céhen kívüli ipar Heves megyében Eger.

FÉNYES Elek

1841 Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. Pesten.

GALGÓCZY Károly

1877 Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monográfiája I-III. köt. Bp..

KÁLLAY István

1980 A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848 Bp.

D. MEZEI Alice – HARIS Andrea

1991 "Kastélyt" épített-e Grassalkovich (I) Antal Hatvanban ? (In: Műemlékvédelmi szemle 1. 9-15. p.)

MOIZER Miklós

1984 Az idősebb Grassalkovich Antal jegyzéke a birtokain végzett építkezéseiről (In: Művészettörténeti Értesítő 1984/1.-2.,3. sz. 78-81.p.)

1988 Kapossy János jegyzetei az egykori Grassalkovich levéltár elpusztult tervtáráról (In: Művészettörténeti Értesítő 1988/3-4. sz. 250-256.p.)

MTH

1988 Magyarország történeti helységnévtára, Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság (1773-1808) Szerk.: Szaszkoné Sin Aranka Bp.

SOÓS Imre

1973 Heves- és Külső-Szolnok megye 1772-1849. évi rovásadó összeírásai Eger.

1975 Heves megye községei 1867-ig Eger

SZEPES (Schütz) Béla

1940 Hatvan község története Sopron.

VARGA János

1952 A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században (In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Mo-on 1711-1790) Bp.

WELLMANN Imre

1933 A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása (In: Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 7.) Bp.

42 MOL P 429 IV-C 2 e A gödöllői és hatvani uradalom közös iratai

43 SOÓS Imre 1975 253. p.

1967 A paraszt nép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében (In: Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 3.) Bp.
ZÁVODSZKY Levente
1931 A Grassalkovich-ok (In: Turul 45. köt. 66-83.p.)

Edit B. Gál

Der besitzliche und verwaltungsgeschichtliche Entwurf der Hatvaner Domäne mit besonderer Rücksicht auf die Gutsherrschaft der Grassalkovichs

Die Dörfer der Hatvaner Domänen waren auf dem Gebiet der ehemaligen türkischen Besatzung, im Bezirk Pest, Nógrád und Heves. Nach den Befreiungskriegen kamen die nach Waffenrecht gewonnenen Gebiete unter die Aufsicht der königlichen Kammer. 1701 bekommt sie der Herzog Salm als Spende, später 1711 kauft sie Stahremberg Gundaker Tamás zu 150 000,- Forint. Die königlichen Approbation hat er erst 1729 bekommen. Seine Enkelkinder, Otto Gundaker und Franz Joseph von Stahremberg verkaufen 1746 dem königlichen Personalis Grassalkovich I. Antal die Hatvaner Domäne zu 200 000,- Forint. Die Siedlungen der Domäne sind zu dieser Zeit: die Stadt Hatvan, von den Dörfern Lőrinci, Fancsal, Dány (sie gehören der Domäne völlig) Apc (3/4) mit Detrefalva puszta, die Hälfte von Csány, Hévízgyörk (ausgenommen den Eszterházy-Fundus) Boldog, Tura, Szecső, Szt-László, Valkó Hévíz und Bag (1/4), Gyömrő (1/8). Außer diesen noch St-Lőrinc, Alag, Baj, Tótfalu, Selp, Gombos und Kelecsénypuszta, die Hälfte von Uza, 1 von Szt-Király, Tápió Szt-György, Nyíregyháza, Monostor, Ligetpuszta. Grassalkovich begann die Domänen zu entwickeln. Er läßt in fast allen Dörfern Kirchen, Gasthöfe, Kneipen bauen. Er gründete in Hatvan die Tuchmanufaktur, ließ in der Mitte der Stadt ein neues Bierhaus errichten und den Gomboser Meierhof aufbauen. Aus seinen Domänen in Gödöllő, Hatvan, in Debrő gründet er ein Majorat, das immer in der Hand des erstgeborenen Sohns bleibt. Sein Sohn und besonders sein Enkelkind sind nicht so strebsam, wie es der Großvater war, so bekommen das ganze Vermögen die Kreditgebenden. Nach dem Tod von Antal III, der keinen Sohn hatte, werden am 30.01.1851. die Hatvaner und Gödöllőer Domänen zu 6,520,000 Forint dem Freiherrn György Sina verkauft.

B. GÁL EDIT
Mátra Múzeum
H-3200 Gyöngyös
Kossuth u. 40.

Lőportartók a Mátra Múzeum vadászattörténeti gyűjteményében

Pálosné Nagy Rózsa

ABSTRACT: *Gunpowder Holders in the Collection of the Mátra Museum* The holder is an indispensable accessory to guns loaded at the front. It is widely used for both military and hunting purposes. It was from this holder that the powder and shots were put into the barrel of the gun. This thesis is part of the museum's collection, and it gives an account of the gunpowder holders of different shapes and materials, used during hunting. The widespread use of the holders can be observed from the 16th century, since the appearance of the front-loaded guns.

A XVI. századtól a lőportartó, a golyótartó zacskóval az előtöltős fegyverek nélkülözhetetlen tartozéka volt, egy egységet alkottak, létezésük ezektől a fegyverektől függött. Amikor az előtöltős fegyverek helyébe a hátultöltősek léptek, a lőportartók használata feleslegessé vált, megszűntek létezni, mint vadászati felszerelés, és ezután már csak dísz tárgyként funkcionáltak tovább, egy-egy vadászszoba reprezentatív darabjaként. Gyakorlati használatukra a mai modern világban már egyre kevesebben emlékeznek. A gyűjtőknek, múzeumoknak köszönhető, hogy az utókor is megcsodálhatja a különböző formájú és anyagú lőportartókat, és megismerheti azok rendeltetését. A néprajzkutatók vizsgálódásai leginkább a szarvasagancs portartók eredetére vonatkoznak. Az előtöltős tűzfegyverek leírásakor a lőportartókat, mint a vadász nélkülözhetetlen felszerelési tárgyait, illetve azok tartozékait is megemlítik, illetve bemutatják. A ma embere a porszarukat általában a vadászattal és a hadviseléssel hozza összefüggésbe, holott kezdetben jelképesen az élet megújítására szolgált.¹

Régészeti ásatások bizonyítják, hogy a csont felhasználása az emberiség legrégebb korszakából ismert. Az agancsból készült portartókat is a puskapor feltalálása előtt jóval korábban, már a népvándorlás idején is használták. A funkciója természetesen más volt mint a középkorban. Hogy mi lehetett, azt biztosan nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy valamiféle port, minden valószínűség szerint sót tartottak benne, ám ugyanilyen alkalmas volt különféle zsiradék, gyógyír, gyógyszer tartására is. A primitív népeknél főleg kultikus célokat szolgáltak, kultikus cselekedetknél – varázslásnál, gyógyításnál – használták.

A középkori Magyarországon a vadászatnak fejlett kultusza volt, aminek a Kárpát-medence összefüggő és nagykiterjedésű őserdőiben élő gazdag vadállomány igencsak kedvezett. A tűzfegyverek elterjedése forradalmasította a vadászatot. Hazai alkalmazásának kezdetéről II. Ulászló magyar király által adományozott címerlevél tájékoztat. 1509-ben

¹ LÜKŐ Gábor 1972. 10.

Kántor Benedek udvari vadásznak adott ki nemesítő levelet, mert ő volt az első, aki a király szeme láttára lőfegyverrel terített le egy szarvast.²

Az előtöltős puskákhoz hozzátartozott a lőportartó vagy puskaporospalack, valamint a golyó-, illetve söréttartó zacskó, melyekből a lőport, a sörétet juttatták a csöbe, illetve porozták fel a puszka serpenyőjét. Használatuk mind hadi, mind vadászati célokra általánosan elterjedt, formájuk pedig a célszerűségnek megfelelően alakult.

A lőportartó legrégebb előfordulása 1490-1520 közötti időre datálható, vagyis a tűzfegyverek megjelenésének idejére. Aránylag ritka az olyan lőportartó, amin évszám is található, s ha van is olyan, az sem biztos, hogy valóban abban az évben készült, ami rá van írva. Gyakran előfordult – nem megtévesztésből, inkább történelmi romantikából –, hogy fiktív számot véstek, vagy karcoltak a lőportartóba.

A Mátra Múzeumban is igen jelentős számú, (31 db) különböző anyagú és alakú, a vadászatok során használt lőportartó található, melyek vásárlás és ajándékozás útján kerültek a vadászattörténeti gyűjteménybe. Ezek közül a legtöbb szaruból készült, – lapított, palackalakú, illetve ökörszarv formájú –, ám található szarvasagancs – a primitívtől a gazdagon díszítettig –, csont (lábszárcsont, agyar), fém, valamint bőr golyó-, sörét-, ill. lőportartó.

A XVI. századtól a legáltalánosabb forma volt a kerek, illetve félgömb alakú, palacklőportartó, – amit nemes fából, egyszerű csontból, vagy elefántcsontból készítettek díszítve csont, illetve fémberakásokkal, gyöngyházból formált indákkal, levelekkel, állatokkal, vadászjelenetekkel. Közkedvelt volt és elterjedt az ökor szarvából készült, általában laposra préselt lőportartó. A szaru annak ellenére, hogy erős, viszonylag rugalmas, könnyen formálható, tehát könnyen előállítható a kívánt forma.³ Ezért, valamint olcsósága miatt is használták előszeretettel évszázadokon keresztül. Tetejükre kúpos kiöntőcsapot tettek, melyet a későbbiek folyamán rugós szerkezettel zártak le.

A XVIII. századtól a szaru mellett a rézlemezből kialakított palack formák elterjedése figyelhető meg. A puskaporos szaruba ekkor már olyan kiöntőcsapot építettek, melynek nyílása csappantyús fedővel záródott, a belső nyílása viszont egy olyan elfordítható vaslemezrel, aminek fordítókárja kívül helyezkedett el. Ide már olyan rugós adagolóberendezést építettek be, amely egyúttal a lőporadagok beállítására is szolgált, vagyis a kiöntőcsapba pontosan annyi puskaport adagolt, ami egy töltésre elegendő volt.

A XIX. században gyakoriak a bőrből készült, adagolóval ellátott söréttartók. Ezek közül a hosszított formáját vállon átvetve, keskeny szíjon viselték.⁴ Emellett előszeretettel használták még a préselt lemezből készített domborműves palackformájúakat, a bőrrel bevontakat, amiket szintén rugós adagolóval szereltek föl.

A legrégebb lőportartók, – mint azt a dolgozatom elején is említettem –, szarvasagancsból készültek. Használatuk a XVI. századtól a XVIII. sz. közepéig az egész Kárpát medencében elterjedt.⁵ Ebben nagy szerepet játszott az, hogy a gímszarvas (*Cervus elaphus* L.), – melynek agancsa kiválóan alkalmas volt puskapor tartására –, igen nagy számban élt ezen a környéken. A lőportartók készítéséhez a hullajtott agancsot ugyanúgy felhasználták, mint az elejtett gímszarvas trófeáját. Az agancs anyaga kemény, tömör csont, a száruk belseje felé azonban szerkezete egyre puhább, lazább. A belső szövet eltávolítása után különféle anyagok tartására alkalmas. Tökéletesen véd a nedvesség és a pára ellen, szárazon

2 BORSOS Béla 1982. 26.

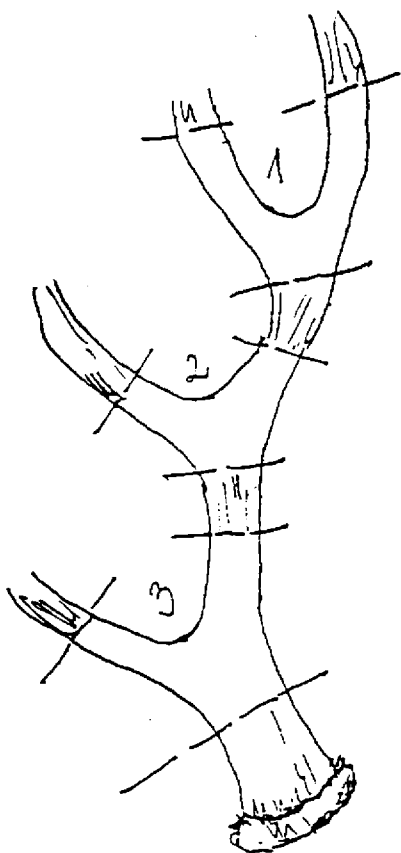
3 DOROGI Márton 1973. 12.sz. 82.

4 TEMESVÁRY Ferenc 1992. 24.

5 HOFER Tamás 1980. 469.

tartja a benne lévő anyagot, jelen esetben a puskaport, ami igen lényeges szempont. Egyszerű és mégis tökéletes szerkezete három évszázadon keresztül alig változott. A XVIII. sz. végétől a változás annyi volt, hogy a régi – csont – adagolókat sárgaréz adagolókkal váltották föl, s ezek már a kiürítendő lőpor mennyiségét is szabályozták.

A szarvasagancs löportartók általában kétágúak, – a középag vagy a korona elágazásaiból kerülnek ki –, de ritkán előfordulnak háromágú agancsdarabból készült tartók is. (1. kép)

1. Hosszúszárú porszaru
2. Rövidszárú porszaru
3. Közepes porszaru

1. kép

Az ágak alsó végeit fadugóval, vas-, vagy rézkupakkal zárták le, a felső részét pedig csontdugóval, melybe szintén csontból faragott kiöntőcsapot helyeztek. A kiöntőcsap belülről egy csappantyú elfordításával vaslemezből készült nyelvvel záródik. Két oldalára kovácsoltvasból készítettek fület, karikát, s erre erősítették fel a hordszíjat, tartószíjat. Felületét karcolással, véséssel, faragással díszítették. Díszítésükben a merev egyenesek és a szabályos körök (geometriai formák) épp úgy megfigyelhetők, mint a növényi elemek – inda, levél, virágfűzér –, valamint az ember- és állatábrázolás. Általános díszítési forma a forgórózsa is, melynek középső köre a lángoló napkorong szimbólikus ábrázolása, a csápok pedig a nap

sugarainak megjelenítései, mágikus célzatúak. A díszítések központja mindig a porszaru melle.⁶ A szárazon gyakori díszítési forma a csúcson köralakú fejjel ellátott, félkörívekkel egymáshoz kapcsolt háromszög alakú, láncba fogódzó női alakok körtánca. A táncoló lányok képe óvó varázslat kísérlete a lőporszarun, ugyanis régi hiedelem volt, hogy „A vadásznak óvakodni kell a nőktől, mikor vadászó útra készül, különben eljätssza a szerencsáját.”⁷

Ezek a díszítő motívumok, minták évszázadokon át alakultak ki, változtak és terjedtek széles körben.

A puskaporpalackot a vállon átvetve, hátul a jobb csipőnél, a szarut pedig elől viselték. Viselték azonban a lódingnak nevezett tölténytáskán nyakba vetve szíjon, vagy zsinóron is. A Mátra Múzeum gyűjteményében ugyan nem található lóding, de mivel a lőportartókkal kapcsolatos, ezért úgy gondolom, hogy bemutatása nem elhanyagolható.

A lóding eredetileg puskatöltést, töltényt (Landung) jelentett, de egyben jelentette a lódingtartót is, ami nem más, mint tölténytartó, illetve patrontáska.⁸ A lódingban tehát a töltésre való puskaport, a golyót és a serétet, későbbiek folyamán az egyesített töltéseket tartották. Többnyire posztóból, selyemből, vagy bársonyból készült, gazdagon díszített arany-, vagy ezüstkóffiummal, fonállal kivarrrva.⁹ „Nem vala akkor annyi nyakban vető kard, mint most, hanem, ha annál nagyobb ember vala is, lódingot viselt, azon lefüggő elefánt csontból való kis kerek palack porozni való puskaporral teli, annak csattanó fedele, kis réz sípja, az kin az puskapor kijött, a lóding pedig tele volt töltés puskaporral, golyóbis az végén...”¹⁰

A fegyver és a lőportartó jelezte a tulajdonosa rangját. Minél előkelőbb volt valaki, annál díszesebb, elefántcsonttal, ékkövekkel, nemesfémekkel, vadászcímerrel díszített volt a fegyvere, lőportartója.¹¹

Meg kell említeni a felporzókat is, melyek alakja, funkciója hasonló, vagy ugyanaz mint a lőportartóké, azok formaváltozásait követték. A különbség csupán annyi, hogy a felporzók mérete kisebb és kimondottan a finom lőport tartották benne. A kettőt általában együtt használták.

A XVIII. századtól, a hátultöltős pusák megjelenésével a lőportartók, söréttartók elvesztik jelentőségüket, fölöslegessé válnak, használatuk fokozatosan megszűnik, helyükbe az előre (házilag, illetve gyárilag) elkészített töltények lépnek.

Kutatásaim során, a lőportartókkal foglalkozó irodalmak áttanulmányozásakor került kezembe az a kiadvány, amely az Erdélyben föltalált és az ottani múzeumokban őrzött porszarukat írja le. Itt figyeltem föl, hogy az egyik, a gyűjteményünkben található lőportartó díszítése, motívumkincse szoros hasonlóságot mutat, – még azt is meg merem kockáztatni, hogy majdnem megegyezik – a Sepsiszentgyörgyi Múzeumban őrzött, Gyimesvölgyéről származó lőporszaru motívumaival.¹² Ezt a két (a sepsiszentgyörgyi múzeumban őrzött és a Mátra Múzeum gyűjteményében lévő) ábra is bizonyítja. **(2-3. kép)** A két lőportartón lévő díszítő motívumok hasonlósága, azonossága arra enged következtetni, hogy a két különböző helyen található lőportartó származási, keletkezési helye is megegyezik.

6 GYÖRFFY István-VISKI Károly é.n. 274.

7 LÜKŐ Gábor 1972. 2.sz. 12.

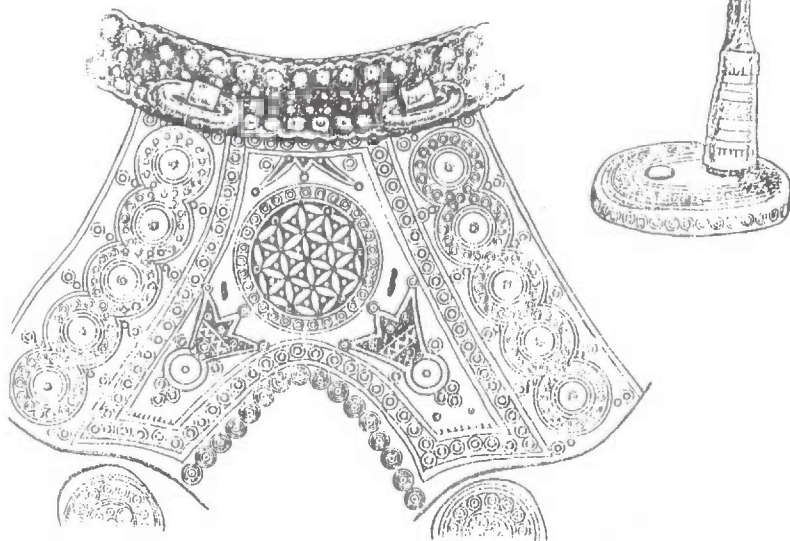
8 KÉKESY László é.n. 73.

9 CZUBERKA Alfréd 1906. 100.

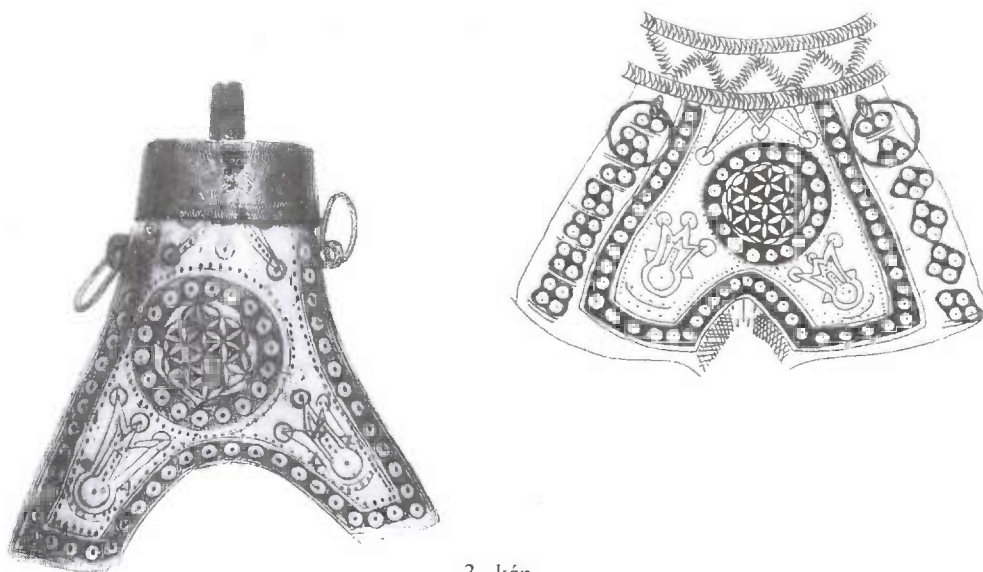
10 CSÖRE Pál 1994. 121.

11 MOLDOVÁN Tamás (főszerk.) 1980. 24.

12 MOLNÁR István 1975. 17.

2. kép

3. kép

A Mátra Múzeum vadászati gyűjteményében lévő lőportartók leírása:

76.19.2 LŐPORTARTÓ Magassága: 125 mm

XVIII. sz. Szélesség: 125 mm

Szarvasagancsból készült, rövidszárú lőportartó. Középpontját hatküllös kör kombinációjából szerkesztett napkorong díszíti, melyet gyöngykoszorú gyűrűje övez. A nyak és a száruk felületén szirmaikkal a korong felé fordulva egy-egy stilizált tulipánvirág, a szirmok csúcsain pedig kis köröcskék. Ezt az egészet folyamatosan egybefüggő vonalpárok közé helyezett köröcskék szalagjával keretezték. Nyakszegélyét karcolt rézlemez öleli körül, tetején réz kiöntő csap. A hátsó oldala sima. Jobb és baloldalán vasakasztó, ill. felkötő karika.

Hevesről vásárlás útján került a Mátra Múzeum tulajdonába. (3. kép)

74.1.1 LŐPORTARTÓ Magassága: 180 mm

XIX. sz. Szélessége: 85 mm

A kiöntő hosszúsága: 35mm

Puskaagy fomájú, körben stilizált inda díszítéssel, vörösrézből. Oldalán két felkötő karika zöld fonott hordzsinórral, sárgaréz kiöntővel, No. 94923. gyártási számmal.

Dr. Varga Ervin ajándékaént került a M.M. tulajdonába.

74.1.2 LŐPORTARTÓ Magassága: 140 mm

XIX. sz. Adagoló: 95 mm

Körtealakú (ovális) laposra nyomott szaru, szegecselt széllal, réz adagolófejjel, két oldalán két-két karikával, övre akasztható bőr szíjjal.

74.2.16. TÖLTÉNYTARTÓ Magassága: 105 mm

XVIII-XIX. sz. Szélessége: 110 mm

Táska alakú, balkáni készítésű tölténytartó, ezüstfiligrán, cizellált elő- és oldalverettel, ráhajtható sarkos fedéllel, 5 db kék zománc díszítéssel (egy hiányzik). Kézimunka. (4. kép)

4. kép

74.2.18. SERÉTTARTÓ Magassága: 190 mm

XVIII-XIX.sz. Adagoló: 40 mm

Körtealakú szarvasbőrből készült seréttartó, bronz kiöntővel, és fogantyús dugóval, ami egyben adagolóként szolgál.

74.2.19 LŐPORTARTÓ Magassága: 155 mm

XVIII-XIX. sz. Szélessége: 85 mm

Körte alakú, préselt bőr, nyomásdíszítése: nyúl, vadkacsa, fajdok, kutya – alsórészen vaskarika (akasztó), állítható rézadagolóval

74.2.20 LŐPORTARTÓ Magassága: 175 mm

XVIII-XIX. sz.

Tehénszarvból kialakított, vastagabb végén falemezzel lezárt primitív lőportartó. Vékonyabb végéről hiányzik a dugó, illetve az adagoló. Alsó részén körben karcolással elkezdett díszítés, ami igen kezdetleges.

74.2.21 LŐPORTARTÓ magassága: 240 mm

XIX. sz. Szélessége: 120 mm

Szaruból bordázottan préselt szép formájú (körte alakú) lőportartó, szegecselt perem-merevítéssel, sárgaréz adagolóval, két oldalán 2-2 hordkarika, pomponos zsinórral. (5. kép)

5. kép

74.2.22 LŐPORTARTÓ Magassága: 200 mm

1900-as évek (másolat)

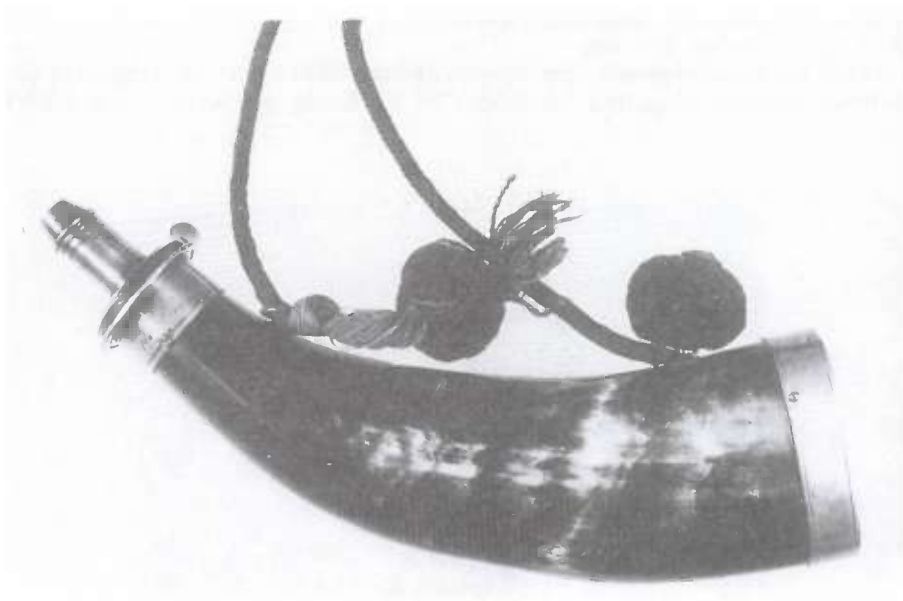
Kétágú szarvasagancs lőportartó, a két ág végén fa zárórész, a felső vége nyitott, hiányzik az adagolófej. Karcolt mértani ábrákkal, forgórózsával, stilizált levél, tulipán díszítéssel, két oldalt vaskarikával.

74.2.23 LŐPORTARTÓ Magassága: 280 mm

XVIII/XIX. ford. Fenékhozz: 35 mm

Adagoló: 60 mm

Lőportartó laposra nyomott (préselt) szaruból sárgaréz fenéklemezzel. Díszítés nélküli, sima, torkolata díszítés nélküli rézlemezzel lezárt, rugós kiöntőcsappal, két zsinórtartó karikával (felkötőgyűrűvel), zöld ponponos zsinórral. (6. kép)

6. kép

74.2.24 LŐPORTARTÓ Magassága: 160 mm

XIX. sz.

Csonkolt szarvasagancsból készített primitív lőportartó, vastagabb ága levágva. Dugók nélküli, díszítés nélkül, csak csiszolva, kiöntő nélkül.

75.11.1 LŐPORTARTÓ Magassága: 210 mm

XIX. sz. Szélesség: 60 mm

Adagoló: 50 mm

Sima, körte alakú szaru, szélén laposra nyomva és szegecseelve, a nyakrész vörösréz lemezből réz szeggel a szarura erősítve, becsavarozható rugós adagolófejjel, két oldalán és a nyak részen 2-2 rézkarika, belefűzve zöld zsinór. (7. kép)

76.6.1 LŐPORSZARU Magassága: 320 mm

XVIII. sz. adagoló 42 mm

Préselt tülökből (ökörszarvból) készült lőportartó, primitív Kossuth címer díszítéssel (kétszeres osztásban) N.E. monogrammal, réz adagolóval

76.19.1 LŐPORTARTÓ Magassága kiöntővel: 195 mm
XVIII. sz. Szélesség: 165 mm

Két ágú szarvasagancs lőportartó. Díszítését mértani elemekből szerkesztették, mélyen karcolt technikával. Belső terén négyküllös naptükör, amelyhez hét forgómozgást érzékelhető csáp csatlakozik, melyeket madáralakoknak tekinthetünk. A száron félkörök, alatta körökből, egyenes vonalokból képzett körtáncot lejtő emberalakok szimbólumai. Részben vonalkák, részben gyűrűcskék díszítik. Az alsó szárak végei csontlappal, a felső agancslappal lezárt, ami csonttűvel rögzített. Adagolója csont, két oldalán fém karika hordszíjnak. (8. kép)

76.20.1 POROZÓ Magassága: 250 mm
XIX. sz. Szélessége: 36 mm
Átmérő: 24 mm

Ún. felporzó, varacos disznó agyarából kifaragva, krokodil formájú, félhold alakú. Előoldalán futó sutát izzasztó bak látható. A torkolat irányába fonatos díszű gyűrűkkel határolt hullámvonalas dísz, a keskenyedő kiöntőrész krokodilfejben végződik, belül recézett csontdugóval záródik. Hátoldalán címerdíszek. Két újabb eredetű rézfüllel, a hordszinór számára. (9. kép)

76.20.2. LŐPORTARTÓ Magassága: 155 mm
XIX. sz. Szélessége: 70 mm

Porozó lőperserpenyő feltöltésére. Körtealakú, préselt szaru, szélén laposra nyomva és szegecsekkel összeerősítve. Rászegezett rézadagolóval, négy függesztőkarikával.

77.6.1 LŐPORTARTÓ Magassága: 360 mm
XVIII. sz. eleje Szélessége: 95 mm

Szürke magyar szarvasmarha szarvából lapított, réz adagolóval, recézett szélű elzáróval.

7. kép

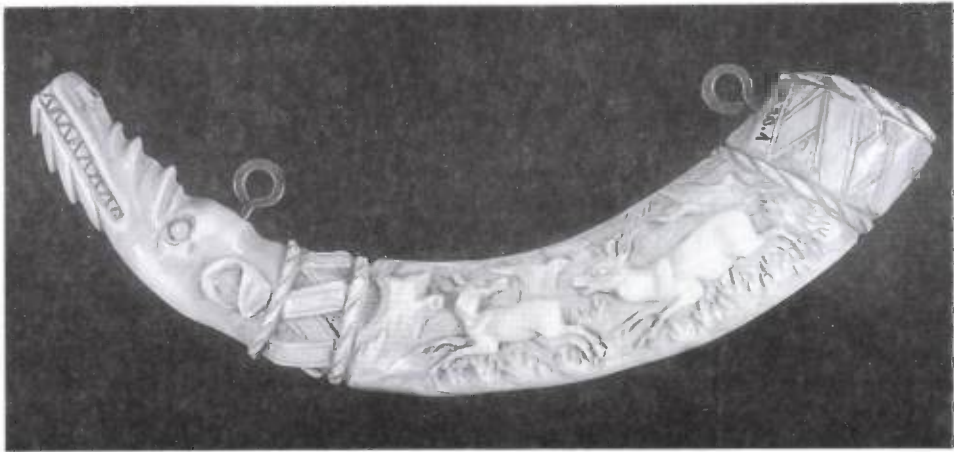
8. kép

77.6.4 LŐPORTARTÓ Ma-
gassága: 215 mm
XIX. sz. eleje Szélessége: 12
mm

Palack alakú lőportartó fémből
(rézből) bőrrel borítva, a réz ada-
goló a palackhoz csatlakozó
résszel, a rácsavarozható porzó fej
(adagoló) hiányzik.

82.18.1 LŐPORTARTÓ Ma-
gassága: 220 mm
XIX. sz. közepe Adagoló M: 95
mm

Sima, préselt szaruból készült,
palack alakú lőportartó, a széle
körben szegecselt, réz adagolóval,
két oldalán és a réz adagoló egyik
oldalán vaskarika.

9. kép

83.7.5 LŐPORTARTÓ Magassága: 230 mm

XIX. sz. közepe Adagoló M: 10 mm

Körte alakú, bőrből készült, körben a szélén varrott, mindkét oldalán domborműszerű díszítés (erősen kopott): célzó vadász kutyával, sárgaréz adagolóval, amely fix, nem csavarozható le, a lőportartó nyakán két oldalt két fémkarika.

83.15.1 LŐPORTARTÓ Magassága: 155 mm

XX. sz. közepe Adagoló M: 30mm

Lábszárcsontból faragott lőportartó, egyik oldalán babérkoszorú között régi magyar címer, fölötte J – F monogram, másik oldalán indák között pihenő kőszáli kecske, alul, felül körbe geometrikus díszítés. Két oldalán vaskarika, alja, teteje falappal lezárva, a tetején agancsból faragott adagoló.

83.20.1 LŐPORTARTÓ Magassága: 130 mm

XIX. sz. eleje Adagoló M: 30 mm

Vörösrézből palack alakú testtel, előlapján szecessziós – körbefutó inda – keretben: vadász puskával, kutyával, fölötte stilizált virágminta, inda, a hátulján ugyanez a motívum. Szájnyílása sárgaréz lemezről kidolgozott kupakkal, kiöntőcsappal lezárta, ami egyben adagoló is. Két oldalán réz karika a hordzsinórnak. **(10. kép)**

90.13.1 LŐPORTARTÓ Magassága: 250 mm

XIX-XX. századforduló

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

Körte alakú, préselt szaru, a széle körben lapított és szegecselt, a nyakrész sárgaréz lemez, becsavarozható sárgaréz adagolóval, melynek kiöntőrészén széles fakarika réz karral (adagolásra) kombinálva, két oldalán 2-2 rézkarika, melybe zöld zsinór van fűzve, pomponnal a végén.

90.14.1 LŐPORTARTÓ Magassága: 210 mm
XIX. sz. vége Adagoló M: 55 mm

Hosszúkás, körte alakú díszítetlen barna bőr, körben varrott, egyik oldalán kör alakú pecsét, benne (erősen kopott) felirat: Leather, – sárgaréz kiöntőcsappal, rugós adagolóval, a kiöntőcsapon jelzés 12, ill. 14. alul kis bőrbe fűzött vaskarika. (11. kép)

90.15.1 LŐPORTARTÓ Magassága: 220 mm
XIX. sz.

Ivben hajtott, laposra nyomott szarvból díszítés nélkül, az alja szarulemezzel fedve kis rézszögekkel odaerősítve, lecsavarozható sárgaréz kiöntőcsappal. (12. kép)

90.16.1 LŐPORTARTÓ Magassága: 305 mm

XIX. sz.

Faragott lábszárcsont, két oldalán két római harcos egész alakja, alsó és felső harmadában körben fonatos dísz húzódik, az alsó és felső széles mezőben akantuszlevelek láthatók, alja falappal lezárva, a felsőrésze agancsszárból kiképzett kiöntő-csapos fedéllel lefedve, két oldalán vaskarika. (13. kép)

90.17.1 LŐPORTARTÓ Magassága: 145 mm

XIX. sz. közepe

Körte alakú, préselt szaru, körben laposra nyomva, szegecsekkel kiverve, a nyakrésze sárgaréz lemezből, a becsavarozható adagoló hiányzik, elő és hátlapjába karcolt – primitív – dísz, özfej, illetve levél, két oldalán és a nyak tövében 2-2 sárgaréz karika a hordzsinór számára.

92.2.1 LŐPORTARTÓ Magassága: 310 mm

XVIII-XIX. századforduló

Szarv alakú löportartó, sárgaréz rugós szerkezetű kiöntővel, sárgarézből készült lánc felfüggesztéssel (14. kép)

14. kép

93.6.1 SÖRÉTTARTÓ Hossza: 205 mm

XIX. sz.

Körte alakú szarvasbőr söréttartó, vörösréz kiöntővel, benne vörösréz dugóval, ami egyben adagoló is, melynek tetején forrasztott rézkarika, benne zöld farkasfog, aminek az egyik vége rögzítve van a szarvasbőrhöz.

93.7.1 SÖRÉTTARTÓ Hossza: 240 mm

XIX. sz.

Körte alakú szarvasbőr söréttartó, kétágú vörösréz kiöntővel, benne fogantyús vörösréz dugó, mely egyben adagoló is. (15. kép)

96.3.1 SÖRÉTTARTÓ Hossza: 490 mm

XIX. sz. KiöntőcsapH: 30 mm

Bőrből kidolgozott, nyújtott formájú, csatos szíjon vállra vehető, sárgaréz adagolója sajátosan kiképzett elzárószerezettel: vékony lemez rugós reteszeléssel. Az adagolón felirat: BOCHE TEUR A PARIS (16. kép)

15. kép

16. kép

Irodalom

BORSOS Béla

1982. Magyar vadász lőportartók. Bp. 90 p. 40 t.

CSÖRE Pál

1994. A magyar vadászat története. Bp.

CZUBERKA Alfréd

1906. Kuruckori fegyverek. Bp. 98-101. p.

DOROGI Márton

1973. Adatok a szaru népi feldolgozásához. (In: MÚZEUMI Kurír. 12.sz. /II.köt. 2.sz./ 80-83.p.)

GYÖRFFY István-VISKI Károly

é.n. A magyarság tárgyi néprajza. Bp. 283-295 p.

HOFER Tamás

1980. Lőporszaruk In: MAGYAR Néprajzi Lexikon 3. kötet K-Né-. Főszerk. ORTUTAY Gyula. Bp.

KALMÁR János

1971. Régi magyar fegyverek. Bp. 114 p.

KÉKESSY László

é.n. A magyar vadász kézikönyve. Bp. 127 p.

LUGOSI József – TEMESVÁRY Ferenc

1989. Pisztolyok. Bp.

LÜKŐ Gábor

1972. Régi porszaruink művészete. (In. MŰVÉSZET XIII. évf. 2. sz. 11-15., 5. sz. 10-13.p.)

LŐPORTARTÓK a kuruckorból.

1976. (In.: Nimród 5.sz. 236.o.)

MOLDOVÁN Tamás (főszerk)

1980. Vadászat Magyarországon Bp. 242.

MOLNÁR István

1975. Csontkarcolatok porszaruk rajzai. Csikszereda,

TEMESVÁRY Ferenc

1992. Vadászfegyverek. Bp. 301 p.

1989. Vas, ezüst és arany. Nemzeti történelmünk fegyverei. Keszthely 127 p.

ZOLNAY László

1971. Vadászatok a régi Magyarországon. Bp.

Schließpulverbehälter der Jäger in der Sammlung des Mátra Museums

Der Schließpulverbehälter war der unentbehrliche Zubehör der Vorderlader. Er wurde sowohl beim Kampf als auch bei der Jagd verwendet. Aus diesem Behälter wurde das Gewehr mit Schießpulver versehen und des Schrot in das Rohr geladen. Diese Arbeit ist in der Sammlung des Mátra Museums zu finden, sie die stellt die Schließpulverbehälter mit verschiedenen Formen und verschiedenen Materialien dar. Die Verbreitung der Schließpulverbehälter kann seit der Verbreitung der Vorderlader, seit dem XVI. Jahrhundert beobachtet werden.

Am Anfang sind die allgemeinsten Formen rund oder halbkugelförmig aus Knochen oder Elfenbein. Der Behälter aus Oxenhorn gepresst war wegen der billigen und leichten Herstellung sehr beliebt.

Seit dem XVIII. Jahrhundert verbreiten sich neben den aus Horn gemachten Behältern die flaschenförmigen, aus Metal (Kupfer) gemachten Behälter. Die Dosierung verbessert sich auch ein Federdosierer wird eingebaut.

Im XIX. Jahrhundert gibt es Lederbehälter für den Schrot mit Dosierer.

Die ältesten Schließpulverbehälter wurden aus Geweih gemacht. Die archäologischen Ausgrabungen beweisen, daß Behälter aus Geweih schon während der Völkerwanderung benutzt werden. Zu dieser Zeit haben sie aber eine andere Funktion als im Mittelalter. Aller Wahrscheinlichkeit nach dienten sie zu kultischen Zielen. Die alten Verzierungsmotive haben sich während der Jahrtausende ausgebildet und sie sind breit verbreitet.

Die Flasche für das Schließpulver wurde über die Schulter hinübergeworfen hinten an der rechten Hüfte getragen und das Schließpulverhorn vorne.

Seit dem XVIII. Jahrhundert, mit der Erscheinung der Hinterlader verlieren die Schließpulverbehälter an Bedeutung, sie werden nicht mehr benutzt.

PÁLOS NÉ NAGY RÓZSA
Mátra Múzeum
H-3200 Gyöngyös
Kossuth u. 40.

Gyöngyös irodalmi hagyományaiból
Írói pályák és törekvések a 19. század első felében

Fülöp Lajos

Unokáimnak:
Viktornak és Eszternek

ABSTRACT. *From the Literary Legacy of Gyöngyös. Careers of Writers and Trends in the First Half of the 19th Century.* The reform era, then the epoch of the Revolution and the War of Independence are generally known as one of the most beautiful and dynamic periods of Hungarian history and literature. Its basic aim was to attain national independence as well as to start the process of bourgeois transformation. The chronicler of the age must find it difficult to enumerate the names of all the writers and critics coming from Gyöngyös, who played an important role in the life of the nation, as well. These are e.g. *Pál Bugát*, physician, university professor, language reformer, the founder of the Society of Natural Sciences; *József Bajza*, poet, one of the most significant representatives of Hungarian literary criticism, the first director of the National Theatre; *Ignác Nagy*, writer and editor, who studied in Gyöngyös for a few years; *Gáspár Spetykó*, the well-known regional poet; the *Vachott brothers: Sándor*, the poet and *Imre*, poet and editor; and finally *József Zalár*, poet, the „golden-penned” town-clerk, the military recorder of General *Damjanich*. This paper is discussing all these literary careers at different lengths, depending on the significance of the oeuvre or the richness of the available data. The following chapters are only part of a more detailed study to be written on the same theme.

Bevezetés helyett

Az a korszak, amelyet a dolgozat tárgyal, csupán egy része a fentebbi, átfogó címen készülő, nagyobb terjedelmű összefoglalásnak. A fejezet a reformkortól az önkényuralom időszakának végéig mutatja be a magyar irodalom történetének azokat a szereplőit, akiknek pályája, életműve valamiképpen Gyöngyöshöz és környékéhez is kötődik, s akik mindmáig jelen vannak a helyi hagyománytudatban.

Városunk ugyan nem tartozik az irodalomtörténeti szempontból kiemelkedő helységek közé, ám irodalmi öröksége így is jelentős. A krónikás a bőség zavarával küzd, ha számba akarja venni a reformkori gyöngyösi gimnáziumnak azokat a növendékeit: költőket, írókat, szerkesztőket, műfordítókat és tudósokat, akiket születésük, gyermekkoruk, tanulmányaik, hosszabb-rövidebb itt-tartózkodásuk, avagy éppen munkájuk kapcsol a városhoz. Közéjük tartozik *Bugát Pál* orvos, egyetemi tanár, nyelvújító, a Természettudományi Társulat megalapítója; *Bajza József* költő, kritikus és szerkesztő, a Pesti Magyar Színház első igazgatója; *Nagy Ignác* író, szerkesztő, az önkényuralom korában a nemzeti öntudat ébrentartója; *Spetykó Gáspár* tájköltő, a *Petőfi*-hagyomány elhíresült követője; a *Vachott* testvérek: *Sándor*, az Athenaeum körének mélyérzésű, finom hangú lírikusa és *Imre*, az író, szerkesztő,

egy ideig a fiatal költői-írói tehetségek (többek között *Petőfi*) mecénása; nem utolsósorban *Zalár József* költő, az „aranytollú főjegyző”, *Damjanich* tábornok táborigazgatója, – hogy csak a legismertebbeket említssem.

A dolgozat az egyes alkotói pályákkal, törekvésekkel különböző mértékben foglalkozik, elsősorban az életművek értékének, jelentőségének, vagy a rendelkezésre álló adatok mennyiségének az arányában. A bemutatásban felhasználtam korábbi, elszórt résztanulmányaim és újabb írásaim eredményeit is. Az összefoglalás természetesen nem teljes. Nagyon jól tudom, hogy sok még a fehér folt Gyöngyös irodalmi hagyományainak, szellemi és esztétikai örökségének a feltárása terén. A tiszteletreméltó kutató elődök és mai követőik után bizonyára már csak a nagyobb távlatú, biztosabb ítéletű utódok feladata lesz az előmunkálatok összegzése és az eddigi eredmények betetőzése.

Forrásaimra a lapalji jegyzetekben hivatkozom, a felhasznált fontosabb irodalmat pedig a lábjegyzetekben és a dolgozat végén adom meg. Az összefoglalók angol és német nyelvű fordításáért *Fülöp Zsuzsánának* és *Nagy Józsefnek* tartozom köszönettel.

Régi szokás szerint: üdvözlöm az Olvasót!

A reformok, a romantika és a népiesség áramában

A reformkor és az ezt követő forradalom és szabadságharc kora úgy él a köztudatban, mint a magyar történelem és irodalom egyik legszebb és legmozgalmasabb időszaka, amely egyenes folytatása és betetőzése a felvilágosodás korának. Fő törekvése – mint ismeretes – a *nemzeti függetlenség kivívása* és a *polgári átalakulás megindítása* volt. Ha az anyanyelv fejlesztéséért vívott küzdelmeket megfigyeljük, azonnal szemünkbe tűnik, milyen szoros kapcsolatban vannak a társadalom életében végbemenő gazdasági és politikai változásokkal. A 19. század elején *Kazinczy* múlthatlan érdeme annak a felismerése, hogy közvetlen politikai cselekvés híján a fejlődés ügyét igen hasznosan szolgálhatja a nyelvújítás, elsősorban a neológia.

Kazinczynak az Orthologus és Neologus: nálunk és más nemzeteknél című tanulmánya (1819) voltaképpen már jelzi, hogy a nyelvújítás ügye diadalra jutott. Hovatovább elcsendesedtek a nyelvről folytatott viták is. A kérdés most már inkább úgy fogalmazódott meg, hogy hogyan, milyen eszközökkel és mely utakon történjék a nyelv fejlesztése.

Pest kulturális és irodalmi központtá tétele – *Kármán József* próbálkozása után – elsősorban *Kisfaludy Károly* érdeme. Ő veszi át *Kazinczytól* az irodalmi vezerséget, almanachja, az *Aurora* (1821) pedig új irodalmi irányzatnak, a romantikának lesz a hirdetője. Az *Aurora*, melyet 1830 után *Bajza* szerkesztett tovább, a hiányzó szépirodalmi folyóiratot pótolta, és a körülötte kialakuló írócsoport tagjai változatos műfajokkal (novella, ballada, egyfelvonásos színmű stb.) erőteljesen szolgálták az irodalom modernizálását, a nyelvújítás eredményeinek a megszilárdítását.

Ebben az időben születnek meg a legjelentősebb tudományos és kulturális intézmények, így az 1825-ben alapított Magyar Tudós Társaság is, amely majd 1830-ban kezdi el működését elsősorban nyelvfejlesztő szándékkal. Alapító levele így fogalmazza meg az intézmény célját: „A Magyar Tudós Társaságnak egyedül az van téve céljává, hogy munkálkodása által hazánkban a tudományok és szépművészségek honi nyelven műveltesenek.” Folytatva a sort: 1836-ban alakul meg a Kisfaludy Társaság (*Kisfaludy Károly* emlékének és a nemzeti irodalmi iránynak az ápolására). 1837-ben nyitják meg a magyar nyelvű színjátszásnak immár állandó otthonát, a Pesti Magyar Színházat. Ennek első

igazgatója *Bajza József*, aki színibíralataival még lemondása után is a színház szellemi irányítója maradt. Az irodalom vezetése a Tudományos Gyűjtemény, az Aurora, majd az Athenaeum köré csoportosult írók, *Vörösmarty, Bajza és Toldy* triász kezében van.

Új vonása a kornak, hogy az irodalmi és nyelvi viták, csatározások egyre inkább a gomba módra szaporodó újságokban, folyóiratokban, divatlapokban (pl. a Jelenkorban, a Regélőben, a Pesti Hírlapban stb.), a sajtó közvetítésével és a közvélemény nyilvánossága előtt zajlanak. A reformkori nyelv művelés – *Kazinczyna* és társainak a korábbi, csupáncsak személyes állásfoglalásai után – egyre inkább intézményessé válik. Az akadémia mint országos testület ezután az egység képviselőjeként léphetett fel, összefoghatta, irányíthatta a nyelvapoló tevékenységet (így a szaktudományok magyar nyelven való művelését, szak- és műszótárak összeállítását, korszerű grammatika megjelentetését és a helyesírás szabályozását).

A felvilágosodás kori és a reformkori neológia egyben stílusújítás is volt (gondoljunk a szentimentalizmus, a rokokó, a klasszicizmus, a biedermeier, a romantika, a kritikai realizmus és a népiesség egymást követő, gyakran együtt élő stílusirányzataira). De a szépirodalmi stílus mellett – a sajtótermékek gyarapodásával – meg kell említenünk a publicisztikai stílus kifejlődését és gazdagodását, a megye- és az országgyűlések gyakorlata kapcsán a szónoki stílus megerősödését, a magyar társalgási nyelv kialakulását, valamint a hivatalos stílus magyarrá tételét. Mindezt sajnos a magyar tudományos stílus általánossá válásáról – a szaknyelv kellő fejlettsége híján – még nem mondhatjuk el. Ekkor alakul ki és kezd normatív nyelvváltozatként véglegesen szabályozódni a magyar irodalmi nyelv, amely 1844-ben (a latin helyett) végre az ország hivatalos nyelvvé válik, de ekkor foglalja el a szépirodalom is a maga modern értelemben vett helyét a társadalmi és a kulturális életben.

A vázolt korszakban megélnéült Gyöngyös szellemi élete is. A 14. században alapított gyöngyösi ferences könyvtárnak ekkor már több mint 5000 kötete volt (kódexek, ősnymtatványok, ANT- és RMK-kötetek). 1816-ban *Horvát István* itt találta meg a Gyöngyösi Kódexet, *Döbrentei Gábor* pedig 1836-ban a Gyöngyösi Szótártörvédket. A 19. század első felében rendkívül sok könyvet szerzett be a könyvtár, és nemcsak egyházi, hanem világi tárgyú (elsősorban irodalmi, történelmi, pedagógiai és természettudományi) alkotásokat, a kor jelentős hazai, külföldi és helyi szerzőinek (költőknek, íróknak és tudósoknak) a műveit. Megtalálható volt itt a Magyar Kurir, a Magyar Hírmondó, a Tudományos Gyűjtemény, a Tudománytár, a Nemzeti Almanach és számos hazai helytörténeti kiadvány, monográfia.

A városban ferences gimnázium és hittudományi főiskola is működött. Ekkor vetették fel a városi levéltári gyűjtemény korszerű elhelyezésének gondolatát is. Ugyancsak jelentős volt a Szt. Bertalan templom egyházi gyűjteménye és a református egyházközség levéltára. Az ortodox (görögkeleti) egyházközség 1809-ben, a zsidó hitközség pedig 1813-ban építette fel templomát; az utóbbi 1859-ben Talmud Tóra iskolát is nyitott.

Széchenyi István pesti Nemzeti Casinojának példája nyomán 1834-ben Gyöngyösön is megalakult a Kaszinó Egyesület az ún. Vaskorona-házban. Kezdetben két egylet működött: a nemesi vagy mágnás, illetőleg az iparos vagy polgári kaszinó. Alapszabályuk a „barát-ságos, illedelmes társalkodás és művelődés” kívánalmát jelölte meg. Fő tevékenységük: a bálók és társas összejövetelek rendezése, könyvtári könyvek és folyóiratok olvasása, a reformeszmék propagálása. 1844-ben létesített könyvtáruk a város első közkönyvtára volt.

A két kaszinó 1848-ban egyesült. Az önkényuralom időszakában ezt az egyesületet is betiltották, s csak az 1850-es évek közepén alakulhatott újjá. Hatására nem sokkal később több egyesület is létesült, így pl. a Gyöngyösi Műkedvelő Társaság, a Gyöngyösi Katolikus

Legényegylet, a Gyöngyösi Társadalmi Kör, nem utolsósorban a Heves Megyei Gazdasági Egyesület. De szóba került a Városi Musealis Gyűjtőtár megalakítása is.

Tárgyunk szempontjából különösen fontosak a gyöngyösi gimnázium történetének ekkori eseményei. Az iskola – mint ismeretes – 1634-ben létesült a Szt. Bertalan templom mögötti épületben. Alapítói és működtetői kezdetben a jezsuiták voltak; a ferences szerzetesek 1776-ban vették át a tanítást. Ez a fordulat kedvező változással járt az intézet életében. Jellemző, hogy tanárai II. József rendelete ellenére sem vállalták a német nyelven való oktatást, ezért az iskolát 1789-ben a helytartótanács bezáratta, s csak 1794-ben engedélyezték a tanítás újrakezdését. Az iskola jelentőségét a 19. század első harmadában tanulóinak a magas létszáma is mutatja. Az 1828/29. tanévre pl. 538 tanuló iratkozott be a gimnáziumba. Ebben az időszakban számos olyan növendéke volt az intézetnek, akik később kiemelkedő szerepet játszottak a nemzet életében. Valójában ők a főszereplői is az itt közölt irodalomtörténeti fejezetnek.

A gimnázium 1847/48-as tanévét még zavartalanul be tudták fejezni, de 1848 őszétől már felgyorsultak az események. Gyöngyösről és környékéről csaknem négyezren (csupán Gyöngyösről ezerkétszázan) jelentkeztek nemzetőrnek. Soraik között voltak a felsőbb osztályok tanulói is, – tanáraik vezetésével. A szabadságharc bukása után szigorú megtorló intézkedéseket vezettek be; a tanulóktól és a tanároktól ún. „tisztító nyilatkozat”-ot követeltek, az iskola épületében katonaságot helyeztek el, a növendékek pedig – egészen 1855-ig – csak a ferences kolostorban folytathatták tanulmányaikat. Az önkényuralom éveiben erősen megcsapant a tanulók létszáma. Próbálkoztak a német tanítási nyelv bevezetésével is, – ám sikertelenül. 1860-tól végre rendeletileg is magyar lett a tanítás nyelve. Ettől az időtől kezdve számíthatjuk az iskola újbóli, nagyobb arányú fejlődését. A kiegyezés utáni évben megnyílhatott a gimnázium 6. osztálya is, és ez a szervezet maradt érvényben egészen a századfordulóig.¹

Bugát Pál
(1793-1865)

A magyar művelődéstörténetnek – mint az előzőekből is kitűnik – kevés nevezetesebb és mélyrehatóbb eseménye volt, mint a nyelvújítás. Ez az irányzat, amely több mint egy évszázadig tartotta forrongásban a közvéleményt, szorosan kapcsolódott a magyar polgári demokratikus mozgalmakhoz. A haladás hívei számára három út kínálkozott ekkor: az egyik *Martinovics* és *Hajnóczy*, a másik *Berzeviczy Gergely*, a harmadik *Kazinczy* nevéhez kapcsolódik. E három út közül egyedül a nyelvújítás bizonyult járhatónak. *Kazinczyék*, a neológusok győzedelmeskedtek a szépirodalom terén, az ortológusok pedig – legalábbis egyelőre – visszavonultak. A reformkorszak kezdetén azonban újra felvetődött a kérdés: vajon alkalmas-e a magyar nyelv a modern tudomány és művészet, a gazdasági, kulturális és politikai élet valamennyi fogalmának a kifejezésére.

1 Gyöngyös város korabeli művelődési viszonyait I. HONTERT Rezső: Gimnáziumunk története (in: A gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium jubileumi emlékkönyve, 1984) c. írásában és a Tanulmányok Gyöngyösről (1984) c. kötetben, főként MISÓCZKI Lajos és KAPOR Elemér tanulmányaiban.

Bugát Pál (1793-1865)

Bugát Pál (1793-1865)² orvos, egyetemi tanár volt az első, aki bebizonyította a magyar nyelv használhatóságát az orvosi és természettudományi irodalomban. Amikor 1824-ben a pesti egyetem orvosi karára kinevezték, a tanítás nyelve még a latin volt. Kísérletek ugyan már korábban is történtek a magyar nyelvű orvosi szakirodalom megteremtésére (az első próbálkozások *Rácz Sámuel* és *Bene Ferenc* nevéhez fűződnek), de ezek csak kísérletek maradtak. *Bugát* az egyetemen magyarul adott elő, sőt tanártársait is erre buzdította. Előadásai mellett fordítói tevékenységbe kezdett, és eredeti magyar nyelvű műveket jelentetett meg. Munkássága – a szakembereken kívül – az irodalmi körök figyelmét is felkeltette. Ekkor csatlakozott hozzá *Toldy Ferenc*, a kiváló irodalomtörténész is, és 1831-

2 *Bugát Pál* 1793. ápr. 12-én született Gyöngyösön. (A család eredeti neve *Bukát* volt.) Apja *Bugát János* szabómester, anyja *Balogh Terézia*. A gyöngyösi algimnázium elvégzése után Egerben tanult, majd 1811 őszén beiratkozott a pesti egyetem orvosi karára. Tanulmányait 1816-ban fejezte be, s két évvel később avatták orvosdoktorrá. 1818-ban nősült meg, felesége *Almay Erzsébet*. Néhány évi hányattatás után, 1824-ben kapott orvostudományi tanszéket a pesti egyetemen. A nemzeti kormány 1848 végén Magyarországot főorvosává nevezte ki. A szabadságharc bukása után szülővárosában, a ferences kolostorban húzódott meg. 1865. július 9-én Pesten halt meg.

ben közös vállalkozásuk eredményeképpen megjelent az első magyar nyelvű orvosi folyóirat, az Orvosi Tár. A lapindítás merész vállalkozás volt, de *Bugát* akaratereje nem ismert korlátokat. Tizennyolc év alatt magyarul beszélő és író orvosgárdát nevelt ki. *Toldy* mellett kapcsolatot tartott *Kazinczyval* és *Bujzával*, velük beszélte meg törekvéseit szakterületének magyarításáról.

Bugát nyelvújító, irodalmi és közéleti tevékenysége egyetemi tanári kinevezésével kezdődött. Az akadémia 1830 novemberében választotta rendes tagjává. 1841-ben pedig – mintegy eddigi tevékenységének betetőzésekként – megalapította a Természettudományi Társulatot, amelynek első elnöke lett. *Entz Géza* írja róla: „alig mulasztott el egyetlen szakgyűlést, buzdított, lelkesített, agitált, élénken részt vett a vitatkozásokban, maga is tartott előadásokat a legkülönbözőbb tárgyakról, tele volt új eszmékkel, indítványokkal...”³

1849-ig viselte tisztségét; 1860-ban azután újra megválasztották. A „dicső öreg”, ahogy *Kátai Gábor* nevezte, 2000 Ft alapítványt tett pályamunkák jutalmazására, bár az önkényuralom idején „sok évekig tartott mostoha sorsa után nemcsak hivatalától, hanem más keresetétől is megfosztva” anyagi gondokkal küszködött.⁴

Bugát nyelvújító törekvéseit fordításokban és magyar nyelvű művekben fejtette ki. Első írását *Bonctudomány* (1828) címmel szokták emlegetni. Tulajdonképpen *Hempel Adolf* Anatómiáját fordította magyarra, mivel az orvosi műnyelv alkalmazására az emberi test tudományos leírása látszott legcélszerűbbnek. Művéhez szótárt is mellékelte. A bevezetőben utalt arra, hogy forrásul az előző évtizedek csekély műszókészletének „szerencsésebb szüleményeit”, *Diószegi, Fazekas, Földi* alkotásait és szétszórót töredékeit is felhasználta. Munkálkodása azonban csakhamar ellenhatást váltott ki.⁵

Bugátot ez sem riasztotta vissza. Az Orvosi Tár mellékletéül megjelentette az Orvosi Szókönyvet (1833), ezt pedig a *Sebészség* (1836) követte, latin-magyar-német és német-magyar-latin műszógyűjteménnyel. Nem sokat késett a *Tapasztalati Természettudomány* (1837) c. műve sem.

Szakírói tevékenységére az jellemző, amit *Benkő Loránd* – az irodalmi nyelv fejlődésére vonatkoztatva – más, hasonló összefüggésben fejtett ki: „...az írók némelykor bevisznek írásaikba teljesen új, egyéni teremtményeket, tehát olyan nyelvi formákat (egy-egy új szót, szójelentést, sajátos szókapcsolatot stb.), amelyek az irodalmi nyelvben, de más belső nyelvtípusokban sem léteznek...”⁶ Ezt mutatja *Bugát* jelentősebb műszógyűjteménye, a *Természettudományi Szóhalmaz* (1843) is. Húsz esztendeig gyűjtötte hozzá az anyagot, s mintegy 40000-re szaporodott fel a címszavak száma. Természetesen nem minden szónak *Bugát* a szerzője. Az akadémián akkoriban ún. „szócsináló” üléseket tartottak hetente (éppen *Bugát* elnöklétével), és innen is sok szó került be a Szóhalmazba. Az viszont bizonyos, hogy *Bugát* volt az egyik legtermékenyebb „szógyártó”. Saját szavait b-vel jelölte, és kb. ezerre becsülhetjük a számukat. Manapság talán százat tekinthetünk élőnek közülük⁷, mint pl. *adag, agy, ájuldoz, áthasonít, bálna, bonc-* és *összetételei, búru, cseppfolyós, csipesz, delej, dögvész, dudor, ellenszenv, elnök, eredmény, földgömb, földtan, garat, gyógy- és összetételei, gyülemlik, hajlam, halottkém, helyrujz, higany, hőmérséklet, kórjel, kóros, kórtan, kórtünet,*

3 ENTZ Géza Megemlékezés Bugát Pálról. *Természettudományi Közöny* XLVII. 417.

4 Vö. KÁTAI Gábor Emlébeszéd Bugát Pál fölött. 1868. 11.

5 L. ALMÁSI Balogh Pál *Tud. Gyűjt.* 1830. III-IV. és LOVÁSZ Imre: *Értekezés a magyar nyelvújításról.* *Tud. Gyűjt.* 1834. X.

6 BENKŐ Loránd *Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól.* In: *Anyanyelvi műveltségünk.* 1960. 234-50.

7 Vö. KOVALOVSKY Miklós *Tudományos nyelvünk alakulása.* In: *Nyelvünk a reformkorban,* 1955. 308.

*közeg, közélet, labdac, légső, lob, mozgékony, mozzanat, működik, műtét, nyomda, nyúlékony, penge, ragály, rokonszenv, rovar; sav, sebész, sejt, sipoly, szélhűtés, szemcse, szemész, szórványos, szörp, tan- és összetételei, tanár; tupasz, természetrajz, természettan, tetszhalál, tüdővész, vegytan, vízkór stb.*⁸

Vessünk egy pillantást *Bugát* szóalkotó módszerére is. Igen gyakran már meglévő szót új jelentéssel lát el, pl. *sérv* (*Gyöngyösinél* még „seb” jelentésben), *heveny* (azelőtt „forróság”), *ideg* (korábban „húr” jelentésben) stb. Kedveli a „gyökelvonás”-t, a járulékelemek elhagyását: *dörzs* (a *dörzsol*-ből), *dudor* (a *dudorodik*-ből), *gyógy* (a *gyógyít*-ből) stb. Képzett szavait a nyelv törvényei szerint alakítja, vagy a nyelvújítók sajátos képzésmódját használja fel (*sebész, ízület, izzadmány, adag, roham* stb.), de alkalmazza a szóösszetételt is (*árjegyzék, földgömb, sejtszövet* stb.).

Lássunk gyenge szóalkotásai közül is néhányat: *huszár* = kaktusz, ti. húsos és szúr; *büng* = zenit, ti. fölöttünk csüng-büng; *tapal* = nadír, ti. a tapodás alja stb.⁹ *Tolnai Vilmos* jellemzése szerint: „Egész szótárirodalmunk legérdekesebb műve ez; a leghihetlenebb furcsaságoknak és a legkitűnőbb ötleteknek csodálatos zagyvaléka.”¹⁰ *Bugát* hatalmas szógyűjteményével orvosi és természettudományi irodalmunkat kívánta gazdagítani. Ez időben ugyan már a Tudós Társaság is foglalkozott a természettudományi műszók felgyűjtésével, az eddigi próbálkozások összegzésével, ennek a kísérletnek azonban – *Bugát* szerint – inkább csak „historiai becse leend”. A Szóhalmazról pedig azt állítja, hogy „csak a divatba átment, vagy remélhetőleg átmenendőket foglalja magában”.¹¹

A szabadságharc bukása után a magyar nyelv művelés is visszaesett. „A közhivatalok, iskolák, intézmények elnémetesítése, az a rengeteg idegen ajkú tisztviselő, akit a bécsi kormány az országra rászabadított, a német iskolakönyvek, a német, többnyire selejtes irodalom nem maradt hatás nélkül a reformkor rohamos újulásában meggyengült nyelvérzékre, és tág kaput nyitott mindenféle idegenszerűségnek” – írta *Tolnai Vilmos*.¹² Nyelvtudósaink látták a bajokat, és meg is próbálták gátat vetni az idegen szavak terjedésének. Ismét divatba jött a szógyártás.

Az öregező *Bugát* – akit 1848-ban a nemzeti kormány Magyarország főorvosává nevezett ki, s most állásától megfosztott, rendőri felügyelet alatt álló hazafi – ismét munkához lát. Szócsintanában (1857) át akarja gyúrni a nyelvet, hogy ne legyen akadály a fejlesztés előtt. Mindazt, amit eddig alkotott, elméleti, tudományos rendbe kívánja foglalni. Összevonja pl. a szavak elejét: szócsintan = szókat csinálni tanít. Összeránt szavakat: *korgór* – *korgó kór* = kolera; *nelyeslés* – *nem helyeslés*, ti. helytelenítés stb. Közmondásokat von össze: *hordong* (vacuum) – üres *hordó* jobban kong; *igador* (szótartó) – az ígélet szép szó, ha megadják, úgy jó stb. Ragozott szót gyökként alkalmaz: *akolbulítás* (excommunicatio – *kiakolbolit* változatban maradt meg), *útnaklat* (missio) stb. A ragos szavakat képzőkkel látja el: *hátrál, éjjelez* stb., ill. szokatlanabb megoldással: *bajbulni* (bajból kiszabadulni), *fátulit* (erdőt irt) stb. Kettőzéssel fokoz: *emember* (művelt ember), *tatap* (cohaesio) stb.¹³ Bár bevezetőjének utalásai igen érdekesek a nyelvújítás szempontjából (az új szók legyenek „dologütők „üt-

8 L. TOLNAI Vilmos 1929. 165-166.

9 Vö. STILLER Kálmán 1914. 169-170.

10 TOLNAI Vilmos 1929. 64.

11 Vö. BUGÁT Pál i. m. Bev.

12 TOLNAI Vilmos 1929. 173.

13 Vö. STILLER Kálmán 1914. 173. és TOLNAI Vilmos 1929. 174-5.

közetlenek”, „könnyen kimondhatók”, minél „rövidebbek”, „fülszépек”...) a Szócsintan egészében véve elhibázott alkotás.

Bugátot említett elvei útvesztőbe sodorják. Nem csoda, ha munkáját a bírálókat egész sora követte¹⁴, melyeket az amúgy is megtört ember nagyon a szívére vett. Elvonult a nyilvánosság elől, de a szógyártásról már nem tudott lemondani. Magyarra formálta pl. *Krug* négykötetes lexikonának szavait, erdészeti és vadászati, valamint növény- és állattani műszótárt állított össze (1863), sőt készített egy kétkötetes szógyűjteményt is. Mind a Szócsintant, mind egyéb kéziratban maradt értekezéseit az akadémia kéziratárába helyezte.

Bugát munkálkodásának célja a magyar orvosi és természettudományos műnyelv megteremtése volt. Ezen a téren gyökeres változások kellettek, s ő vállalkozott is a feladat végrehajtására. Nem akarom *Bugát* életművét értékénél többre becsülni, de úgy gondolom, hogy több figyelmet és méltánylást érdemel annál, amit eddig kapott. Éppen ezért nem értek egyet *Ernyei Miksa* értékelésével, aki azt állítja, hogy „*Bugát* csupa jóakaratóból nyelvünkön annyit rontott, mint senki előtte és utána.”¹⁵

Nem véletlen, hogy *Vörösmarty* a kortárs szemével nagyon is helyesen értékelt *Bugát* munkásságát. Megjegyzéseket fűzött a tudós legelső művéhez; örömmel látja „szorgalma és bátorsága után az egész bonctudomány roppant alkotmányát magyar nevekből és műszavakból előállatni”¹⁶. *Bugát* értékét *Toldy Ferenc* is felismerte. A „műnyelvi nagy reform”-mal kapcsolatban a következőket írja: „Ezen időszak utolsó éveiben egyetlen férfiú sugallatszerű, bátor fellépésével indult meg azon döntő hatású reform, mely az összes tudományok terén a szabatos, világos, könnyű, sőt elegáns nyelvi előadás ... feltételeit örök időkre megteremtette ..., ...helyesen szólnia *Révai*, szépen *Kazinczy*, műszabatosan *Bugát Pál* tanították a nemzetet.”¹⁷

Bugát tévedéseinek számbavételekor mindenképpen el kell különítenünk 1848/49 előtti és az az utáni működését. A reformkorban ünnepelték őt, mint a magyar természettudományos műnyelv megteremtőjét. Világos után azonban a sajtót elnémították, a közönség és a nyelvújító közötti kapcsolat megszakadt, s e nélkül eredményes nyelv művelés aligha képzelhető el. *Bugát* közvéleménytől elszigetelt tevékenysége is természetszerűleg torzult el. Így azon sem csodálkozhatunk, ha *Jókai Mór* – Pesti Nagy Tükör c. élc lapjában – már ilyen hangú levelet küld a Szócsintan szerzőjének: „Ármagos telfej uram! ... Pofpírral észleltem, hogy amit eddig írtam, azt mindenki megérté; mántul rudirnyam legyen a Szó-Csin-Tan, s ha talán lesz is oly ködarcos kétbár, ki szájhúz és vicsfog hegykölt tanainkon, szűfűtse bordaljunkat a léthorg, hogy száz földgömbkör után majd eljönnek a cseremisiz és csuvasz kutatórok, s meglepve irlepedőink, azt mondják: ezek a mi tolltolóink voltak! – Addig is kezemezve maradtam Ármagos telfej uramnak bókados kefekésze: Tyúkajafi Márton.”¹⁸

A szertelen újítás a továbbiakban az új ortológiához vezetett. Az ellentámadás 1861-ben *Szabó József* akadémiai előadásával (Magyarítás a természettudományokban s különösen annak gyakorlati jelentősége) indult meg, majd az akadémia testületileg is állást foglalt. *Bugát* végképp visszavonulásra kényszerült. A tisztogató munkát ezután – nagyjából a századfordulóig – *Szily Kálmán* és követői, a Természettudományi Társulat és Közlönye,

14 L. *Toldy Ferenc* tiltakozását. Akad. Értesítő 1857. 164. – Uő.: A nyelvbéli újítások hatásairól... Új Magyar Múzeum 1857. 425. és BALLAGI Mór: Nyelvújítás és nyelvromlás. Akad. Értesítő 1857. 311, 401.

15 Nyr. VII. 26.

16 VÖRÖSMARTY Mihály ÖM. VI. 194.

17 TOLDY Ferenc *Bugát Pál* emlékezete. Budapesti Szemle II. 257.

18 Id. STILLER Kálmán 1914. 173.

főként pedig a meginduló Magyar Nyelvőr végezte el.¹⁹ Igazságtalanok lennének azonban *Bugáttal* szemben, ha csak pályájának utolsó szakasza alapján ítélnék meg egész életművét. Ha megfeledekezniék a Természettudományi Társulat megalapításáról, nem utolsósorban pedig a korábbi műszavairól, melyek valóban gazdagították a magyar nyelvet, s amelyeket azóta sem a szakirodalom, sem a köznyelv nem nélkülözhet.

Bajza József
(1804-1858)

Hol volt, hol nem volt, volt a világon egy irodalmár, aki amellet, hogy verseket írt, irodalmi kritikát teremtett... Ez pedig szinte lehetetlen. A költészetet ugyanis az érzelem melege táplálja, a kritikát meg a hideg értelem. Hogy lehet valaki költő és kritikus is egyszemélyben? Lány is és kérlelhetetlen is? *Mikszáth Kálmán* írja²⁰, hogy még az élettelen tárgyak között is csak egyszer látott olyan reszelőt, amely egyben harmonika is volt. Mindegy: *Bajza József*, írásunk főszereplője össze tudta egyeztetni a kettőt. Sőt, *Barabás* ránk maradt Bajza-képe is mintha ezt a kettősséget példázná. Szelid szem, enyhe mosoly, finom vonások – tagadhatatlanul a költészeté; sűrű, mefisztói szemöldök, bajusz és szakáll – tegyük fel: ez meg a polémiáé...

Bajza ízig-vérig a reformkor embere volt, megszállott újító, rendkívül sokoldalú egyéniség: költő, kritikus és publicista, az irodalmi élet egyik vezéralakja, színházat igazgat, folyóiratot szerkeszt, esztétikai tanulmányokat, iránymutató polémiákat és világtörténelmet ír. Tragédiája éppen az, hogy szétszórta, felaprózta magát. Ebből következik, hogy tevékenységének valamennyi területét aligha tudta azonos szinten művelni.

Krónikás hitelességgel sorolhatjuk életének főbb állomásait... A Heves megyei Szücsi községben született, 1804-ben. Apja, *Bajza Mihály* jó gazda és korában szokatlanul művelt ember. Ő adja fia kezébe a római történetírókat, szónokokat és költőket, – sőt még írásra is buzdítja. A *Bajza* család igen népes, hat gyerek van: *Mihály, Antal, József, Lőrinc, János* és *Zsófia*. A szülők az 1810-es évek elején elválnak. Az anya a három kisebb gyermekkel Szücsiben marad, az apa pedig a nagyobbakkal (*József* is köztük van) Gyöngyösorosziba költözik. Az ifjú Szücsiben hat évet, Orosziban pedig egy évet tölt, 1812-ben iratkozik be a gyöngyösi gimnáziumba, ahol öt évig tanul. A mátrai táj – virágborította domboldalaival, völgyekben rejtőző falvaival, évszázados tölgyeseivel – igen nagy hatással van érzelmi életének alakulására.

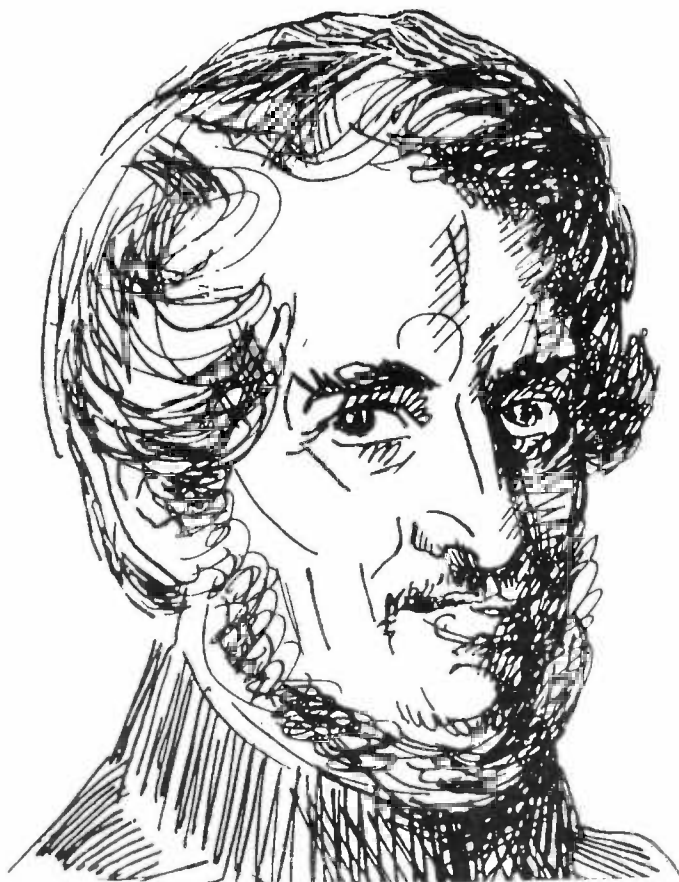
Szüllőföldjétől 1817-ben szakad el, s csak a vakációkra jár haza. A fővárosba kerül, itt is érettségizik. 1818-tól az egyetem bölcsészkarának hallgatója, majd – apja kívánsága szerint – a jogra megy át. „Én nem tudom, mennyire fogom szeretni a törvényt, de azért jól megtanulandom, habár gyakorlására nem volnék is hivatva” – írja ekkor²¹. Egy tanévet a híres pozsonyi akadémián tölt, de nagyon hiányzik neki Pest és barátja, *Toldy Ferenc*. A heves és türelmetlen *Toldy* jó hatással van a nyugodt, szemlélődő *Bajzára*. Kapcsolatuk közös törekvésen alapul: az európai színvonalú magyar irodalom megteremtésén.

A jogakadémia elvégzése után patvarista *Földvári Ferenc*nél Gyöngyösorosziban. Részt vesz Heves megye társadalmi és politikai életében. Ott találjuk az 1825-ös reformkori

19 Vö. KOVALOVSKY Miklós 1955. 309.

20 *Mikszáth Kálmán*: Gyulai Pál. In: Írói arcképek. [Szerk.: *Bisztray Gyula*.] 1953. 106.

21 *Bajza József* összegyűjtött művei. [Szerk.: *Badics Ferenc*.] 1899-1900. VI. 16.

Bajza József (1804–1865)

országgyűlésen is ; lelkesedik az akadémia-alapító *Széchenyi*ért, bizik a társadalmi haladásban, bár csakhamar elkedvetlenedik. „Ah, ez a diéta! Igen, sokat ártott nekem. Bárcsak ne jöttem volna el. Azok a sok szép, nagy képzelet, melyeket én magamnak hazámról s nemzetemről csináltam s melyek bennem annyi szép, nagy hevületnek ingerei voltak, mind-mind összeomlottak” – írja 1826-ban.²² Arra döbben rá, hogy az országgyűlés csak tervez, a követek szépen tudnak beszélni, – de kevesen vannak, akik cselekszenek.

A következő két évet hol Pesten, hol szülőföldjén tölti, míg 1829-ben végleg a fővárosba nem költözik. Vonzza *Kisfaludy Károly* köre: elsősorban *Toldy* és *Vörösmarty* társasága.

Anyagi körülményei 1838-ra rendeződnek annyira, hogy megnősülhet. *Csajághy Júliát* veszi feleségül (a későbbi *Vörösmarty*né, *Laura* nővérét). Családi élete boldog,

22 BADICS Ferenc 1900. 175.

megelégedett. *Júlia* nem különösképpen tanult, de bájos, kedves teremtés, aki kitűnő háziasszony, jó anya és feleség. Nélküle *Bajza* értelmetlennek tartaná az életet: „Te nekem szükséges, nélkülözhetetlen vagy, mint a levegő. A te szereteted határtalan, tiszta és önzetlen irántam s ez oly jól esik ... erőt és reményt ad ... szereteted nélkül nem tudnék többé megélni.”²³

Három *Bajza*-gyermekről tudunk. *Lenke* (később *Beniczkyné*) novella- és regényíró lesz, a lírikus, sokat betegeskedő *Jenőnek* mindössze huszonhárom év adatott az alkotásra, *Irén* pedig még csecsemőkorban meghal.

Bajza élete a 40-es években a legboldogabb. Társadalmi súlya, szerepe egyre nagyobb: korábban a *Kritikai Lapok*, majd az *Aurora*, az *Athenaeum* és a *Történelmi Könyvtár* szerkesztője, a *Pesti Magyar Színház* (később *Nemzeti Színház*) igazgatója, akadémiai tag, sőt szerepet játszik a politikai életben is. Lakásuk gyakorta hangos vendégektől, a kor szellemi vezetőitől.

Majd elkövetkezik az 1848-as év ... *Bajza* ekkor *Kossuth* Hírlapját szerkeszti. Amikor *Windischgrätz* a fővárost fenyegeti, Gyöngyösorosziba hozza családját; Gyöngyös osztrák megszállásakor pedig a Mátrában rejtőzik. A tavaszi hadjárat sikere Debrecenbe, majd Pestre vezérli. *Kossuth* a *Nemzeti Múzeum* igazgatását ajánlja fel neki, amelyet el is fogad.²⁴ Hivatalát azonban már nem foglalhatja el, követi a kormányt Szegedre és Aradra. A világosi fegyverletétel után *Vörösmarty*val és másokkal Szatmár felé menekül. Szalonta, Nagyvárad és Nagykároly után Gebe a következő állomás, ahol *Vörösmarty* is, *Bajza* is emlékverset ír a vendéglátó háziasszony, *Csanády*né emlékkönyvébe. *Vörösmarty*nak ez a költeménye eléggé ismeretes, *Bajzáé* viszont nincs meg verseskötetben. Így szól:

Gyászos időbe' vagyok szomorú vendége lakodnak
Honnomban idegen és menekülve futó;
Mentsen az ég, oh hölgy, oly kintől, milyen emészti
Keblem az eltiprott szent haza gyásza között.²⁵

Ezután *Fegyvernek* és *Újszász* a következő stáció; végül hazatérnek. A hatóság – némi zaklatás után – mindkettőjüket békén hagyja.

Bajza szeretett volna továbbra is az irodalomból megélni, ez azonban akkor már megvalósíthatatlan ábránd. Különben is: két évtized kemény, fáradtságot nem ismerő munkája, a forradalom és szabadságharc izgalmai, a bukás és bujdosás keserve, fia betegsége, anyagi gondok annyira megviselik, hogy elméje elborul. Mint *Toldy* írja,²⁶ már csak „árnyéka maga-magának”.

1858-ban, 54 éves korában hal meg. Temetése – ugyanúgy mint a *Vörösmartyé* – néma tüntetés, az osztrák önkényuralom elleni tiltakozás volt.

Azt mondják, hogy kritikusai pályára csak elvetélt szépírók mennek... *Móricz* nem így vélekedik: „A kritikus éppen úgy teremt, mint a költő, a festő, a zenész, – csak hogy más irányú az elméje, a tehetsége. Ezeknél a képzelemnek van túlnyomó szerepe, nála az ítélő erőnek... A jó kritikus méh; neki nem a fullánk a leglényegesebb szerve; neki az a célja, hogy még a haszontalan virágokról is mézet gyűjtsön...”²⁷

23 Itk. 1908. 325.

24 SZÜCSI József *Bajza József* 1914. 439-440.

25 KÜRTI Menyhért *Bajza mint költő*. 1899. 19.

26 TOLDY Ferenc *Emlékbeszéd Bajza József felett*. Irodalmi beszédei. I. (1872.) 14.

Nos, *Bajza* éppen ilyen kritikus. A bíráló mezején nem megfeneklett költői törekvéseiért keres vigasztalást. Az persze igaz, hogy *Vörösmarty* mértékével nem mérhetjük, viszont az is igaz, hogy a reformkor egyik legnépszerűbb költője. Az óda és az elégia uralma után ő a dal műfajának egyik meggyökereztetője. (Az igazi magyar dalt később *Petőfi* teremti meg.)

A bajzai líra (amellyel akkor iskolát teremtett) ma már a múlté. *Iffabb Bajza József* (*Szűcsi József*) írja róla²⁸, hogy „költői nyelve úgy él az irodalmi köztudatban, mint a csináltság és kicirkalmazottság mintaképe”. Ez az az irányzat, amelyet almanachlírának (vagy a stiláris egybeesés miatt gyakran *biedermeier*nek is) nevezünk. Költőnk már első kötetének mottójában (A lanthoz) így fogalmazza meg törekvéseit: „Zengj, oh lant húrodon / Igéző éneket, / Hangod szelíd legyen, / Olvasszon szíveket.”

Az előzmény *Kazinczy*, még inkább *Kölcsey* németes mintákat követő, lágy és finomkodó, szentimentális, ugyanakkor választékos és kimunkált költészete. Az irányzat fő képviselője mindenképpen *Bajza*. *Szabó Zoltán* szerint²⁹ az ő lírájában „a romantika patetikus tónusa mellett egy másik színezet a merengés és érzelgősség, melynek kifejezőmódjára a forma csiszoltsága és tisztasága jellemző”.

Jól mutatja ezt *Esthajnal* c. verse:

Bájló aranyfény	Némul az erdő
Csillog szelíden	A messze síphang
A reszkető tó	Reszketve nyögdel
Hullámain.	A légen át.
Fölserken a szél	Kéklő virággal
Rózsák öléből	Hímzett ligetben
S völgyek hús ágain	Rejtezve csattog
Zokogva leng.	A csalogány.

Nyelvi szempontból szívesen használja a lágy, a finomkodó szavakat (*csermely*, *láng*, *szellő* stb.), a rövidítést (*imádt*, *szerelm*, *visszhangzzék* stb.), a különleges képzőket (*csörgedez*, *fiuvall*, *szállong* stb.), a sajátos metaforarendszert és jelzős szerkezeteket (*édes-kínos alkony*, *könnynevelte rózsaszál*, *titkos-füjdalmas kéj* stb.), a szokatlan mondatfűzéseket (*az éj magánya barnultan omlik*, *életfűi közt zúg a halál*, *szereti bebolygani a forrás tündér partjait* stb.). Néhány szállóigét is köszönhetünk neki (a legismertebb: *Sírva vigad a magyar*.)

Formai téren kedveli a gondos technikát, a nyugat-európai versformákat, az áttekinthető strófákat, a ritmus dallamosságát és a változatos rímelést. Nyelvesztétikai törekvése az *e* hangok gyakoriságának csökkentése, az *ö-ző* változat elfogadása (*felesleges-fölösleges*, *tekéletes-tökéletes*, *temérdek-tömérdek* stb.). A formaigényesség és ritmikusság elsősorban kedvelt műfajában, a dalban jelentkezik. Lássuk példaként *A kedveshez* című költeményének egy részletét:

27 MÓRICZ Zsigmond: *Bajza nagy polémiái*. Válogatott irodalmi tanulmányok, 1952. 26.

28 Nyr. 1908, 15.

29 MÓRICZ Zsigmond 1982, 181.

Jőj a csendes völgy ölébe,
Ha leszáll az esti fény,
Hő szerelmünk édenébe,
Jőj a csendes völgy ölébe,
Szívrepesve várlak én,
Fáim biztos enyhéjébe.
Jőj a csendes völgy ölébe,
ha leszáll az esti fény!

Erről a korstílusról ma már más szemlélettel nyilatkozunk, ám akkor igen közkedvelt irányzatnak számított, és nagy mértékben hatott a kortárs költőkre (így *Vachott Sándorra*, *Sárosy Gyulára*, *Kerényi Frigyesre* és másokra), nem utolsósorban a nyelvi eszközök, a zenei elemek fejlesztésére, és az udvarias társalgási stílus kialakítására is.

Jóval maradandóbbat alkot viszont a hazafias költészet terén. Hangja erőteljesebb, meggyőzőbb. A húszas években írott ilyen tárgyú költeményei a nemzeti ellenállás hangulatából táplálkoznak (Borének, Számúzott, Andalgás). A következő évtizedben fájdalommal és lemondással szemléli az 1832-36-os országgyűlés vergődését (Sóhajtság), elsiratja a lengyelek szabadságharcát (Apotheosis), Ébresztő-jében pedig a reformkori társadalmi haladás hirdetője.

A nagy bukás utáni kétségbeesését Fohászzkodás c. verse tükrözi; elítéli a megalkuvó *Görgeyt* (A honáruló), elátkozza Haynaut (Haynau-dal), majd a Jóslat-ban egy eljövendő népforradalom győzelméről beszél. Ellenállás, fájdalom, felrázás, tiltakozás és remény – ez *Bajza* hazafias lírájának foglalata.

Versei mellett néhány romantikus novellája, regéje (pl. Rege a habléányról) is érdeklődésre tarthat számot, Világtörténet-e pedig felvilágosult, haladó szemléletének bizonyítéka.

Bajza – *Kölcsey* és *Gyulai* mellé állíthatóan – az egyik legnagyobb magyar kritikus. Az epigramma teóriája című tanulmánya (1828) után országos jelentőségű vitákat folytatott az irodalom polgári szabadságának a védelmében. *Móricz Zsigmond* (*Bajza* nagy polémiái címmel) részletes és alapos tanulmányt szánt *Bajza* kritikai működésének az elemzésére. Ez irányú munkái közül legjelentősebb a Conversationslexikoni pör volt (1830), melyben kimondta az egyenlőség elvét az irodalomban: „Ott, hol az írói republika kezdődik, hol a tudományok országába léptünk [...] nem érdem, nem születés, nem hivatal többé [...] egyedül ész adnak elsőséget.”

Bajza a küzdelem pergőtüzében az új, korszerű irodalmi élet alapjait rakja le. Emelt fővel, mennydörgő hangon, félelmetesen biztos logikával vitatkozik. Azt a harcot, amelyet *Széchenyi* a gazdasági élet terén vív, ő a kultúra frontján képviseli. Az Aurora-pörben (1834) az írói tulajdonjogot világítja meg: *Horvát Istvánnal* folytatott vitája pedig a délibábos történelemszemlélet tudománytalanságát itéli el.

Mint színházigazgató, tevékeny szervező és színikritikai munkát végez. Nevezetesebb dramaturgiai tanulmányai: A magyar színészeti bírálókhoz, Dramaturgiai és logikai leckék a magyar színibírálók számára, valamint Szózat a Pesti Magyar Színház ügyében. Szentimentális német drámák helyett francia romantikus darabokat kíván. Esztétikai normája a klasszicizmus és a romantika sajátos keveréke.

Különös gondot fordított a szereplők tiszta kiejtésére, hiszen a közönség számára az ő beszédmódjuk a minta. Ezért nem kívánatos a tájnyelvi ejtés a színpadon. Véleménye szerint az iskola és a templom mellett a színház (elsősorban a dráma, nem annyira az opera) tehet legtöbbet a nyelvművelés ügyéért. Megkövetelte a szövegtudást, a választékos dikciót, a természetes színpadi testtartást és mozgást.

Kiváló dramaturgnak bizonyult, vezetői munkásságával (a Nemzeti Színház megalapozásával és működtetésével) pedig maradandó nyomot hagyott színház történetünkben.

Bajza nyelvészeti tárgyú dolgozatokat is írt. Ilyen a *Nyelvünk műveléséről* (1843), melyben üdvözli a nyelvújítás diadalát, de kifejezi aggodalmát is a túlzások miatt. Ilyen túlzásnak minősíti a fordítók pontatlan és magyartalan szóalkotásait, az alkotók nyelvhelyességi vétségeit, stilisztikai gondatlanságát. Mint írja: „Most boldog, boldogtalan [...] új szókat kohol, egész bátorsággal, mintha e mesterséghez semmi több nem kellene, csak egy kis akarat. Rohanó sebességgel [...] jó divatba minden új faragvány [...], mert mindenki eléggé önhitt nyelv művelő, gazdagító szerepet vállalni, szóval amely meggondolatlanul készítettnek, oly lelkiösmeretlenül el is fogadtatnak e korszak [...] Műszók alkotásához még nyelvszabályok ismerete sem elégséges, ahhoz dologismeret is kell.” *Bajza* maga is mintegy 40 új szóval gyarapította szókincsünket³⁰, mint pl. *alakzat*, *bohózat*, *emberiesség*, *harsona*, *körirat*, *munkatárs*, *párviadal*, *számüzni*, *tolcsata*, *vizsga* stb.

Másik nyelv művelő dolgozata a *Nemzetiség és nyelv* című iránycikk 1846-ból. Eredetileg akadémiai felolvasásnak készült (Az idegen nyelveknek a közéletben használása s a nemzeti erkölcsökre befolyása címmel), s azt fejtegeti, hogy az anyanyelv szeretete és az iránta érzett ragaszkodás nélkül nincs nemzeti élet. Mint írja: „...ébredjünk fel valahára, és ne feledjük el, hogy magyarok vagyunk és azok akarunk maradni.” Hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv hivatalossá nyilvánítása önmagában még nem minden! A felsőbb társadalmi rétegek kizárólagos idegennyelv-használata pedig számtalan veszélyt rejt magában. A felolvasás igen nagy vihart kavart, az indulatokat csak *Toldy* nyugodt, tárgyilagos állásfoglalása tudta levezetni.

Részt vett két akadémiai kiadványnak a szerkesztésében is. Ezek voltaképpen az akadémiai „nagyszótár” előmunkálatai voltak, melyekben a használatban lévő szókészlet anyag mellett az életképes nyelvújítási szavakat is összegyűjtötték, és ezáltal hozzájárultak meggyökeresítésükhöz.

Ugyancsak jelentős vállalkozás volt *Kazinczy* összes műveinek a kiadásra való előkészítése. A szerkesztést *Bajza* és *Toldy* együtt végezte. Őt kötele jelent meg (1836-1845), majd a kiadás a forradalmi események miatt elakadt. A sorozat azonban így is egyike a kor legmegbízhatóbb szövegközléseinek.

Bajza életművének számbavételekor³¹ nem annyira egyes műveinek jelentőségét, mint inkább pályája egészének fontosságát kell hangsúlyoznunk. Munkásságának vázlatos rajzából talán kitévő, hogy a finomkodó bajzai líra (amellyel akkor iskolát teremtett) ma már a múlté: nem így kritikai működése, szerkesztői és szervezői tevékenysége, amely korának igényéből nőtt ki: a jelen emberének jövőt megalapozó cselekedete volt. Az olvasóközönség figyelmét ráirányította az irodalomra, az alkotók körében pedig egészséges szellemet bontakoztatott ki. Működésével vált általánossá és rendszeressé az elvi kritika irodalmunkban; a pezsgés, az összetartozó (haladó és konzervatív) csoportok rendeződése, a nagy nyilvánosság ellenőrző szerepének igénybevétele... És mindezt *Bajza* egyénisége, röviden: *erkölcsi nagysága* teremtette meg. Mindig az igazságot tartotta szem előtt, érvekkel, szókimondó bátorsággal hadakozott. A reformkor óriása, kemény, kérlelhetetlen római jellem volt.

Éppen ezért: nem feledkezhetünk meg *Móricz Zsigmond* figyelmeztetéséről: „*Bajza* a magyar irodalom történetének kiváló alakja, kinek működését s hatását lebecsülni nem szabad.”³²

30 L. Nyr., 1903, 159-69; 1906, 468-74.

31 Műveinek fontosabb kiadásai: B.J. Összegyűjtött munkái I-VI. (BADICS Ferenc bev. és kiad.), 1899-1900;

32 Válogatott cikkek és tanulmányok (LUKÁCSY Sándor vál. és bev.), 1954; B.J. Válogatott művei (KORDE Imre kiad., TÓTH Dezső vál. és bev.), 1959; B.J. Elfelelt írásai (FENYŐ István bev. és kiad.), 1984.

Nagy Ignác
(1810-1854)

Nagy Ignác, aki Keszthelyen, 1810 okt. 7-én született, és korának egyik legjelentősebb írója, publicistája, szerkesztője, ha rövid ideig is (az 1820-as évek elején) a gyöngyösi gimnáziumban végezte tanulmányait. Innen az újvidéki, a bajai, a pécsi és a budai gimnáziumba került, majd a pesti egyetemen jogot végzett. Ezután kamarai tisztviselő lett; Kossuth 1848 tavaszán minisztériumi fogalmazónak nevezte ki, s hivatalától később az önkényuralom fosztotta meg.

Apja gazdatiszt. Művelt ember egy olyan társadalomban, amelyben a műveltség sem felsőbb, sem alsóbb szinten nem volt még követelmény. Az ifjú *Nagy Ignác* kezdetben német nevelésben részesült, német nyelvű verseket, novellákat és színműveket írt, mígnem megismerkedett a magyar irodalommal. Különösen nagy hatással volt rá *Kisfaludy Károly* munkássága és az *Aurora* c. folyóirat. Egy látványos, jelképes fordulattal elégette német nyelvű kéziratát, és magyar nyelven kezdett írni. Irodalmi tevékenységét a továbbiakban hivatali munkája mellett végezte.

Első próbálkozásai (Mátrai rabló³³, Soroksári János stb.), melyeket a budai színház számára írt és a *Regélő*ben közölt, nem keltettek különösebb figyelmet. *Nagy Ignác*ot, voltaképpen a Jelenkor, *Széchenyi* lapja avatta íróvá. Ebben az időben *Széchenyi* eszméinek és törekvéseinek a bűvöletében élt; első írásai is főként az ő hatását mutatják. Rovata, a *Budapesti Napló* elindítója lesz apró híreinek, „újdonságai”-nak, majd a „fővárosi életképek”-nek, ezeknek a humoros-szatirikus rajzolatoknak, friss és változatos tudósítás-sorozatoknak. Ezt folytatja a *Budapesti Híradóban*, az *Athenaeumban*, a *Pesti Divatlapban* és az *Életképekben* is. Lapjaiban igen gyakran találkozhatunk *Petőfi*, *Arany János* és *Jókai* névvel. Nem véletlen, hogy a Magyar Irodalmi Lexikon „az első, modern értelemben vett újságíró”-nak nevezi.³⁴ Úgyes riporter, aki mindent látni, hallani, tudni akar, és a begyűjtött gazdag híranyagot – a sajátos *Nagy Ignác*-i szűrőn áteresztve – könnyed, csevegő modorban tálalja. Ez volt az ő igazi műfaja: elbeszélő tehetsége, humora, csipkelődő kedve ebben érvényesült a leginkább.

Nem csoda, ha sorozata a 40-es évek egyik legkeresettebb, legnépszerűbb olvasmányának számított, s kezdeményezését más napilapok is követni próbálták. Ezért is írhatta róla jellemzőképpen *Mikszáth Kálmán* a következő, igen találó sorokat: „Az úgynevezett »okos írók« közé tartozott, akik nem indultak eszmények után, nem kergetik tüskön-bokron a halhatatlanságot, megelégszenek, ha amíg élnek, jól élnek, s minden igyekezetük odairányul, eltalálni a közönség ízlését. *Nagy Ignác* addig-addig próbálgatta, míg végre sikerült neki.”³⁵

De az újságírás és a szerkesztői tevékenység mellett szépirodalmi munkásságot is folytott. Első művei (versek és elbeszélések) *Kisfaludy Károly* és a romantika modorában íródtak; később *Széchenyi* hatására a polgárosodás szükségességének, a reformpolitikának a hirdetője, egyben a magyar színházi élet egyik fellendítője. Egymás után írja színműveit, vígjátékait. Közülük főként a *Tisztújítás* emelkedik ki, amelyet az MTA vígjátékpályázatára írt 1842-ben, s a kítűzött száz arany pályadíjat meg is nyerte. A darabot – egy évvel később a Nemzeti Színház mutatta be – nagy sikerrel. Az érdeklődésre jellemző, hogy 1849-ig még

33 MÓRICZ Zsigmond 1952. 60.

34 Magyar Irodalmi Lexikon 2. köt. 1965. 318.

35 MIKSZÁTH Kálmán 1953. 52.

harminckilencszer adták elő, – sőt még 1957-ben is felújították. A téma a reformkorba ágyazódik: a feudális megyei élet rajza egy választási komédia tükrében. Ezzel olyan jelentős művek példája, sugalmazója lett, mint *Eötvös József A falu jegyzője* c. kritikai realista regénye és *Arany János Az elveszett alkotmány* c. komikus eposza. Ezért is számított *Nagy Ignác Szigligeti Edéig* a legjobb magyar vígjátékírónak. A színházi élet fellendítése érdekében Színműtárat is szerkesztett, ebben eredeti és idegenből fordított műveket jelentetett meg.

A figyelemreméltó színművek mellett hivatkoznunk kell Magyar titkok³⁶ c. regényére is, erre a satirikus életképsorozatra, amelyben saját korának, az akkori Pest-Budának a társadalmi viszonyait mutatja be. (Vele egyidőben jelenteti meg *Kuthy Lajos* az ugyancsak *Sue*-hatást mutató *Hazai rejtelmeket*.) Ez volt az utolsó jelentősebb munkája.³⁷ A negyvenes évek második fele, főként a forradalom és szabadságharc ideje már nem *Nagy Ignác* világa, ám mindvégig reformer maradt. Egyébként is: ekkor már betegeskedett, a sok-sok munka, éjszakázás kikezdte egészségét. A kormány távozása után még a fővárosban maradt, csak a Pesti Hírlap betiltásakor menekült el maga is.

A bukás után, 1849 novemberében *Hölgyfutár* címmel szépirodalmi, társaséleti, művészeti és divatlapot indított; ezzel akarta a magyar irodalmi életet újjáéleszteni, s bár néhány üldözött író műveit és egy ideig a petőfieskedők munkáit is közölte, aulikus nézetei miatt nem vált igazán népszerűvé. Szerkesztőjének ekkor már egyre kevesebb az egészsége, a témája, és megfoghatatlan olvasói is.

Nagy Ignác rendkívül sokat dolgozott. Utolsó leheletéig írt és szerkesztett. Szinte dupla munkát végzett. Ez az oka, hogy bár csak negyvennégy évet élt, a termékeny *Jókainál* is többet alkotott. Persze az is igaz, amire ugyancsak *Mikszáth* mutatott rá találóan: „Az íróasztal gyakran áll bosszút gazdáján s mégpedig annál inkább, minél többet ül az mellette.”³⁸ A mennyiség a minőség rovására ment... Am ha alkotásai értékben nem is vetekedhetnek a *Jókaiéval* vagy a *Gyulaiéval*, egy-egy színműve a modern magyar dráma előzményeit mutatja fel.

Az elmondottakhoz tegyük még hozzá: írásunk hőse csaknem húsz esztendeig igen népszerű író. S bár „rút volt mint egy faun”³⁹, kortársai életvidám, barátkozó természetű, segítőkész embernek ismerték. Önzetlenül támogatta a pályakezdő tollforgatókat is. Feljegyezték róla, hogy amikor a Csigában, az írók akkori kedvenc tartózkodási helyén megjelent, „dugóknak szörnyű pattogása”⁴⁰ jelezte ottlétét. – 1854. márc. 19-én Pesten halt meg.

Neve – munkásságának jónéhány értékét tekintve – emberi botlásai ellenére is méltó az utókor emlékezetére.

Spetykó Gáspár
(1816-1865)

Ez az elfelejtett népies költő – másfélszáz esztendeje – legalább annyira hozzátartozott Gyöngyöshöz, mint ahogy hozzátartozik a Sárhegy. Nem emelkedett különösebb országos hírre-rangra; törekvése mindössze annyi volt, hogy a környék kapás parasztjainak az élet-

36 MIKSZÁTH Kálmán 1953. 53 ugyancsak tévesen említi Pesti titkok címmel.

37 Nagy Ignác jelentősebb művei: *Hősök*, 1838., *Egyesüljünk*, 1839., *Árgyus királyfi*, 1840., *Életutak*, 1840., *Tisztújítás*, 1842., *Beszélyek*, 1843., *Torzképek*, 1844., *Magyar titkok*, 1844-45., *Bors és paprika*, 1845., *Hajdan és most*, 1845., *Menny és pokol*, 1846., *Szünnyogok*, 1848.

38 MIKSZÁTH Kálmán 1953. 53.

39 MIKSZÁTH Kálmán 1953. 53.

40 MIKSZÁTH Kálmán 1953. 53.

Spetykó Gáspár (1816-1865)

módját, szokásait és nyelvjárását megörökítse. Gyöngyvirágok (1845) c. kötetének bevezetőjében írta: „Költeményeim azon népelet kertjéből szedett virágok, mely hazánk kellemes Mátra – különösen Gyöngyös vidékét lakja.⁴¹ Tulajdonképpen tájköltészet volt ez, afféle *Petőfi*-epigonizmus, a korabeli „öszönös líraiság” megnyilatkozása... Ugyanúgy, mint *Lisznai Kálmán*, *Szelestey László*, *Tóth Kálmán* és mások költészete. *Nemeskürty István* *Parázs hamu alatt* című művében⁴² így ír *Spetykó*ról és tájköltő társairól: „...ezek a petőfieskedők olyan tömegek, olyan társadalmi rétegek előtt népszerűsítették a magyar nyelvet, s élesztgették a magyar nemzeti öntudatot, mely rétegek addig irodalommal semmiféle kapcsolatba nem kerültek.” Igazságtalanok lennénk *Spetykó*val szemben, ha csak

41 SPETYKÓ Gáspár Gyöngyvirágok. Pest, 1845. 3.

42 NEMESKÜRTY István: Parázs hamu alatt. Bp., 1981. 133.

irodalomtörténeti, irodalomkritikai szempontból ítélkezniék fölötte, – és megfeledekezniék sa-
játos gyöngyösi mivoltáról, szülőföld- és népszerűtetéről, munkásságának etnográfiai értékéről.

Életének főbb állomásai ezek voltak:⁴³ 1816. január 5-én született Gyöngyösön. Apja *Spetykó Antal* gombkötő mester, anyja *Nagy Erzsébet*. Elemi iskolai és gimnáziumi tanulmányait szülővárosában végzi, 1832-től Csányon, Nagyfügeden, Galgócon nevelősködik. 1835-ben Szécsényben találjuk; itt ferences szerzetes lesz. Egy év múlva kilép a rendből; igen nehéz körülmények között él, újra nevelő, majd visszatér szülővárosába.

Nyugtalan vére azonban úzi-hajtja; 1838-ban csatlakozik egy Gyöngyösön vendégszereplő szintársulathoz, – később *Vidéki* álnéven Kalózon, Pesten, Jászberényben, Szabadkán és Egerben lép fel. 1841-től az egri jogakadémia hallgatója; vizsgát 1845-ben tesz, s mint kész ügyvéd, Gyöngyösre költözik. Itt elég gyorsan emelkedik a ranglétrán: előbb törvényszéki jegyző, 1848-ban pedig városi ügyész lesz.

A szabadságharcban nemzetörként vesz részt, rendezője az 1849 májusában tartott gyöngyösi függetlenségi összejövetelnek, majd a bukás után (1852-ben) a Bach-rendszer megfosztja állásától. 1853-ban megnősül (felesége: *Szentiványi Anna*), azonban csakhamar elválik.

Verseit és egyéb írásait a *Regélő*, a *Honművész*, az *Athenaeum*, a *Koszorú*, a *Nemzeti Almanach*, a *Szépirodalmi Közlöny* és *Sárosy Az én albumom*-ja közli. Első kötete 1854-ben jelenik meg *Gyöngyvirágok* címmel, 1858-ban Zene Társaság néven egyesíti a gyöngyösi muzsikus cigányokat, s ebben az időben csaknem valamennyi ünnepséget, felolvasást ő szervez Gyöngyösön. Ügyvédi munkáját csak 1860-tól – hosszas kérelmezések és újabb vizsga letétele után – folytathatja. 1861-ben Műkedvelő Társaság-ot alapít, s a bevételt a szegények támogatására fordítja. Lelkes kutatója Gyöngyös történetének, néprajzi és régészeti emlékeinek.

Ismerte őt *Vörösmarty*, *Bajza*, *Petőfi*, *Arany* és *Gyulai Pál*. Érdekes, hogy *Petőfi* sohasem szívetlen *Spetykót*,⁴⁴ az ellentét bizonyára *Vahot Imre* mesterkedésével magyarázható, aki – *Petőfi* leköszönése után és vele szemben – többek között *Spetykót* is „népies költő”-ként akarta felhasználni a *Pesti Divatlap*-ban. Így a *Petőfi-Vahot* ellentét *Petőfi-Spetykó* ellentété szélesedett. *Vahot* erről azt írja: „A szép tehetségű *Spetykó Gáspárt* csupán neve miatt nem szerette (*Petőfi*), s én azzal segitettem a bajon, hogy *Spetykó Avar*ra kereszteltem őt, ami pedig még pogányabb dolog volt”⁴⁵ az igazság kedvéért jegyezzük meg, hogy *Petrovics-Petőfi* nem sokat adott a *Spetykó-Avar* névre; ellenben: mélyebb ellentét (a népiesség értelmezése!) váltakozottá őt el *Vahottól* is, *Spetykótól* is. Innen az ellenszenv. *Spetykó* barátai között – *Vahot*on kívül – említsük még *Beóthy László*, *Simonffy Kálmán*, *Sárosy Gyula* és *Zalár József* nevét is.

Második kötetét *Káplány József* adta ki *Spetykó Gáspár* összes költeményei és prózai dolgozatai címmel 1883-ban, a *Simonffy Kálmán*nal folytatott levelezését pedig *Alszegehy Zsolt* a Gyöngyösi Kalendárium 1913-as évfolyamában.

A 60-as években elhatalmasodik rajta korábban szerzett tüdőbaja. Ekkor már alig-alig ír valamit. Ki-kisértálgat még a Csathó-kertbe, a gyöngyösiek egykori kedvelt kirándulóhelyére; itt érzi igazán jól magát. 1856. október 17-én hal meg szeretett városában. Sírja jeltelen – mint ahogy ma már elég keveset tudunk életéről, költészetéről is.

Az első *Spetykó*-versek latin és magyar nyelven írott egyházi énekek. Ez az időszak még a szerzetes-költőt mutatja. Életrajzából azonban tudjuk, hogy csakhamar színészkedésre adja

43 L. SZINNYEI József Magyar írók élete és munkái. 1903. XII. 1350-51.

44 Vö. RÁBEL Judit és SÁVOLY Katalin: *Spetykó Gáspár*. (Kézirat.) 1957. 29.

45 VAHOT Imre Emlékiratai. Bp., 1880. II. 75.

a fejét... A 18. század vége és a 19. század első fele a magyar színjátszás hőskora. *Jókai* az És mégis mozog a föld c. regényében állít emléket részeseinek: a nemzeti műveltség és nyelv fáklyavivőinek – akik tudták, hogy az erőszakos németesítés ellen egyedül így lehet legálisan küzdeni. Ezt az utat járta akkor *Kisfaludy Károly*, *Katona József*, *Petőfi Sándor*, *Arany János* és a többiek. S ezen indult el *Spetykó Gáspár* is. Színészi pályafutása során rendkívül sokat lát, tapasztal, élményeit pedig – kedélyállapota szerint – versekben rögzíti.

Regéi, románcai *Kisfaludy Károly*, *Vörösmarty* és *Bajza* hatását mutatják: fájdalmas, tragikus, titokzatos – egyszóval romantikus – történetek ezek, az irányzat túlzásainak megfelelően. Ez vonatkozik az elégia-író *Spetykóra* is. Sajátos alkotóegéniségét népdalszerű verseitől, elbeszélő és tájkölteményeitől, szerelmes verseitől, bor- és hazafias dalaitól, humoros és néhány szatirikus költeményétől, valamint prózai írásaitól számíthatjuk.

Színészi évei, nevelősködése, ügyvédi munkaköre révén igazi népismeretre tett szert. Népdalszerű verseire azonban elsősorban *Petőfi* van hatással.⁴⁶ Kinek ne jutna eszébe ugyanis *Petőfi*, ha éppen ilyen *Spetykó*-sorokat olvas:

Ha te nyíló virág volnál,
én lennék a harmat:
Hajnalban felkeresnélek,
gyönyörködve rajtad!
Ha pedig te volnál harmat,
lennék napsugára,
felvinnélek igazgyöngynek
aranykoronámra.

A költő munkásságának értéke – mint már jeleztem – elsősorban etnográfiai törekvésekben, a néphagyományok rögzítésében rejlik; ezekben a versekben egyszerű, közvetlen és természetes hangon szól olvasóihoz.

Ír a húsvéti locsolkodásról:

Húsvétkor, – szokás Gyöngyösön,
A rózsámat megöntözöm;
Míntha csak látnám előre
Piros tojást kapok tőle.

Megörökíti a májfa-állítást:

Szőke kislyány háza előtt
Az éjszaka zöld májfa nőtt;
Gyengén fúj rá tavasz-szellő,
Lobog a fán piros kendő.

Szól a mátkatál-küldésről is:

Mátka-tál leszel te
Pünkösdi napján nekem,
Kedves mátká-tálam, -
Kíre várok régen!

46 RÁBEL-SÁVOLY 1957. 28.

Mindezek mellett utal a hamvazószerdai töke-emeltetésre, a kukoricafosztáskor talált piros csőhöz fűződő hiedelemre, számos babonára, szüreti népszokásra... Költeményeire a természeti képek, hasonlatok, ellentétek, metaforák, felkiáltások, kérdések gyakori alkalmazása és a hangsúlyos verselési mód jellemző. Tájversei eleven népi életképek; külön értékük, hogy a környék községeire legjellemzőbb adalékokat rögzítik.

Szól a kakukk a Sárhegyen című költeményében említi például a *kóka* szót. Magam is az ő tájszómagyarázatából tudtam meg, hogy „ez egy evégre letört leveles cseresznyegallyra kettős száránál fogva szépen körös-körül aggatott cseresznyebokor, mellyel e vidéken a szülők gyermekeiknek, a legények és leányok egymásnak kedveskedni szoktak”.⁴⁷

Beszél a „tarjáni hamis kislány”-ról, aki hátfával jár be Gyöngyösre, a solymosi eper-, málna-, szamóca-, gomba- és gyöngyvirágszedő, vagy a visontai szőlőkapáló hajadonokról, ír a benevölgyi pitlés malomról, a gyöngyösi kapásgazdáról, csapókról, a rédei ködmönkösörüléstről, az orosz szénégetésről, a sári pálinkafőzésről, az atkári öreg nyárfa történetéről, a csányi dinnyetermelésről, a parádi hutáról, csevicevízről és gyógyforrásról... *Spetykó* tájverseiben – mint cseppben a tenger – benne van az egész Mátravidék. Igazi palóc, aki még a tájnyelv fonetikus lejegyzésétől sem riad vissza:

A gyöngyösi piacon
Kukorog egy vénasszony,
Tele kosár eleőtte, -
Ugyan, ugyan mi leőtte? -

Nagy a banya haragja
Kosarába azt rakja;
Útyi-veri az urát,
Azé árú paprikát. -

Képe fonnyadt vadóuka, -
Vigyorog mint a rouka,
Úgy látom az ourárú
Mérges paprikát árú!

Ne vegyetek beleüle,
Me-bomlanátok teüle;
Ismeri egész Tarjány
A vén asszony boszorkány!

Bordalai közül említésre méltó a *Vahot Imrének* írott Kulacs-dal és a Visontai az asztalon c. verse. Hazafias tárgyú írásai közül legjelentősebb az 1848 tavaszán írott Nemzetőri dal⁴⁸ és az önkényuralom idején született Őszi kép c. műve. Az előbbi költeményre buzdítás, lelkesítés, meggyőzés, az utóbbira allegorikus ábrázolás, fájdalmas panasz és felcsillanó remény jellemző:

Virág helyett fonnyadt, sárga falevél
Irigységből azt is letépi a szél;
Volt reményünk, merész, égbe szárnyaló,
Szemünk előtt pusztán áll most a való!

Oda a nyár, a természet siratja,
Sárrá válik a földön könnyharmatja -
A magyar nép szebb napjait gyászolja,
De – fájdalmát az idő kigúnyolja.

47 SPETYKÓ Gáspár 1845. 153.

48 MOLNÁR József Egy múlt századi gyöngyösi költő. In: Nép-Nyelv, 1992. 78-81.

Közel a tél, közelget a tetszhalál,
Csüggedt lelkünk vígasztalást hol talál?
Temessük el vérző szívünk panaszát,
S álmodjuk a feltámadás tavaszát!

Prózai munkái közül egy 1848-ból való levele érdemel említést, amelyben a főbíró tájékoztatja a gyöngyösi nemzetőrök útjáról és élményeiről, valamint a Gyöngyöst bemutató dolgozata; ebben a város fekvéséről, műemlékeiről, nevezetesebb intézményeiről, lakóinak foglalkozásáról és hagyományairól szól.

Ennyiben összegezhető *Spetykó Gáspár* élete és munkássága... Emlékezésünk a múlt század tájköltőjét, ösztönös lírikusát idézte, aki egy volt a korról, hol bohém, hol komoly, de mindig emberséges, városáért önzetlenül munkálkodó jellem, és aki sohasem vágyott országos elismerésre, rangra. Simonffy Kálmánnak c. versében írja:

Mennyi jeles, mennyi koszorús költőnk van,
Irodalmunk egén tündöklő csillagok,
Én legfeljebb is a tanyák éjjelének
Szelíden lobogó pásztortüze vagyok...

Becsüljük és őrizzuk emlékét – legalább mi, gyöngyösiek! Megérdemli.

Vachott Sándor
(1818-1861)

Vachott Sándor költő 1818. nov. 17-én Gyöngyösön született. *Vahot Imre* író és szerkesztő bátyja lévén, életrajzának néhány mozzanata megegyezik az öccsével. Az édesapa, *Vachott Imre* hg. *Eszterházy* uradalmi ügyésze, az édesanya, *Hercsúth Janka* pedig *Kossuth Lajos* unokahúga volt.

A kisebbik *Vachott*-fiú, *Imre* így jellemzi a szülőket Emlékirataiban: „Az atyai vasszigornak anyánk volt az ellensúlyozó védangyala.”⁴⁹ S ami a gyermekek fejlődése szempontjából még ennél is fontosabb: „Anyám... legfőbb szellemi élvezetét a hazai s külföldi költők műveinek olvasásában találta fel, – leánykorában ő maga is írt költeményeket és szépen tudott dalolni. A költői hajlamot tehát Sándor testvéremmel együtt anyánktól örököltük...”⁵⁰

A *Vachott* családban – *Sándoron* és *Imrén* kívül – még egy leánygyermek is volt, az elsőszülött *Kornélia*, (később *Erdélyi János* költő, kritikus és népdalgyűjtő felesége).

Vachott Sándornak viszonylag rövid életkor, mindössze 43 esztendő adatott. Ez a néhány évtizedes pálya azonban egyenes jellemű, szerény és mélyérzésű embernek mutatta. Nagy idők, nagy nemzedék képviselője volt, s így mártír sorsát ő sem kerülhette el.

Életének, pályájának tömör foglalata a következő: Gyöngyösön nevelkedett, tanulmányait az itteni ferences gimnáziumban kezdte. Csendes, szorgalmas, szeretetreméltó kisdíáknak ismerték. Kitűnő eredménye miatt schedatorrá (kikérdezővé) választották. Irodalmi érdeklődése igen korán megnyilatkozott. 1831-ben – a szülők halála után – *Imre* öccsével együtt

49 VAHOT Imre 1880. 19.

50 VAHOT Imre 1880. 18-9.

Vachott Sándor (1818-1861)

az eperjesi evangélikus kollégiumba került. Tevékeny tagja, majd elnöke volt a líceumi önképzőkörnek, a Magyar Nyelvmívelő Társulatnak. Ekkor kötött életreszóló barátságot *Sárosy Gyulával*; az ő biztatására kezdett verselni is. Öccsével és néhány társával sokszorosított lapot szerkesztett; politikai reformokat követeltek, s emiatt csaknem eltávolították őket az iskolából.

Költeményei 1838-tól jelentek meg az Athenaeumban. Jogi tanulmányainak a befejezése után (1841-ben szerzett ügyvédi diplomát) kizárólag csak irodalommal foglalkozott. A 40-es évek elejétől neve, tekintélye egyre növekedett: érdemei elismeréseképpen 1842-ben a Kisfaludy Társaság tagjává választották (székfoglalója *A külföld rabja* című verses elbeszélése volt, melyet *Lovassy László* elítéltetése, az osztrák önkény ellen írt), 1843-ban pedig a Magyar Tudós Társaság levelező tagja lett.

Az örömeik mellett mélyen megrendítette nővérének, *Vachott Kornéliának* a halála. (Rá emlékezve írta a *Kornélia emlékezete* című megható költeményét.) Ekkor kötött házasságot

Csapó Máriával, a későbbi kitűnő író- és szerkesztővel. (Az ő húga volt Csapó Etelke, Petőfi Cipruslombok Etelke sirjáról című ciklusának az ihletője.) Vachott Csapó Máriában szerető feleségre, megértő és segítő társra talált. Boldog házasságuk idején pesti lakásuk, az egykori Weinchem-házban írók, művészek és politikusok (így Vörösmarty, Bajza, Garay, Erdélyi János, Fáy András és mások) találkozóhelyévé vált. 1845 elejétől, egy félévig náluk lakott Petőfi Sándor is, Csapó Etelke korábbi szobájában.

Vachott Sándorné Rajzok a múltból című művében így idézi vissza gyöngyösi hazalátogatásuk emlékét: „Dél tájban érkezénk meg Gyöngyösre, s így vidékének minden szépségét egyszerre felfoghatám, mikre egyébiránt férjem sem mulasztott el figyelmeztetni... Két vagy három hetet töltünk ott férjem anyai nagybátyjának, Kossuth Lajosnak házában, ki rokoni szíveséggel engedett át lakásából 2-3 szobát rendelkezésünkre. – A Hercsúth-féle ház, korábban férjem szülői háza volt, – ezek halála után vette azt meg a nagybátya. Heves megye kegyeleti márvány táblával jelzé azóta a házat, melyben Vachott Sándor született,... – itt folyt gyermek-kora, a forrón szeretett nővér, Kornélia oldalán, – itt siratta el a felejtethetetlen, a korán elhunyt édes anyát, – itt ébredtek első költői érzelmei,... – csoda-e hát, ha meghatottan, ha illetődve léptem át a ház küszöbét, mely férjem szeméi előtt, a múlt emlékeinek egész kis egyháza volt...”⁵¹

Vachotték nem sokkal később – a feleség családjával együtt – Tápiószapra költöztek, s csak 1848-ban, a forradalmi események idején tértek vissza Pestre. A költő maga is részese volt a korszakalkotó eseményeknek, kormányhivatalt vállalt, Kossuth titkára lett, s költészetét is a forradalom és szabadságharc megéneklésének, majd a gyász és a remény kifejezésének a szolgálatába állította.

Vachott Sándor az Athenaeum körének mélyérvésű, finom hangú költőjeként jelentkezett az irodalomban. Verselésére előbb az almanachlira, Vörösmarty és Bajza (Esdeklés, Szépmhez, Kisfaludy Sándorhoz), majd az irodalmi népiesség, elsősorban Petőfi költészete hatott (Kertészleány, Népdal, A napipolitika költőihez). Érzelemvilágára is a népdalok egyszerű, természetes hangvétele, a szerelmi érzés, a család-, nép- és hazaszeretet (ez utóbbi ébrentartását elsősorban a nőktől várta), az önkény gyűlölete, a forradalom és szabadságharc mély átélése (A magyartalan hölgy, Eszmélődés, Ha nap vagy ő szabadság), a fájdalom és a remény hangjának megszólaltatása jellemző (Búcsú 1849-től, Gyászdal, Bú és remény). A Báthory Erzsébet című történelmi beszélyében pedig az esztelen vérengzést ítéli el.

Tehetséges költő, verstechnikája könnyed, rímei szépen hangzóak. Mind témaválasztásában, mind hangvételében elsősorban Vörösmarty követője volt.⁵²

A szabadságharc bukása után – korábbi szerepvállalása miatt – elfogták, de 1850-ben szabadon engedték. Ekkor családjával együtt visszatért szülőföldjére, és nagyrédei birtokán húzódott meg. Itt érte (1852 végén) az újabb elfogatási parancs, barátjának, az üldözött Sárosy Gyulának a rejtegetése miatt. A pesti Újépületbe hurcolták, s mivel néhány hónapi raboskodás után elméje elborult, szabadon engedték. Ezután a lassú elmúlás gyöttrő és szomorú éveit követték: a Schwartzter-intézetbe szállították, és itt élt 1861. ápr. 9-én bekövetkezett haláláig.

51 VAHOTTS Sándorné 1887. I. 240. I.

52 Vachott Sándor művei: V. S. versei, 1846; Báthory Erzsébet. Történelmi beszély, 1847; V. S. összes költeményei (Vahot Imre kiadásában), 1856; V. S. költeményei (Tóth Lőrinc bevezetőjével), 1869. – Írásait angol, francia, héber és német antológia is közölte a 19. sz. második felében és a századfordulón.

Vahot Imre
(1820-1879)

Vahot Imre (1820-1879)

Vahot Imre író és szerkesztő, Vachott Sándor testvéröccse. Családi nevét korábban maga is Vachott-nak írta. A reformkor gyermeke volt. Tösgyökeres gyöngyösi, rajongásig szerette városát és annak lakóit. Végtelen egyéniség, életvidám, barátkozó természetű, furfangos, temperamentumos és szókimondó ember.

Emlékiratai – csaknem kétszáz esztendő távlatából is – hangulatos, közvetlen és valóságos üzenetek. Ebben írja az emlékező sorokat: „Születtem az egyesületi Heves és Szolnok megye igen népes középponti városában, Gyöngyösön,... a bükk- és tölgykoszorúzott agg Mátrahegy tövében, a székelységhez hasonló palócok különös sajátosságú földén, egy igen regényes és festői szépségű tájékon, hol a mátrai hegyláncolat... oly barátságosan olvad egybe az alföld végtelen rónáival,... itt e bővös-bájos tündérbertben töltém gyermekéveim aranykorát...”⁵³

Gyermekkorában valóban feledhetetlen, színes és változatos volt. Különösen a gyöngyösi kapások és mesteremberek gyerekeivel barátkozott. Krónikájában nosztalgikával ír pajtásairól, a Nagypatak rejtelméről, gyöngyöspüspöki vadászútjaikról, a gimnáziumi élményekről, amikor a schedatorok (kikérdezők) felügyelője volt, a kálváriahegyi passiójátékokról és remete-látogatásokról, a szentkúti búcsúról, ahol első

szereplésével, Mariskával járt, az izgalmas mátrai kalandokról, a régi gyöngyösi népszokásokról és tájnyelvi furcsaságokról, a céhek farsangi lakozásáról, a mozgalmas országos vásárokról, a nádorhuszárok szép és nehéz életéről, a rettenetes kolerajárványról, amely édesanyját is elragadta, érdekes és mulatságos anekdotákról és Gyöngyös különleges embereiről... Még felsorolni is sok Vahot Imrének a város akkori életéről szóló, ma már hiánypótló híradásait!

Az író 1820. febr. 25-én született, és Gyöngyösön töltötte gyermekkorának első tíz esztendejét. Az itteni diákok után édesapja – őt és Sándor bátyját – az Eperjesen élő rokonokra bízta. Így kerültek a Vachott-fiúk 1831-ben az eperjesi líceumba. Imre különösen könnyen és gyorsan alkalmazkodott megváltozott környezetéhez. Életrealizációjával, irodalmi és színházi érdeklődésével, kitűnő szervezőképességével és férfiúi csínytevéseivel neve csakhamar ismertté vált a városban. Részt vett az iskolai önképzőkör, a Magyar Nyelvművelő Társulat munkájában. Legkedvesebb tanára Vandrák András volt; neki köszönhette irodalmi indulását és rövid tanári megbízatását is. Itt kötött barátságot Sárosy Gyulával, Kerényi Friggyessel és Lisznyai Kálmánnal. Társaival műkedvelő társaságot alapított saját színműveik előadására és litografált lapot szerkesztett Eperjesi kurjancs cím-

53 VAHOT Imre 1880. II. 17.

mel. Lovassy László elítélésekor pedig tiltakozásul – fáklyásmenetet szervezett, ezért rövid időre bebörtönözték.

Első írásait 1837-ben jelentette meg a Rajzolatokban. A következő évben Pestre érkezett joggyakorlatra; ekkor készült el Zách nemzetség című tragédiája, amelyet azonban a cenzúra betiltott. Betegeskedése miatt hónapokig külföldön kezelte magát, s ezalatt beutazta Észak- és Nyugat-Európa néhány országát is. Hazatérése után befejezte jogi tanulmányait, megnősült (felesége *Mitrovszky Mária*), és véglegesen Pestre költözött. Ezekben az években különösen sokat dolgozott: írt *Bajza* Athenaumába, a Figyelőbe, *Garay* Regélőjébe és nagybátyja, *Kossuth Lajos* Pesti Hirlapjába. Cikkeiben a Nemzeti Színház és a magyar színjátszás ügyéért küzdött,⁵⁴ és egymás után jelentette meg a kor problémáival foglalkozó színműveit is.⁵⁵ 1844-ben átvette *Garay Jánostól* a Regélő szerkesztését, és Pesti Divatlap címmel folytatta tovább. Írói és szerkesztői működésével elsősorban *Kossuth* nézeteit, a köznemesi liberalizmus elveit szolgálta. Lapja nagy népszerűsége tett szert ehhez, az is hozzájárult, hogy *Vörösmarty* ajánlatára *Petőfit* vette maga mellé segédszerkesztőnek. *Petőfivel* való kapcsolata azonban hamar megszakadt, mivel a költőt személyes és üzleti céljainak a szolgálatába akarta állítani. *Petőfi* kiválása után *Vahot Tompát* és *Arany Jánost* próbálta megnyerni a Pesti Divatlap számára, de ez csak ideig-óráig sikerült neki. Ekkor ugyanis a legismertebb fiatal írók *Jókai* lapja, az *Életképek* körül kezdtek csoportosulni.

Magyarország megismertetésére Magyarföld és Népei (1846) címmel füzetsorozat jelentetett meg. Maga is tagja volt a Nemzeti Körnek, majd az Ellenzéki Körnek; részt vett a 48-as eseményekben, kiadta az Országgyűlési Emlék (1848) című zsebkönyvet, a Pesti Divatlap mellékleteként pedig Nemzetőr címmel politikai hetilapot szerkesztette. A szabadságharc idején nemzetőr százados volt, majd 1849 elején, amikor az osztrák csapatok elfoglalták Pestet, bebörtönözték. Később, a Bach-korszak kezdetén újból elfogták, és kiszabadulása után is rendőri felügyelet alatt tartották.

Az önkényuralom idején irodalmi és történelmi tárgyú írásaival, különösen színműveivel a nemzeti öntudat ébrentartására törekedett,⁵⁶ az irodalmi élet újraindítása érdekében pedig Remény címmel folyóiratot adott ki, emellett almanachokat, emlékkönyveket, füzetsorozatokat jelentetett meg.⁵⁷ Utolsó, nagyobb szabású próbálkozása a Napkelet (1857-62) című hetilap volt. Vállalkozásaiba azonban – kellő támogatás híján – belebukott. Ezután – néhány társával – még évekig járta az országot, „dalidó” címmel előadóesteket rendezett.

Emlékiratainak zárásaképpen – a rá jellemző bölcsességgel és humorral – így summázza kalandos életének tapasztalatait: „Mi az élet? – úgymond. – Egy kis szerelem, egy kis barátság, egy kis bor, – sok nagyravágás, – s utóbb egy kis por!”⁵⁸

1879. febr. 11-én halt meg Budapesten.

54 L.: Válogatott színházi írásai, 1840–1848 (*Szigethi Gábor* kiadásában, 1981).

55 Országgyűlési szállítás, 1844; Restauráció, 1845; Farsangi iskola, 1845; Éljen a honi!, 1845; Költő és király, 1846; stb.

56 Ezek közé tartozik A honvéd őrangyala, 1850, 1861²; A magyar menekültek Törökországban, 1851; a gyöngyösi emlékeket idéző Huszárcsíny, 1855; Ködfátyol-képek 1-3, 1858; Honfidalok könyve, 1858; Honvédek Könyve 1-3, 1861; posztumusz-műként: V. I. emlékiratai 1-2, 1880, 1881², 1890³; *Petőfi Sándor* élete és művei, 1884 (mindkettő *Vahot Gyula* kiadásában); stb.

57 Ilyen pl. a cári seregek által felégetett Losonc város javára a Losoncczi Phönix (151–52; megszólaltatva ezáltal a kor szinte minden jelentős íróját); a Magyar Thalia (1853–54) című játékszíni almanach; a Magyarország és Erdély képekben 1–4 (1853–54) című ismeretterjesztő kiadvány; V. I. nagy képes Naptára 1855- és 1856-ra; a Budapesti Kalauz, 1864; stb.

58 VAHOT Imre 1880. II. 17.

Zalár József
(1825-1914)

1825 más népeknél csupán egy naptári dátum, nálunk azonban varázsige. Ha kiejtjük, megmozdul a fantáziánk: eszünkbe jut a reformkorszak időszaka: eleink küzdelme a magyar nyelv jogaiba helyezéséért, a polgárosodás gátjainak lebontásáért és a nemzeti függetlenség kivívásáért...

Zalár (családi nevén *Hizli*) József költő ennek az évnek a nyárutóján (aug. 28-án), Gyöngyösön látta meg a napvilágot. Egész életében korának az elkötelezettje maradt. Gyöngyösi iparos családból származott. Később is gyöngéd szeretettel idézi „víg kerékgyártó” édesapjának és „mézszavú” édesanyjának az emlékét. Ha van költője Gyöngyösnek és a Mátrának, akkor az elsősorban *Zalár József*. Évtizedek múltával is nosztalgiával gondol szülővárosára, gyermekkorára (Őszi-rózsa, fehér őszi-rózsa):

Rég voltam e házban, nagyon régen,
Rég eltűnt már az én gyermekségem.
Akkor laktam én itt s boldog voltam,
Örömem telt fákbán, virágokban,
E kert őszi-rózsákkal volt telve,
Nem tudom már, mit szerettem benne,
De sírhatnék, ha emlékszem róla...
Őszi-rózsa, fehér őszi-rózsa!

A gimnáziumot Gyöngyösön, a bölcséleti és teológiai tanulmányokat pedig Egerben végezte. Pappá szentelése előtt (1844-ben) azonban átiratkozott a jogra. Oklevelének megszerzése után részt vett a délvidéki harcokban. Innen betegen tért haza, de 1849 elején már ismét katonai szolgálatra jelentkezett Debrecenben. Itt találkozott először *Sárosy Gyulával*, aki akkor a honvédség kormánybiztosa volt. Debrecenből *Damjanich* seregéhez vezényelték, s a tábornok „hadi historiográf”-ja lett. A *Damjanich* mellett eltöltött hónapok költői termését Szabadság-dalok (1849) című kötetében jelentette meg.

A *Vachott*-fiúk közül – már az 1840-es években – *Sándor*hoz fűzte szorosabb baráti kapcsolatot. Ezt tanúsítja *Vachott Sándor*hoz című költeménye is:

Midőn először szólottál velem,
Mindjárt barátul nyujtád jobbodat;
De nem azóta bírod szívemet,
Ez a láng nem egy percznyi lobbanat,
Rég ismerem azt a szent kobozt, mely
A külföld rabját sírva követi,
S bezárkózik vele a börtönéjbe,
Hogy ott pótolja a hazát neki.

Zalár a 48-as forradalom előtt különböző álneveken írt, mint pl. *Hunfi*, *Halmai*, *Fenyér*, -r; stb. Már ekkor a Petőfi Társaság tagja volt.

A szabadságharc bukása után *Vörösmartyval*, *Bajzával*, *Vachott Sándorral* és *Sárosy Gyulával* együtt bujdosott Szatmárban. Ezután többfelé nevelősködött; Gömör megyében *Tom-pával* és *Szász Károllyal* ismerkedett meg, Gyöngyöshalászon az *Almássy*-gyerekek házi-

tanítója volt, s Gyöngyösre hazajárván, gyakran találkozott *Vachott Sándor*ral (ő ekkor már Nagyrédén lakott) és a bujdosó *Sárosy Gyulával* is, aki pedig *Sorsich Albert* álnéven a városban tanítóskodott.⁵⁹ Később Pesten vállalt tanári állást, és munkatársa volt *Szelestey László* Szépirodalmi Közlönyének.

1860-ban, az októberi diploma kiadása után Heves megye szolgálatába lépett. Előbb aljegyző, majd – politikai okok miatt – visszavonult a közélettől, és 1867-ig Kenderesen élt. 1869-ben, immár főjegyzőként, ismét megyei tisztséget vállalt Egerben. Politikai hitvallását ekkor, nem sokkal a kiegyezés után, így fogalmazta meg: „Azok vagyunk, kik előbb valánk: jog és szabadság és haladás hívei, s az 1848-iki hagyományok szellemétől eltérő megoldások ellenzői. Sumus, qui fuimus.” (Eger, 1869. júl. 29.) *Zalár* ezekben az években különösen sokat dolgozott, Vele készítették el a korábbi évek eseményeit rögzítő megyei emlékiratot, és nem volt olyan jelentősebb rendezvény, amelyen ne ő lett volna az ünnepi szónok. Vármegyéje (1886-ban) ezért is tisztelte meg a jelképes aranytollal. Áldozatos és eredményes közszerepléséért pedig 1892-ben alispánná választották.

Zalár 1897-ben ment nyugállományba, s „egri remete”-ként, verseit, emlékeit rendezgetve élte utolsó másfél évtizedét, 1914. jún. 19-én bekövetkezett haláláig. Hamvai Egerben, a Hatvani temetőben nyugszanak. Gyöngyösi emléktáblája az 1917-es nagy tűzvész alkalmával – szülőházával együtt – megsemmisült.

Zalár József költői munkássága⁶⁰ jóval nagyobb értéket képvisel annál, mint amennyire eleddig a magyar irodalomtörténet minősítette. *Erdélyi János* és *Gyulai Pál* kritikai megjegyzései után⁶¹ már *Hatvany Lajos* felfigyelt költészetére: „Gyalogjáró, de nem alantjáró múzsa a Zaláré”- írta találóan.⁶² A korábbi évtizedek irodalomtörténete⁶³ eddig az 1850-es évek epigonköltői, azon belül is a tájköltészet képviselői, a petőfieskedők közé sorolta, kiemelve néhány költeményét, mint pl. a *Mi az, mi úgy csillog, a Járók zöld mezőben* és a *Szülőföldemen* címűeket.

Első kötetének versei még valóban zsengeknek bizonyulnak, bár költői tehetsége már ezekben is megnyilatkozik. Korai verseinek tónusára jellemző, hogy a nemességgel szemben a dolgozó emberek mellett és a társadalmi visszasságok ellen foglal állást (A nép fia, Abrándozó bölcsék, A letépett koszorú). A márciusi események után a francia forradalom eszméinek megvalósulását sürgeti (A pacsirták, Forradalom, Föl a vörös tollakkal). Felvilantja a szabadságharc lelkesítő eseményeit (Honvéd-dalok, Tábori ebéd, A szolnoki pap stb.), majd a Világos utáni időszak fájalmát és reményeit (Mi az..., Szent sírok, Hallom még).

Legsikerültebbek dalai, barátaihoz (*Vachott Sándor*hoz, *Sárosy Gyulá*hoz, *Szász Károly*hoz írott versei és tájleírásai (Heves, Erdők, Ott, ott születtem stb.). Elbeszélő költeményeiben, balladáiban mondákat, történelmi eseményeket dolgoz fel (Benevár, Bánk bán, Hunyadi László stb.).

Költészetének értékeihez sorolhatjuk még téma- és műfaji gazdagságát, leírásainak érzéketességét és könnyed verselését.⁶⁴

59 VACHOTT Sándorné 1887. 314-6

60 *Művei*: Szabadság-dalok (1849); Z. költeményei (1855); Borúra derű (1860); Szilágyi haragja (költői beszély, 1867); A honvéd-világból (1898); Z. J. költeményei (I-III., 1902); Emlékek és emlékezősek (1909)

61 L. *Erdélyi János*: Tanulmányok (1880) és *Gyulai Pál*: Kritikai dolgozatok (1908).

62 Vö.: HATVANY Lajos: Így élt Petőfi II. 278.

63 SÓTÉR István 1965. IV. 178.

64 Vö.: CZINDER Károlyné 1984. 111-5.

Akikről eddig kevesebbet tudtunk:

Vachott Sándorné
(1830-1896)

Vachott Sándorné Csapó Mária, író, szerkesztő, műfordító, *Petőfi* szerelmének, *Csapó Ete*kének a nővére. 1830. jan. 23-án született Pesten; itt végezte tanulmányait, majd 1845-ben – 15 éves korában – ment férjhez *Vachott Sándor*hoz. Családjuk szoros kapcsolatban állt a kor legjelentősebb íróival, politikusaival, így *Vörösmarty*val, *Bajzával*, *Erdélyi János*-sal, *Petőfi*vel (aki egy félévig náluk lakott), *Eötvös Józseff*el, *Kossuth*tal, *Deák Ferenc*cel és másokkal. Férje bebörtönzése, megbetegedése és korai halála után – sok áldozatot vállalva – ő tartotta el népes családját.

Gyulai Pálnak és sógorának, *Vahot Imrénének* a támogatásával egymás után jelennek meg művei az 50-es évek elejétől a 80-as évek végéig [pl. *Derű és ború* (1854), *Margit* (1857), *Beszélyek* (1861), *Chrestomatia* (1861), *Gyermekvilág* (1862), *A magyar nemzet története* (1863), *Szünórák* (1864), *Ünnepi ajándék* (1867), *Mesék* (1867), *Regék és beszélyek* (1868), *Szicklárly Ilona* (1886), *Irma hagyományai* (1889), *Hadik lovag* (1888), *Rajzok a múltból. Emlékiratok. I-II.* (1887-90)]. Különösen népszerűek voltak az ifjúság számára írott elbeszélései.

Mint műfordító is jelentős; ő ültette át először magyarra és tette népszerűvé *Cooper* regényeit (*Vadölő*, *Bőrharisnya*, *Az utolsó mohikán*, *Vadfogó*).

Több folyóiratot, hetilapot, gyermekeknek és nőknek szóló kiadványt szerkesztett (pl. a *Remény* c. zsebkönyvet, az *Anyák* c. hetilapot, a *Szünórák* c. folyóiratot, a *Magyar Gazdasszonyok Hetilapját*, a *Gyermekvilág* és az *Ifjúsági Könyvtár* c. sorozatot stb.).

Neki köszönhetjük a korabeli Gyöngyösnek és környékének színes és meglehangú ábrázolását visszaemlékezéseiben:

„*Deák Ferenc* állítása szerint szebb fekvésű várost Gyöngyösnél, képzelni is alig lehet; azért hivatkoztam *Deákra* e részben, hogy férjem születése helyéről emlékezve, elfogultnak ne lássék ítéletem, – midőn fekvéséről a Mátraság alján, magasztalva szólok, vagy ha elragadtatva említem a hegyek oldalain esténként fel-fel lobbanó pásztortüzek bájjait, – életemben először ez utamban és e helyen láttam ilyeket, – ha leírom a szőlővel borított világoszöld Sárhegy, mi festőileg terjeszkedik a sötét hegyek lábainál, a város felett, mely hegyet, a monda szerint, három agg hajdon hordott össze hajdan gyűszűnként, ha megkísértem festeni a házcsoportok között kiemelkedő karcsú templom tornyokat fényes keresztjeikkel, melyek mint Isten ujjai emelkednek ég felé, s elmondom mi regényesen fekszenek a város egyik felén, a hegyek alján a benei malmok, s a másikon, mint szép és vonzó tájképcskék, a távolabb helységek, miknek hátterét a Mátraság képezi, – míg *Halászi*, *Atkár* és *Adács* felé ha tekint szemünk, az Alföld végtelen délibábos rónája terül előttünk el, – ha mind ettől elbájoltan, a változatos képet, melyet Gyöngyös vidéke felmutat, elragadó szépségnek nevezem, – elfogulatlan szemlélőnként ohajtok föltűnni, hogy igazságot szolgáltatassak, mennyiben rajtam áll, e gyönyörű vidékek.”

Élményszerű képet fest a *Vachott* család életéről, rokoni – baráti kapcsolatairól, *Petőfi*ről, a 19. század első felének közéletéről és művészeti világáról. Megfigyelései, elbeszélései legtöbbször tárgyilagosak, bár olykor elfogultnak tűnnek.

Rendkívül sokat dolgozott, termékeny író, fordító és szerkesztő volt. Legnagyobb érdeme a magyar ifjúsági és a nőknek szóló irodalom megalapozása.

1896. febr. 29-én halt meg a Zala megyei Gyulakeszin.

Vachott Károly

Vachott Károly: műfordító. *Vachott Sándor* költő és *Vachottné Csapó Mária* író fia. Életrajzi adatait nem ismerjük. Azonosítható munkája: *A Herkules vize I-II. regény.* (Angolból ford.) Gyöngyös, 1897.

Vahot Gyula

Vahot Gyula: szerkesztő, kiadó. *Vahot Imre* író, szerkesztő és *Mitrovszky Mária* fia. Életének főbb állomásairól ugyancsak keveset tudunk. 1872-től ő tartja el irodalmi vállalkozásaiba belebukott édesapját, majd annak halála után megszerkeszti és kiadja visszaemlékezéseit és Petőfi-életrajzát: I. *Vahot Imre* emlékiratai; II. *Petőfi Sándor* emlékezete (1880, 1881², 1890³). A kötet előszavában kemény szavakkal védi meg apja emlékét a rosszindulatú támadásoktól. *Vahot Gyula* a *Petőfiről* szóló posztumusz-tanulmányt önálló kiadványként is megjelentette *Petőfi Sándor* élete és művei (1884) címmel.

Panker Viktória

Panker Viktória: költő. Születésének és halálának helye, ideje ismeretlen. Csak feltételezünk, hogy az 1820-as években született. Édesapja, *Panker Gábor* Gyöngyösön, a fiatalabb *b. Orczy Lőrinc*nek volt a gazdatisztje, később pedig birtokainak bérlője.

Az apa 1840-ben már Gyöngyösön élt. Részt vett a szabadságharcban, a rácok ellen induló gyöngyösi felkelőket vezette. Leányát *Frajzajzen László* földbirtokos vette feleségül, de a házasság nem tartott sokáig. *Panker Viktória* a válás után ismét Gyöngyösre költözött szüleihez. A márciusi forradalom híre már itt találja. Lelkesedik 48 eszméiért, s a világsi fegyverletétel kimondhatatlan fájdalommal tölti el. Házukban az 50-es évek elején üldözött hazafiakat, bujdosó honvédeket rejtegetnek. Közöttük van *Gasparich Márk* (1810-1853), a horvát származású ferences barát, szabadságharcos tiszt, aki a bukás után is kitartott a nemzet ügye mellett, sőt az ellenállás megszervezésével, a küzdelem folytatásával kísérletezik. 1852 tavaszán elfogják, és kivégzik.

Panker Viktória – félve a rejtegetés miatti megtorlástól – évekig bújdosik; ekkor írja költeményeinek nagyobb részét. Versei csupán kéziratban maradtak ránk⁶⁵. Ezért közlünk belőlük néhányat ezen a helyen is:

Tizenötödik március emlékére

Szép tavasz ifjú reggele
Szent emlék vagy te nekünk!
Kik e pusztuló hazának
Gyászló népei lettünk!

Évről-évre kevesedünk
Erőszak járma alatt;
Legjobbaink már elhulltak,
Gyilok, -- és nyomor miatt...

65 A költőre *Stiller Kálmán* hívta fel a figyelmet a Gyöngyösi Kalendárium 1914. évi számában (140-6).

Amidón ünnepünk levél,
Öröm miatt zajongtunk;
Másik születésed napján:
Már vérünkkel áldoztunk.

Később börtön éj borúlt ránk,
Köszöntöd lett a sóhaj, --
Mely a leigázott népek,
Oly igazán, -- s méltán fáj!...

Szép tavasz ifjú reggele!
Vigasztalj meg bennünket...
Hiszen te feltámadásnak
Szenteléd életedet!...

Íme, neked most ez évben
Érkezésed ünnepén:
Lelkünk két virágát adjuk,
Ez a hit és -- a remény!...

(é.n.)

A magyar földművelőhöz

Magyar földművelő ember,
Mikor leszel gazda ember?
Gazdája ősi földednek,
Mit apáid szereztenek!?
Most nem tiéd e szép birtok,

Rajta nem díszlik népi jog;
Lakója vagy, -- és fizetsz bért
Ezredéves birtokodért!
És kit uralsz határidon,
Az örül gyalázatodon...

(1850)

Bujdosó

Nem mondják a bujdosónak:
„Isten hozott! Örvendünk!”
Megérkeztél, várva régen,
Valahára ölelünk...

A kedves vendég látásán
Felmelegszik a kebel,
Az arc örömtől piroslik;
Nem úgy az üldözöttel...

A bujdosó csak jövevény,
Tőle megszabadulni:
Első gondja legtöbbszörnek, --
Nem ön kárán tanulni...

Hideg, fagyos, sötét arcok
Fogadják őt kimérten;
Veszedelmét taglalgatják
És ítélik keményen...

Gyakran legmeghittebb barát,
Vagy rokona a háznak
Vádolja kíméletlenül --
Mért van terhére másnak?...

Igaz, hogy ezt csak titokban,
Am de meg kell azt súgni,
Mit beszélnek, ... hogy sorsáról
Tudjon majd gondolkodni...

Ködbe borúlt tekintettel
Tévelyeg az üldözött,
Lelke szörnyű fájdalomában
Allig, hogy meg nem törött...

És amidón néhány napot
Gyötrődve már eltengett,
Egy reggelen ujságolják:
"A hely veszedelmes lett!..."

Hogy amit tett, mért is tette?
Nem jó vakmerősködni!
Veszedelmes tévelygéssel
Meg kell azért lakolni...

Készüljön gyorsan az útra,
Jót nem állnak semmiért...
Azt hallják, kutatni jönnek,
Az Isten szerelmiért”...

Kedvetlenül tanakodva
Kérdezgetik egymástól:
„Mit mondjunk a cseléd előtt,
Hogy rejtjük jegyző- s paptól...

Utasítják ide-oda,
Hol jobb lesz tán, mint volt itt;
Az üldözött sorsával jár --
Jobbra ő nem is számít...

(1856)

Soh'sem voltál dicsőbb...

Soh'sem voltál dicsőbb, nagyobb
Nemzetem, mint most lehetsz!
Nem virasztál éberegben
Soha jogaid felett.

Romboló ár -- küzdő vihar,
Vésztől letarolt határ,
Sorsod változatos képe
Most nyugodt, mosolygva vár.

(1861)

Rabok többé nem leszünk!

„Talpra magyar, hí a haza!”
Népriadó volt jelszava.
Akkor éber volt a nemzet,
Ifjú és vén fegyverkezett.

És a világ néptengere
A tusát hidegen nézte.
Míg az ármány, korcsivadék --
Végre kelepcébe vivéek.

A névtelen félistenek
Varázsszóra talpra keltek.
Megesküdtek ők velünk:
„Rabok többé nem leszünk!”

A bitorló szolga hada
Zsákmány után sóvárogva
Rontott-bontott, tiprott, gyújtott,
A magyar nép vére forrott.

Legyőzték a zsarnokságot,
Elűzték a szolgatáborot.
Dörgő villám, zúgó szélvész
Győzelmünket dicsőíték.

Haldokló hősök jelszava:
"Talpra magyar, hí a haza!"
Elhangzott a síró légben,
Lánccsörgés közt, börtönjében!

És a véres körmű madár
Tépve, törve el – messzé szállt –
Éjszak vészét társúl hívta,
Erős volt a vértől hízva.

"Talpra magyar, hí a haza!"
Fogadalmad eskü szava:
"Rabok többé nem leszünk!"
Végrendelet ez nekünk.

(1879)

Amint a közlésből kitűnik, *Panker Viktória* ösztönös verselő, maga is Petőfi-epigon. Költeményeinek alaphangja a haza- és szabadságszeretet, a nemzet és a saját szomorú sorsán érzett fájdalom, az ellenállásra buzdítás, a remény és a vigasztalás. Írásai – a felsoroltakon kívül is – az önkényuralom korának hű lélektani és történeti dokumentumai (Mi lesz sorsom?, é.n.);

A lengyel nemzethez márc. 14-én, 1850; Sovány idő, 1856; A szabadsághoz, 1858; A villanyosság, 1861.)

A kiegyezés táján elveszítette családi örökségét, pereskedésre kényszerült a gyöngyöshalmaji birtokáért, s már csak rokonainak, támogatóinak az adományaiból élt. Feltételezésünk szerint az 1880-as évek elején halt meg. Pályája méltó a további kutatásra, neve pedig az utódok emlékezetére.

Sárosy Gyula
(1816-1861)

Sárosy Gyula költő (eredeti nevén: *Sárosi Lajos*) 1816. febr. 12-én született Borossebesen. Tanulmányait Mezőberényben, Szarvason és Eperjesen végezte. Eperjesi joghallgató korában baráti és munkatársi kapcsolatba került a két *Vachott*-fiúval, különösen *Sándorral*. Életük, pályájuk a továbbiakban több ponton is találkozott, s közös az önkényuralom alatti balsorsuk, bebörtönzésük, szenvedésük is.

Sárosy Gyula (1816-1861)

Sárosy gyöngyösi kötődésére, mely irodalomtörténeti szempontból eddig kevésbé ismert mozzanata volt a költő életének, *Vachott Sándorné* mutat rá *Rajzok a múltból* című emlékirataiban: „Sárosy Gyula a forradalom utáni nehéz éveket Gyöngyösön tölté, Sorsich Albert név alatt, hogy föl ne ismertessék, s az »Arany trombita« erősen compromittált írója, igen sokszor fölkeresé iskolatársa és barátja házáat N.-rédén, hol őt férjem mindig szívélyesen s örömmel fogadta.” Leírja az 1851-ben *Sárosyval* közösen eltöltött karácsonyestjüket is, több közeli ismerősük és barátjuk társaságában.

Sárosy kényszerű gyöngyösi tartózkodása idején (1850-52) szegényes lakásán többször találkozott költő- és katonatársával, *Zalár Józseffel* is. Erre utal az *Egy kis házikóban* (*Sárosy Gy. lakása bujdosásában Gyöngyösön*) című *Zalár*-vers:

A vakablakban most nem pipák állanak,
Különféle nyelvű könyvekkel van tele,
Térképek függenek szent helyett a falon,
A pohárszék pedig íróasztal leve,
Komor sápadt ember üldögél előtte
Csendesen mélézva nagy gondolatokon.
Ha tudnák, ki lakik most e házikóban!...
Roskadt kis ház, te vagy az én szent templomom.

Szoros baráti kapcsolatokat mutatja *Zalárnak* *Sárosy Gyulához* című költeménye is.

Feltételezésem szerint *Sárosy* Gyöngyösön írta a *Farsangi dal* című keserűen gúnyos, bíráló hangú versét. (A költeményt, melynek melódiáját is maga szerezte, *Vachotték* nagyrédei karácsonyestjén mutatta be először.) A *Farsangi dal* tipikus *Sárosy*-mű; ezért is közöljük teljes terjedelemben:

Táncoljatok, lányok, táncoljatok!
Hisz úgylis már rég nem táncoltatok;
Magyarország vigalom színhelye, -
Éppen most van a táncnak ideje!

Tekintetek Arad és Pest felé,
Ott is járják, – szintúgy fúlnak belé!...
Járják az osztrákok kötél-táncát,
Csörgetik a zsarnokok rabláncát.

Perényitek nincs, nincs Batthyánytok;
Nagy-Sándor sorsa szinte nem titok;
Elveszett: Aulich, Damjanich, Csányi...
Táncoljatok, magyar hon leányi!

Kivégezték a lelkes Szacsvayt; -
Mí várja még e nemzet jobbait?
A rengetegben, kik bujdoskolnak
Vadak helyett, – mind vérző honfiak!

Kossuth, az isten második fia:
Külföldön érzi, mint nyög Hunnia...
De majd eljő még Messiásotok,
Addig... ti lányok, csak táncoljatok!

Itt táncnak vége-hossza ne legyen:
Mert a hazának dolga jól megyen;
Akasztófákká lettek tölgyeid,
Ó hon...! azért táncolnak hölgyeid!

Táncoljatok, lányok! táncoljatok!
Hisz úgyis már rég nem táncoltatok;
Magyarország vigalom színhelye, -
Éppen most van a táncnak ideje!

Sárosy Gyula pályakezdő költészete az almanachlira hatását mutatja, bár néhány verse már a későbbi forradalmár költőt sejteti (Lovassy dala, Börtöndal). Lírája a továbbiakban elsősorban a reformeszmék kifejezője. Kezdetben féltékenykedett *Petőfire*, később elfogadta vezető szerepét, sőt maga is az irodalmi népiesség képviselőjévé vált. 1846-ban a Kisfaludy Társaság tagjává választotta.

1848-49-ben *Kossuth* bizalmasaként kormánybiztosi feladatot vállalt, és forradalmi lírájával harcra buzdított (Toborzó, Vészdal). 1849-ben Debrecenben adta ki fő művét, az Arany Trombitát. Az epikus költemény 12 „lehelet”-ben mutatja be a szabadságharc történetét; később a hatalom által üldözött politikai röpirattá vált.

Világos után költő barátaival együtt Szatmárban bujdosik, majd *Bajzával*, *Vachottal* és *Zalárral* együtt Gyöngyösre érkezik. *Sárosyt* az Arany Trombita miatt a haditörvényszék halálra ítélte. 1852 végén *Vachottéknál* fogták el, s életfogytiglani börtönbüntetést kapott. (Rejtegetéséért *Vachott Sándort* ugyancsak bebörtönözték.)

A költő 1855 végén amnesztiával kiszabadult. Ezután – állandó rendőri felügyelet alatt – Pesten maradt. 1860-ban újra internálták; visszatérése után Miskolcra, majd Pestre költözött. Itt előbb Magyar Évtapok, azután Trombita címmel rövid életű lapot indított, Élete utolsó szakaszában az ivásba menekült, s 1861. nov. 16-án Pesten halt meg.⁶⁶

Irodalom

BENEDEK Marcell (Szerk.)

1963-65 Magyar irodalmi lexikon 1-3. Bp.

CZINDER Károlyné

1984 Zalár József. (In: A Gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium Jubileumi Emlékkönyve.) Gyöngyös

66 Munkáit *Abafi Lajos* jelentette meg először (S. Gy. összes művei I-III., 1881-83) műveinek újabb kritikai kiadása pedig *Bisztray Gyulának* köszönhető (Ponyvára került Arany Trombita..., 1951; S. Gy. kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése, 1954).

- FÜLÖP Lajos
 1987. Bugát Pál, a nyelvújító. (In: Természet Világa 118. évf. 4. sz.) Bp.
 1994. Bajza munkássága és a reformkori magyar nyelv. (In: Bajza Emlékalbum. Szerk.: Széplaki Sándor.) Szücsi
- HONTERT Rezső
 1984. Vachott Sándor. (In: A Gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium Jubileumi Emlékkönyve.) Gyöngyös
 1984. Vahot Imre. (In: uo.) Gyöngyös
- KAPOR Elemér
 1984. Adatok Gyöngyös sajtótörténetéhez. (In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: Havassy Péter és Kecskés Péter.) Gyöngyös
- MIKSZÁTH Kálmán
 1953. Írói arcképek. (Szerk.: Bisztray Gyula) Bp.
- MISÓCZKI Lajos
 1984. Fejezetek Gyöngyös művelődéstörténetéből. (In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: Havassy Péter és Kecskés Péter.) Gyöngyös
- MÓRICZ Zsigmond
 1952. Bajza nagy polémiái. (In: Válogatott irodalmi tanulmányok. Szerk.: Vargha Kálmán.) Bp.
- PÉTER László (Szerk.)
 1994. Új magyar irodalmi lexikon 1-3. Bp.
- RÁBEL Judit – SÁVOLY Katalin
 1957. Spetykó Gáspár. (Kézirat.) Gyöngyös
- SŐTÉR István (Szerk.)
 1965. A magyar irodalom története 4. Bp.
- STILLER Kálmán
 1914. Bugát Pál élete és művei. (In: Gyöngyösi Kalendárium. Szerk.: Stiller János.) Gyöngyös
 1914. Panker Viktória (In: uo.) Gyöngyös
- SZABÓ Zoltán
 1982. Kis magyar stílustörténet. 2 Bp.
- SZINNYEI József
 1939-44. Magyar írók élete és munkái 1-6. (Szerk.: Gulyás Pál.) Bp.
 1990-93. Magyar írók élete és munkái. 7-15. (G.P. hagyatékából szerk.: Viczián János.) Bp.
- SZÜCSI József
 1914. Bajza József. Bp.
- VACHOTT Sándorné
 1887. Rajzok a múltból. 1-6. Bp.
- VAHOT Imre
 1880. Emlékiratai. (Szerk.: Vahot Gyula.) Bp.

Lajos Fülöp

AUS LITERARISCHEN ÜBERLIEFERUNGEN VON GYÖNGYÖS
Schriftstellerische Lebensläufe und Bestrebungen
in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts

Das Reformzeitalter, dann die Revolution und der Freiheitskrieg gelten allgemein als die schönsten und bewegungsvollsten Perioden der ungarischen Geschichte. Ihre wichtigsten Bestrebungen waren das Erkämpfen der nationalen Unabhängigkeit und die Einleitung der bürgerlichen Umwandlung.

Der Chronist kämpft mit der Verlegenheit der Menge, wenn er jene Vertreter der damaligen Literaturgeschichte von Gyöngyös aufzählen will, die sich einen Landesruf gemacht haben, die auch im Leben der Nation eine sehr beachtungswerte Rolle gespielt haben. Solche sind zum Beispiel *Pál Bugát*, Arzt, Universitätsprofessor, Neolog, der Begründer der Naturwissenschaftlichen Gesellschaft; *József Bajza* Dichter, der eine bedeutendste Vertreter der ungarischen literarischen Kritik, der erste Direktor des Nationaltheaters; *Ignác Nagy*, Schriftsteller und Redakteur, der eine Zeit lang in Gyöngyös studierte; *Gáspár Spetykó*, der bekannte Dichter der Landschaft; die Brüder *Vachott: Sándor*, der Dichter und *Imre*, der Schriftsteller, Redakteur und nicht im letzten Reihe *József Zalár*, Dichter „ein Hauptnotar von der guten Feder“, Feldchronist von General *Damjanich*. Der Aufsatz handelt in verschiedenem Masse die schöpferischen Abbildungen der Bedeutung des Lebenswerkes oder der Menge von vorhandenen Daten angemessen.

Der hier publizierte Abschnitt ist nur ein Teil der umfassenden Zusammenfassung von grösserem Umfang, die mit obigem Titel gemacht wird.

FÜLÖP LAJOS
H-1126 Budapest
Nárcisz u. 27.

Ami az életrajzokból kimaradt
XIX. századi jeles gyöngyösi személyiségek grafológiai vizsgálata

Lovász Béláné

ABSTRACT: *A Graphological Investigation into the Characters of Outstanding Personalities of the 19th century Residing in Gyöngyös.* József Bajza, Pál Bugát, Sándor Vachott, Vachott Sándorné Csapó Mária (Mrs. Vachott), Imre Vahot, Gyula Sárosy, József Zalár

Commemorative plaques, streets and institutions cherish their memory in Gyöngyös. The graphological investigation into their handwriting may enrich the information about their career and course of life that we know from earlier essays.

The writers, poets, editors, scientists, prominent public figures under investigation show a lot of similarity, however different characters they may be. Of course, we must have in mind their main creative period, not the handwriting from their old age or period of disease.

Bajza József, Bugát Pál, Vachott Sándor, Vachott Sándorné Csapó Mária, Vahot Imre, Sárosy Gyula, Zalár József.

Emléktáblák, utcák, intézmények őrzik nevüket Gyöngyösön. Műveiket olvashatjuk, életrajzukat, jelentőségüket a korabeli művészeti-közéleti-politikai életben betöltött szerepüket ismerjük a róluk szóló tanulmányok, monográfiák alapján.

Kézírásukkal ritkán találkozunk az egyes kötetekben többnyire (jó esetben) csak egy aláírás szerepel. Pedig a kézírás, a papíron hagyott írásnyom hozzátartozik a személyiséghez, fontos információhordozó lehet – ha másként nem: csupán esztétikailag – bárki számára.

A kézírás mindegyike más és más, hiszen a saját írásunk is szinte mindig más és más – és mégis ugyanaz! Két egyforma írással sem találkoztunk még. Nem is találkozhattunk, hiszen az írás a belső lelkület, az egyéniség kivetülése, megjelenése az adott térben: az írásmezőn. Az író kezét az agy – a tudatos és a tudattalan – irányítja, az évek során berögzült mozgást, a tanult írásmintát követve. Ez azonban egy idő után eltér a tanult betűformáktól (sokszor egészen korán, már kisiskolás korban). Ugyanis térnek, a papírnak – vagyis az életnek, a mindennapoknak – azon a pontján, ahol jól érezzük magunkat szívesebben időzik a kéz, kerekesebbek lesznek a betűformák; ott pedig, ahol problémák vannak, nehezebb az előbbre jutás: szögek, görcsök, csomók, betűdeformítások keletkeznek.

Ezeket a változásokat a grafológia tudománya méri, rögzíti, standardizálja és figyeli meg a személyiségvonások összefüggésében, a pszichológia segítségével.

Vizsgáljuk meg az említett személyek írását.

Az analízisekben példaként említett utalások a különböző írásjegyekre és azok grafológiai jelentésére természetesen a grafológiai szempontok csupán egy vékony szeletét

jelentik, inkább csak érdekességként – és/vagy akár ellenőrzésként – említem az olvasó számára.

Sajnálatos módon a felhasznált írásminták közlését megnehezítik a kötet terjedelmi korlátai.

BAJZA JÓZSEF (1804-1858) író, költő, kritikus

A magyar irodalom kimagasló alakja Szücsiben született, a gyöngyösi gimnázium tanulója volt. Élete során többször visszatért szülőföldjére, a szabadságharc bukása után is gyöngyösoroszi birtokán és a Mátrában talált menedéket.

Az analízis alapjául szolgáló írásminták¹ sajátos betűvezetése nem mindennapi egyéniséget sejtet.

... Mi az elsőt, az az a hipponai értekezésről illeti, az úgy minden világi
gosszag és rend nélkül van össze ötkötve, argumentationi úgy hiányos.
... stani pedig, melyekkel ezt is amart támogatja úgy gyengét,
hogy ha egyéb iránt ismereti kincseket rejtene is magában, kiadni nem
lehetne. It' másokat értekezés nagyobb fejzint rajta által mai bí-
rabbon is jobban rendelt dologokat emleget, a mi is van benne rem-
söt becsü sőt a régi is úgy zavartan van előbeszelve, mint az első.
ben. It' értekezésekről szóló értekezéssel csak annyiban függ össze a
mennyiben, a földeteki felületéről szólván, emlegetik 'flagyarosfág'
' Erdély is így a 'Székelyföld' geographiai felületéről is. It' hatodik
értekezés pedig egyenlőleg egybejegyzésben renes a két előzővel.

1. sz. írásminta, 48% kicsinyítésben

Gondolkodás

Az alkotó gyors gondolkodású, szellemileg önálló, jó logikai készségű, kivételesen kreatív egyéniség. Hajlékony, ambivalens szellem és egyéniség, sokféle információ befogadására kész. Tud lelkesedni, tud akarni, és akár „szállni” is, amelyek alkotási vágyát, hitét jelzik. Hajtja egyfajta – mai szóval – karriervágy is: szeretne elérni, bizonyítani mások előtt valamit.

Nem egyszerűen elvont, elméleti ember: érezhetően jó a realitásérzéke is. Olyan ember, aki képes arra, hogy az ismereteket átültesse a gyakorlatba is.

Szinte állandó belső feszültségben él, kissé ideges, vibráló természetű is. A harmónia nagyon fontos a számára.

Forma- és szépérzéke meghatározó, azonban a merev, kötött szabályokat – bár betartja ugyan – de nehezen tűri, szüksége van azokon belüli egyéni szabadságra, térre, hajlékonyságra. Különösen megfigyelhető ez a 2. sz. írásmintán.

¹ Vélemény Kazinczy Ferencnek ... fordításairól 1833. MTA Kézirattára. 29 éves.

Vélemény illy című kéziratáról: „Az öreg Székél...” 1833. MTA Kézirattára. 29 éves.

Nyugtatónya Keserű Mojszesnek. 1838. PIM Kézirattára, V.1951. 34 éves

Vélemény illy című pályairatról: „Felelet a' Marczibányi jutalomintézet ...” 1846. MTA Kézirattára. 42 éves.

Vélemény illy című pályairatról: „Micsoda hitelessége van Béla jegyzőjének ... 1846. MTA Kézirattára. 42 éves

"Szere" némi szabadságot
tanult ugyan, de gyenge lelki
tehetőség és egyfajta és nagy
gyakorlatlanul az irásban.
Bütykire is mint igen fontosnak,
símni figyelmet nem érdem,
s így sem jutalomra, sem nyers
munkára nem méltó.

2. sz. írásminta, 48% kicsinyítésben

Energiakészlet, munkavégzés

Az átlagostól jóval nagyobb belső energiák, ösztönök, nagy közlési vágy jellemzik.

Munkabírásában a belső készlet és akaraterő a meghatározóak. Fáradtság esetén is újra és újra nekilendül, folytatja és befejezi a megkezdett tevékenységet. Az akaraterőt e vonatkozásban külön szükséges kiemelni: munka közben is gyakran ellenőriz, érzelmeit, gondolatait szinte tudatosan is fékezi. Érdekes pl. megfigyelni a dominánsan jobbra dőlő vonalvezetést (62-65°) és a szöközbeni szinte álló középzónás betűket.

Az elemzett írásokban úgy tűnik, hogy állandó fáradtsággal küzd (tetőcserépszerű szervezetés, leeső szövégek), de ezt sikerrel teszi, mert hiszen a munkája egyébként nem okoz problémát számára, szívesen végzi azt. Lehet, hogy túl sok feladatot vállalt magára? Ha termékeny életművére, sokirányú tevékenységére gondolunk, ez bizonyára így történhetett.

A köntörfalazás, a körülményeskedés nem az ő világa, a munkába is belevág, túl sokat nem gondolkodik (a lustaság pl. távol áll tőle).

Munkája során erős benne a kiemelkedés vágya, a bizonyítás – ugyanakkor érzi, tudja is, hogy amit csinál, az jó, az maradandó érték (sorból kiemelkedő *u* betűk). Megéli a sikert, tudja, hogy elismerik tevékenységét.

Szociabilitás

Barátságos, közlékeny természetű ember. A társadalmi kapcsolatok felé nyitott személyiség, jó társas kapcsolatteremtési készséggel rendelkezik.

Belső tartása ellenére is hajlékony személyiség, ügyesen intézi a vitás helyzeteket is (*u*, *i*, *m* betűk); figyel másokra. Szereti azonban azt is, ha övé az utolsó szó, olykor nem tűr ellentmondást.

Én-kép

Önérzete a munkában elért sikerek ellenére is megingatható. Többnyire öntudatos, büszke egyéniség, szeret hatást gyakorolni a körülötte lévőkre. A vezetést, a mások irányítását is szereti, szívesen végzi. Időnként azonban – nem túl gyakran – elbizonytalanodik, kicsinek, kevésbé fontosnak érzi magát.

Alapjában véve szerény ember. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy szeretne kitűnni és nagyot alkotni, de azzal, amit ő elér, mégsem kíván kérkedni, hivatkozni.

Érzelmek

Belső érzelmi élete egyik meghatározója volt egyéniségének öntudatlanul is. Ez volt az a terület, amelyet igyekezett elrejtteni mások elől is – maradjon ez továbbra is az ő és a grafológus titka. A család nagyon fontos volt a számára.

Írásából úgy tűnik, mintha kissé hajlott háttal közlekedne, bizonyára gerincbántalmakkal bajlódott.

BUGÁT PÁL (1793-1865) orvos

Orvosi hivatása mellett dékán, tanár, nyelvújító; a szabadságharc főorvosa Gyöngyösön született, iskoláit is itt kezdi. Bár elszakad szülőföldjétől – pályája nagy ívet fut be: orvos- és nyelvtudományi munkák sora jelzi a termékeny életművet. Világos után egy időre a város ferences kolostorában húzódik meg.

A kézírásokból² egy magabiztos fellépésű, élénk, nagy térigényű, szenvedélyes és erősen gesztikuláló személy tárul elénk. Igen optimista szemléletű, vállalkozó kedvű, kifinomult széppérezékű, jó ízlésű alkotó. Életvitelét intellektuális életmód jellemezte.

Gondolkodás

Vizuális, szemléletes látásmódú, teremtő képzeletű egyéniség, olyan valaki, aki a valóságérzékét mindig megőrzi. Erős logika, gyors asszociációs képesség, kivételesen kreatív szellem jellemzi (szavak egybekötése(!), jobbsodratú felső hurkok, *t, r, k* variabilitás, egyéni vonalvezetés).

*Mis által az örökségben ott hagyom két csorgó
a Kálvária örök, hogy Vider a Károly Károlyok az
Nagy Szegecs Vállalat el a Károly, és a Károlyok az
és Péterben Károlyok Magyar his Péterok Károlyok az
Károlyok Magyar. Itt leken egykor alkalmam elmondani,
his két Károlyok Károlyok Nemlékisége Megmenésében a
Magyarok Károlyok; és Mit Nem Zett az új Szegecs Károlyok Károlyok
Károlyok fel Károlyok, a papi jóvalalmat Károlyok Károlyok
Károlyok Károlyok Károlyok Károlyok Károlyok Károlyok
a Károlyok Károlyok Károlyok Károlyok Károlyok Károlyok
Károlyok Károlyok*

3. sz. írásminta, 48% kicsinyítésben

- 2 Levél Kubinyi Vilmoshoz. 1846. OSZK Kézirattára, Levelestár. 51 éves
Levél a Magyar Természettudományi Társulás titoknokának. 1847. PIM Kézirattár. 52 éves
Vélemény az 1851. és 1856^{dik} év közt megjelent természettudományi munkákról ... 1858. MTA Kézirattára.
65 éves

Energiakészlet, munka

Az 54 éves alkotó írásképe az első látásra a sok telt huroktól, ívtől szinte áttekinthetetlen és kibogozhatatlan „rajzolatnak” tűnik. Ezek a betűk azonban – ha figyelmebben szemléljük, mégsem a kuszaság érzetét adják vissza a szemlélőnek: a törzsvonalak ugyanis egy irányba futnak (65-70°), a sorirány és sortávolság feszes, a kezdő és végvonalak íveket zárnak be. Ez a kézírás, ez a vonalrendszer egy termékeny alkotó lendületét, hallatlan – mondhatni mindent elsöprő – szellemi és fizikális energiát jelzik vissza.

A 11 évvel későbbi írásmintán már egy letisztultabb, higgadtabb formákat követ a ductor keze, de még így is megkapó a 65 éves Bugát belső ereje, munkabírása.

*E munkáiban korábban mindenféle gárdájakat elvett eddig, hűlő póráz
emeltedni nem bíró gárdájakorralnak hűlő kénytelen adran, e munka
gárdájakat odáról opraigant boldogorajának hatalmas lényezőjévé vál
kalk, sós vála is. Már immár, egy bony e munka jutalmára vában e k
sós kárvaság a gárda nagy közönység rokon érzésével találkozik, mely
sós kénytelen adran boldog, e munka a gárdájakat opraigantban kénytelen
alkotó művel tárgya, komló magán opraigant is különösen épen ezen félértől.
álval magának kénytelen cétl elérés, s e munkából egyenesen opraigant
ra háruló nagy bapon volt opraigant, bony e munka a nagy jutalom
ra érdemrevel itélném!*

4. sz. írásminta, 48% kicsinyítésben

Munkáját örömmel és könnyen végzi. A lendület magával ragadja, érdekes módon – bár lelkesedését ismerve ez nem meglepő –, olykor előbb cselekszik, mint gondolkodik (kontrollkésés). Ez az egyébként lendületes egyéniség mégsem rohan: egy kis kényelmesség is „befér” hétköznapi tempójába. Ilyenkor mindennek megadja a módját: aprólékosan kidolgozza a feladatot – mert ez is hozzátartozik az egészhez – és/mert ehhez is van energiája!

Mindezeket együttvéve is kiegyensúlyozott, harmonikus személyiséget jeleznek a sorok.

Szociabilitás

Önmagától értetődően, természetes módon nyitott az emberi kapcsolatokra. Rendelkezik az alkalmazkodás készségével, rugalmas, de a kapcsolatokban – szinte nyilvánvaló módon – ő a domináns személyiség. Kapcsolataiban nagyvonalú, nagylelkű és jóindulatú.

Jó vezető, élvezti az irányítást. Jó előadókészséggel is rendelkezik: jó tanár és kellemes beszélgetőpartner. Meghallgatja mások véleményét is, sőt elfogadja/felhasználja azt szükség esetén.

Én-kép

Önmagát nagyra értékeli: énjét és alkotásait a világnak állandóan meg akarja mutatni, rendkívüli tettvégyával állandóan bizonyítani akar. Ha kell, szembeszáll másokkal az igazáért (visszaforduló s betű), önmagát is képes azonban feladni eszméiért.

Ugyanakkor van egy különleges képessége: újra és újra megkérdőjelezi önmagát, tudatosan is „fékeket” iktat be (csökkenő száméret). Ezt állandóan megteszi, mindig jelen van

az írásban (ez az egyik fő jellegzetessége). Az ő energiájával tulajdonképpen azt várják, hogy a sorok egyenesen felfelé futnak, szinte „leszaladnak” a papírról – de nem. Ő inkább a sorok utolsó harmadában kissé visszafelé íveli a sorokat, ezáltal horizontálisan domború ívet alkot. (Ezt erősítik a már említett csökkenő szöméretek.) Mindezt természetesen nem tudatosan teszi – hanem a személyiség tudattalan kivételését érhetjük tetten a kézíráson keresztül.

Önkontrollja tehát sajátos módon működik: viszonylag rövid ékezeteti ugyanis azt is jelezhetnék, hogy önmaga ellenőrzésével nem sokat foglalkozik; nem „felülről” az esztétől, értelmétől ered, hanem a mindennapi tevékenység során természetes módon állandóan jelen van.

Érzelmek, anyagiak

Érzelemgazdag személyiség. Az élet, a szellem, az ember igenlését jelzik a sorok, amelyekben megjelennek a szimbólumok is: a fa („talpas” *r* betű), és a virág-motívum: szókezdő *m* betűjének girlandos kezdővonala gyakran virágszirmot formál. A sorok írója szereti a természetet, élvezzi az életet, munkáját, tevékenységét.

VACHOTT SÁNDOR (1818-1862) költő

Gyöngyös szülőtte, diákeveinek egy részét itt, majd Eperjesen végzi. Életének több szakaszában – gyermekként és felnőttként – is hosszabb időt tölt itt és rédei birtokán (1848, 1849-52).

A kézírások egy szensibilis, érzékeny személyiség tollából erednek³, aki egyszerű, természetes viselkedésmódjáról ismert. A körülményeskedést, a túlzott díszítést sem az írásban, sem a viselkedésben nem kedveli – a legtöbbször egyszerűsít, lényegretör.

Gondolkodás

Intellektuális, finom, könnyed vonalvezetés. Világos gondolkodás, szellemi önállóság, ugyanakkor gyors észjárás, jó logikai készség jellemzi a ductort. Érdeklődése inkább egyirányba mutat, ezen a téren viszont gondolatai szárnyalnak, „gazdájuk” lelkesedik, de mégis féken tudja tartani azokat. Az irrealitás nem az ő világa.

Az 1843-48-as években vonalai bátran kalandoznak a térben a szellemiek tartományában: írásának íve, dinamikája van – valószínűleg ez a legtermékenyebb időszaka.

Nem a mindennapok embere – bár van realitásérzéke – inkább a szellemiség és a belső érzelmek általi világ az ő valódi énjé. Vonalai ugyanis vertikálisan nagy teret járnak be a papíron: ezek jelzik „felvevőkészségét” a világ dolgai iránt, az érzékenységet és az odafigyelést a környezet, a társadalom problémái iránt. Az élmények feldolgozása sem jelent problémát számára: a betűszárak többször nélkül futnak a térben, a papíron.

A külsőségeket, a társadalmi szabályokat és elvárásokat maximálisan betartja, szereti a rendet, a pontosságot maga körül. Szépérzéke, stílusa van, amely természetes módon, műveiben is tükröződik.

3 Vegyes tartalmú versek, (1836-38). PIM Kézirattár V. 1157. 18-20 éves
Levél Schedel Ferencnek, 1843. MTA Kézirattár 48/1843. 25 éves
Levél Kazinczy Gábornak, 1845. MTA Kézirattár Ms 4758/13. 27 éves
Névnapi kívánat Mariskámnak. 1848. Kedvesem névnapján. 1851. PIM Kézirattár V.1158. 30, 33 éves
Versek. 1848-1851. MTA Kézirattár K 380/50-51. 30-33 éves
Levél Gyulai Pálhoz, 1854. OSZK Kézirattára, Levelestár. 36 éves
Levelck Vachott Sándoméhoz 1849-1855. OSZK Kézirattára, Levelestár. 31-37 éves

Egyzer'smin) feljegyeztem az academi
 határozatát értelmében, hogy a "Belindas
 határozat" minél előbb intézkedést válassz az inté-
 ze az academi' rendszabásai által kikötött
 közzétételben vizsgálva kiindul-e?
 El nem mulasztom emellett fogva íjéni, mi-
 tant az academi' által kért bizalmatlan
 esélyt lehetőségem szerint eljárni 20.
 20. Kötelezően tartandó.

5. sz. írásminta, 48% kicsinyítésben

Energiaszint

Élénk, lendületes és mégis finom mozgású, érzékeny karakter. Az átlagosnál valamivel
 nagyobb energiaszintet jeleznek a kézírások. A kitartás, a belső erők, az akarati tényezők is
 jelen vannak, bár nem domináns módon minden öt – esetleg csak futólag – ismerő számára.
 Szorgalommal, szívós munkával egyenletesen képes dolgozni.

Szociabilitás

Önálló, kapcsolataiban távolságtartó egyéniség – talán olykor túlzottan is. Ez a távolság-
 tartás az évei sorát figyelve: fokozatosan nő, mintha egyre inkább visszavonulna a „világ
 zajától”. Nem jelenti ez azonban azt, hogy magányos, kapcsolatait ugyanis megtartja, csak
 hosszabb „pórázra” engedi azokat.

Talán egy kis óvatosság, bizalmatlanság figyelhető meg kapcsolataiban.

A magyar nemzet.

Midőn hazámat szívvel gyászolom,
 és nagy világot szíveden fájlatom.
 Kedves hazám, te székelyországi virág,
 Ha tudni, mit vesztettem, a világ!
 Hallta' teremtőny földed' híre,
 Te nem leerte jó néped' szíved,
 és szíved, mely hűm' is lángolón szerez,
 Melyben nem letai egy romlott ered,
 A' mely egy szóra, hogyha szép a szó,
 Vért, éleket légyekkel áldozni!

6. sz. írásminta, 48% kicsinyítésben

Én-kép

Büszkeség, költői öntudat jellemzi. Önmagát állandóan megkérdőjelezi: önkontrollja jól működik, ismeri saját képességeit, határait. Természetesen szeretne nagyobb lenni (az aláírás parárfja is erre utal), de ezt nem teszi feltűnően vagy túlzó mértékben.

Nem önimádó vagy önző – odafigyel másokra, sőt mások határozták meg céljait, elképzeléseit. Irányítani, uralkodni nem kíván másokon.

Egyenes, őszinte ember. Tetteiért a felelősséget vállalja.

Érzelmi háttér

Alapvetően érzelmi beállítottságú, szenvedélyes egyéniség, de akaraterejével kontroll alatt tudja tartani érzelmeit. Viszonylag nyugodt, kiegyensúlyozott típus, nem ideges vagy állandóan jövő-menő ember. Viselkedését a mesterkéletlenség jellemzi.

Nagy a harmónia iránti igénye (vonalvezetés, z-betűk).

Egész egyéniségét jellemző módon kismértékben meghatározza a borúlátás érzése (lefelé futó sorok). Ez már a fiatalkori írásokban is megfigyelhető, és szinte mindig jelen van kisebb/nagyobb mértékben. Az időnként ehhez járuló egyéb írássajátosságok (szó- és sorvégek leesése) a pesszimizmus, a kilátástalanság érzését jelezhetnék, de ezek az írásjegyek együtt csak az 1851-es mintában vannak jelen (itt is inkább pillanatnyi fáradtságot jeleznek). Életének nyomait figyelve 1852-ből kerültek elő újabb adatok. A család ekkor Rhédén élt

Hevesem névnapjai.
Dármí soh jó kívánjanak
Névnapodon neked:
E'napon is több jó kíván
Másonak kü szived.
Néde. Jaz 23 kái 1851.

7. sz. írásminta, 1/1 méretben

(Nagyréde), amikor is a költő és egyébként – „polgári” foglalkozását tekintve – ügyvéd egy bizonyos Siposné asszonyt képviselt július 30-án a törvény előtt „úrbéri rendbeszedési ügyben”.⁴

⁴ Heves Megyei Levéltár VII-1/a / 178 N. réde 1-5. 1604 és 3216/1852.

December 5-én tartóztatják le, „forradalmi czélzatok gyanúja” miatt. Három hónapot tölt az Új-épületben, február 2-án már kedélybetegségéről ír feleségének: Lach-krampe (nevetőgörcs) uralkodott el rajta. Az életrajzokból ismert, hogy elméje megbomlik és ez okozza halálát is.

Írásában ez időből (1853 jan.- febr.) még alig fedezhetők fel változások, 1855 feljegyzésében viszont már egyértelműbbek a súlyosbodó elmebaj jelei: a papírt keresztbe fordítva ír, teljes szélességben amely akkoriban különösen szokatlan volt (főként egy ilyen precíz, formákra sokat adó embertől). Emellett furcsa, oda nem illő jelek jelennek meg a kézírásban, sok az átjavítás a kissé zavaros fogalmazás mellett. (Vachottné feljegyzése szerint éppen kedélybeteg állapotban készült ez az írás.)

Ezek az írásjellemzők szinte kizárják a depressziót, és a skizofréniaira engednek következtetni. Az egyenes sortartás, a betűnagyság viszonylagos stabilitása, az egyenletes dőlés jelezte írás azonban inkább még csak a betegség viszonylag tiszta perceit rögzítette.

Vachott Sándor levele Petőfi feleségének, 1853. február 2.

„Még nem tudom, hány napig foglak itt maradni, sőt még nem tudom, hogy mikor foglak hazajárni. De azért megpróbálom megírni a leveleket, és megpróbálom megírni a leveleket, és megpróbálom megírni a leveleket. (Későbbi feljegyzések szerint: Vachott Sándor levele Petőfi feleségének, 1853. február 2.)

„Még nem tudom, hány napig foglak itt maradni, sőt még nem tudom, hogy mikor foglak hazajárni. De azért megpróbálom megírni a leveleket, és megpróbálom megírni a leveleket, és megpróbálom megírni a leveleket. (Későbbi feljegyzések szerint: Vachott Sándor levele Petőfi feleségének, 1853. február 2.)

8. sz. írásminta, 48% kicsinyítésben

Vachott Sándornak szüksége volt a szabadságra. Bár a határokat, a törvényeket, a társadalmi normákat mindig is igyekezett betartani, de betűinek, sorainak, gondolatainak – életének – kellett a mozgásteret; ezeken túl érzékeny lelkiéletének pedig a biztos családi háttér: a feleség és a gyerekek. Ezek szüntek meg számára létezni börtönbe jutásakor, és erősítették benne az egyébként is meglévő borúlátó, pesszimista beállítottságát, és vezethettek gondolkodása szakadásához.

Vachott Sándor és Petőfi

A különböző leírásokból ismert az az irodalomtörténeti tény, hogy a két költő jól ismerte egymást, Petőfi hosszabb ideig a Vachott házban lakott. Petőfi 1844 karácsony estéjét is itt töltötte Pesten. Vachott feleségének a húga volt az a Csapó Etelke, aki a „Cipruslombok...” Petőfi-ciklus ihletőjeként ismert.⁵

Milyen lehetett a két költő viszonya/barátsága? Felvetődik továbbá a kérdés: miben különbözik a két személyiség egymástól, miért lett Petőfi irodalmunk egyik legnagyobb alakja, Vachott Sándor pedig – bár korában és a század második felében közkedvelt költő volt – napjainkra már szinte elfeledett alkotó?

Adhat-e választ erre a két személy kézírása? [9. minta]

Ha megvizsgáljuk Petőfi kézírásait⁶ és összehasonlítjuk azokat Vachott Sándoréval,

5 HONTERT, Rezső 1984. 107.

6 Petőfi : Dokumentumok / Összeáll. és bev. Kiss József. Bp. : Corvina K., 1986. [Reprint kiadás]

Fehér, mint a galamb,
A mellmelek híribe'
Hűven ez íjből a
Szerep lelkés kintje le.

Trágya rám, fehér galamb,
Galambomnak: kelke!
Hűd legyen megélve,
Legyen megérezve.

Hogya már hallottam
Szónyag isatogását,
Hűd halljam egy úttal
Sívéd dobogását!

9. sz. írásminta, 1/1 méretben

szembetűnik, hogy a két írás meglehetősen hasonlít egymáshoz (vonalvezetés, szabályosság, zónaarányok, dőlés, kötöttség stb.)

A két költő jó formaérzéke, ritmusa, érzékenysége is könnyen tettenérhető. A közös érdeklődési kört – irodalom, társadalmi problémák iránti fogékonyság – is jelzik az írások (zónaarányok, felső száraz és hurkok hosszúsága, kidolgozottsága). Petőfi kézírásában megfigyelhető az igen jó alkalmazkodási készség (girlandos kötés, nagyobb kötöttség megjelenése). A hozzá képest 5 évvel idősebb Vachott Sándor még a bizalmas leveleiben is egy kissé tartózkodóbbnak tűnik a kapcsolatait illetően: benne nagyobb a távolságtartás. Mindenképpen megtalálható ugyanakkor mindkettőben a másra való odafigyelés készsége is, amelyek alapján jó baráti viszony mindenképpen feltételezhető.

Petőfi kézírása Vachotténál könnyedebb, lazább, lendületesebb. A részleteket tekintve nagyobb variabilitással, egyéni sajátosságokkal bír, így pl. felsőzónás betűkötések (*dh*, *dd*, *dj*), felső *d* hurkok különlegesen visszakanyarodó (akár képeket is alkotó) ívei, feltűnően merész és játékos *t*, *tt* átűzése, lendületesen ívelt végvonalai mutatják ezt. Jobbról és balról nyitott *a* betűi jelzik a közlési vágyat, nagy hurokterülettel „rendelkező” *l* betűi pedig a lelkesedést és a nem mindennapi szellemi irányultságokról, a tettvágyról tanúskodnak.

A hasonlóság mellett Vachott kézírása egyszerűbb – szinte merevebb, precízebb vagy pontosabb –, kevesebb egyéni sajátosságot mutat.

Összességében ezek az eltérő írássajátosságok, amelyekből következtethetünk, hogy miért más Petőfi és Vachott személyisége, költészete, miért volt a Petőfi maradandóbb az időben.

VACHOTT SÁNDORNÉ sz. Csapó Mária (1832-1896)

Férje oldalán tartózkodik Gyöngyösön és Rédén. Az 1850-es évektől kezdve irodalmunk egyik jelentős nőírójaként tartjuk számon (regények, elbeszélések, gyermekeknek szóló könyvek). Az ő huga volt Etelke, Petőfi „Cipruslombok ...” ciklusának ihletője.

A kézírások⁷ egy igen finom, érzékeny, szinte „légius” teremtést jelölnek.

Gondolkodás

A feltűnő módon kötött írásokból megállapítható, hogy Csapó Máriában éles eszű, jó logikájú, „könnyen kapcsoló”, előre is gondolkodni tudó nőt ismerhettek meg a kortársak.

Melém. Kegyetek sorozmat olvasok.
Lelkem a vltandevkato' szeme előtt állt,
s a sör megadta számomra vly sok
küzdelés után, a nyugalmat, — o' de ne-
feledjék hogy a sör, melly meggyűnt do-
bogni, egykor viresett, — s hogy a kebel,
melly most már csak egy nőre az anya-
földnek, fájdalomosan szenvedett, melém
vgyokajto'sai kijelentésiben kérsi meg
nyugvását —

10. sz. írásminta, 1/1 méretben

Egyáltalán nem hétköznapi vagy gyakorlatias beállítottságú, egyértelműen a szellemiség, a műveltség az ő világa. Alig van talaj a lába alatt, szinte „lebeg” a föld felett — amelyre egyébként az írás élessége, a kisméretű középzónás betűk és a hozzájuk viszonyított alsó/felső hurkok nagysága, és különösen a felső hurkok formáltsága utalnak. Ez a vonalvezetés még az 59 évesen Eötvös Lorándnak írt levelében is meghatározó jellegű. [11. minta]

Nem hiányzik az írásból — és természetesen a személyiségből — az eredetiség, az ötletesség sem (pl. z-bekötések), bár elsősorban a leegyszerűsített, tiszta formák jellemzik.

⁷ Levél Bárá Eötvös Józsefnek és Deák Ferencznek, 1857. MTA Kézirattára, Ms 5094/203. 25 éves
Levél Eötvös Lorándnak — 1891. MTA Kézirattára, Ms 5094/204. 59 éves
Emlékiratok, 18???. (Valószínűleg az 1. változat.) PIM Kézirattára.

Tarintájára v. i. mint beírta.
Tott elvü elemi osztályú tanuló
a Dáni a neppeliki elemiit min
befijezve, ott vart neki, s hogy
mánnáru rekonzervet elvü.
szu, vöze ötletu, cöthötu, le
mutatta társai, rak.

11. sz. írásminta, 1/1 méretben

Energiák, alkotás

A látszat ellenére is fokozott vitalitás figyelhető meg, amely a kívülálló szemével nem látható ugyan, de belül egy kemény akarat, szorgalom és kitartás figyelhető meg.

A szövegekből – az egyes betűket vizsgálva – kiemelkednek a szóközi *k* és *l* betűk méretüknél és erőteljes rajzolságuknál fogva. Az előbbi gondolatokkal együtt jelzik az illető személyiség irányultságait és vágyait, hogy valami jelentőset, „nagyot” alkosson.

Szociabilitás

Vachottné egész lényére a visszafogottság a jellemző, bár szeret beszélgetni, a társaság „lelke” lenni, de egy kissé mindig a háttérben marad. Rendkívüli alkalmazkodóképességgel rendelkezik, amely az érzékeny lelkű költő és a család egésze szempontjából nagyon fontos. Szenzitív lelkülete ellenére belső erejével, tartásával elképzeléseit még a negatív körülmények között is képes véghezvinni, megkeresi a megoldásokat. Tapintatával a bajokat, gondokat kész volt elsimítani. Empátikus készségével könnyen rá tudott hangolódni mások problémáira, és azokon megpróbált segíteni.

Én-kép

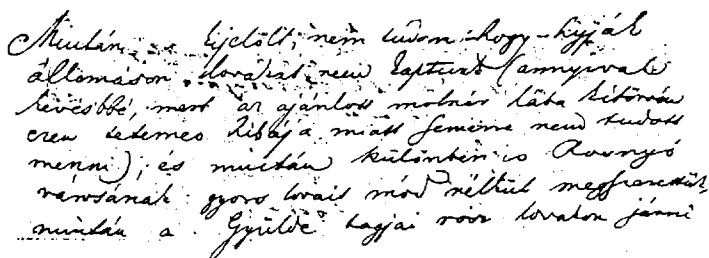
Bár az egész írás visszafogott, nagy önfegyelemről tanúskodik (dőlés, sor- és szótáv, betűméret), az öntudat mégis jelen van: nagy kezdőbetűi, aláírása jelzik az én fontosságát, talán egy kicsit a büszkeséget is.

Vachott Sándor és Csapó Mária a köztük lévő 14 év korkülönbség ellenére is harmonikus kapcsolatban éltek, amely a költő és férj számára biztos érzelmi háttérrel, tartást és ihletet jelentett. A költő benne találta meg ismét a korán elveszített családot. Házasságukból három gyermek született: Károly, Ida és Erzsébet.

VAHOT IMRE (1820 – 1879) író, szerkesztő

Vachott Sándor öccse. Gyöngyösön született, tanulmányait ő is itt kezdi. Íróként, lapszerkesztőként a 40-es évek egyik jelentős alakja. A „Magyar föld és népei” c. kiadványban „Gyöngyös, szabadalmazott mezőváros” c. írásában (1846) hangulatos, színes képet fest városunkról.

Igen közvetlen, rendkívül jó kapcsolatteremtő-készséggel, nagy tevékenységi ösztönnel rendelkező egyéniség. Agilis, állandóan jövő-menő ember, jó beszédképességű, optimista beállítottságú irodalmár. Kedves, barátságos modorú – humorérzékkel is megáldott embert ismerhetünk meg kézírásai alapján.⁸

Miután az eljött, nem tudom hogy kijelöl
államason. Horvátok nem leptelek (amennyire
kévéstbe, mert az ajánlott molnár lába kitérő
erev keserves libája miatt jemiene nem tudok
menni); és miután különben is Ravonyó
városának gyors levelei mód nélkül megfocak
miután a gyűlölközés kaja van korábban jenni

12. sz. írásminta, 48% kicsinyítésben

Gondolkodás

Gazdag fantázia, színes képzelet (amely olykor túlzó!) jellemzi. Rendkívül gyorsan „vág az esze”, színes gondolatvilágú és egyéniségű ember volt.

Kreatív elme, amelyet az előbbieket mellett jeleznek az egyéni betűformák, jobbirányú felső hurkok, *k*, *t* és egyéb betűvariációk. Egyfajta „csavaros” észjárás is a sajátja, a szó pozitív értelmében.

Extravertált, nyitott személyiség mind az ismeretek, mind pedig az emberi kapcsolatok irányába.

Energiakészlet

Az átlagosnál nagyobb öröklött energiakészlettel rendelkezett, nagy belső ösztönök „segítették” a mindennapi ténykedését. Nagy vitalitású, tevékeny ember volt. Mindezt úgy tette, hogy személyisége mégsem volt „lehengerlő” modorú, nem nyomta el a körülötte lévőket.

Inkább érzelmi, mint akaratilag beállítottságú, a szíve, az elképzelések, az ambíciók viszik előre személyiségét. Türelmetlen. Célja érdekében a legvégsőkig is képes elmenni, de a határokat soha nem lépi túl. A rendelkezésére álló teret igyekszik a legjobban kihasználni,

8 Levél Szontagh Imrének 1846. MTA Kézirattára K 378/12. 26 éves
Levél Arany Jánosnak 1847. febr. 1. MTA Kézirattára K 513/1243. 27 éves
Levél gróf Széchenyi Istvánnak 1847. dec. 1. MTA Kézirattára K 209/33. 27 éves
Levél gróf Széchenyi Istvánnak 1848. ápr. 18. MTA Kézirattára K 209/34. 28 éves
Levél Obernyik Károlynak 1851. MTA Kézirattára Ms 1244/53. 31 éves
Levél, 1875. MTA Kézirattára 1352/1875. 55 éves

céljai elérésében kiterjedt kapcsolatait (jó kontaktus-készség) is felhasználja, tőkét kovácsol belőlük.

Ha nincs meg a kellő hit vagy a lelkesedés munkájában, akkor nehezen kezdi el azt, de mindinkább felleikesül és befedezi azt (erre utal homorú sorvezetése).

Munkájában, műveiben szereti a hatásos, nagyvonalú, meglepetésszerű dolgokat, és ez megjelenésében is megmutatkozik bizonyos mértékben, bár ezt tudja magáról és igyekszik magát tudatosan visszafogni (szókezdő árkádok: m, n – betűméret).

Szociabilitás

A már említettek mellett jóindulatú és segítőkész, jó empátikus képességgel rendelkezik.

Figyelemre méltó diplomáciai érzéke: a vitás helyzeteket is jó érzékkel képes megoldani, az ütközések előtt ügyesen kitér. Ez egyben jelenti azt is, hogy legtöbbször őt magát is lehet befolyásolni, irányítani. Előfordul azonban az is, hogy a „saját feje” után megy, más véleménye nem érdekli (vonalvezetés, bal irányú ékezetek).

Munkájában, kapcsolataiban hajlamos a túlbiztosításra is (inkább többször utána megy, mint egyszer is ne sikerüljön valami).

Jó irányítói, vezetői készséggel rendelkezik – egy jó belső „motorral” szervezi, rendezi életét és tevékenységét.

oly lényessel megküldeni: frövedjék azokat, va,
lámint a jövőben reményesen küldendő példányokat
is, karajjain kiértelesen s hi' ragesztodasom őfintó
jelüül, jó indulattal elfogadni, s ha miniszter. Utó
érdemesnek találandja, a jó polgárok növelő hon
tanynál külsőben, de is ő állásánál fogva, re'vve'na
genjesíteni kívánta. De lőtt a helyparitótanács némely
hivataltólának alaratom ellen, csupán kénytelen
ságtól kellett lapot-küldeniem; igen örvendek, hogy

13. sz. írásminta, 48% kicsinyítésben

Én-kép

Természetes, lelkileg ép, józan személyiség. Önmagának szeret hangsúlyt adni, bár a helyet és időt ezzel kapcsolatosan meg tudja választani. Önkontrolljára jellemző, hogy gyakran nem fordít rá elég időt – bizonyára siet, nem ér rá erre sem. Pedig lehet, hogy ezáltal sok fölös energiát megtakaríthatott volna!

Érzelmek, anyagiak

Nagyon hangsúlyos, őt szinte elnyomó párkapcsolatot jelez a kézírás, amelyet az idők során egyre távolabb tart magától.

Anyagiak viszonylatában: fontos, bár nem meghatározó számára a pénz (nem csak ezek megszerzéséért küzd). Szeretne takarékos lenni, de ez valahogy nem sikerül – az alkalom elcsábítja (szelesedő bal margó, visszaforduló b ívelés).

Az 55 évesen, 1879-ben készült levelében egy fizikailag – egészségileg – megfáradt, erősen lelassult író áll előttünk (tremorok jelezte mozgásszervi problémák, általános erőtlenség). Barátságos anekdotázó kedve azonban nem változott. A felfelé irányuló –

olykor már tetőcserépszerű – sorok és a felső zónás hurkoltság azonban még mindig a szellemi aktivitást, a belső akaratot mutatják a kézírásból!

*én is pályáztam, de nem nyertem. I művel
eredeti képzetem elcseszett, szeretném majd
lemondotatni azt, – a nepleintők veszőre, hűl
a 3 magyar nyelv lemm megjelenve nem his
hatója időse elő, különbben is nem csupán a
letrányosság, de belbes dolgában is van egy
szimmetriusok némi érteke. A két magyar
vevőre kívül főszerepet jeltől e műben a kőből*

14. sz. írásminta, 48% kicsinyítésben

*

Vachott Sándor és Imre

A fentiekből kitűnik a két testvér hasonló jellegű szellemisége, műveltsége és intellektusa, ugyanakkor meglehetősen eltérő temperamentumuk. Sándor, a két évvel idősebb érzékenyebb, visszahúzótlóbb, Imre az energikusabb, nyitottabb, bátrabb, nagy tevékenységi ösztönrel rendelkező egyéniség, aki a fél (vagy talán az egész?) világot bejáró személy a szó átvittebb értelmében.

Minden bizonnyal jó testvérek voltak: mindkettőben megvolt a másikra való odafigyelés; személyiségükből (írásukból) hiányoznak az önzés jelei. A korán árván maradt gyerekeknek bizonyára nagy szükségük volt egymásra, és ez feltehetőleg megalapozta későbbi kapcsolatukat is.

Nyilvánvalóan megvolt a közös témájuk is: az irodalom, a művészet, a társasági élet, a politika, a haza sorsa (ne felejtjük el a reformkor és a szabadságharc eseményeit), azok színes, magávalragadó és megrázó eseményével együtt.

SÁROSY GYULA (1816-1861) író

A reformkor ismert alakja volt, ma már kevesebbet tudunk róla. A szabadságharc bukása után, 1850-ben került Gyöngyösre. Vachott Sándor és Zalár József közeli barátja volt. Sor-sich Albert álnéven működött, mint nyelvmester, oktató. Közel két évig időzött itt, 1852 őszén ugyanis elfogták és börtönbe került.

Írásmintákból⁹ egy igen barátságos, bőbeszédű, nagyon közvetlen egyéniség tárul elénk. Mindenkit – akár az egész világot – nagyon közel érzi magához. Nagy lendület, lelkesedés, optimizmus jellemzi. Igen temperamentumos, beszéd közben gesztikulál. Kedveli a hatásos megjelenést, a nagyvonalúságot. Élvezi az életet, annak minden lehetséges forrását.

9 Humorisztikai szillogizmus az öt érzékről. 1846. PIM Kézirattára V.4713/1108/1-2. 30 éves Levél Mindszenythy Gedeonhoz. 1859. OSZK Kézirattára Levelestár. 43 éves Levél Falk Miksához. 1861. OSZK Kézirattára Fond IV/754. 45 éves

szóltarnál öfzetöti. Miért ne tehetnem
 én ugyanott az ix lépél? melyben köztü,
 domus szerint nőke az elsőség, s a szaglás
sal, mely a férfiatengate főirékeke? En
 a vegyes hárapfogot különben is legjobban
 szeretem, mert azt tartom, hogy a hárap-
 ság hasonló a dohányhoz: egyik dohány,
 egyik férfi erős, másik gyenge; egyik do-
 hány, egyik leány olcsóbb, másik drágább;
 egyik dohány, egyik férfi csak pipázni
 való; másik dohány, másik leány kelletti;
 néh. nagyobb fiustól csinál: azért vegyt,
 jük a dohányt, mint a hárapfogot, mert
 a dohány és hárapfogó vegytve jöke.

15. sz. írásminta, 48% kicsinyítésben

Gondolkodás

Inkább gyakorlati, mint elméleti ember. Itt él a mindennapokban, „két lábbal” jár a földön.

Éles elme, amit kitervel, a gyakorlatban megvalósítja, bár ezen a téren bizonyos esetekben nagy probléma – szakadás – van az elképzelés és a megvalósítás között (k betűk „szétesése”).

Energiák

Az 1846-os kézírásban a dúctor fizikálisan is jelentős energiakészlettel rendelkezik (feltűnően nagy betűméret, dinamizmus, egyenletes dőlés, nyomaték, ívek és hurkok). 1859-ben már egy lényegesen visszafogottabb írást látunk magunk előtt, bizonyára az eltelt évek

„Bády, papjánommal” szente is. Külön
 a két képet, melyet számára ingyen ké-
 rdezőltem. En ígéretemet teljesítem
 szívesen, de hogy az ígéretem ennyire
 egy képet. Később valhatótt képe,
 mint elartam, annak oka. Nemi per,
 hájvéri főrülmenyekben orfít, melyet
 megjárta. Ide nem tartozik.

16. sz. írásminta, 48% kicsinyítésben

megpróbáltatásainak hatásaként, de még mindig érezhető az aktivitás a sorokból. [16. írásminta]

Az 1861 augusztus 7-én keltezett levelében még terveiről számol be barátjának, Falk Miksának, de már egy egészségében megrendült férfi írja a sorokat. Jelentősen csökken a betűméret, szakadozott kissé tremoros lesz az írásképe, emellett kötetlenség jellemzi az írást. A felső hurkok törései, túszerű hegyei (l, k), külön rátett kis nyilszerű képződményei, kiegészítések az mutatják, hogy a feje fájt, amellyel nagyobb problémája volt.

*gyakorlatos költésére méltatandó.
Nem jutottam feljegyzés Bécsbe, s akkor bővebben
írta meg nekünk: de addig is elvartam a kötetet, mert
az, az, a mit Te úgy leírtél nekünk "egygyeső", stb.
Jelzős írások lehetnek, az pedig, mit nekem egy lá:
egy gyula adhat: aranyos dörmerés.*

17. sz. írásminta, 48% kicsinyítésben

A feltűnően nagy sortávolság és a másodlagos szélesség Sárosy elmagányosodásáról számolnak be.

Szociabilitás, én-kép

Én-kitágításra törekvő személyiség: az én és önmaga igen fontos a számára. Önmagát kívánja minden helyzetben előtérbe helyezni, s ezt oly mértékben is megteszi, hogy mások lelkületébe, belső világába is képes „belemenni” – nem érzékeli a határokat. Túl kíváncsi, olykor sértő, tolakodó módon is. Még a nyomatékos ékezetek is (a pontok gyakran „bunkó”-szerűek) is erőszakos, önmagát másokra rátukmálni akaró személyiséget jeleznek. Gyakran önfejű és makacs. Véleményét nem titkolja, akár csípős megjegyzések kíséretében is közli. Színészkedési hajlama is van.

Erős, domináns egyénisége ellenére nagy szüksége van a támaszra, nem elég önálló, ez leginkább az 1846-os minta alján állapítható meg.

*

Sárosy Gyula és Vachott Sándor kapcsolata

Az egyik tanulmányíró szerint¹⁰ Vachott Sándor Sárosy Gyula rejtegetése miatt került 1852 decemberében börtönbe. Amennyiben ez az állítás valóban igaz lehetett, az említett személyek kézírásának ismeretében az alábbiakat lehet megfogalmazni:

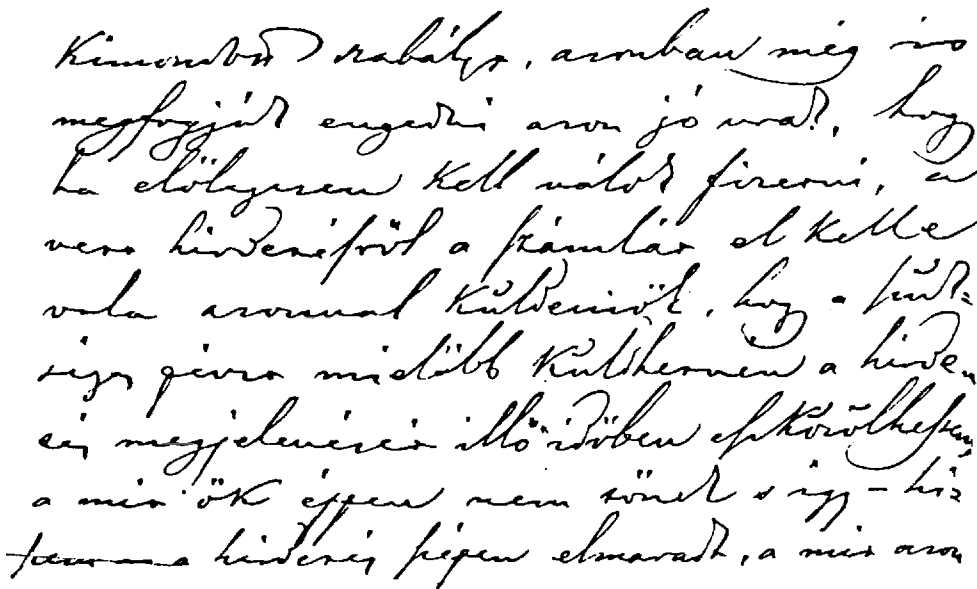
A költő és felesége finom, érzékeny lelkülete, szellemisége, önmagukat háttérbe szorító viselkedésmódja élesen ellentétes Sárosy önmagát éppenséggel előtérbe helyező, kissé erőszakos modorával. A család alkalmazkodó beállítottságával bizonyára tudta tolerálni

¹⁰ HONTERT Rezső 1984. 108.

Sárosy egyéniségét, de hosszabb távon azonban „rátelepedett” a családra, és bizonyára problémákat okozott a kényszerű – bár baráti, esetleg önként vállalt – kényszerű együttélés, a bújtatás. Ez, ha a bújtatás ténye valóban fennállt, újabb adalék lehetett Vachott Sándor belső feszültségéhez, elméjének megbomlásához.

ZALÁR JÓZSEF (1825-1914) író, költő

A Gyöngyösön született, iparoscsalád sarjaként. A gimnáziumot itt végzi, később ügyvéd lesz. 1848-ban a nemzetőrökkel harcol, '49 után egy ideig Gyöngyöshalászon nevelőként dolgozik. Gyakran bejárt Gyöngyösre, ahol Vachott Sándorral és Sorsich Alberttel (Sárosy Gyulával) találkozott, akikkel még Debrecenben összeharátkozott. 1861-től Heves vármegye jegyzője, később főjegyző, majd alispán.

Kimondott barátja, azonban még is megfogja engedni azon jó vad, hogy ha előszerem kell valódi fireorn, a vera hídernépről a pánulár el kelle vata aronmal küldenivel, hogy - kült: sijn givra mielőbb kültkemen a hídern ei megjelenés illő időben ektörölhefen, a mi ök éppen nem vönet s ijj - hisz fenn a híderni pigen elmaradt, a mi aron

18. sz. írásminta, 1/1 méretben

A nyomott, családi címeres papíron készült 1859-es levele¹¹ kifinomult ízlésű embert mutat be a szemlélőnek. [18. minta]

¹¹ Levél Pesty Frigyeshez. 1859. OSZK Kézirattára Levelestár. 34 éves
Levelek Színnyei Józsefhez. 1885-86. MTA Kézirattára, Ms 795/73. 60-61 éves
Levél Maczky Valérhoz. 1894, 1912. OSZK Kézirattára Levelestár. 69, 87 éves

Gondolkodás

A jellemzően felső-zóna domináns írás egyértelműen jelzi, hogy Zalár egész egyénisége előre, felfelé törekszik; az átlagosnál sokkal nagyobb megismerési késztetéssel irányul az ismeretlen felé. A különösen ötletes, asszociatív gondolkodású egyéniséget viszonylag sok írásjel teszi láthatóvá: így pl. az egyenesen felfelé irányuló sorvezetés, a kötöttség, a hosszú és térbő felső hurkok, a sorból kiemelkedő *k* betűk, az egyéni variációjú felsőzónás ligatúrák (betűösszekötések: *dt, dn, dj*). Kettőspontos ékezetei *u*-alakot (vagy csésze-formát) mintáznak, amelyek érzékletesen is kifejezik a fogékonyságot; magasságukat tekintve azonban tükrözik azt is, hogy formázójuk ábrándozásra, túlzott lelkesedésre is hajlamos.

Bár Zalárt sokféle hatás éri, akaratával ki tudja szűrni azokat az információkat, amelyek számára fontosak – amelyek valójában érdeklik.

Energiák

Átlagosnál nagyobb energiaszint jellemzi; a mindennapi és a belső, tudatalatti ösztönérőit is a szellemiek terére viszi át – segítve terveit, elképzelései megvalósulását.

Szociabilitás

Igen könnyen teremt kapcsolatokat, kellemes, barátságos egyén: az emberek felé nyitott személyiség. Jellemző rá az is, hogy egyre növekvő magabiztossággal veszi az akadályokat a társasági életben.

A problémás helyzeteket jó érzékkel tudja megoldani (empátia, tud alkalmazkodni, diplomatikus), ugyanakkor erős kritikai érzéke következtében bátran ki meri mondani véleményét, ha valami nem nyeri el a tetszését. Saját érdekeit is figyelembe veszi. Erős kritikai érzékét sortartása, szögei és jellegzetesen hegyes ékezetei mutatják, és ezáltal Zalár személyiségének egyik alaptulajdonságát is megismerhetjük.

Jó beszédkészségű, nagyon szeret magáról és másokról is szólni, szónoki képességekkel is rendelkezik. Hullámos ékezetei, játékos felső-zónás variációiból arra is következtethetünk, hogy érti a tréfát, van humorérzéke is.

Én-kép

Igen öntudatos, emelt fővel járó egyéniség (talán egy kissé túlzottan is). Bátor kiállás, felelősségvállalás is jellemzi. Kimondottan jó vezető, irányító, élvezi ezt a tevékenységet (repülő *t* áthúzás, amely a múlt századi, korabeli írásokban egyébként szokatlan megjelenési forma).

26 évvel későbbi írásképe – 60 éves volt ekkor – első látásra meglepő az előzővel összehasonlítva, akár a kézeredet azonossága is felmerülhetne. [19. minta]

Kétséget kizáróan azonos személytől származik a két levél, a jelentős változások okai az eltelt viszonylag hosszú időben és természetesen Zalár életében időközben lezajlott változásokra utalnak. 1860-tól már Heves vármegye egyik jegyzője, majd később további hivatali megbízásokat vállal, egészen az alispánságig.

Jelentős közéleti tevékenysége rejlik tehát a mögött, hogy írása közép-zóna-dominánssá vált, hiszen a mindennapos hivatali problémák állhattak életének középpontjában is.

Az évek során mindenképpen visszafogottabb lett, lendületéből sokat veszített (mondhatnánk úgy is, hogy az ábrándokból és a lelkesedésből visszatért a földre), de betűméretei,

Ha igen, úgy legyél őszinte
ennél engem érdekesebb és
egyszerűsöd információ, hogy
mit kezd a Sándor bátyámból
a jelenet körül?
Tegyél meg, mely barát'od
Végre, melyek vannak
őhöz közelebb
Zalár.

19. sz. írásminta, 1/1 méretben

dőlése, a szögek számának jelentős növekedése mindenképpen a jelenlévő akaratot, a kitartást, a nagy munkabírást igazolják.

Változatlanul a kellemes társalgó, jovialis úr áll előttünk. Megjelenik a szív-rajzolat, mint szimbólum is („légy szíves” sz, „egyszerűsöd” szó *d* betűje), de itt nem betegséget jelöl, hanem szeretetet.

Ezek az írárok Zalár önelégedettségét, kényelemszeretetét is jelzik számunkra. Önuralommal, rendkívüli akaraterevével fékezi magát (60 éves!). Gondolataiban gyakran időz a múltban, amelyet a korábbiakhoz viszonyítva, a jelentősebb mértékben megtalálható balirányú – „visszaforduló” – ékezetek is mutatnak.

69 éves korában barátjához, Maczky Valérhoz írt levele is még hasonló vitalitást mutat, de még az igen idős korban – 87 évesen – keltezett írás is figyelemreméltó energiáról tesz tanúbizonyságot. [20. minta]

ÖSSZEZÉS

Az analízisekben szereplő írók, költők, szerkesztők, tudósok, közéleti kiválóságok – bár különböző személyiségek, más és más karakterek – úgy vélem, több ponton mutatnak egyezéseket. (Itt természetesen életük fő alkotóperiódusára kell gondolni, nem pedig az időskori/beteg kézírásokra.)

Közös bennük az erős szellemi irányultság: a tudás, az ismeretek irányába; ráadásul oly módon, hogy a realitás talaját nem vesztik el, valahol mindig megőrzik. Nyitottak a világra, az emberi kapcsolatokra.

idecsatorra, közzététel,
világosságot; költés,
légy világ, leírni és el-
különi jellemre az a
his vesztet, melyet a Dabó-
imrepon mondott klasszikus

20. sz. írásminta, 1/1 méretben

Nagy energiákkal, vitalitással „feszültek” az életnek, a munkának. Ambíciók, lelkesedés, hit, a teremtő erő hajtották őket. Tudtak valami egyénit, különlegeset alkotni az életben – amit mások nem – és ez sajátos módon megjelent a kézírásukban is.

Érdekes módon, de bizonyára nem véletlenül, a kézírásokból hiányoznak a negatív személyiségvonások: úgymint a megbízhatatlanság, a színészkedés (kivéve Sárosyt), a megtévesztési szándék és a hazugságjelek. Annál több van viszont a jó, a pozitív tulajdonságokból.

Ez természetesen nem a véletlen műve. Különleges személyiségük révén egyedít és maradandót alkottak, ezáltal őrizte meg őket számunka az azóta eltelt másfél évszázadnyi idő.

Irodalom

Rövidítések:

MTA = Magyar Tudományos Akadémia
OSZK = Országos Széchényi Könyvtár
PIM = Petőfi Irodalmi Múzeum

AGÁRDI Tamás – GULYÁS Jenő István (Szerk.)

1993. A mai magyar grafológia. Bp. : Kiad. a Grafológiai Intézet.

ATKINSON, R. L. – ATKINSON, R. C.

1995. Pszichológia. Bp. : Osiris.

HONTERT Rezső

1984. Vachott Sándor = A gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium jubileumi emlékkönyve. Gyöngyös. 106-108. p.

RÁKOSNÉ ACS Klára

1985. Vallanak a betűk. Bp. : Magvető K.

SZINNYEI József

1980-81. Magyar írók élete és munkái. I-XIV. köt. Bp. Reprint.

Lovász-Danyi Mária

Die graphologische Untersuchung der bedeutenden Persönlichkeiten in Győr im XIX. Jahrhundert Was aus dem Lebenslauf ausblieb.

József Bajza, Pál Bugát, Sándor Vachott, Frau Vachott geb. Mária Csapó. Imre Vahot, Gyula Sárosy, József Zalár Straßennamen, Gedenktafeln, Institutnamen bewahren ihre Namen in Gyöngyös. Die graphologische Analysierung ihrer Schrift kann die bisher aus Studien gekannten Lebenswege mit neuen Informationen bereichern. Die Schriftsteller, Dichter, Redakteure, Wissenschaftler, die Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens weisen in den Analysen- obwohl sie andere Charakter haben- in mehreren Punkten Gemeinsamkeiten auf. Hier muß man selbstverständlich an die Hauptperiode ihres Lebens denken, wo sie geschaffen haben und nicht an die Manuscripte die sie krank und alt geschrieben haben. Das Gemeinsame an ihnen ist die geitliche Gerichtetheit nach dem Wissen, nach den Kenntnissen so daß sie inzwischen die Realität immer vor Augen halten, bewahren, extrawertalt sind und offen, was ihre Beziehung zur Welt und zu den Menschen anbelangt. Sie leben ihr Leben mit großer Vitalität und energisch, das ist auch für ihre Arbeit charakteristisch. Sie wurden von der Begeisterung, vom Glauben, von der Schöpfungskraft getrieben. Sie konnten etwas besonderes und individuelles schaffen, das erscheint auch in ihrer Manuscript. Es ist auch kein Zufall, daß in den Manuscripten solche negativen Charakterzüge fehlen, wie Unzuverlässigkeit, Schauspielerei (ausgenommen Sárosy), Täuschung und Lüge. Es gibt aber viele gute, positive Eigenschaften darin.

Das ist aber kein Zufall. Sie haben durch ihre besondere Persönlichkeit Einmaliges und Bleibendes geschaffen, so haben sie die vergangenen 150 Jahre überlebt.

LOVÁSZ BÉLÁNÉ
Vachott Sándor Városi Könyvtár
H-3200 Gyöngyös,
Barátok tere 1.

A Paulai Szent Vince rendi irgalmas nővérek gyöngyösi működése, különös tekintettel a kórház történetében betöltött szerepükre

Varga Sándor

ABSTRACT: *Nine Decades of the St. Vincent Sisterhood, s History in Gyöngyös.* The author presents the short story and the Hungarian connections of the St. Paul Vincent Sisterhood, founded in Paris in 1672. Naturally the essay is based on the order, s relics of Gyöngyös, which shows the sisters, local activity from 1856 to 1950 with the help of the available documents. The study contains some documents, which have not been published yet, and mentions the nursing and educational work of the „grey old ladies”.

Gyöngyös városának története szorosan összefügg a katolikus egyház magyarországi történetével. Az első templomot már 1301-ben említi egy oklevél. Az elkövetkezendő évszázadok történelmének viharai után a XV. század végére építik át a város plébániatemplomát, későgótikus csarnoktemplommá, úgy, hogy az egyben az ország egyik legnagyobb méretű városi temploma is lett. Az 1540-es évektől már megtalálható a protestáns egyházgyülekezet, sőt már ekkortájt megjelentek a zsidók is, akik aztán a város életében a II. világháború végéig meghatározó szerepet játszottak. Bár a lakosság döntő része továbbra is római katolikus vallású volt, tovább színesedett a kép, hiszen megérkeztek Gyöngyösre is a hitújítók, elsősorban a lutheránus eszmék terjesztése céljából. A török időszakban pedig a görögkeleti rácok, görögök, arnótok színesítik tovább a palettát.

A város történetével összefüggtek a szerzetesrendek is. Legrégebbi hagyományuk a ferenceseknek van Gyöngyösön, akik az 1360-80-as években telepedtek le a városban. Lényegesen rövidebb időt töltöttek itt a jezsuiták, és valószínűleg szerepük volt a város életében közelben megtelepedett pálosoknak is. Az egyházi élet tehát meglehetősen változatos volt ezekben az időkben.

Csaknem egy évszázadon keresztül működött a városban egy női szerzetesrend is, melynek tevékenységét a város idősebb lakói még ismerték, vagy ismerhették.

Ez a rend, a Páli (Paulai) Szent Vince lányairól elnevezett apácarend, amely 1950-ig töltötte be a későbbiekben ismertetett hivatását Gyöngyös történetében.

Sajnos kevés és hiányos az a forrás, amelyből a rend tevékenységét alaposan megismerhetnénk de érdemes és szükséges a rend rövid történetét bemutatni.

Alapítója a francia származású Páli (de Paul) Szent Vince volt.¹ Francia parasztcsalád

¹ Dr. RAPAICS Raymund 1886. 237.

gyermekként született. Születésének pontos időpontjáról eltérőek a vélemények, abban azonban minden forrás megegyezik, hogy 1660-ban hunyt el Párizsban.

Élete nagyon mozgalmas volt. Tanulmányainak elvégzése után 1600-ban szentelték pappá. Egy hajót során mohamedán kalózok elrabolták és Afrikában, mint rabszolgát eladták. Európába visszakérülve 1619-ben XIII. Lajos kinevezte az összes francia gályák főpapjává. Ezidőtájt fogalmazódott meg benne egy férfiakból álló misszió megalapításának terve, melynek első említése 1624., amikor is a párizsi érsektől házat, egy gazdag francia családtól pedig 40.000 frank adományt kapott. A megalapított kongregációt XIII. Lajos király 1627-ben, VIII. Orbán pápa pedig 1632-ben erősítette meg. A rend fő feladata a „*gályarabok, kitett gyermekek, megesett nőszemélyek, zarándokok, szegény betegek, és tébolyodottak*”² ápolása.

Szent Vince életműve igazán a Szeretet Leányai Társulat létrehozásával vált teljessé, 1634. Gyümölcscsoltó Boldogasszony napján (március 25.), mely a rend hivatalos megalapításának dátuma is. A rend szabályait a francia király jóváhagyása után IX. Kelemen pápa erősítette meg 1668-ban, az alábbi intelmekkel: „*Szobácskátok bárhol legyen, legyen kolostorzellátok... a város utcái és a kórházak rendházatok...*”³ Szentté 1737-ben XII. Kelemen pápa avatta, ünnepe szeptember 27.

A fentiekből kiderül, hogy a rend egyik fő tevékenysége az ápolás volt, amelyet nemcsak intézményes körülmények között, hanem a városok utcáin is gyakoroltak. Az ápolási tevékenység mellett, (igen gyakran a házibeteg ápolás is értendő ez alatt) kialakult a rend oktató tevékenysége is lelenházak felügyeletével, sőt szegény lányok részére iskolák nyitásával.

A rend rövidesen ismert, és kedvelt lett Európában, oktató tevékenységüket Franciaországban közel 1.000, Németországban pedig több mint 370 iskolában folytatták⁴.

Az is fennmaradt, hogy a múlt század végén a rendnek 92 kolostora működött Magyarországon, de ezekből csak egy hárult az állam fenntartási kötelezettségei közé. A kolostorok nagy részének működtetése egyházi adakozásokból volt megoldható.

„Népszerűségük” oka hogy a nevelési, és tanítási feladatok mellett a rászoruló ápolásával, és gondozásával foglalkoztak, így nem megvetendő előnyeik is voltak, „*úgy, hogy kolostoraink alapítása nem oly költséges, mint a régi apácák kolostorai. E nénikék házai, a rajtuk előmlő nagy tisztaságon, és komolyságon kívül, éppen olyanok mint a városok előbbkelőinek házai, csak a termék számában van különbség, másik nagy előnye az, hogy e nénikék ellátása fölötte kevésbe kerül.*”⁵

Fennmaradt olyan adat, hogy a múlt század végén egy Szent Vince rendi apáca egy éves ruházkodási, és ételmezési szükséglete kb. évi 200 ft. volt. Ezzel szemben egy világi tanítónő fizetése 800-1.200 ft-ot is kitett.

Arról a későbbiekben is szó esik majd, hogy az apácák működését Magyarországon nem kísérte osztatlan siker. Sokszor gúnyos és rosszindulatú megjegyzések is kísérték munkájukat.

Magyarországi tevékenységüket 1842-től ismerjük, amikor is a gyöngyösi születésű Hám János szatmári püspök megalapította első kolostorukat. A gráci tartomány történetéből tudjuk, ahová a magyarországi rendházak is tartoztak, hogy Gyöngyös városában is működött a Szent Vince apácarend, megemlítve mind az oktatási, mind pedig a gyógyítási tevékenységüket.⁶

2 Dr. RAPAICS Raymund 1886. 239.

3 Dr. RAPAICS Raymund 1886. 240.

4 ZÁDORI Ev. János: 1882. 182.

5 ZÁDORI Ev. János: 1882. 183

6 ZÁDORI Ev. János: 1882. 354

A gráci tartományhoz egyébként ezidőtájt 38 magyarországi rendház tartozott, a nagyobbak közül említést érdemel a Márianosztrán lévő női fegyencház, a szécsényi, a törökszentmiklósi, a budapesti (krisztinavárosi) intézetek.⁷

A XX. század elejéről már kiterjedt ápolási, és gondozási tevékenységükről van tudomásunk. Hogy csak néhányat említsünk, betegszolgálatot végeztek az angyalföldi, és lipótmizei elmeógyógyintézetekben, a gyógyíthatatlan betegek Irgalomházában, a Vakok Intézetében, a Honvéd-, a MÁV-, a Rendőr és a Szent János kórházban, valamint a Stefánia gyermekkórházban, és az Üllői úti klinikákon. Ekkor már kilenc vidéki kórházban is teljesítettek szolgálatot, többek között Egerben, és amelyről a későbbiek során még bőven szó esik, Gyöngyösön is.

Oktatói tevékenységük is kiteljesedett, a már említett márianosztrai fegyintézetén kívül tíz polgári iskolában, és negyvennyolc elemi iskolában folyt az oktatás. Az már az eddigiekből is kiderül, hogy Szent Vince leányainak két fő működési területe volt: a betegápolás és a szegénygondozás, valamint a szegény és árva gyermekek tanítása. Ezt a szolgálatot jelenleg a világ 74 országában 32.000 irgalmas nővér látja el.

Természetes, hogy az ilyen nagy létszámú, és kiterjedt működési területű rendnek (egyes források szerint napjainkig is a legnagyobb létszámú női szerzetesrend) részletes, és alapos szabályzattal kellett rendelkeznie.⁸

Az eredeti szabálykönyv francia nyelvű kiadására 1672. augusztus 5-én került sor Párizsban, melynek hitelességét akkor 39 szerzetesnő igazolta, azzal, „hogy e szabályok – akár írottak, akár nyomtatottak – csak akkor léphetnek jogerőre, ha azok megbízhatóságát és hitelességét a mindenkori általános főnöknő, és hivatalos tisztí nővéreinek egyike sajátkezű névalírással, és a társulat pecsétjével igazolják”.

A teljesség igénye nélkül idézzünk ebből a könyvből, és nézzük meg vajon mi volt az irgalmas nővérek teendője.⁹

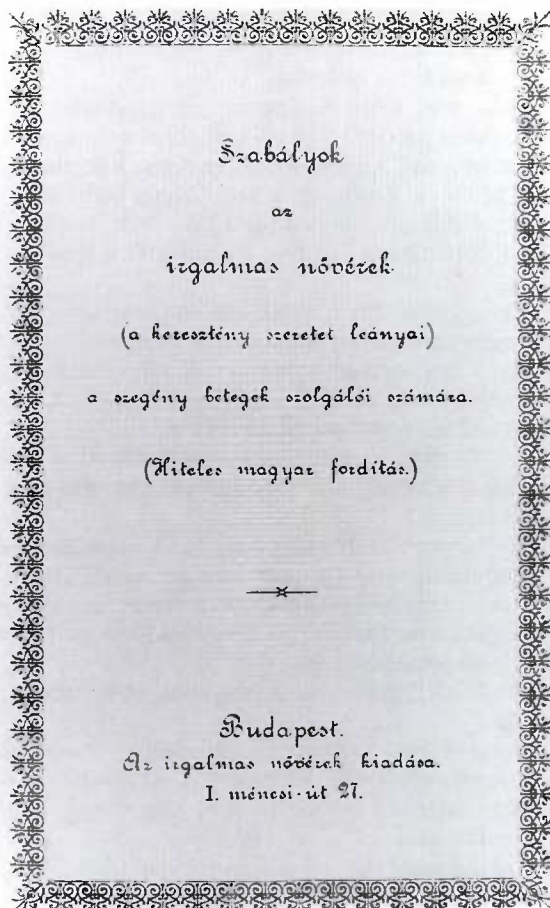
"négy óraker a csengettyű első szavára felkelnekszaporán rendbe hozzák az ágyakat, s teljesen felöltöznek. körülbelül hét óraker ... a szentmisére mennek ... mise után az ebédlőbe mennek, ahol hallgatás mellett közösen reggeliznek, mégpedig mindannyian csak kenyeret... fél tizenkét óraker ... az ebédlőben asztali imádságul elmondják a Benedicite-t, melyet a főnöknő megkezd ... s mindegyik – mialatt elkölti az eléje tett ebédet -teljes figyelmét a lelki olvasmányra irányítja." " Ebéd után visszatérnek teendőikhez." "Két óraker ... az egyik nővér negyedórán át fennhangon olvassa a lelki olvasmányt, ... a többiek munkálkodva hallgatják az olvasást..." " Akiknek engedelmiük van írást, olvasást tanulni, legfeljebb félórát fordíthatnak erre... Fél hattól hatig elmélkednek ... követi ezt a részletes lelkiismeret – vizsgálás... Nyolc óraker csengettyű – szóra mindannyian összegyülekeznek az esti áhitatgyakorlatra... Ezek után csendben visszavonulnak, s nyugalomra készülnek" " Úgy igyekezzenek, hogy kilenckor a világosság már eloltva, s mindenki ágyban legyen."

Ezek a szabályok utasítás formájában kerültek megfogalmazásra. (Jelen foglaimaink szerint talán a munkaköri leírásnak felel meg leginkább), és két nagy csoportra oszthatók, úgymint az ápolásban, valamint a tanításban részt vevő nővérek feladataira. Tekintettel arra, hogy városunkban mindkét tevékenységet művelte a rend, ezért mindkettőről érdemes néhány szót ejteni.

7 A rend központja egyébként Párizsban van (140, rue du Bac, F 75340 – Cedex 07)

8 A következőkben és a későbbiekben közölt dokumentumok egy részét a rend magyarországi főnökkasszonya Ráth Mária segítségével és hozzájárulásával közlöm.

9 Az idézett magyar nyelvű forrás kiadásának időpontja 1912. szeptember 8. Párizs

1. fotó A szabálykönyv magyarországi kiadásának címlapja, és egyik belső oldala
Fotó: Sóti Péter

Az ápolásban részt vevő nővérek feladata még tovább tagozódott, így külön előírások vonatkoztak azokra az irgalmas nővérekre, akik kórházban, vagy szegényházban teljesítettek szolgálatot. Sőt még ezen belül is volt elkülönítés munkakörökön belül.

Látható, hogy a rend egészségügyi szervezettsége nagyon is alapos volt, melyet néhány összefüggéseiből kiemelt részfeladat ismertetése is alátámaszt. Természetesen hasonlóan alapos a tanítónővérek részletes szabályzata is. Nézzük meg, hogy mi volt a világi feladata egy Szent Vince rendi apácának a gyöngyösi kórházban a század elejé¹⁰.

¹⁰ Ezek az előírások természetesen 1672 óta érvényben voltak, és „A szabályok az irgalmasnővérek ...” c kiadvány a forrásmunkák között jelzett könyv különböző fejezeteiből valók

"Reggel 1/4 5-kor a konyhában tüzet rakjon, aki soros

... Ezután elszélednek a betegek termeibe, kiürítik az edényeket, a köpöcsészéket, megvetik a betegek ágját, kiseprik a termeket, s mindent takarosán rendbe hoznak

... A kiadott időben mindnyájan a termekbe vannak, hogy az ebédnél a betegek szolgálatára legyenek.

... Gondoskodjanak, hogy betegek pontosan a határozott időben étkezzenek, s adjanak inniok is, mikor szomjaznak.

... Ezután szükség esetén beöntéseket adnak a betegeknek, lepedőt váltanak, kiürítik az edényeket, és a köpöcsészéket, meg-megiguzgatják az ágyakat anélkül azonban, hogy a betegeknek le kellene szállniok.

... Ha a betegek már elaludtak ... az éjszakát ébren, virrasztva töltik.

... Ebben a szellemben mossa meg a beteg lábait, mely vízzel, mosdassa is meg, s hogyha férgek lepték el, gondos kezekkel tisztítsa s – ha szükséges – nyírja meg haját ... Ezek után a beteg ruhaneműire, s esetleges pénzére terjed ki a figyelme.

– Nagyon vigyázzanak arra, hogy az ápolásban kivételt egyikkel se tegyenek. Szolgáljanak személyes szükségleteikhez képest egyforma szívességgel."

Természetesen ezek a szabályok csak szemelvények a több mint száz oldalas szabálykönyvből, és csak jelzik a nővérek sokirányú elfoglaltságát. A Szent Vince rendi apácák tevékenységének másik fontos területe a tanítás volt. A hitélet általános előírásai mellett ezeknek a nővéreknek gyakorlati tennivalói közül is említsünk meg néhányat:

„Rendezze be az iskolát – amennyire módjában áll – tisztán, csinosan, de azért mégis minden túlzást kerülve egyszerűen...

... Legyen szavaiban és cselekedeteiben mindig résen, hogy növendékeinek semmivel se adjon rossz példát, még csekély dologban sem...

... Ha rendre kell növendékét utasítania: legyen mellette nagyon komoly, de azért mindenkor szelíd...

... Megrögzött rossz szokások és hibák miatt büntesse az illetőket ... még kevésbé szabad hanyagotással, rendkívüli, vagy lealacsonyító, vagy más tiltott büntetésekkel őket megfenyítenie, vagy csúfnévvvel illelnie...

... a tanítás módszerét illetőleg nem szabad pusztán egyéni nézeteit érvényesítenie..."

Nagyjából ezek voltak a tanító apácákra vonatkozó „szakmai” előírások, a huszonzhét pontból álló szabályzat további része elsősorban hitbéli kérdésekkel foglalkozik.

A rend igen komolyan vette azokat a saját maga által alkotott kötelemeket, melynek záradékából már idéztem.

A köztudat általában úgy tartja, hogy ez a női szerzetesrend működött kizárólag a városban.

Több forrásból tudjuk azonban, hogy már 1480 táján létezett Gyöngyösön a begina apácarend kápolnája,¹¹ az itt élő nővérek kis zárdájával együtt, amely közvetlenül a ferencesek kolostora közelében lehetett¹². Ezek az apácák 1538 után hagyták el a várost, nem önszántukból.

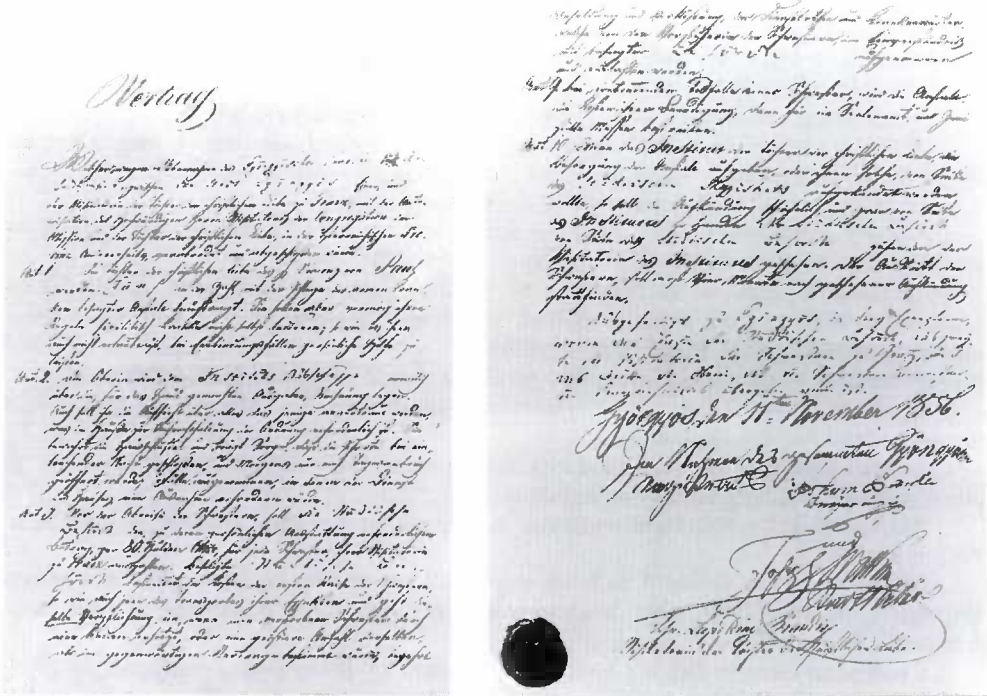
Távozásuk után mindkét épületük a betelepült protestánsoké lett. Dr. Borovszky Samu a városi levéltár 1566. évi feljegyzéseiből a következőket közli: *"A másfél rendek ... mikor közénkbe jövének, a másféle rend kívánnának helyet magoknak, a város békeesség okáért az apácák egyházát és lakó helyét, minden jövedelmével engedné nekik. "*¹³

11 A középkorban elsősorban Németalföldön működő világi apácarend

12 DRASKÓCZY István 1984. 113.

13 Dr. BOROVSZKY Samu 1909. 114.

A Szent Vince rendi apácák Gyöngyösi története 1855-ben kezdődött. Ez év november 3-án meglátogatta a várost Bartakovics Béla egri érsek. Látogatása valószínűleg összefüggött az 1855. évi kolerajárvánnyal is, hiszen a plébánia épületében megtartott tanácskozára meghívta a kórházbizottságot, valamint a városi előljáróságot is, valószínűleg közegészségügyi kérdések megvitatása miatt.

2–3. ábra A gyöngyösi betelepülésről szóló szerződés első és utolsó oldala
 Fotó: Sóti Péter

Javaslatára szerint a kórház épületében együtt kellene ápolni a kórházi betegeket (az emeleten) a földszinten pedig a Koháry-féle ispotály betegeit lehetne gondozni.¹⁴ Tervei szerint össze lehetett volna vonni a kórház tőkáját, és a Koháry féle ispotály kamatait. Arra vonatkozóan, hogy a fenti jogügylet igazából létrejött-e, eltérőek az adatok, hiszen az ispotály valószínűleg már 1853-ban megszűnt.¹⁵ Abban az értekezlet egyetértett, hogy a rászorultak ápolására, és az elaggottak gondviselésére Grácból irtalmas nővéreket hozzanak Gyöngyösre. Ezt az indítványt a november 3-i értekezlet el is fogadta, amelyet a megyefőnök 1855. december 7-én írásban támogatott.¹⁶ A támogatást biztosító leirat ismeretében

14 A város kórházának alapítására 1838. szeptember 16-án került sor, míg a Koháry-féle ispotály 1761-től működött a városban. (Varga Sándor 1995. 11-15.)
 15 Dezséri BACHÓ László 1938. 15.
 16 Dezséri BACHÓ László 1938. 15.

az 1855. december 9-i tanácsülés határozatot hozott arról, hogy Gyöngyösön a Szent Vince rendi apácák (közhasználatú szóval: szürke nénikék) teljesítsenek szolgálatot. Ezidőtájt még csak az ápolásban, gyógyításban játszott szerepük volt előtérben, csak néhány évvel később válik ismertté – a közvélemény számára is – a rend oktató tevékenysége.

Más tervei is voltak a városnak az irgalmas nővérek gyöngyösi letelepítésével. Már 1847-ben szóba került egy városi dologház felállítása, melynek működtetését az 1850-es évek közepén ugyancsak a Szent Vince rendi apácák felügyelete alatt képzelte el a város vezetése.

A paulai Szent Vincéről elnevezett apácarend Gyöngyösre történő megérkezésének hiteles történetét Feigel Pál kanonok (aki a gyöngyösi kórház létrehozásában is elévülhetetlen érdemeket szerzett) leírásából tudhatjuk meg: Ezek szerint: *"Nagyméltóságú s Főtisztelendő Kis Apponyi Bartakovics Béla egri Érsek Ó excellentziája közreműködése folytán alakult át a gyöngyösi magányosok részvénye alapján keletkezett kórház városi, utóbb nyilvános kórházzá, és bízott a paulai Szent Vinczéről nevezett Szürke Nének gondjaira, kezeire – minderről a parochiális levéltárban is található egy szerződési okmány – példány – Ó Excellentziája pénzerővel is igen szépen gyámolítá és segíté elő az intézetet¹⁷mely a fenn kiirt napon (1856. nov. 9-én) szinte Ó Excellentziája által fényes szertartással felszentelttén: az irgalmas szűzeknek (számszerint ötnek) kik épen a megelőző nap estjén érkeztek meg Gráczból, Pestről általam kalauzoltatva – a szokott módon átadatott."*¹⁸

Az esemény további leírása Dezséri Bachó László leírásából maradt fenn: *"Ugyancsak a napnak délutánján érkezett meg Egerből az érsek, akinek tiszteletére a város nagyszabású előkészületeket tett. ... Amikor az érsek megérkezett, a városi eljáróság üdvözölte, a zászlók alatt, fáklyákkal kivonult céhek, 12 fehérruhás lányka ... a főpásztort a Szent Bertalan templomig kísérték... Vasárnap reggel 8 órakor a főtéren felállított mozsárágyúk dörgése jelezte az ünnepség kezdetét. A főtemplomban tartott szent-mise után az érsek vezetése alatt, a körmenet elindult a kórházba, amelynek termeit az uralkodó és Albrecht főherceg képeivel díszítették fel. A kórház kapujától a kápolnáig tizenkét ulánus katona állott sorfalat... Miután a kórházi kápolnát az érsek főpásztor ünnepélyesen felszentelte, Dr. Horner István az alsó teremben ünnepi beszédet mondott, s ezzel az ünnepély végetért."*¹⁹

A statisztikák szerint az 1838-ban alapított kórház betegforgalma olymértékben emelkedett az 1856. év végén, hogy az akkor 36 ágygal működő intézmény ellátására az őt apácán kívül még egy felügyelő és felügyelőnő alkalmazása is szükségessé vált.

Említettem, hogy a város dologház felállítását is tervezte. Ez az elképzelés már 1847-től szerepelt az elképzelések között, azonban a megvalósítást elsősorban pénzügyi nehézségek akadályozták, illetve egy szerencsétlen pénzügyi akció, melynek során kellő biztosíték nélkül a már meglévő fedezetet a szegényebb rétegeknek kölcsön adták, amelynek nagy része el is veszett.

A kórház akkori igazgatója is erőteljesen sürgette a város vezetésénél a városi dologház létesítését, melyet a vezetés 1856-ra ígért meg. Felállítására azonban még 1885-ben sem került sor. Hosszas huzavona után több – a város szegényügyét szolgáló – alapítvány összevonása után a század elején kezdte meg működését. Azt konkrétan tudjuk, hogy 1909-ben már funkcionált a paulai Szt.Vince rendi apácák irányítása alatt. Maga az épület a Menház utca 35 szám alatt található.

17 Bartakovics érsek 1856-ban valóban adományozott a kórháznak 2.500 Ft-ot (Dezséri BACHÓ László 1938. 60)

18 Feigel Pál káplán egykorú feljegyzésének másolata a kórház irattárában (1937.) (Dr. Vezekényi István kórházigazgató szerint az esemény pár nappal előbb 1856. november 1. történt)

19 Dezséri BACHÓ László 1938. 64-65.

A kórház vezetése azt remélte, hogy az apácák Gyöngyösön történő letelepítésével az addig 300 fő alatti kórházi betegforgalom meghaladja a 400-at is, melynek lehetősége adott volt, hiszen ezidőtájt a 16.000 lélekszámot meghaladó város kórháza nyolcvan beteg elhelyezését tette lehetővé²⁰.

1856. november 11-én kelt az a tíz pontos gót betűs német nyelvű szerződés (Vertrag), amely a Szent Vince rendi apácák Gyöngyösre történő telepítésének szabályait rögzíti. Ez a szerződés lényegileg nem tér el az előzőekben már ismertetett szabálykönyvtől.

Az apácák megkezdték tehát működésüket a gyöngyösi alapítványi közkórházban, mint azt a már idézett Feigel Pál leírásából tudjuk szám szerint öten. A kórház ágylétszáma azonban folyamatosan emelkedett, és 1876-ra elérte a 120-at, de kényszerhelyzetben 150 beteg elhelyezését is biztosítani tudták.²¹

Természetesen a kórház személyzetének létszáma is lassan emelkedett, így az irgalmas nővéreké is. 1876-ban Vezekényi kórházigazgató már annyi tapasztalattal rendelkezett, hogy megjelentette tapasztalatait az intézet működéséről.

Említettem, hogy az apácák kórházi tevékenységének közvélemény általi, vagy esetleg hivatalos megítélése nem mindenben lehetett pozitív, mert Vezekényi összegzése sok helyen a kedves nővérek megvédésére irányul.

„... itt a Paulai Sz. Vince szeretett lányai, vagyis köz szó szerint az irgalmas szüzek vannak ápolónőnek alkalmazva ... egy ilyenemű ápolónőnek évi fizetése lakás és élelemmel ellátáson kívül csupán 80 ft.”²² Hogy ezt az összeget viszonyítani tudjuk, összehasonlításként mutatom be, hogy a hajdúk káplánja 120 ft-t, a polgármester 400 ft-t, a főjegyző 280 ft-t kapott éves díjazásként. Az apácák ennek fejében ellátták mindazon feladatokat, melyet a már idézett szabálykönyvben kötelességükül szabtak meg. Dr. Vezekényi nagyszerű közgazdasági mentalitását bizonyítja akkor, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy az irgalmas nővérek:

- „ a) a főzést a betegek számára kizárólag teljesítik.
- b) a betegek ruháit kimossák.
- c) mindennemű varrást teljesítenek
- d) az élelmi cikkeket ... bevásárolják”²³

Vezekényi igazgató a saját működtetésű konyha előnyeit többek között abban látta, hogy „... a rendelő orvos azon kellemes helyzetben van, hogy nem kénytelen mérlegelni: egy vagy más étel olcsóbb, vagy drágább-e? hanem minden akadály nélkül olyan étlapot készít naponként, mely nem csak a betegség természetének, hanem gyakran a beteg kívánságának is megfelel. Ezen elvnel fogva bátran elmondhatom, hogy a gyöngyösi kórház étlapja elég gazdag változatossággal van kiállítva.”²⁴

„A főnöknő minden hónap első napján az igazgató utalványozására bizonyos pénz összeget nyer kézhez... Az utalványozott összeget a napi bevásárlásokra fordítja, minden hó utolsó napján azonban köteles az egész összegről, és pedig egyes cikk megnevezésével, az arra tett kiadásról számot adni.

20 Dr. KOLLER János 1893. 17.

21 VARGA Sándor 1995. 19.

22 VEZEKÉNYI István 1876. 11.

23 VEZEKÉNYI István 1876. 11.

24 VEZEKÉNYI István 1876. 12.

... Az irgalmas szüzek miután egész éjen át egy vagy kettő betegnél virrasztott ... ekkor nyugalomra mennek."²⁵

A gyöngyösi kórházban a reggeli orvosi vizitek reggel 6 órakor kezdődtek. Az apácák reggel 5 és 6 óra között misén vettek részt, majd előkészítették a betegeket a 8 órás igazgatói vizitre. Tekintettel arra, hogy a kórház ágylétszáma ezidőtájt elérte a 120-at, így nyilván ez a feszített tempó nagy megterhelést rótt a nővérekre, annál is inkább, hiszen létszámuk 1876-ban mindösszesen 8 fő volt. Feladataik közé tartozott az orvosi viziteken való részvétel is, a nemibetegek kivételével. Közreműködtek a műtéteknél asszisztenciaként, valamint ők látták el a sebkötözési feladatokat is.

A vizit után a következő feladat volt a gyógyszerterápia, és az étlap összeállítása. „Ebből a célból az orvosi rendelő szobájában összegyülekeznek, mindegyik kezében tartva a palatáblát, melyre híven mindent feljegyeznek, mit az orvos rendel”²⁶

Ezt követte a textiljavítási vagy varrási tevékenység, a betegek kórtermeiben, felügyelve állapotukra. Az ebéd pontosan 12 órakor kezdődött. Délután 4 órakor még egy orvosi vizitre is sor került.

Valószínűleg az egész rend helyzetét megváltoztatta az az alapítvány, amelynek dátuma: Kismarton 1872. február 4. Aláírója pedig Csörgő Amália Fejérváry József özvegye. Az alapítvány összege 8.000 ft,²⁷ és az alapító akarata szerint arra szolgál, hogy „az irgalmas nők, az az Pauli Szent Vinczések – a keresztény szeretetről nevezett leányai bizassanak meg Gyöngyösön, azok kik az általános közkórházat látják el. – Ők keressék fel lakásukban a betegeket, kik valóban házi szegények, s kik bármi okból lakásukhoz kötve vannak, s az ápolást nélkülözik. Ők ezen beteg szegényeket szokott szeretetök szerint lakásukban felkeresvén ápolják, gondozzák és segíeyezék, a szükségesséssel inkább hiányzó dolgokkal, mint pénzzel – ellássák ... csak ott nyújtván pénzbeli adomány, a hol és mikor a körülmények ezt mutatandják legcélszerűbbnek...

.... Azon esetre, ha Paulai Szent Vincze leányai valamikor, – mitől Isten őrizzen, – megszűnnének Gyöngyösön működni, méltóztassék az akkori egri érsek ez alapítványomat bölcsessége szerint ép ily módon más városba áttenni, hol szinte beteg szegények lakásukra Paulai Szent Vincze lánya, vagy más katolikus nőszerezet tagjai által a fent határozott módon ápoltassanak.”²⁸

Valószínűleg az apácák csekély létszáma, a város siralmas múlt századbeli, és század eleji közegészségügyi viszonyai is hozzájárultak ahhoz, hogy az igen jelentős összegű alapítvány ellenére sem történt lényeges változás a város szegényeinek életében.

Fejérváry Józsefné más vonatkozásban is beírta a nevét a város történetébe. 1879. augusztus 4-i végrendelete ugyanis egy újabb alapítvány létrehozását is tartalmazza, amelynek célja a város és környéke elhagyott lányainak istápolása volt. 1883-ban menyee, aki az Egyesült Államokban élt, még egy pótalapítvánnyal is kiegészítette, kikötve, hogy az római katolikus jellegű maradjon²⁹. Megvalósítása úgy történt, hogy az alapító a város északi részén vásárolt egy tíz holdas kertet, házzal, sőt fenntartásáról is gondoskodott egy 300 holddal birtok adományozásával. Az intézet 1885. május 12-én nyílt meg, ekkor 10 árva

25 VEZEKÉNYI István 1876. 13.

26 VEZEKÉNYI István 1876. 13.

27 v.ö.: jegyzetek (23)

28 Az idézett dokumentum 1875. február 20-án kelt másolatának fénymásolata a szerző tulajdonában van.

29 MOLNÁR József 1995. 219.

lány, és három Szent Vince rendi apáca lett a lakója. Ez volt a Fejérvárné Árvaház, amely a József Attila utcában működött 1948-ig.

Dr. Horner 1863. évi leírásából tudjuk, hogy létezett a városban egy kisdedóvoda is. Megalapításának előzményei 1859-re nyúlnak vissza. Ebben az évben indult meg a városi gyűjtés a már említett dologház megalapítására, ennek létrehozása azonban „ az idők mostohaasága, és a városi hatóság részvétlensége miatt nem sikerült”, így az összegyűjtött pénzből részben Dr. Horner közreműködésével, óvodát létesítettek, melynek megnyitására 1862. május 4-én került sor. Örvendetes – írja Dr. Horner – „hogymindjárt az első hónapban 212 óvoncot számlált körében”. Az intézmény már néhány hónapi működés után működési gondok elé került, léte is veszélyeztetetté vált. A nehézségeket azonban túlélte, utódintézete jelenleg is működik az Alkotmány út és Országút sarkán, Katolikus Óvoda néven.

Történetünk szempontjából ezen intézet megemlítése azért érdekes, mert a gyermekek felügyeletét a Szent Vince rendi apácák látták el.

A házat a régi gyöngyösiek ma is Michalecz féle házként emlegetik XX. századi gyermekbarát tulajdonosukról, aki szintén gyermekintézményt működtetett benne.

Tudunk még egy árvaházról is, melyet szintén a Szent Vince Rend apácák működtettek. Ez a következőkben bővebben ismertetett „Mária tanoda” közelében volt található, működéséről túl sok értékelhető adat nem maradt fenn. Pénzügyi alapját elsősorban báró Koháry István és Papp Melkizedek ferencesrendi szerzetes alapítványa képezte.

Részletesebben szólok a Mária-tanodáról, hiszen ez az intézmény igen fontos helyet foglalt el Gyöngyös város közoktatásában. Alapításának éveiben a városban egy magán, és két nyilvános leányiskola volt:³⁰

A város polgárai részéről azonban felmerült az igény egy új leányiskola létrehozására is. Tekintettel arra, hogy a város kellő anyagi erővel nem rendelkezett, így szóba sem kerülhetett állami iskola létrehozásának gondolata. Szerencsésen találkozott azonban a közvélemény igénye gróf Szapáry Józsefné Orczy Anna bárónő elképzelésével, akinek terve volt Gyöngyösön leányiskola létrehozása, amelynek vezetését a Szent Vince rendi apácákra kívánta bízni. Tekintettel arra, hogy az irgalmas nővérek házirendje úgy rendelkezik, hogy az oktató nővéreknek az iskola épületben lakást is kell biztosítani, fölmerült egy arra alkalmas épület biztosítása.

A bárónő erre a célra az alsóvárosban lévő földszintes, kéttantermes iskolaépületet kérte a város képviselő testületéből.

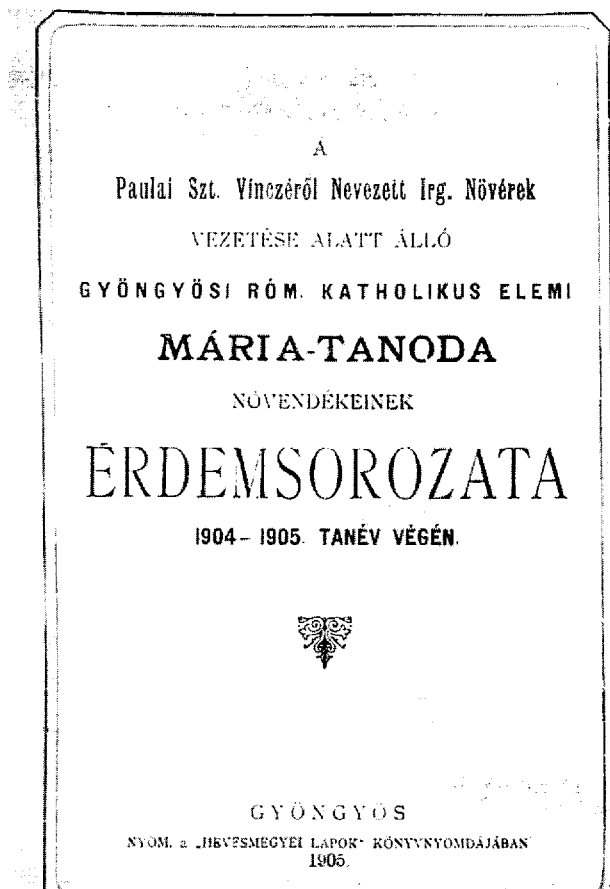
Az épületet megkapta, és rövidesen elkészültek annak bővítési tervei, úgy, hogy abban elhelyezhető legyen az irgalmas nővérek szállása, a tantermek, valamint a kisdedóvó is. Ezek a tervek azt is maguk után vonták, hogy gyakorlatilag az egész épületet újjá kellett építeni.

Az építkezés példátlan gyorsasággal zajlott.

Az ünnepélyes alapkövetételre 1868. április 30-án került sor, az intézmény ugyanezen év november 1-én megnyílt. Ekkor öt Szent Vince rendi apáca alkotta a Mária-tanoda tanári karát.³¹ Említsük meg itt az intézmény nevének eredetét is. Erzsébet királyné hozzájárult, hogy az iskola „a Gödöllei királyi birtokban születendő királyi gyermek, vagy leány nevérel

30 Dr. HORNER István. 1863. 90.

31 A tanító apácák magyarok voltak, de Dr. Hornertől tudjuk, hogy ekkor a kórházban ápolást teljesítők között német anyanyelvűek is voltak, „...kiváló előszeretettel viseltetik a magyar nyelv iránt, és azt oly szorgalommal tanítják, mint az itteni kórházban is tapasztalom, hogy rövid idő alatt a németajkú ápolónő is elsajátítja nyelvünket.”

4. fotó A Mária-tanoda évkönyvének címlapja
Fotó: Sóti Péter

nyerje elnevezését³². Az 1868. április 22-én született gyermek neve pedig Mária Valéria főhercegnő volt.

Az oktatási tevékenységet végző öt apáca az alapítás évében évi 200 forint fizetést kapott. (Ne feledkezzünk meg arról, hogy a kórházban szolgálatot teljesítő nővérek díjazása lényegesen kevesebb volt.)

A katolikus Mária-tanoda története időről-időre nehézségekkel volt terhelt. A első ilyen esemény a város elemi iskoláinak 1894 évi államosítása volt, amely még szerencsésen elkerülte az intézetet. Sokkal komolyabb volt a veszély 1911-ben, amikor a több mint negyven éves intézmény épületének állaga, másrészt a nővérek alacsony fizetése miatt a tar-

32 Gyöngyösi Kalendárium 1914. 127.

tományi főnöknő a Gyöngyössel fennálló szerződést felmondta, és bejelentette, hogy a Mária-tanodában tanító apácákat elviteti.

Ezt a kialakult helyzetet már nem nézte tétlenül a városi képviselőtestület sem, amely 1911. december 17-én kimondta, hogy „a Mária tanoda fenntartása, s abban az irgalmas nővérek alkalmazása... feltétlenül szükséges.”

Egyidejűleg évi 958 korona³³ javadalmazást is elhatározott az apácák részére, sőt utasította a polgármestert, Kemény Jánost, valamint az intézet igazgatóját Török Kálmánt, hogy tegyenek javaslatot az iskola épületének átalakítására, és kibővítésére. A szükséges átalakítások, és bővítések 1912. június 10-én megkezdődtek, úgy, hogy november 1-én újra kezdetét vehette a tanítás. A bővítéssel elérhetővé vált, hogy az irgalmas nővéreknek külön hálóterme, és étterme legyen, fogadó szobával, két nappali, és egy zongora szobával.

Fennmaradt ezekből az évekből néhány dokumentum, az intézet működéséről. Ebből tudjuk, hogy 1904. és 1911. között a tanító apácák létszáma nem változott, a kisdedóvodától a VI. osztályig hat nővér látta el az oktatást, összes létszámuk kilenc fő volt. A gyermeklétszám ebben az időben folyamatosan emelkedett, létszámuk, az 1904 évi 266 főről 1911-ben 354-re nőtt.

Az internátus 30 tanuló tudott fogadni, külön háló-, nappali, és étkező szobában. Fontosnak tartották az évkönyvek az alábbiakat rögzíteni a bennlakók házirendjével kapcsolatosan: „A növendékek teljes ellátásban részesülnek. ... Havonként fürödnek... az élelmezés is egészen a nővérek kezében van. Egyszerű, de tápláló, ízletes ételeket nyújtanak a növendékeknek ... a német nyelvben való jártasárg kedvéért e nyelv külön órában tanítatik. „³⁴

Végigkísérve az apácarend oktatási tevékenységét, térjünk most vissza az ápoláshoz, és gyógyításhoz. Arról már szó esett, hogy 1856-57-ben az irgalmas nővérek száma öt fő volt a kórházban, 1864-ben a betegforgalom 600, a nővérek száma pedig hét.³⁵

Azt már Vezekényi 1876-ban kiadott könyvéből is tudjuk, hogy a nővérek „főzést a betegek számára kizárólag teljesítik.” Érdekes kultúrtörténeti adat lehet, hogy milyen volt a betegek étrendje ezekben az években: Pontos leírással rendelkezünk, melyet az alábbiakban közreadok:

- „ a) tiszta adag: mint neve mutatja tiszta hús léből,
- b) gyenge adag: befőzött húsléből (tészta, dara, rizs, zsemlye),
- c) harmad adag: befőzött húslé, becsinált, vagy gyöngye tészta, vagy sült hús,
- d) negyed adag: befőzött húslé, és egy vastagabb étel
- e) fél adag: befőzött húslé, 8 lat tiszta tehénhús, mártással, és egy vastagabb étel”

Talán nem túl változatos, és bőséges ez az étrend, de ha hozzátesszük, hogy a „harmad adaghoz adatik 5-10 lat zsemlye. A negyed adaghoz 10 lat zsemlye, vagy 16 lat kenyér, a fél adaghoz 26 lat kenyér”³⁶ is járt már kedvezőbb a kép különösen ha figyelembe vesszük, hogy a „körülményekhez képest híg tojás, tej, bor is rendeltetik. A leves adag áll egy meszelyből háromszor naponként.”³⁷

„Hogy az étkek izletes elkészítésére nagy gond fordítatik, arról az ápolónők (az apácák) lelkiismerete gondoskodik. A főzést egy ápolónő végzi, ki szükség esetén egyik, vagy másik testvér által támogatatik.”³⁸

33 Magyarországon 1892. és 1926. között forgalomban lévő pénzegység

34 A Mária Tanoda növendékeinek érdemsorozata 1911. 3-4.

35 VARGA Sándor 1995. 19

36 1 lat = 1,75 dkg.

37 1 meszely kb. 3 dl.

38 VEZEKÉNYI István 1876. 14-15.

Az már az eddigiekből is kiderült, hogy a betegek ételmezése a kedves nővérek feladatát képezte. Az pedig, hogy az előzőekben leírt étrend mennyiben felelt meg a kor dietikai feltételeinek külön tanulmányt érdemelne. Minden esetre a napi egy liter leves, a 20-50 dkg. szénhidrát, valamint a fehérje szükségletet biztosító tojás, és tej, valószínűleg biztosította a betegek napi kalória szükségletét.

Arról már szintén szó esett, hogy a nyersanyagok biztosítása is a nővérek feladata volt egy némely ételmezési cikk (pl. hús) kivételével. Nem volt tehát közömbös, hogy milyen nyersanyagból, és mennyiért főznek.

Hitéletbeli problémát okozott az, hogy a kórháznak nem volt megfelelő kápolnája. A kórházvezetés nem is volt olyan helyzetben, hogy kápolnaépítéssel foglalkozzon. Volt ugyan egy imaterem, amely már 1856-ban is létezett, azonban ez közel sem elégítette ki az akkori kívánalmakat. Az, hogy 1865. december 8-án Bartakovics Béla egri érsek a kórház 1950-ig fennálló kápolnáját felszentelhette, az döntően az irgalmas nővérek érdeme, akik a cél érdekében gyűjtést rendeztek a városban.³⁹

Ez a kis kápolna a kórház főépületének földszintjén volt (a régi sebészeti osztály ebédlője helyén). Bővítésére a kórház történetének századik esztendejében 1938-ban került sor, a kórházalapítás centenáriuma tiszteletére. Ekkorra készült el mennyezeti freskója is, amelyet Zsille Kálmán festőművész készített. A freskó egykorú képe is ismeretes⁴⁰, melyet 1938-ban az akkori kórházigazgató Dr. Wiltner Sándor a következőképpen írt le a kórházbizottság tagjainak: „Nagyon áhítatot keltő a mennyezeten a Zsille Kálmán által festett freskó, mely boldog emlékü Vezekényi Istvánt ábrázolja betegvizsgálás közben, segédkezvén neki a Szent Vince rendi irgalmas nővérek, kiket ő telepített be a kórházba, és kik alapítás óta folytatják áldozatos munkájukat. „⁴¹

A kápolna újabb bővítésének terve 1947-ben került ismét napirendre, erre a célra több mint 10.000 Ft. állt rendelkezésre (egy egész napos dolgozói ételmezés önköltségi ára 3 Ft 82 fillér volt). A kápolna háborús sérüléseket is szenvedett. A bővítés és a helyrehozatal költségei összességében elérték a 26.000.- Ft-ot. Kórházbizottsági ülésre került sor, ahol a bizottság úgy határozott, hogy a már rendelkezésre álló 10.000.- Ft. mellé még 4.000.- Ft. segélyt biztosít, és vállalta a szükség szerint jelentkező fuvar- és fizikai munka költségeit.

A munka 1948. őszére készült el, és november 14-én az egri segédpüspök felszentelte a kórház megnagyobbított kápolnáját. Funkcióját csak rövid ideig tölthette be, mert 1950. júniusában a Népjelölti Minisztérium illetékese utasította a kórház igazgatóját, hogy a kórházi kápolnát azonnal zárassa be, és nyolc napon belül jelentse elképzelését a hasznosításra vonatkozóan.

Végül is hosszas tanácskozás után az a döntés született, hogy raktár legyen belőle.

Ezzel a kápolna sorsa megpecsételődött. Néhány évig valóban raktárként működött, berendezése szétszóródott. Szerencsére a kórház néhány dolgozója figyelemmel kísérte a berendezés sorsát, mely részben a Szent Orbán templomba került, van azonban olyan szobor is, amely a ferencesek templomában került elhelyezésre. A freskót, és a falakat leverték, a kórust elbontották, az így jellegtelenné vált puszta helyiség évtizedekig beépült a betegellátást kiszolgáló helyiségei közé.

Fennmaradt viszont – sajnos nem eredeti formájában az a filagória, amely az apácák

39 VARGA Sándor 1995. 19.

40 Dezséri BACHÓ László 1938. 166.

41 A freskón három apáca képe látható. Magyarázatra szorulhat, hogy az első kórház-igazgató említése Hornerként, és Vezekényiként is történik. 1865-ben magyarosította a nevét, a kápolna freskójának képét közli Dezséri BACHÓ László 1938. 166.

elmélkedő, imádkozó helyeként szolgált. Építésének pontos dátumát nem tudjuk, de az biztos, hogy a legrégebb fellelhető tervrajzon, mely 1913. május 7-én Budapesten készült, már megtalálható.⁴² A kis épület funkciója akkor lesz igazán érthető, ha visszalapozva jelen tanulmány előző oldalaira ismét átnézzük a nővérek napirendjét.

5. fotó A kórházi apácák filagóriája
Fotó: Sóti Péter

Itt töltötték el az apácák a rendelkezésükre álló időt, amit napirendjük imádkozásra, elmélkedésre lehetővé tett. Az emeletes eredetileg nyitott épület (alatta jégverem volt) 1950 után falazatot kapott, így ez a kis ékszerdoboz teljesen zárttá vált.

Eredeti még a felvezető falépcső, belül megvannak a nővérek által használt padok is.

42 A tervrajz, a kórház gazdasági osztályvezetőjének irattárában található.

Az épületet belül bepcolcozták, és jelenleg is a kórház irattárának részbeni elhelyezésére szolgál⁴³.

A kórház, és az apácák életében is fontos állomás volt 1896.december 2-a, amikor megnyílt a gyöngyösi elmeosztály, igaz, hogy csak férfi betegek számára. Ez a tény a kórház számára azért volt fontos, mert kezdett intézményesen is megoldódni a város elmebeteg ügye, az irgalmas nővérek számára pedig azért, mert az elmeintézet megnyitásával mentesültek legalább is a férfi elmebetegek ápolása alól. Az általános betegek ellátását ezdiótájt 11 irgalmas nővér látta el, egy főnöknő vezetésével.

Fontos volt azonban a női elmebeteg-ellátás ügye is.

A kórház vezetése 1900-ban elhatározta egy ideiglenes női elmeosztály létesítését. Az itteni betegek ápolását viszont az irgalmas nővérek végezték. Rendelkezésünkre áll ennek az ideiglenes osztálynak a leírása, amelyből megtudhatjuk, hogy „az erre a célra igénybevett földszintes épületet a közkórházi épülecsoporttól kőfal kerítette el ... mellette volt két nyughely az irgalmas nénikék számára, hogy azok időközönként pihenhesenek. ... Az ápolói szolgálatot 2 irgalmas nővér és 1 polgári ápolónő látta el!”⁴⁴

Azt már az előzőekben leírtakból tudjuk, hogy a Szent Vince rendi apácák alapszabálya kimondja, hogy a nővérek lakóhelye, és munkahelye közös fedél alatt legyen. Ezért tekintette fontos feladatának a gyöngyösi kórház vezetése, hogy 1907-re elkészüljön az új, és állandó női elmebetegosztály épületszárnya, az irgalmas nővérek lakásával együtt. Ez 1907. április 30-án valósult meg.⁴⁵

1909-ből fennmaradt egy névsor a kórházban szolgálatot teljesítő apácákról. Főnöknő: Suszter Klotild. Nővérek: Terstánszki Gizella, Myranlak Tekla, Fink Justina, Tryztazky Vincencia, Latzvi Firmina, Takács Klára, Kucmann Renilda, Joós Alojzia, Rubinicz Mária, Petrasek Kazilda, Kasperek Egidia, Maurar Hortolana, Baráth Grácia, Visi Rosalia, Tomanek Flóra.⁴⁶ A fenti névsorból négy nővér nevét találtam meg a Molnár József muzeológus által leírt síremlék halottai között. (Mranvlak Tekla 1855 – 1935, Teretanszki Gizella 1856-1935, Maurer Hortolanda 1877-1931., Fink Justina 1858-1931.)⁴⁷ Ez a 15 fős ápolónői létszám 1911-ben 24-re emelkedett, majd újra csökkent, igaz, hogy 1938-ra az elmeosztályi ápolás ekkor nagyrészt kikerült feladataik közül, a nők vonatkozásában is. A létszám alakulását azonban befolyásolta az a tény is, hogy a kórház akkori igazgatója Dr. Wiltner Sándor hiába kért létszámemelést az apácák főnöknőjétől, hiszen azt a választ kapta hogy „.... jelenleg a legjobb akarattal sem tudunk... kedves nővéreket küldeni ,miután egyetlen felesleges munkacrőnk sincs.”⁴⁸

Úgy tudjuk, hogy 1938-ban készült az utolsó tételes névsor a kórházi apácákról, melyet a tiszteltadás szándékával adok közre: Kucman Renilda, Medved Kalisza, Takács Klára, Hasiber Amália, Jurzsa Lujza, Klinger Marianna, Molnár Edeltud, Borsodi Benedikta, Prettl Matild, Hodosi Janka, Knotz Xaveria, Horváth Hilaria, Kovács Kordula, Örkényi Etelka, Hegedűs Regina, Czákó Gerarda főnöknő, Kobiszinszky Klotild főnöknő.⁴⁹Ha visszapillan-

43 Bár jelen sorok írójának sok éves vágya, az épület eredeti formájában történő visszaállítás, ezt a krónikus helyhiány nem tette lehetővé, jelenleg pedig már műszaki akadályai is lehetnek /a fa tartószerkezet a fal csetleget megbontásával összeszakadhat/

44 VARGA Sándor 1996. 18-29.

45 Dezséri BACHÓ László 1938. 108.

46 Gyöngyösi Kalendárium 1909. /Gyöngyös Névtára/ 168.

47 MOLNÁR József 1997. július /Gyöngyösi Műsor/

48 VARGA Sándor 1988. 24.

49 Dezséri BACHÓ László 1938. 168.

tunk az 1909-es évről közölt névsorra, két nevet találunk, akik már 19 évvel ezelőtt is a kórházban teljesítettek szolgálatot. Kucman Renilda 1938-ban 42, Takács Klára pedig 46 szolgálati évvel rendelkezett.

A kórház század eleji működése és az irgalmas nénék ténykedése zavartalannak tekinthető. A nyugodt, néhány évet azonban megzavarta, és felkavarta az 1919-es esztendő. A Tanácsköztársaság kikiáltása után megalakult közegészségügyi szakosztály első intézkedése az volt, (1919. március 26.), hogy megtiltotta a nővéreknek az apácakalap viselését, és helyette fejkendőt írt elő számukra. Arra vonatkozóan is történtek törekvések, hogy az apácák lépjenek ki a rendből, és legyenek világi ápolónők. Hiteles adat azonban nem maradt fenn, hogy akár egy apáca is eleget tett volna ennek a követelésnek.

Az apácákat az ápolástól a kórházi direktorium eltiltotta, mindössze egy nővér dolgozhatta végig a Tanácsköztársaság időszakát a kórházban, akinek a munkáját más módon pótolni nem tudták. Dezséri Bachó közli, hogy a leváltott apácák helyett a kórházi direktorium „... kiképzetlen szedett-vedett népet alkalmazott ápolónőnek. Ezek dolgozni alig voltak hajlandók, folytonosan gyűléseztek .. az apácákat pedig azzal fenyegették meg, ha Úrnapiján a körmeneten fehér kalapban jelennek meg, letépi a fejükről.”⁵⁰ 1919. augusztusában a kórház működése visszatért a régi kerékvágásba. A kórház szakmailag is fejlődött, az irgalmas nővérek pedig zavartalanul végezheték ápolási tevékenységüket.

Az elkövetkezendő évtizedek történéseiről nagyon kevés adatot lehetett előtalálni. Általában igaz az a megállapítás, hogy az apácák nyugodtan, és közmegelegedésre dolgozhattak a gyöngyösi kórházban, azonban néhány olyan dokumentum is ismeretes, amely az ápoló nővérek tevékenységét tette kritika tárgyává. (Erről már az előzőekben is szó esett.)

Fennmaradt beadvány 1940-től a sebészeti osztály egyik orvosától Dr. Mészáros Kálmántól,⁵¹ amelyben két oldalon keresztül kifogásolja Hilaria nővér sebészeti osztályon végzett ténykedését.⁵² Bonyolította az ügyet, hogy a kórház igazgatója előző nap estéjén tartott ellenőrzést a sebészeti osztályon, és néhány – nem számottevő – hiányosságot állapított meg, melynek megszüntetésére a szolgálatban lévő Hilaria nővért utasította. Az eset kivizsgálása során derült ki, hogy Mészáros dr. a sebek kötözését is az irgalmas nővérekre bízta (a sebészeti osztály betegforgalma ezekben az években meghaladta az 1200-at, az ápolási napok száma pedig a 19.000-et) A kivizsgálás során az apácát tulajdonképpen nem marasztalták el, de a kivizsgálást végző sebész főorvos véleménye szerint, a „kölcsonös panaszok által előállott helyzet megoldása véleményem szerint az irgalmas nővér áthelyezésével lehetséges.”⁵³

Elsőszámú vezetői szinten a kapcsolatok a gyöngyösi kórház, és a Szent Vince rend között mindvégig problémamentesek voltak. Az intézet igyekezett biztosítani a nővérek számára a legjobb körülményeket. A hitélet feltételeinek biztosítása mellett ezekben az években (az 1930-as, 1940-es évek) került sor az apácák végleges, s utolsó lakhelyének kialakítására a Vezekényi úti épületszárny emeletén, amely kitélepitésük után az új kórházépület átadásáig 1994-ig a sebészeti osztály műtőjeként funkcionált. A megadható tárgyi feltételek biztosítása mellett Dr. Wiltner kórházigazgató a személyes kapcsolatok

50 Dezséri BACHÓ László 1938. 140-141

51 Mészáros dr. az 1930-as években Etiópiában Haile Szelasszie császár orvosa volt 1940-ig. Mentalitását az ezzel kapcsolatos vélt előjogok határozták meg.

52 v.ö: Vezekényi: 1876-os értékelésével, amelynek egyik alap gondolata az irgalmas nővérek megvédése volt. (Jegyzet 23. 24.)

53 A kórház igazgatói irattára 1940

ápolásáról sem feledkezett meg, igaz, hogy ez vezetői, és emberi tulajdonságainak ismeretében természetes is volt. Nem feledkezett meg ugyanis arról, hogy Kuczmann Renilda nővér 1945. május 31-én ünnepelte 50 éves szerzetesi jubileumát. A kórházigazgató főorvos 1945. június 1-én tájékoztatta a Tartományi Főnöknőt arról, hogy „... Ezen a napon, mely ünnepe volt kórházunknak, az ünnepi szentmisén résztvett a kórház vezetősége és személyzete, majd utána kis családi ünnepség keretében köszöntötte a kedves nővért. Megbecsülésünk külső jeleképpen egy szentmise alapítványt létesítettem, mely minden május 31-én el fog végeztetni a Kedves Nővérért a ház kápolnájában, úgy életében, mint halála után” Ismeretes a tartomány főnöknő válasza, amelyből, hogy kapcsolatukra a másik oldalról is rávilágítsak ugyancsak idézek:

"Nagyságos Igazgató Főorvos Úr!

Folyó hó 1-én kelt igen kedves, meglehangú levelét nagyon hálásan köszönöm. Kedves Kuczmann Renilda nővérünk jubileumáról való ilyen jóságos megemlékezés igen szokatlan nekünk, s különösen az átélt hónapok gyötrelme után nagyon meghat és jól esik. Áldja meg a jó Isten Nagyságos Igazgató Urat, hogy kedves nővérem csendes, elrejtett munkálkodását észrevette... Adja a jó Isten, hogy Társulatunk tagjai még sokat tehessenek ott a szegény betegek testi-lelki javára.

Budapest, 1945. június 7-én.

*Tisztelettel
Velics Ferdinanda nővér
tartományfőnöknő⁵⁴*

Arról már említést tettem, hogy voltak a kórháznak létszámgondjai is, és a kórházigazgató – nagyon finoman – kénytelen volt emlékeztetni a Tartományfőnöknőt arra, hogy „... A rend szerződéses kötelezettséget vállalt arra, hogy a Gyöngyösi Alapítványi Közkórháznál a betegek körüli szolgálattal járó ápolónői teendőket ellátja...”⁵⁵

Ismeretes a tartományfőnöknő válasza is. A már említett jó kapcsolatot tükrözi levele, melynek érdemi része a következőket tartalmazza: „... Nagyom fájdalom, hogy ez idő szerint nem tudom a jó Igazgató Úr kívánságát teljesíteni. Nagy megpróbáltatás az számunkra, hogy sok a beteg nővérünk. De ugyebár mi nem vehetünk fel nővéreket úgy, mint ápolónőket felvesz az ember, mert ez természet fölötti hivatás, amit csakis a jó Isten adhat. Mi nem hívhatunk senkit, csak neveljük azokat, kinek a jó Isten megadta a hivatást...”⁵⁶

Ugyanezt a bensőséges kapcsolatot igazolja a kórház vezetése, és a Szent Vince rend között az a levél, melyet még 1937. október 4-én írt a kórház igazgató főorvosa „A Szent Vince-rendi Irgalmas Nővérek nagyon tisztelendő tartományi Főnöknőjének!

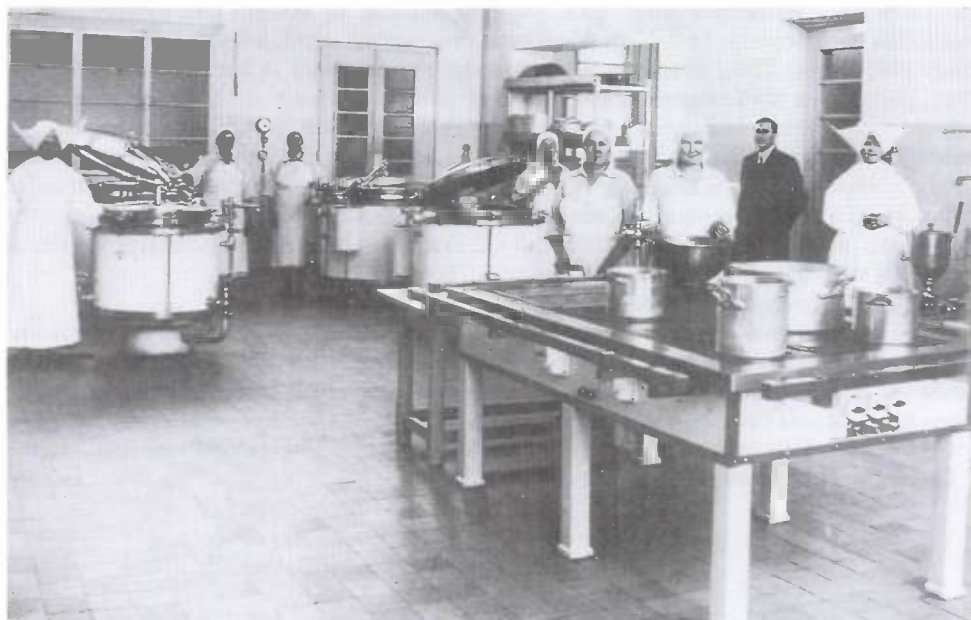
Kórházunkból felettes hatóságának bölcs intézkedése folytán a közelmúltban távozott Pintér Leontin irgalmas-nővér főnöknőnek körünkben eltöltött 18 évi áldásos működését megörökítő egyben bensőséges hálánkat és köszönetünket kifejező kórházbizottsági határozatot tisztelettel megküldöm.”

A kórházbizottsági határozat szövege a következő: „Tekintettel arra, hogy Pintér Leontin jóságos, szolid személye mindig fáradhatatlan buzgalommal munkálkodott a kórház üzemének zavartalan lebonyolítása érdekében így távozása – bár a rendi törvények előtt meg

54 A kórház igazgatói irattára 1945.

55 Dr. Wiltner Sándor levele 1939. február 14-én Kórházi irattár 1939.

56 A kórház igazgatói irattára.

6. fotó A kórház konyhája az 1940-es évek elején

Fotó: Sóti Péter

kell hajolni – nagy veszteség a kórházra nézve, indítványozza, hogy a kórházbizottság Pintér Leontin főnöknő nagy érdemeit jegyzőkönyvben örökítse meg..."⁵⁷

Fennmaradt a kórház katolikus lelképásztorának 1937 évi jelentése, amely számadatokat is tartalmaz 1921-1937.évi ténykedéséről. Ebben a jelentésben bukkantam rá, hogy ebben az időszakban az atya 104.485 alkalommal áldoztatta a szerzetesnőket.

1947. január hónapban összeült a gyöngyösi kórház Üzemi Bizottsága. Ezen az ülésen a Népjóléti Miniszter rendelkezése értelmében értékelték azt a tevékenységet, amelyet a kórház dolgozói a háború alatt, valamint az újjáépítés, és a kórház helyreállítása során tanúsítottak. Erről jegyzőkönyv készült, amely az irgalmas nővérek szerepéről így emlékezett meg: „Az irgalmas nővérek közül a konyhavezető nővér – Andrea nővér – volt az, aki fáradtságot nem ismerve, mindig a helyén volt, és van. Neki köszönhető, hogy a legnehezebb időkben is a kórház betegei meleg, és ízletes ételhez jutottak. Edeltund műtősnő nővér pedig a műtőn teljesítette mindig híven kötelességét.”⁵⁸

Tudjuk, hogy a Szent Vince rendi apácák eltávolításának terve már 1947-ben körvonalazódott, az állami ápolónői tanfolyamok beindításával. Jelei azonban már 1940 körül is mutatkoztak.

1949. december hó 19-én a Népjóléti Minisztérium jelentést kért a kórházigazgatótól arra vonatkozóan, „... hogy a vezetése alatt álló intézetben „kórházi betegek imakönyve” és

57 A kórházbizottság 1937. szeptember 1-i ülésének jegyzőkönyve. Az új főnöknő Szabó Gerarda 1937. augusztus 24-én foglalta el hivatalát.

58 VARGA Sándor 1995. 55.

„Egyetlen Segítő” kiadványokat a kórház betegek között terjesztik-e. Ha igen -akkor ezen kiadványoknak a terjesztését akadályozza meg.”⁵⁹ Az apácák utolsó szolgálatban töltött munkanapja 1950. május 12-e. Erre a napra így emlékszik vissza Franciska nővér, aki később Nagy Ferencné néven még harmincöt évet töltött el a gyöngyösi kórházban, mint műtősnő. *„Akkor egy napon behívtak valamennyiünket az igazgatói irodába. Köszönjük a munkájukat – mondta a kórház vezetője. ... Mi akkor már tudtuk, hogy miről van szó. ... Visszamentünk lakrészünkbe, ahol már a zsákjaink ki voltak készítve. Egy teherautó jött értünk, és elvitt bennünket a Fehérváriba.”*⁶⁰ A Franciska nővér által említett „lakrész” hasznosítására a tervek már készen álltak, hiszen fennmaradt egy jegyzőkönyv 1951. szeptember 4-i dátummal, amely már tényként állapítja meg, hogy *„A kórház az elmúlt évben új sebészeti műtőt rendezett be...”*⁶¹ Ez a műtőtraktus került az apácák szállásának helyére. 1950 őszén az igazgató főorvos jelentette a Népjóléti Minisztériumnak, hogy *„... a vezetésem alatt álló közkórházban volt rendi ápolónő alkalmazásban nem áll.”*⁶²

Nézzük most meg annak az 1950. május 12-i napnak a történetét egy olyan fiatal ápolónő emlékei alapján, aki ezen a napon érkezett társaival a gyöngyösi kórházba, hogy felváltsák az apácákat. Ez az ápolónő – később főnővér – 38 évet töltött kórházi szolgálatban. *„1950. május 12-én 13-an érkezünk a 6 hónap és 11 nap elméleti és gyakorlati tudásunkkal a sátoraljúj helyi ápolónőképzőből, az iskola padból az élet sűrűjébe.”*⁶³

*„Egész éjjel utaztunk, reggel kb. 7 órára érkezünk meg az állomásra ... kaptunk reggelit, védőruhát, és szállást. Ezután átmentünk az intézmény főépületébe, ahol elfoglaltuk helyünket a beosztott munkaterületeken. Az egész leváltás kb. fél óra alatt zajlott le. ... Aznap reggel még az apácák látták el a betegek körüli teendőket. ... Legnehezebb volt a betegek bizalmának megnyerése...”*⁶⁴

Fennmaradt, az a levél, melyet az akkor 83 éves Szent Vince rendi apáca írt Gabriella nővérnek 1990-ben⁶⁵ visszaemlékezve 1950. május 12-ére. *„Igen nagy dolog 40 év után ilyen fontos dolog erről beszélni. Így emlékszem a kórházi nővérek átjöttek a Fehérváriba így haza tudtak menni. ... A kisebb templomok Urbán, Kálvária igen szegények voltak miséző, és áldoztató kelyhek alig voltak. Mindenhová adtak amire szükség volt. A Fejérvári kelyhét egy miséző áldoztatát és apróságot a János halála előtt hivatta a Katona apát urat, neki adtuk át és én is jelen voltam. ... Mindent igen szegénynek láttam. Később a temető kápolna is ezekből lett felszerelve. Még olyan szegénység volt minden csekélységnek is örültek. A harmóniumot még Takács atya szerezte meg keservesen az Urbán templom javára, padjai a kálváriára kerültek. A Fejérvári kápolnáé, az Urbán templomé lett. A szegényház dolgait az Irma testvérek intézték. Mária tanoda dolgait a Káplán Mária intézte teljes egészében.”*⁶⁶

Ezzel a dokumentummal véget ért az irgalmas nővérek eseményekben igen gazdag, írásos emlékekben azonban annál szegényesebb története Gyöngyösön.

59 VARGA Sándor 1988. 62.

60 Gyöngyösi Hírek c. újság 1989. június 3.

61 VARGA Sándor 1995. 61

62 u.o.60. (Itt talán tévedett – valószínűleg tudatosan – a kórházigazgató, hiszen tudjuk, hogy a már idézett Franciska nővér is „kivetkőzött” apáca volt.)

63 A Szent Vince rendi apácák egészségügyi képzési ideje két év egészségügyi tanfolyam, és egy év előkészítő volt.

64 Deszpot Béláné nyugdíjas főnővér visszaemlékezése, melyet 1988. május 20-án készítet számomra.

65 A címzett Gyetvai Gabriella, aki 1950 után mint világi ápolónő évtizedeken keresztül dolgozott még a kórházban.

66 A levelet – melyből részleteket közöltem – a címzett bocsátotta rendelkezésemre.

A rend, amelynek magyar tartománya 1950-ben feloszlásakor 1.421 apácából állt, évtizedünkben újjászületett.

Négy évtized elteltével létszámuk 340. 1990-ben megkezdte betegápolói szolgálatot öt szürke nénike, Budapest egyik neves egészségügyi intézetében, az ORFI-ban. Városunkban azonban a rend nem működik.

Irodalom

A Paulai Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek vezetése alatt álló Gyöngyös Városi róm.kath. elemi Mária-tanoda növendékeinek érdemsorozata 1905-1911. évfolyamok (Gyöngyös)

Dr. BOROVSZKY Samu:

1909. Magyarország vármegyéi és városai – Heves vármegye (Budapest, Országos Monográfia Társaság)

Dezséri BACHÓ László:

1938. A Gyöngyösi alapítványi közkórház története 1838-1938. (kiadja a gyöngyösi alapítványi közkórház)

DRASKÓCZY István:

1984. Gyöngyös település és birtoklás története a középkorban. (Tanulmányok Gyöngyösről .)

Dr. HORNER István:

1863. Gyöngyös városának történeti statisztikai és geográfiai leírása (Pesten)

Dr. KOLLER János:

1893. Jelentés a gyöngyösi alapítványi nyilvános közkórháznak 1892 évi működéséről. (Gyöngyös)

MOLNÁR József:

1995. Adatok a gyöngyösi oktatás történetéhez 1945-ig, különös tekintettel a Sóház iskola működésére. (Mátrai Tanulmányok Mátra Múzeum Gyöngyös/

MOLNÁR József:

1997. A Paulai Szent Vince Irgalmas Nővérek felsővárosi temetőben lévő síremléke (Gyöngyösi Músor 1997. július)

Dr. RAPAICS Raymund:

1886. Egyetemes egyháztörténet III. kötet (Eger Érsek – Líceumi Könyvnyomda)

Szabályok az irgalmas nővérek (a keresztény szeretet leányai) a szegény betegek szolgálói számára (hiteles magyar fordítás évszám nélkül, a záradékban 1912. évi dátummal)

TÖRÖK Kálmán:

1914. A Mária-tanoda (Gyöngyösi Kalendárium 1914. évre, szerkeszti Stiller János Egri érseki líceumi könyvnyomda)

VARGA Sándor:

1988. A gyöngyösi kórház története 1938-1955. (Gyöngyös)

VARGA Sándor:

1995. Az egészségügy története Gyöngyösön I. (Sütőipari Nyomda Kft. Gyöngyös)

VARGA Sándor:

1996. Az elméügy 100 éves története Gyöngyösön (Sütőipari Nyomda Kft.)

VEZEKÉNYI István:

1876. Kimutatás Gyöngyös város nyilvános közkórházban 1875-dik évben ápoló betegekéről (Nyomtatott a „Gyöngyös” Nyomdában)

ZÁDORI Ev. János:

1882. Új Magyar Sion XIII. évfolyam (Esztergom)

Sándor Varga

Die neun Jahrzehute Gesicht der Sankt Vince Ordenschwestern in Gyöngyös

Der Verfasser gibt die Kurze Geschichte bekannt, die im Jahre 1672 in Paris gestiftet Paler Sant Vince Orden und dessen Beziehungen in Ungarn.

Der Hauptanteil der Lehre ist natürlich die Erinnerung an den Gyöngyösscher Orden, den man seit 1856–1950 mit entsprechenden Dokumenten begleiten über die örtliche Tätigkeit der Ordenschwestern.

Die Lehre einiger bis jetzt noch nicht publizierten Dokumente enthalten in Beziehung eingehend „Die grauen Tanchen” Pflege und Lehre in Ihrer Tätigkeit.

VARGA SÁNDOR
Bugát Pál Hospital
H-3200 Gyöngyös
Dózsa u. 20

Gyöngyösi zsidóság története a XX. században a vézskorszakig

Horváth László

ABSTRACT: *The History of the Jewish Community Living in Gyöngyös in the 20th century up until the Period of Calamity.* The author of the article continues the account of the Jewish people residing in Gyöngyös, who at the time played a very important part. (Earlier title: Facts about the Modern History of the Jewry Residing in Gyöngyös). The article gives an account of the history of the Israelites, who played a significant role in the town's commercial, economic and cultural life from the late 19th century to the holocaust. The thesis ends with a list of holocaust victims, which was compiled throughout a decade.

Jelen dolgozat voltaképpen csak keresztmetszete, vázlatát kíván lenni a gyöngyösi zsidóság – és háttérben óhatatlanul egy kicsit az egész város – félszáz éves történetének. Önálló tanulmányt igényelne példának okáért akár az izraelita vallási irányzatok évtizedes gyöngyösi egymás mellett élése, az asszimiláció, az asszimilációs technikák feldolgozása, az ún. zsidótörvények és rendeletek hatása, a deportálás időszaka, egyes vezető izraelita polgári személyek életútja, de akár a dolgozat függelékében szereplő „Holocaust gyöngyösi mártírjainak” névsora, a gyöngyösi polgárosodásban, lakáskultúrájában, a város napjainkig megőrzött arculatának kialakításában betöltött szerepük. A szerző mégis vállalkozott az egész időszak keresztmetszetének bemutatására, s ennek az az oka, hogy részint a problémakör „fehér folt” jellegét kívánta oldani, másrészt éppen a további kutatást, kutathatóságot elősegíteni. Épp a Mátrai Tanulmányok 1993. évi kötete bizonyította, hogy szakmailag is komoly hozadékot jelenthet folyó kutatások részeredményeinek közzététele. A II. világháború gyöngyösi áldozatainak névsorát közölve számtalan kiegészítés, rokon megkeresés, pontosítás, további adatok érkeztek a szerzőhöz és a szerkesztőhöz egyaránt. Hasonló „élőforrás-gyűjtés” reményével jelenik meg jelen dolgozat is. A munka nem lezárása, összegzése tehát a folyó kutatásnak, hanem egy állomása. A téma vizsgálatát a szerző előbb az 1945-től napjainkig terjedő időszakkal kívánja bővíteni, majd akár önálló kötetben összefoglalni az izraeliták közel félévezredes gyöngyösi történetét.

A zsidóság Magyarországon és Gyöngyösön is történetének egyik legsikeresebb, legbékésebb korszakát élte a XIX. század utolsó harmadától. Jelzi ezt lélekszámuk ekkori állandó és jelentős növekedése. Az 1900. évi népszámlálás 1974 izraelitát regisztrált a városban¹. 1910-ben már 2312 főt.²

1 MSK. Új sorozat 1. 1902. 190-191.

2 MSK. Új sorozat 42. 1913. 188-189. Lélekszám tartós esőkenése majd a világháború után indul el. 1920-ban 2250 fő, 1930-ban 2136 fő, 1941-ben már csak 2071 fő a város izraelita lakóinak lélekszáma.

A létszámuk növekedésével párhuzamosan a gazdasági és társadalmi súlyuk is megerősödött. A gazdasági élet minden terén előretörték. Igaz ez a mezőgazdaságra, az iparra és a bankszférára egyaránt. Az első „nagybirtokos” zsidók már a század közepétől kimutathatóak, de a törvények az izraeliták ingatlanszerzésének korlátait csak 1867-ben szüntetik meg.³ Hirsch Salamon és Holzer Károly már 1871-ben megkezdte felvásárolni a volt főnemesi ingatlanokat, ebben az évben az Orczy-család Fő téri házáat is megvásárolták. 1893-ra Spitzer László, Grüssner Mór, Rosenfeld Ede, Engl Adolf és Lippe Mór a város legjelentősebb nagybirtokosai.⁴ Az ipar terén az 1867. évi törvény mellett az 1872. évi ipartörvény szüntette meg a gyáripár fejlődése előtt álló gátakat. A céhesipar megszűntével létrejövő gyárak legjavát Gyöngyösön a zsidók létesítik. 1889-ben a Büchler testvérek nagy gőzmalmot, 1890-ben – a már korábban is létező Barna Gábor Fiai cég – Gőzfűrésztelepet alapított. A helyi „nagyipar” zömében izraeliták működtették, a Téven, Spitzer, Bogdány, Brak, Rosenfeld, Braun-Barna, Büchler családok.⁵ A városban működő pénzügyintézetek mindegyike zsidó vezetés alatt állott, sőt a térség monokulturás jellege miatt koránt sem elhanyagolható szőlészetk, telepek jó része is.⁶

A gazdasági tényerésük szinte természetesen vellejárója, hogy a város társadalmi életében, annak befolyásolásában is egyre meghatározóbb szerepet játszottak. Nemcsak a hagyományosan „zsidó klubként” számontartott Kereskedelmi Csarnok vezetősége került ki soraikból, de vezető szerepet vittek a Kaszinó Egyesület, a Mátra Egyesület, Tűzoltó és Mentő Egyesület, Korcsolyaegylet, Tudássegítő Egyesület, Vöröskereszt, stb. szervezetekben is.⁷ Az egyesületek alapításán túl a századfordulón oly pezsgő helyi sajtóélet is jobbára izraelita származásúak kezén volt. Visontai Soma irányította Gyöngyösi Lapok, Dudás Adolf szerkesztette Gyöngyösi Újság, Vadász Lajos nevével fémjelzett Hevesmegyei Lapok, valamint Hochfelder Lipót által megjelentetett Egyesüljünk (később Haladás) lapokkal szemben egyetlen „keresztény” orgánus állt, a Csomor Béla szerkesztette Mátravidék 1907-től.⁸

Az úgynevezett szabad értelmiségi pályák terén Bachó László végzett vizsgálatokat. Az ő adatai szerint 1893-ban a város 11 orvosából 8 fő, 18 ügyvédéből pedig 5 fő izraelita, míg 1909-ben működő 15 ügyvédből 10, 9 orvosból 7, 3 gyógyszerészből 2 volt zsidó származású.⁹

A gyöngyösi polgárságnak – következésképpen a polgárosodásnak –, a helyi középosztálynak meghatározó részét a vezető zsidó családok adták. A középosztályba bekerülni nemcsak vagyoni állapot alapján lehetett, hanem műveltség és a vele járó hivatal útján is. Vagyon híján vagy ahelyett lényegében a középiskolák – a városban elsősorban a gimnázium elvégzése – nyithatott utat a hivatalok és a polgárosodás felé.¹⁰

A zsidók tényerésének egyik kevésbé ismert oka éppen az iskoláztatás iránti nagyobb igényben, nagyobb késztetésben keresendő. Az I. táblázat adatai jól mutatja, hogy messze

3 1867. évi XVII. t.c. Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében

4 BACHÓ László, Dezséri 1941. 85.

5 ÚJVÁRI Péter 1929. 331.

6 BACHÓ László, Dezséri 1940. 4.

7 Gyöngyösi Kalendárium 1909. 166-179. Nyilván a zsidóság gazdasági életben betöltött domináns szerepére utalhat az a tény is, hogy a város századvégi igen élénk bordélyház-alapítási lázának csaknem kizárólag izraelita szereplői voltak. HORVÁTHI László 1997.

8 NAGY Józsefné 1972.

9 BACIJO László, Dezséri 1941. 99.

10 TÖKÉCZKI László 1996. 56. A magyar középosztályt leegyszerűsítve „műveltségi osztálynak” tartja. A teljesen heterogén összetételű társaság, mely mind eredetében, hagyományában, vallásában, mind a mindennapos tevékenységében eltért, jobbára a középiskolák által közvetített „közös műveltség/ művelődési anyag” által tartott össze.

létszamarányukon felül végeztek tanulmányokat s maturáltak a helyi gimnáziumban. Ezek az adatok még nem is a tényleges szerepüket mutatják, hisz a gyöngyösi gimnázium nemcsak a város, de az egész járás "középosztályát" képezte. Értelemszerűen a vidéki bejárók a keresztények arányát emelték. Tehát néhány évfolyamban a különben 10%-ot kitevő városi zsidóság közel annyi diákot járatott, mint a város keresztény 90%-a.

I. táblázat Az izraelita származású diákok a gyöngyösi gimnáziumban¹¹

Tanév	Diákok létszáma	Ebből izraelita
1840/41	309	4
1859/60	172	19
1866/67	272	71
1873/74	228	112
1887/88	305	96
1898/99	318	111
1905/06	352	114
1913/14	340	98
1919/20	351	153

A zsidóság vagyoni helyzetében beálló változást leginkább a virilisták (legtöbbet adózók) névjegyzékén mérhetjük le. Ez a virilista-szerepkör egyébként egyben jelentette a városvezetésbe való döntő beleszólást is, hisz a városi képviselőtestületnek is tagja volt a 80 legtöbbet adózó vagy képviselője. 1872-ben a legtöbb adót fizetők névsorában 5. helyen áll Braun Mojzes bérlő, 9. Schweiczer Ignátz pálinkafőző, 12. Schmidt Salamon tímár, 15. Berger Lázár kereskedő, 16. Spitzer Lipót kereskedő, 20. Vezekényi István orvos, stb. Vagyis a 30 legtöbb adót fizető közül 11 volt zsidó. Ha hozzászámolnánk azokat az intézményeket – takarékpénztárak, hitelintézetek – melyek szintén izraelita tulajdont takarnak, még markánsabb gazdasági jelenlét körvonalazódna.¹² A gazdasági szerepük csúcspontján azonban a városi képviselőtestület 80 virilis tagja közül 62 volt zsidó, míg a 25 póttag közül 15 fő.¹³

A hitélet a XIX. század végén jelentős változáson ment keresztül Gyöngyösön is. 1868 november 10. és 1869 február 23. között ülésezett az ún. zsidókongresszus. Az itt bevezetett vallási újításokat a hagyományhű zsidó csoportok nem fogadták el. A kongresszus létrehozta a neológok elképzelése szerinti országos szervezetet, de ez az ortodoxok nélkül alakult meg. Az újítók (neológok) és a hagyományhoz ragaszkodók (ortodoxok) között kialakult egy harmadik irányzat is, mely nem csatlakozott az előbbieket egyikéhez sem, hanem a zsidóság egységét hirdette, nevükben is a kongresszus előtti egységes állapotra utalva „status quo ante” irányzat lett. Gyöngyösön az addig egységes anyahitközség a status quo elvét követte, s belőlük vált ki a város zsidóságának kb. 10%-a, s megalakította az ortodox közösséget 1871-ben.¹⁴ A napi élet számtalan területén okozott ütközést a két irányzat együttes jelenléte. Feszültséget jelentett az imaházak, a kórház, az iskola, az anyakönyvezés kérdése is,

11 Gimnáziumi értesítők alapján

12 HML. V-101/b/307. CCLXXXI-60. Gyöngyös város legtöbb adót fizetőinek névsora.

13 BACHÓ László, Dezséri 1940. 5.

14 HORVÁTH László 1995. 90.

míg néhány egylet továbbra is kényszerűségből „közös” maradt. (Szentegylet, jótékonyági egyesületek stb.)

1. kép Az új Status quo zsinagóga felavatása 1897-ben. MM. Fotótár 1389.
Reprodukció Lónyainé Nagy Éva

Szétválás után a status quo hitközség megtartotta a régi zsinagógát (Jelenleg Városi TV épülete) s 1872-73-ban közvetlen mellette új díszes imaházat is építettek. A két zsinagógában a jelek szerint felváltva folytak az istentiszteletek.¹⁵ Az új imaházat a század végén bővíteni kellett, s 1897. október 26-án felavatták a megnagyobbított zsinagógát.¹⁶ Az ortodoxok hosszas birtokmegosztási, vagyonmegosztási viták után magánházaknál, majd átalakított lakóépületeknél gyűltek össze istentiszteletre. Önálló ortodox imaház, a hozzátartozó rituális fürdővel meglepően későn épült, s az 1908. évi tűzvészben el is pusztult¹⁷. 1911-ben az akkori városháza mögötti malomárokra kifutó telken kezdtek el építkezni, s az új ortodox imaházat 1913. január 22-én avatták föl.¹⁸

A két hitközség létszáma 1909-ben az alábbiak szerint oszlott meg: a Gyöngyösi Izraelita Status-quo Hitközség Rusz Jakab elnök és Feigl L.H. főrabbi irányításával 450 tagot számlált, míg az Izraelita Autonóm Orthodox Hitközség 63 tagját Berkovics Soma elnök és Jungreis Antal főrabbi vezette.¹⁹

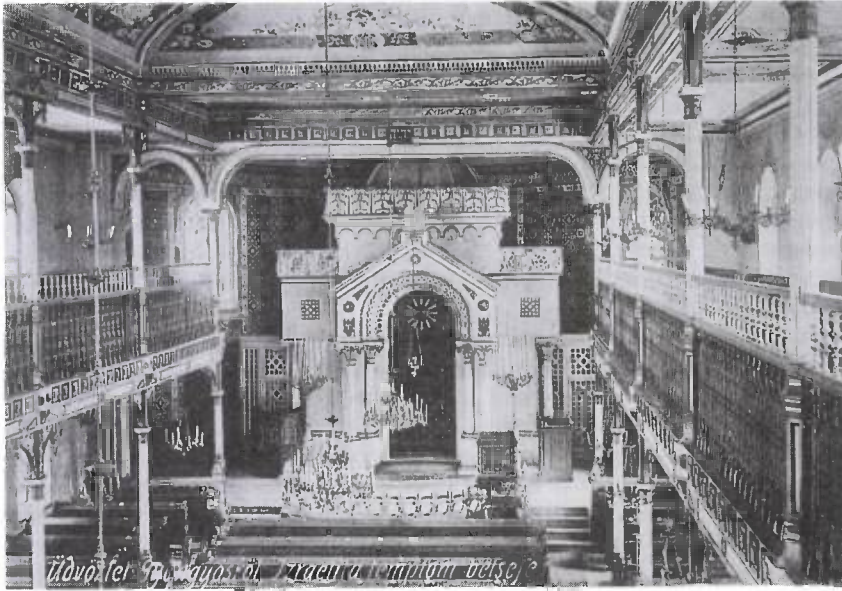
15 GYIHI. Vegyes iratok

16 Gyöngyösi Lapok 1897. szeptember 30. (XIX. évf. 39. sz.) 4. old. A zsidótemplom felavatása

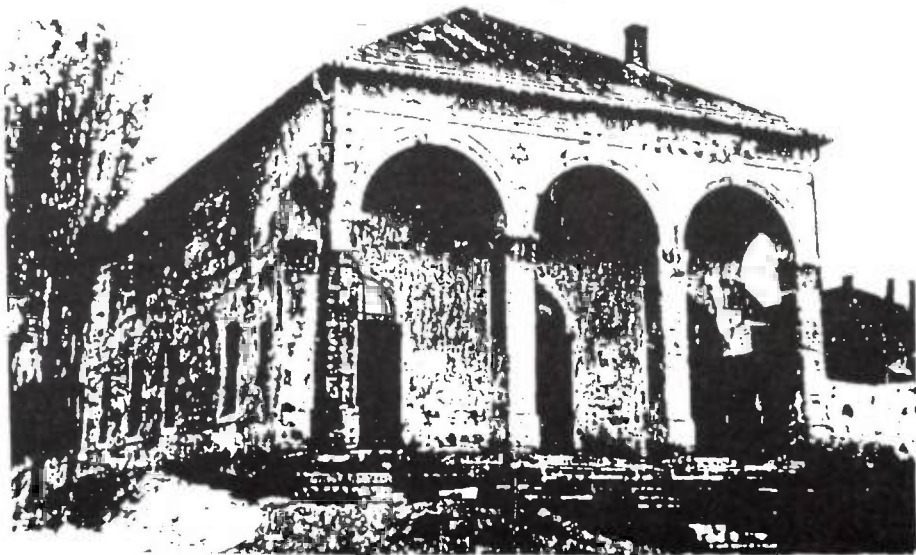
17 MISÓCZKI Lajos 1991. 31.

18 Mátraidék 1913. január 24.

19 Gyöngyösi Kalendárium 1909. 173-174. Az 1910. évi népszámlálás még 2312 zsidót említ Gyöngyösön.

2. kép Az izraelita templom belseje a századfordulón. MM. Lev.lap. Gyűjt. 73.1.141.
Reprodukció Lónyainé Nagy Éva

3. kép Az orthodox zsinagóga patakiparti épülete. Memorial Museum of Hungarian
Speaking Jewry, C'fát (Safed) anyagából és szivességéből

A gyöngyösi zsidóság jelentős része már a múlt században a magyarosodás útjára lépett. Ezzel a sikeres gazdasági előretörést a társadalmi érintkezés szintjén is próbálta erősíteni. Az asszimiláció érdekes kérdése, hogy a zsidó polgárság nehezen tudott magának "követendő példát" találni kialakulatlan városi polgárság híján, így Gyöngyösön is vezető rétegük leginkább a magyar dzsentrihez próbált hasonlítani, néhány igazán vagyonos család pedig a magyar arisztokráciához.²⁰

Aránylag elenyésző volt a városban a más vallásra áttérő izraeliták száma. Az első világháborúig a Felsővárosi Plébánián 18, az Alsóvárosban 6, a reformátusoknál szintén 6 áttérés nyomát őrzik az anyakönyvek.²¹ Ezen áttérések legtöbbször is házasságkötéssel kapcsolatos. Az első világháborúig 1895-től a gyöngyösi anyakönyvekben 15 keresztény–zsidó vegyes házasságot őriznek.²²

A névmagyarosítási hullám már a kiegyezés után elindult, de leginkább a zsidóság felsőbb rétegét érintette. Általában igyekeztek hangzatos magyar neveket felvenni, melyek hangzása vagy legalább kezdőbetűje megegyezett az eredetivel. Mindenképp jobb érvényesülést, sikeresebb társadalmi beilleszkedést jelentett egy magyaros név.²³

Nemcsak neveikben, de nyelvükben is magyarosodtak. A századfordulón már skandalum számba megy, ha a zsinagógában nem magyar a prédikáció nyelve. Hetekig foglalkoztak azzal az ügyvel a helyi újságok, hogy 1897-ben a zsidó újév napján egy ideiglenes rabbi németül is prédikált. Ez olyan fokú vád volt, hogy a hitközség előjáróságának már másnap össze kellett ülni az ügy „tisztázására”.²⁴

Elmaradoztak a jellegzetes zsidó szokások, hagyományok. A vallás egyes elemeit kezdték levetkezni, azonosulni a többséggel, felvenni szokásaikat. Megütközve írta az újság, hogy az úgynevezett hosszú napon például harminc-nyeven zsidó is elment vendéglőbe étkezni, ami pedig súlyos megsértése a vallási előírásoknak.²⁵

Az asszimilációs igény feltétlen megmutatkozott tehát a városi zsidók körében. A nyelvi magyarosodás, sőt a névmagyarosítás gyorsuló üteme még a szegényebb rétegek körében is kimutatható. Köszönhető ez egyébként a népoktatás korabeli rendszerének is, mely egyértelműen a zsidóság magyarosodásának elsődleges csatornája volt.

A beilleszkedés problematikájának középpontjában ismét a status quo – orthodox szembenállással találkozunk. A beolvadásra kész rétegek és a továbbra is elzárkózók közötti városi arányt jól mutatja megoszlásuk 90% – 10% volta.

Az asszimiláció sikere azonban koránt sem csak a beilleszkedni vágyók szándékán és lépésein múlik. Legalább ennyire meghatározó a befogadó közeg hozzáállása. Maga az a tény, hogy a zsidóság a városi számarányához képest lényegesen döntőbb létszámban kapcsolódott a polgársághoz, az iparhoz és kereskedelemhez, szabad pályákhoz, időnként visszajára fordult. Ezek a rétegek egzisztenciálisan bizonytalan helyzetbe kerültek, hisz a

20 Nemesi rangra Magyarországon kb. 280 zsidó családot emeltek. Térsgünkben legismertebb a báró Hatvany-Deutsch család volt. Gyöngyösiek közül Téven Zsigmond dévényi előnévvel nyert nemességet 1912. június 20-án, valamint a gyöngyösi születésű tábornok, lovag Schweitzer Ede. ÚJVÁRI Péter 1929. 331.

21 MM. TA. Gyöngyösi anyakönyvek (mikrofilmen)

22 1897-ben került sor Gyöngyösön az első keresztény–zsidó házasságra. A keresztény államvasúti hivatalnok és zsidó származású menyasszonya a polgári házasságkötésnél nyilatkozatot írtak alá, arra nézve, hogy mindkét nembeli leendő gyermekeiket róm. kat. vallásban fogják neveltetni. /Gyöngyösi Lapok 1897. január 7. (XIX. évf. 1.sz.) 5. old. **Az első keresztény–zsidó házasság**

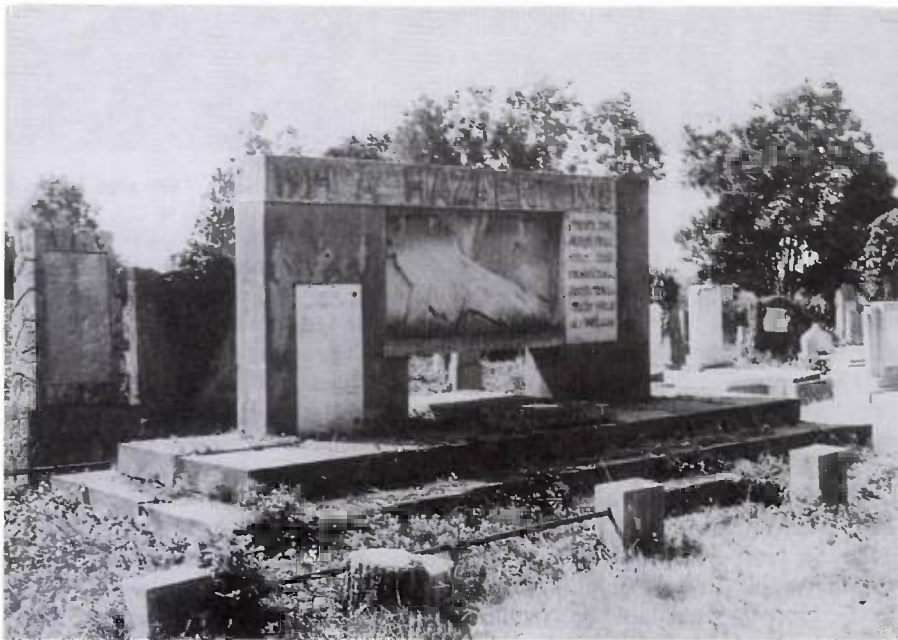
23 HML. V-101/b/337. CCCII-33. Zsidók névmagyarosítása. Csak példákat kiemelve Deutschból Dévai, Kronsnabelből Koronafi, Neumanból Nemes, Spitzerből Sárkány, Tauszigből Tarnai névre változtattak.

24 Gyöngyösi Lapok 1897. október 7. (XIX. évf. 40. sz.) 1. old. **A német prédikáció**

25 Gyöngyösi Lapok 1897. okt. 7. 6. old. **A vallásosság terjedése a zsidók között**

dzsentrí a hivatali pályákat félti, az iparos a jövedelmét, a kereskedő az üzletkörét. Vagyis a városi élet minden működési zavara könnyen átfordítható a zsidóság kérdésére, faji kérdéssé. A Gyöngyösi Lapok a századfordulón így foglalta össze az asszimiláció helyzetét: *„...Tény az, hogy Magyarországon az antisemitizmus még meg van. Nem olyan mértékben persze mint Ausztriában, nyílt gyűlölködéssé még nem fajul, nem tör ki, csak meghúzza magát az emberek szívében s ott lappang titkon, kiűzhetetlenül. Sok magyar a zsidóval társalog, de nem szívesen, befogadja a társaságába, ha muszáj, s mindenképp felett azt kívánja, hogy a zsidó szerfelett megtisztelve érezze magát, ha vele szóba áll. No pedig ez -- antisemitizmus...”*²⁶

Az első világháború kitörése egy küzdelmes, de mindenképp békés időszakot szakított meg a zsidóság történetében. A hadba lépő ország izgatott légkörében egy pillanatra valóban úgy tűnt, elmosódik a különbség zsidó és nem zsidó között. Gyöngyösről 430 zsidó vonult be katonának.²⁷ Ez eleve ellent mond azon állításnak, hogy kihúzták magukat a hadkötelezettség alól, és nem vettek részt a küzdelemben. 34 fő a hősihalottak létszáma, s számtalan izraelita rokkantan tért vissza.²⁸

4. kép Izraelita hősök I. világháborús emlékműve a gyöngyösi izraelita temetőben.
Horváth László felvétele 1996.

26 Gyöngyösi Lapok 1897. dec. 9. (XIX. évf. 49. sz.) 1. old. **Orientalizmus**

27 HEGEDŰS Márton 1940. 154.

28 Gyöngyösi hősök... 1927. illetve GYIHI. Iktatott Iratok 27. sz. Zsidó mártírjaink iratai.

5. kép A gyöngyösi zsinagóga a tűzvész után, 1917. Reprodukció Lónyainé Nagy Éva

A háború a hátszakra is óriási terheket rótt, s ebből sem vonták ki magukat a gyöngyösi zsidók. A Chewra Kadischa (Szentegylet) például kórházat létesített az alsóvárosi elemi állami iskola tantermeiben a háború sebesültjei részére. Az összes ágyat Rusz Jakab adományozta, a többi felszerelést pedig adakozás útján a zsidóság gyűjtötte össze. Az intézmény fennállása alatt 256 sebesültet ápolott – vallási felekezettől teljesen függetlenül –, s csak 1915. szeptember 2-án zárták be a Zsidó Hadikórházat, amikor a hadszíntér távolsága miatt egyszerűen kevés sebesült jutott Gyöngyösre.²⁹ A hitközségek és a jótékonyági intézmények segítőakcióikat sem felekezeti alapon szervezték. Az akkori hozzáállásukról a Gyöngyösi hősök aranykönyvében azt írták: „*A magyar nemzet sohasem tudja eléggé meghálálni a világháborúban részt vett hőseinek áldozatait!*”³⁰

A háború első esztendejének osztatlan lelkesedése elenyészett. 1915-re szétfoszlott a gyors győzelem reménye, s kiderült hogy a gazdaság nincs kellően fölkészülve a hosszan elhúzódó háborúra. Az infláció, az élelmiszer-ellátás nehézségei, a jegyrendszer bevezetése a közember elnyomorodásával járt együtt. A háborús nehézségek pedig koncentráltan felszínre hozták a lappangó társadalmi problémákat. Tény, hogy a hadiszállítók meggazdagodtak a háborún, a hadikonjunktúra rendkívüli profitot eredményezett, de nemcsak a zsidó származásúaknak. A bűnbakkeresés ősi mechanizmusa azonban elindult. Ok és okozat sok-

29 JAKAB Jenő 1943. 13.

30 Gyöngyösi hősök 1927. 97

szor visszájára fordult. Például úgymond azért van élelmezési nehézség a városban, mert Silberman nevű zsidó a közéleti feladatok felelőse Gyöngyösön.³¹

Gyöngyösön pedig a háború borzalmait, az ellátás nehézségeit még tovább fokozta az 1917. évi tűzvész. A város jelentős része megsemmisült. Az emberek az utcán háltak és ideiglenes konyhákban kaptak meleg ételt. Ilyen körülmények között érhető, hogy az elkeresés és a radikalizmus is nagyobb volt, mint az országban általában.

A világháború lezárását követő forradalmi időszakban az értelmiség részeként a helyi zsidóság is meghatározó szerepet játszott. 1918. novemberében budapesti mintára Gyöngyösön is megalakult a Radikális Párt Dr. Polgár Lajos ügyvéd vezetésével, valamint a Szociáldemokrata Párt élén is izraeliták álltak, Dr. Waldner Fülöp és Dr. Horovitz Alfréd ügyvédek, valamint Gergely Danó Részvénytársasági igazgató. A november elsején megalakult Nemzeti Tanácsban viszont 36 tag közül csak 8 volt zsidó, s a Nemzeti Tanács elnökének tisztét Dr. Bozsik Pál plébános látta el.³²

A forradalmak idején alakult ki az a vélekedés, s a köztudatban napjainkig erősen tartja magát, hogy az egész forradalmi időszak és pláne a Tanácsköztársaság a zsidók ármánykodásának műve.³³ Tény, hogy mind az orosz, mind a magyar kommunista vezetésnek számos zsidó származású tagja volt. Ez azonban csak folyománya annak, hogy ekkoriban a kommunizmus leginkább az értelmiség egy részének ideája, s a kétkezi munkás ekkor még hallani sem hallott róla. Márpedig a helyi értelmiségben is a zsidók aránya volt meghatározó.

Gyöngyösön a direktórium és a forradalmak időszaka kifejezetten a városi zsidóság érdeke ellen való volt. Magát a felbomlást, a forradalmi időszak kezdetét egy pogrom indította a városban. Már 1918. október 31-én a helybeli kaszárnyában felbomlott a rend. Másnap fegyveres huszárcsoport önkényesen elindult hazafelé, de a vasútállomásra tartva lerészegedtek a kényszerűségből utcán tárolt borkészletől. A hozzájuk csatlakozott csöcselékkel november 1-én a piacon és szomszédos utcákban több boltot feltörték, kifosztottak. Így kifosztották a Gams-féle rőfös kereskedést, özv. Deutsch Lőrincné boltját, a Kohn-féle bazárt, Goldner Dávid ruhakereskedését, az úgynevezett Sárika féle boltot. Az utcán randalírozva járókelőket támadtak meg, tömérdek sok ablakot beverték és egyéb pusztításokat végeztek. A randalírozó sihederek belekötöttek az arrajáró zsidókba, így Lichtenstern Miksa tartalékos hadnagyba, kinek védelmére siető testvéröccsét, Dezsőt, a Városházán lévő rendőrkapitányságig üldözték, majd a rendőrség épületében megölték.³⁴

Még napokig tartottak a zavargások, „...a sok rablott holmit sihederek, asszonyok vihogva, röhögve hordták szét a külső városokba és nem akadt ember, ki azokat elszedte volna tőlük...”³⁵ Csak napok múltán, polgárőrség szervezésével, s Bozsik Pál plébános személyes bátorságának köszönhetően tudták a zavargásokat megfékezni. A Nemzeti Tanács az egész város területére ostromállapotot hirdetett.³⁶

Az események radikalizálódásával a legtöbb zsidó származású szociáldemokrata vezető nem akart lépést tartani. Még a pártból is kizárták Dr. Horovitz Alfrédot, majd Dr. Waldner Fülöpöt. 1919. március 22-től a város élén már direktórium állt, melynek elnöke Junghancz

31 BACHÓ László, Dezséri 1941. 127.

32 VARGHA Tivadar 1920. 14.

33 Legnagyobb hatású munka talán GRATZ Gusztáv 1935.

34 VARGHA Tivadar 1920. 12.

35 VARGHA Tivadar 1920. 13.

36 VARGHA Tivadar 1920. 17.

Ferenc ács lett, a rendőrség parancsnoka pedig Nemez József. A hatalmat Gyöngyösön is az egyesült szocialista-kommunista párt vette át, s a többi pártot ellehetetlenítették. Első intézkedésként épp a „zsidó lapoknak” aposztrofált helyi sajtót tiltották be. Megszűnt a Hevesmegyei Lapok, Gyöngyös, Gyöngyösi Újság, Gyöngyösi Lapok és feltámadt helyettük a „Vörös Mátravidék”.³⁷

6. kép A túsokat dolgoztatják 1919-ben a vörösörök az Újtelep építésén. MM. Fotótár 2239.

A direktórium előbb a helyi bankokat zárta. Azok, akik betétjeik kamataiból éltek, havonként 2000 koronánál többet nem vehettek ki. Majd az összes üzletet bezárták, s a saját embereikkel „felleltározták” a készletet. Aztán Gyöngyösön „szocializálták” a Szeszfűző Szövetkezetet, a Hangya Termelő- és Értékesítő Szövetkezetet, a Ganz-féle városi villamos üzemet, a Gyöngyösvidéki Gőzmalom Részvénytársaságot, a Mechanikát, Barna Gábor és Fiai Rt-t. Legvégül szocializálták még Bruckner Izidor szállodáját és vendéglőjét is (a mai Mátra Szálló helyén), ezt azonban elvették, mert a vöröskatonák aztán nem tudtak ott inni. Így, igazi szocialista logikával -- a város nem kis derűtségére --, „Izi bácsit és Bruckner mamát” kénytelenek voltak üzletvezetővé kinevezni saját volt üzletükhöz.³⁸

Nem igazolják a tények tehát, hogy a proletárikatúra a zsidók érdekét szolgálta volna városban. A zsidóság meghatározó tényezői eleve szembehelyezkedtek a vörös diktatúrával. Amikor a „proletárság uralmát biztosítandó” túsokat szedettet a Forradalmi Törvényszék Gyöngyösön, a 14 fő között ott találjuk Barna Lipótot, Grűszner Jenőt, Ösztreicher Dezsőt és Rosenfeld Emilt, vagyis a meghatározó, tekintélyes gyöngyösi zsidókat is.³⁹

37 NAGY Józsefné 1972. 89.

38 VARGHA Tivadar 1920. 68.

39 A Gyöngyösi Forradalmi Törvényszék 1919. április 24-i Figyelmeztetése

7. kép Welt Ignác. MM. Fotótár 2255.

A május elseje után aktivizálódó ellenforradalmi szervezkedésben Kenyeres Sándor huszár százados és Dr. Puky Árpád mellett – Bachó László is elismeri – Michelstädter Jenő jelentős szerepét.⁴⁰ A titokban Lenin-fiúkért szaladó Nemezc József pedig Csipkay Albert huszártiszt, tevőleges ellenforradalmár mellett épp egy zsidó üvegkereskedő kisembert akasztatott megtorlásként, Welt Ignácot. A Fő téri villanyoszlopon teljesült be Welt végzete. *„...Őt akasztották fel elsőnek, május 7-én délután fél háromkor...A hóhér hozzáfogott. Mikor a kötél először feszült meg a vaskapcsón, az erős rándítás következtében elszakadt és szegény Welt a földre zuhant. Mászor ilyen esetekben az elitéltnek meg szoktak kegyelmezni. A proletárdiktatúra azonban irgalmat nem ismert. Welt csak annyit mondott: uraim, ez már emberkínzás...*

A második hozzákészülésnél aztán a hóhér munkája sikerült, erősebb kötelet alkalmaztak és szegény Welt kiszervenedett.

Haldoklása közben ... a Lenin-fiúk pedig rákezdtek a nótát: De szeretnék Kun Bélával beszélni...” – írta egy szemtanú közvetlen az események után.⁴¹

Egyébként nemcsak az izraelita vallású Welt Ignácnak, de az evangélikus Csipkay Albertnek méltó eltemetéséről – ami nem kis kockázattal járt –, az izraelita Bruckner Izidorné intézkedett.⁴²

A direktórium bukása után előbb a románok vették át a hatalmat Gyöngyösön, majd a Nemzeti Hadsereg. Nyílt és titkos antiszemita szervezkedés folyt az ellenforradalom

40 BACHÓ László, Dezséri 1941. 143.

41 MÜLLER Jenő 1919. 34.

42 VARGHA Tivadar 1920. 100. A forradalmak után a városban állomásozó tisztelnél emiatt iratlan szabály volt, hogy ha teheiték, szórakozni a Brucknerhez jártak.

8. kép Antiszemita papírpénz. A proletárdiktatúra által kibocsájtott 5 Koronás papírpénz előlapja a magvető allegorikus alakjával. Reprodukció: Lónyainé Nagy Éva

9. kép Antiszemita papírpénz. Átalakított 5 Koronáson a magvető alakját „tipikus zsidóvá” rajzolták át. HMK. 83.1.2110. Reprodukció Lónyainé Nagy Éva

időszakában. Az egyik titkos antiszemita egyesület épp az a Bachó László szervezte 1919. végétől, aki az 1940-es években a gyöngyösi zsidóság történetének „objektív” földolgozására vállalkozott. Belépéskor a szervezet tagjai ünnepélyes fogadalmat tettek, vállalva, hogy kíméletlen harcot folytatnak a zsidóság, a szabadkőművesség, a szociáldemokrácia, liberalizmus, kommunisták ellen.⁴³ Megváltozott a zsidókérdés megítélése is. Eddig mint felekezeti probléma merült föl, Dr. Somogyi István azonban lapjában már 1920-ban meghirdette „...*Nem felekezeti kérdés többé a zsidóság, hanem fuji probléma...*”⁴⁴

A kézrekerített kommunisták elleni megtorló eljárást is megpróbálták antiszemita hecc-kampánnyá alakítani. Noha az egri kir. törvényszék 1920. áprilisában Gyöngyösön lefolytatott tárgyalásán Nemező József volt az elsőrendű vádlott, mégis a zsidó származású vádlotokra hivatkozva megkísérelték felszítani a zsidóság ellenes hangulatot.⁴⁵

Az izgatás elérte célját. Leginkább a fiatalságot sikerült nyílt antiszemita kiállásra rábírní, ezen belül is meghatározó volt a nyíltan antiszemita Gyöngyösi Atlétikai Klub „saját nevelése”⁴⁶

Leglátványosabb zsidóellenes kilengésre 1920. elején került sor, az első nemzetgyűlési választások idején. Dr. Bozsik Pál plébános, képviselőjelölt választási esélyeit javítandó, a fővárosból egy kisebb ébredő-csoport (ÉME) érkezett. A budapesti vendégek éles zsidóellenes beszédeket tartottak. „...*Számosan kapát, ásót, fűtykőst, dorongot, korbácsot és boxert ragadtak és így felfegyverkezve haladtak a város központja felé, az újukba került zsidókat elverték, az ablakokat, néhol a kapukat betörték, riasztópisztolyokat sütöttek el, mire a zsidók elbújtak házaikba és bezárták a kapukat. A Jókai Mór-utcában egy zsidó ház sem maradt épen, a tüntetők néhol levertek az ablakpárkányokat és leszakították az esővízcsatornákat is...Ez a többszázfőnyi csoport felvonult a Kereskedelmi Csarnok épülete elé...Mittán a Kereskedelmi Csarnok kiszolgáló személyzetét a járőrök ártalmatlanná tették, a budapesti csoport vezetője néhány emberrel a ruhatáron keresztül behatolt a Kereskedelmi Csarnok nagytermébe és egyik kezében órát, a másikkban korbácsot tartva, felszólította a zsidókat, hogy 5 percen belül távozzanak, majd elhagyta a helyiséget. Elsőnek egy estélyi ruhás egyén lépett ki és arra hivatkozva, hogy ő református, szabad elvonulást kért, de nem kapott. Utána a vendégek, mintegy harmincan, egyenként szállingóztak ki a Csarnok nagyterméből és utat kerestek a menekülésre. De a sorfalat álló tüntetők valamennyit feltartóztatták és „adjátok tovább” jelszóval tetteleg bántalmazták.*”⁴⁷

Ahogy a forradalmi időszakot egy pogrom vezette be 1918-ban, úgy a végpontját is egy pogrom jelölte ki. A bethleni konszolidáció idején a korábbi asszimilációs időszak azonban már nem tért vissza. Nem csak a törvényhozás által elfogadott Numerus clausus jelezte, hogy nem mosódhat el a különbség felekezet és felekezet között. A gyöngyösi zsidóság közvetlenebb atrocitásoknak is ki volt téve. Például a Gyöngyösi Atlétikai Klub 1920-ban elhatározta – csatlakozva a MOVE-hoz –, hogy az egyesületben nem tűr meg többé zsidót.

43 BACHÓ László, Dezséri 1942. 19-20. Közli az antiszenita fogadalm 14. pontját is.

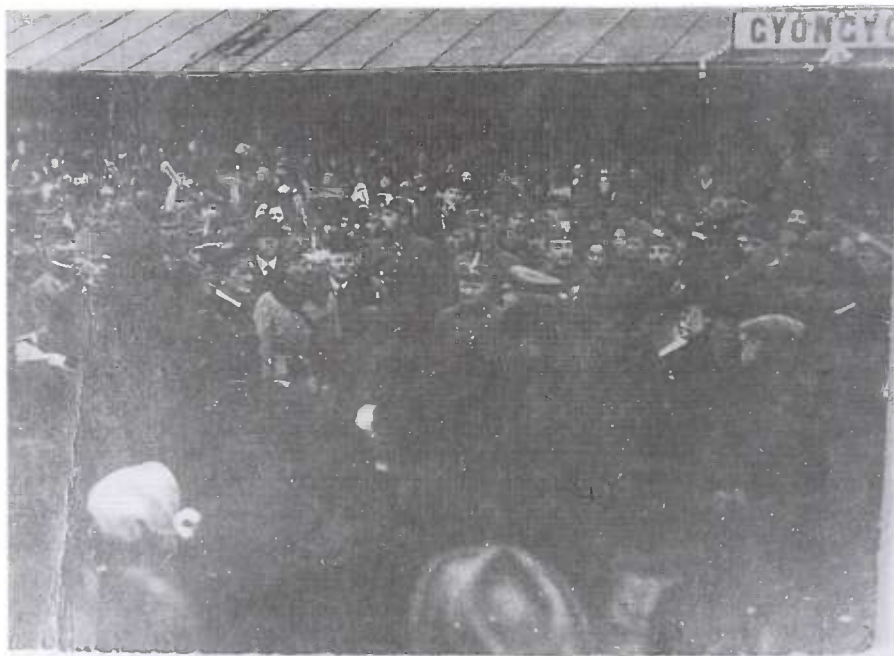
44 Gyöngyös és Vidéke 1920. február 29.

45 Börtönbüntetést egyébként a zsidó származású kommunista vezetők közül Gergely Danó, Schwartz Ármin, Fenyvesi Gábor, Friedmann Ernő, Nadas Márton, Hersch Izsák, Stern Pál kaptak.

46 BACHÓ László, Dezséri 1942. 9.

47 BACHÓ László, Dezséri 1942. 41. Dr. Bozsik Pál plébános az eseményekről csak utólag értesült, szabadulni is igyekezett azonnal kellemetlenné váló túlbuzgó korteseitől. Bachó László felrója a megvert zsidóknak, hogy „*másnap a bántalmazott zsidók bekötött fejvel, arccal, vagy karral, tüntetve sétáltak az utcán, olyan is volt, aki mankóval hiegett...*”

Az összes zsidó sportolónak el kellett hagyni a GYAK-ot.⁴⁸ 1925-ben a Gyöngyösi Kaszinó Egyesületből űzték ki a fajvédők a zsidókat, pedig jóformán azok tagdíjai tartották fenn az Egyesületet.⁴⁹ A társasági életben is megtörtént a szakítás, hisz a zsidók mostmár tényleg csak a Kereskedelmi Csarnokba járhattak, a keresztényeké maradt a Kaszinó.

10. kép Horthy Miklós darutollas vitézeivel a gyöngyösi vasútállomáson.
MM. Fotótár 9305.

A hasonló feszültségek, a városban nyíltan jelenlévő antiszemitizmus természetes velejárója, hogy fokozatosan csökkent a zsidó felekezettűek lélekszáma Gyöngyösön.⁵⁰ Az 1920-as népszámlálás idején 19 715 lakosból 2250 fő volt izraelita, míg 1930-ban a 21 281 fős növekvő népességből csak 2136. Ha még azt is hozzátesszük, hogy a világháborút követően jó pár család érkezett a Trianon előtti határokon belülről, valamint korábban a Monarchiához tartozó területekről, jól érzékelhető a tősgyökös gyöngyösi zsidóság fogyása. Az 1920-as évekből a helyi foglalkozási megoszlását is ismerjük az izraelitáknak. A 600 családból 524 fizetett adót, ebből⁵¹:

-
- 48 Ekkortól szakadt ketté a város sportélete, mert a GYAK mellett majd ezért válik jelentőssé a GyKSE, a Gyöngyösi Kereskedők Sportegyesülete, vagy ahogy az egész város hívta: "gyekase".
49 BACHÓ László, Dezséri 1942. 50.
50 Oka a kikeresztelkedés nem lehetett, mert 1919-től 1942 nyaráig mindösszesen 40 gyöngyösi zsidó keresztelkedett ki. 27 fő katolikus, 13 fő református hitre tért át. BACHÓ László, Dezséri 1942. 84.
51 ÚJVÁRI Péter 1929. 331.

11. kép A hajdani pótimaház épülete. Horváth László felvétele 1995.

gazdálkodó	56
kereskedő	152
ügyvéd	20
orvos	15
köztisztviselő	4
magántisztviselő	63
vállalkozó	1
iparos	62
mérnök	3
hírlapíró	1
magánzó	27
munkás	12
egyéb	79

A hitközségi élet terén a legnagyobb feladat az 1917-es tűzvészben porig égett templomok újjáépítése, és a hitközség többi épületeinek pótlása. A források arra engednek következtetni, hogy a korábbi status quo – ortodox ellentét az antiszemitizmus erősödésével oldódni látszott. 1920-21-ben a status quo felekezet a leégett temploma szomszédságában pótimaházat építtetett Gajdóczki Dezső és László vállalkozókkal. Az 1845-1846-1847-1848. hrsz. területre az imaház mellé négy lakás is épült, mely átmenetileg enyhített a hitközség gondjain.⁵²

52 Polgármesteri Hivatal, Tervtár 1920. év. Ez a volt Szabadság mozi épülete.

Ez után készülhettek neki az igazán nagy feladatnak, az új templomnak az építéséhez. Az ortodoxok a régi épületükben maradtak, a rituális fürdőjüket is felújították, s időnként kisegítették hitsorsosaikat⁵³. A status quo felekezet a rituális fürdést tagjainak bérlemény formájában a Vizgyógyintézetben biztosította évek óta. Ezt az előnytelen és költséges szerződést sikerült felbontani 1930-tól azáltal, hogy „...az othodox izraelita hitközség újonnan épült rituális fürdőjének használatát az Önök tagjainak ép oly feltételek mellett mint saját tagjainknak, átengedi használatra úgy a férfi mint a női osztályt ...Ezen megállapodásunkat visszavonhatatlanul fenntartjuk azon reményben, hogy ezáltal ismét tanújelét adjuk annak, hogy a két testvér hitközség Gyöngyösön mindenkor egymással a legjobb barátságot és szeretetet óhajtja fenntartani.”⁵⁴

12. kép Az új zsinagóga. MM. Lev.lap. Gyűjt. 73.1.142. Reprodukció Lónyainé Nagy Éva

Saját rituális vágóhidat tartott azonban fenn magának mindkét hitközség. A status quo vágodát a régi zsidótemplom mellé építették (jelenleg Városi TV) 1931-ben⁵⁵, míg az ortodoxoké a Deák Ferenc utcai telken volt. Ugyancsak külön tartották a Talmud-Tóra iskolát, a status quo hitközség a régi zsinagógában (Hősök Temploma), míg az ortodoxok a maguk ingatlanán. Viszont általában közösen bírták a zsidó egyesületeket. Hat ilyen egyesület munkálkodott a hitközségek mellett a kulturális és szociális élet fejlesztésén. Legrégibbi a Chewra Kadisa (Szentegylet), melynek vezetője Rosenfeld Emil volt, jelentős a Bikur

53 Fürdőjük kezdetben a templomuk mellett volt a patak partján, de építettek egyet a Deák Ferenc 36-38. sz. alá is, mely telek akkor a Gyalogi utcáig lenyúlott.

54 GYIII Ikt. Ir. 31. Gyöngyösi Aut. Orth. Izr. Hitk. eljáróságának levele 1930. jun. 27-én.

55 GYIII Ikt. Ir. 15. Baromfi vágóhid építési ügye

Chólim egyesület, valamint létezett Maszkil el Dol egyesület is a városban. Sikeres volt a Székely Jenő vezette Szandekoosz egyesület, mely komasági segítséget folyósított a rászorulóknak, míg évtizedes állandósággal és következetességgel fejlődött a Nőegyesület Schönfeld Mórné, valamint a Betegsegélyező Nőegyesület Barna Sándorné irányításával.⁵⁶

Az igazán jelentős feladat az 1929-30-ban épített új templom megvalósítása volt. Ez annál is inkább jelentős fegyvertény, mert Magyarországon az első világháború után szinte teljesen szünetelt a zsinagóga-építés. Az 1929-ben kiírt pályázatot ismert tervezők – Baumhorn Lipót és Somogyi György műépítészek – eklektikus tervei nyerték meg.⁵⁷ Ezen tervek alapján készült el az új imaház, a ma is álló, centrális, kupolás városképi jelentőségű épület. (mai Főnix Áruház)⁵⁸ Az új zsinagóga Magyarország második legnagyobb vidéki zsinagógója. Méretében és építészeti megoldásaiban is a szegedire és a szolnokira emlékeztet, melyekkel közös a tervezője. A nagy méret épp az egyik legfontosabb jellemzője a késő eklektikus épületeknek. Megépítésükkel a vidéki városokban sokszor léptékaránytalanságot idéztek elő. Emiatt néhányat a megmaradtak közül le is bontottak. (Ennek esett áldozatul például az egri zsinagóga is.)

A gyöngyösi késő eklektikus épület is hatalmas méreteivel tűntet. Mint Baumhorn minden épületét, ezt is a túlzott méretek, mozgalmas tömegalakítások jellemzik. Az épület legnagyobb szélessége 27,70 m, hossza 36,80 m. A zsinagógai tér középpontja a négy irányba bővülő, lényegében görögkereszt alaprajzú tér középpontja fölé szerkesztett kupolával fedett négyzet. A női karzatok ezekben a térbővületekben kaptak helyet.⁵⁹ Napjainkra ez a nagyméretű épület a léptékében megváltozott és városrendezéssel kiegyensúlyozott környezetében előnyösebb hatású, mint megépítése idején lehetett.

Az új templom felépültével tehermentesített pótimaházat 1930 és 1942 között Izraelita Kultúrházként használták, majd 1942-ben megvásárolta a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, mely intézet 1943-tól működtette benne a Mátra Filmszínházat.⁶⁰

A világháború alatt és közvetlen utána Galicziából betelepült néhány család inkább az ortodox irányzatot erősítette, de nem módosult arányuk a városi zsidóságon belül. A megközelítőleg 10%-os részarányú Ort. Hitközség főbbijei Jungreis Antal volt, elnöke Berkovits Soma, alelnöke Róth Mór, gondnok Jakobovits Salamon. A szombattartó iparos tagok között találtattott 2 asztalos, 3 bazáros, 2 bádogos, 1 ecetgyáros, 7 borkereskedő, 6 borkereskedő, 1 cipőkereskedő, 1 cukorkereskedő, 1 pántlikás, 1 ecetgyáros, 2 fakereskedő, 1 festékárú, 12 fűszer- és vegyeskereskedő, 3 gabonakereskedő, 1 kefekötő, 1 kocsigyártó, 1 korcsmáros, 1 mészáros, 1 órás, 1 petróleumárú, 1 pék, 18 rőfös, 1 rövidárú, 4 ruhakereskedő 1 sörös, 11 szatócs, 1 szobafestő 2 terménykereskedő, 1 üveges, 2 üvegárú, 2 vaskereskedő és 1 ócskás.⁶¹ Föltűnő, hogy kevés körükben az értelmiségi.

A Status Quo hitközség tagságának összetétele jóval heterogénabb volt, s a vezetése bizonyos „hagyománytiszteletet” tükröz. A főbbi 1897-től Feigl L. H. (1937-ben ünnepelte 40 éves főpapi jubileumát, Auschwitzban halt mártírhalált) Míg a XIX. században szinte minden tisztséget a Hirschl család töltött be, addig a XX. század első felében megnőtt

56 ÚJVÁRI Péter 1929. 331.

57 A kiírásra 4 pályázat érkezett, melyek elbírálását jőnévű szakemberekből álló bíráló bizottság végezte Wargha László kormányfőtanácsos, Kiss Géza valamint Havas Géza építészek vezetésével. Gyöngyösi Lapok 1929. március 16. /50. évf. 10. sz./ 2. old. **Az izraelita templom építése**

58 GYIHI Ikt. Ir. 10. Lukács Lipót (építő) szerződése, 35. Építési engedély, stb.

59 GAZDA Anikó 1989. 154.

60 GYIHI Ikt. Ir. 79. 97.

61 Szombat-Almanach az 5688. évre (1927-28.) 197-198.

a Spitzer, Büchler, Rusz és Rosenfeld családok szerepe a vezetésben.⁶² Ez egyértelműen vagyoni állapotra vezethető vissza. Spitzer László Bogdán Sándorral alapította a Kereskedelmi és Gazdasági Bankot, továbbra is a város egyik legjelentősebb gyára a Büchler László és Márton gőzmalma, Rusz Jakab a híres visontai szőlőtelep tulajdonosa, míg Rosenfeld Emilnek és Samunak Atkár környékén volt több mint 2000 holdas gazdasága.⁶³

A zsidóság gazdasági súlya a pogromok hatására sem csökkent. A kereskedelmi és gazdasági életbe betöltött szerepüket megingatni ezek az évek nem tudták. A társadalmi, társasági élet viszont polarizálódott. A MOVE, az ÉME, s más fajvédő csoportosulások a kérdést állandóan felszínen tartották, s ezzel az addigi asszimilációs folyamatot is megakasztották. A zsidók kirekesztése azokban épp az izraelita felekezethez való tartozás érzését erősítette, másrészt hozzájárult a cionista mozgalmak erősödéséhez. Palesztinába az 1930-as években évről-évre kiutazott egy-egy gyöngyösi.⁶⁴

Gazdasági szerepüket különböző fajvédő szervezkedések igyekeztek megtörni. Ezek közül vitathatatlanul a legjelentősebb volt a Gyöngyösi Baross Szövetség, mely a „keresztény vevő és eladó egymásra találása céljából alakult.” A kizárólag faji alapon szerveződő szövetség kezdetben tagjai sorában iparosokat és kereskedőket tömörített, később azonban orvosok, ügyvédek is csatlakozhattak. Felhívásaikban kizárólag keresztény kereskedőktől és iparosoktól való vásárlásra ösztönöztek. 1939-ben Gyöngyösön könyvet is adtak ki, hogy kinél szabad vásárolni a keresztény magyar vásárlónak.⁶⁵

A numerus clausus ellenére még az 1940-es évek elejére is az ún. szabad pályákon jelentős az izraeliták szerepe. 1941-ben a városban:

10 keresztény	és	20 zsidó ügyvéd
17		16 orvos
2		3 gyógyszerész
1		1 állatorvos
2		5 magánmérnök volt. ⁶⁶

A virilista rendszeren keresztül a zsidóság az 1930-as években is jelentős módon tudott beleszólni a város és némileg a törvényhatóság életébe. A vagyoni cenzus alapján

62 1796-tól 1849-ig Hirschl Herman a Hitközségnek, a Szentegyletnek, a Bikur Cholim egyletnek is elnöke, öt követi 1870-ig e tisztségekben fia, Lipót, majd 1893-ig Lipót fia Salamon, végül 1906-ig Éliás. 1907-től Spitzer László volt a Hitközség és Szentegylet elnöke, öt követte Büchler László, 1911-től Rusz Adolf következett, majd Rusz Jakab. Rosenfeldek közül Emil szerzi az első jelentősebb tisztséget. 1914-től haláláig, 1934-ig a Szentegylet elnöke, öt Rosenfeld Samu követi, majd az alelnöki tisztségben Rosenfeld Ede, Izraelita Nőegyletet is az ő hozzátartozóik fémjelzik Első vezető Hirschl Éliásné, majd Rosenfeld Edéné és Schönfeld Mórné. Követi őket özv. Hirschl Ignácné, majd Pickler Gyuláné, aki Spitzer László leánya. GYIHI. Arcképcsarnok, készítette Eckstein Jenő (1937.)

63 ÚJVÁRI Péter 1929. 331.

64 HML. VI-1/1. 3/1930. Az Államrendőrség Gyöngyösi Városi és Járási Kapitanységának iratai. Gyöngyösi útlevelek kiadása

65 A Gyöngyösi Baross Szövetség 1939. 1-34. A szövetséghez Gyöngyösön 13 asztalos, 9 autófuvarozó és szerelő, 2 kocsifenyező, 5 ács, 2 bádogos, 2 biztosító, 8 borkereskedő, 1 bográn, 5 borbély, 2 címfestő, 20 cipész és csizmadia, 2 cukrász, 1 drogériás, 2 edénykereskedő, 1 esztergályos, 10 építési vállalkozó, 1 festékkereskedő, 35 fűszeres, 1 gumijavító, 2 gyógyszerész, 1 gyümölcskereskedő, 8 hentes, 2 kalapos, 5 kádár, 2 kelmefestő, 1 kereskedelmi képviselő, 1 kerékgyártó, 1 kerékpárjavító, 1 képerkerető, 1 kézimunka kereskedő, 1 kocsifuvározó, 5 kovács, 1 kőfaragó, 1 kőműves, 6 lakatos, 1 malomtulajdonos, 7 szobafestő, 1 műhímző, 1 műszaki vállalkozó, 1 női kalapos, 5 nyomdász, 1 órás, 3 pék, 3 rádiókereskedő és javító, 1 rézműves, 6 magyarszabó, 4 nőiszabó, 13 úriszabó, 2 szijgyártó, 1 szikvízgyártó, 2 szállítottványkereskedő, 1 szücsmester, 2 temetkezési vállalkozó, 2 textilkereskedő, 1 trafikos, 3 vaskereskedő, 3 vendéglős, 2 villanyszerelő tartozott. Valamint csatlakozott hozzájuk 8 orvos, 1 fogorvos, 1 állatorvos, 5 ügyvéd.

66 BACHÓ László, Dezséri 1942. 104.

képviselőtestületbe bejutók 2/3-át az izraelita származásúak adták 1938-ig, sőt a megyei bizottságok munkájában is meghatározó volt jelenlétük.

1938. évi XV. tc. „*A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról*” hangzatos címet viseli, közkeletűbb nevén ez az ún. első zsidótörvény.⁶⁷ A törvény az értelmiségi pályákon és a szabadfoglalkozásokban 20%-ban maximalta a zsidók részvételi arányát. A törvény az izraelita felekezet tagjain kívül kiterjedt azokra is, akik 1919. július 31-e után hagyták el a felekezetet, viszont mentesültek a hadiárvak, özvegyek, rokkantak a hatálya alól.⁶⁸ A törvény 1938. márciusában kifejezetten az „Anschluss” hatása alatt született, mely döntően nem törte volna meg a zsidóság befolyását, de az „arányosítás” elmélet már önmagában is felrúgta a jogegyenlőséget.

A kormánypárt ekkor még igyekezett a szélsőjobb ellen is fellépni. A Magyar Nemzeti Szocialista Pártnak – Szálasi pártjának –, Gyöngyösön jelentős szervezete volt. Szálasi Ferenc, mint fiatal tiszt éppen Gyöngyösön állomásozott, s későbbi helyi követőinek jórésze még ebből az időből személyesen is ismerte.⁶⁹ 1938 elején a pártot a kormány államellenes jellege miatt betiltotta, s a gyöngyösi rendőrség a pártszervezetet legmagasabb szinten is megpróbálta felgöngyöltíteni. 1938. február 22-én éjszaka házkutatást tartottak a városi orvos, egy vezető ügyvéd, sőt egy városi tanácsnok lakásán is.⁷⁰ A város szélsőjobboldali fajvédői hamarosan a Nyilaskeresztes Pártba tömörültek. Első vezetőik Cserján Imre és Polóny Zoltán gyógyszerészek voltak, majd dr. Markovich László orvos.⁷¹

A zsidókérdést a szélsőjobboldalnak folyamatosan sikerült felszínen tartani. A legfőbb hisztériát azzal keltették, hogy a visszacsatolt területekkel újabb közel 160 000 izraelita tért vissza az államhatárok közé. (Felvidék és Kárpátalja)⁷² Ennek következtében már 1939. év elején elindult az ún. második zsidótörvény előkészítése. Május 5-én lépett életbe az 1939. évi IV. tc. „*A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról*”.⁷³ E törvényben a korábbi 20%-os szabályozással szemben 6%-ra szorította le az értelmiségi pályákon a zsidók részvételi arányának felső határát, másrészt visszaállították a numerus clausust. A köztisztviselői pályát a törvény teljesen elzárta a zsidók elől, valamint korlátozta az értelmiségi szabadpályákon, tisztviselői állásokban való elhelyezkedést. Az első törvényhez képest a zsidóság definícióját faji alapra helyezte, zsidónak tekintve mindenkit, akinek egyik szülője vagy nagyszülői közül legalább kettő az izraelita felekezet tagja vagy tagja volt. A törvény célja a zsidóság eltávolítása a gazdaság irányító posztjairól, mely kétélű fegyvernek tűnt a kortársak szemében is. Akkor próbálták rendeletileg a képzett szakembergárdát, az irányító személyzetet eltávolítani, fölvaltani, amikor a gazdaság fellendülőben volt, amikor a fegyverkezési, stb programok

67 Magyar Törvénytár 1939. 132-144.

68 Gyöngyösön a kikeresztelkedés nem volt jellemző. 1919-től 1942 áprilisáig mindösszesen 40 izraelita keresztelkedett ki (27 katolikus, 13 fő református felekezetet választva), de szinte mindegyiknél a házasságkötés okán került erre sor.

69 SIPOS Péter 1997. 13. Szálasi Ferenc Kassáról 1918. végén áttelepült Magyarországra, a Tanácsköztársaság hónapjait Borsod megyében vészelte át, majd mint korábbi „császárvadász” a gyöngyösi vadászszóaljhoz került. (1933-ban pedig, a vezérkarból való kizárása után, közel két évig Egerben szolgál a 14. honvéd gyalogezrednél.)

70 BACHÓ László, Dezséri 1942. 138.

71 BACHÓ László, Dezséri 1942. 139. Részükről a „zsidóság elleni küzdelem” a konkurencia elleni harc legjobb eszközének is bizonyult. A nyilasok botrányos akciókkal hívták föl magukra a figyelmet. 1942 nyarán levették a „Hősök temploma” táblát a zsinagógáról, valamint az izraelita temető bejárata fölötti „Feltámadunk!” tábla alá odaírták: „Mi agyouverünk” Hlevesvármegye 1942. júl 10. (IV. évf. 52.sz.) 4. old. Memento

72 GONDA László 1992. 211.

73 Magyar Törvénytár 1940. 129-148.

veszélyeztetése nélkül ez nehezen volt elképzelhető. Ezzel magyarázható, hogy aránylag mérsékelten hajtották végre egyes foglalkozási csoportokban az elbocsájtásokat, hogy a nagyüzemek kisajátítására sem került ekkor sor, stb.⁷⁴ A városban legnagyobb megütőkésséssel fogadták a második zsidótörvény fegyverestületeken belüli diszkriminációs intézkedéseit, a zsidókat kizárták a fegyveres honvédelmi szolgálatból. Emiatt 1941. októberében a zsidó levontekőteles ifjak már sárga karszalaggal, ásóval-kapával voltak kénytelenek vonulni a gyöngyösi utcákon.⁷⁵

1939. január 1-gyel megszűnt Gyöngyösön a szabad sajtó. A rendelet értelmében megszűntek a zsidó lapok, de betiltották Polóny Zoltán nyilas lapját is. Nem maradt csak 1 kormánypárti és egy kisgazda lap⁷⁶. A lapok minden ellenkező programjuk ellenére 1941-re már élesen antiszemita, fajvédő hangot ütöttek meg.

1941 tavaszától fokozatosan készítették elő a harmadik zsidó törvényt. Ezt a munkálatot csak felgyorsította Bárdossy hivatalba lépése, az ország háborúba való belépése. 1941. augusztus 8-án lépett életbe az 1941. évi XV. tc. a *“Házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről”*.⁷⁷ Míg a korábbi két törvény a zsidók gazdasági pozícióit támadta, ez már a zsidók és nem zsidók közötti társadalmi és személyes érintkezést kívánta felszámolni. A törvény megtiltotta a házasságkötést, sőt a házasságon kívüli nemi kapcsolatot is zsidók és nem zsidók között⁷⁸. A törvény megjelenésével csaknem párhuzamosan az első deportálások is megindultak. 1941 augusztusában a magyar hatóságok összefogdosták mindazokat a zsidókat, akik állampolgári bizonyítványt nem tudtak felmutatni. Már ezekben a napokban 35 000 Magyarországról kizsuppolt zsidót semmisítettek meg a németek Galiciában és Ukrajnában. (Egyedül Kamenyec-Podolszokban 13 ezret gyilkoltak le a Magyarországon menedéket keresettek közül.)⁷⁹

A háború kitörése után „a mögöttes országrész erkölcsi erejének aláaknázását elkérülő” Gyöngyösről 7-8 zsidót internáltak. Ezek szinte kizárólag a proletárdiktatúra alatt vezető szerepet vivők közül került ki, mint Kardos Imre fakereskedő, Waldner Fülöp ügyvéd, dr. Gondos Miklós ügyvéd. Később azonban a rettegett megaláztatások színhelye a munkaszolgálat lett. 1940. őszére épült ki a zsidó munkaszolgálat intézménye, melyet pontosított a HM. 1941/2870.sz. rendelete. A zsidók *„hadkötelezettségüknek a honvédség kötelékében kisegítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget...Ezt a szolgálatot rendfokozat nélkül teljesítik abban az esetben is, ha korábban tiszt, altiszt vagy tisztviselői rendfokozatot nyertek...”*⁸⁰

A német megszállásig a zsidóságra a legnagyobb terhet a munkaszolgálati kötelezettség jelentette. A keleti frontra kivezényelt 50 000 munkaszolgálatos közül 1942-43 telén 44 000 zsidó munkaszolgálatos esett el, s mindössze 6000 fő tért haza. Nagybaczoni Nagy Vilmos

74 GONDA László 1992. 213.

75 BACHÓ László, Dezséri 1942. 155.

76 NAGY Józsefné 1972. Megszűnt a Gyöngyösi Lapok, a Gyöngyösi Népújság, a Gyöngyösi Újvilág, a Gyöngyösvideki Újság, valamint az 1935-ben Polóny Zoltán által megvásárolt, fajvédő hangvételű Hevesmegyei Lapok. Helyettük indult 1938. december 25-én a Hevesmegyei Hírlap, majd 1939. február 11-én a Hevesvármegye, mindkettő 1944. év végéig.

77 Magyar Törvénytár 1941. 63-65.

78 Ebben a légkörben is akadt olyan keresztény gyöngyösi hölgy, aki izraelita hitre tért át, csakhogy zsidó választottjához mégis férjhez.

79 GONDA László 1992. 217.

80 GONDA László 1992. 218.

honvédelmi minisztersége idején ugyan tiltották a munkásszázadok büntető alakulatként való kezelését, de a kegyetlenkedéseknek ebben az időszakban sem vetettek véget. 76 gyöngyösi zsidó MUSZ-os életútját részletesen is felvillantja a "Te vagy a tanú!" dokumentum kötet.⁸¹

1942. folyamán már a társadalmi életből teljesen kiszorultak Gyöngyösön a zsidók. 1942. január 28-án az alispán vezette igazoló választmány az utolsó két izraelitát is eltávolította a városi képviselőtestületből, majd március 31-én a humánus gondolkodású, távolról sem antiszemita Dr. Puky Árpádot a közismerten fajvédő dr. Makrányi Gyula váltotta fel a polgármesteri székben.⁸²

Gyöngyösön is elkezdődött az ún. árjásítás. (A zsidótörvény alapján nem tekintendő zsidónak az a vállalat, melynek vezetőségében 51% keresztény foglal helyet.) Ez még kijátszható volt bizalmi emberek, névleges tagok, kikeresztelkedettek bevonásával.⁸³ 1942. július 1-től lényeges változást hozott a borkereskedelem árjásítása. Ekkortól zsidó nem lehetett bornagykereskedő. Ezen a monokultúras vidéken még a korábbi antiszemita szőlősgazdák is megijedtek, hogy a hagyományos főlvásárlók váratlan kiiktatásával bizonytalanná válik terményeik biztonságos értékesítése. 1939. évi IV. tc. értelmében zsidó nem szerezhetett többé mezőgazdasági ingatlant sem, a zsidókézen lévők pedig átengedésre voltak kötelezve. A gyöngyösi zsidók esetében ez a rendelkezés közel 8000 kat. holdat érintett, kisebb részt a gyöngyösi, inkább a járási községek határában. A Rosenfeld féle birtokot Gyöngyösoroszi és Atkár határában – közel 2000 hold – más kisebb zsidó birtokokkal kisembereknek kezébe került. A többire is bejegyezték 1942-ben az átengedési kötelezettséget.

Megalázó rendeletek szinte havi gyakorisággal jelentek meg. Úgymond az élelmiszer rejtegetést és felhalmozást elkerülendő 1942. júliusától a megyében egy alispáni rendelet alapján a zsidóknak tilos volt reggel 9 óráig a piacon és az üzletekben élelmiszert vásárolni.⁸⁴

Minden jogfosztó intézkedés ellenére a Kállay-kormány sikeresen szállt szembe az egyre gyakoribb német nyomásnak, mely kormányszinten már 1942. október 17-től jegyzékben követelte a magyar zsidók sárga csillaggal való megjelölését, valamint a deportálások haladéktalan megkezdését. A sorozatos német vereségek hatására az európai zsidóság tömeges fizikai megsemmisítése vált a németek fő céljává. Hitler Horthyval folytatott személyes megbeszélésekor 1943. áprilisában leginkább a deportálások megindítását követelte, melynek Horthy és a magyar kormány egészen 1944. március 19-ig ellenállt.

A német megszállás gyökeres fordulatot hozott a zsidókérdés kezelésében. Az ország gazdasági erejének teljes kiaknázása indult meg a német katonai célok érdekében, s kezdetét vette a magyar munkaerő Németországba irányítása. A németek közvetlen katonai jelenléte indította el csak a „zsidókérdés végleges rendezését”.

Közvetlen a német megszállást követően Gyöngyösről azonnal összeszedték Kardos Sámuel fakereskedőt, Neumann Miklós rövidarú kereskedőt és Waldner Fülöp ügyvédet azzal az indoklással, hogy veszedelmes kommunisták.⁸⁵ Friedmann Ernő terménykereskedőt, Vas Zsigmond borkereskedőt, Waldner Gyula volt tengerészt, textilkereskedőt szintén az 1919-es tevékenységéért hurcolták el a németek, s valahol egy németországi

81 PÓR Dezső – ZSADÁNYI Oszkár 1947.

82 HORVÁTH László 1990. 44.

83 BACHÓ László, Dezséri 1942. 144.

84 BACHÓ László, Dezséri 1942. 158.

85 MM.TA. 605.80. Dr. Barna Sándor nyugdíjas polgármester visszaemlékezése.

koncentrációs táborba végezték ki őket.⁸⁶ Március 31-én kelt rendelet azután Gyöngyösön is kötelezővé tette a zsidók számára „a kanárisárga hatágú csillag” viselését, mely rendelet a kikeresztelkedettekre is vonatkozott.⁸⁷ Majd Gyöngyösön is, országos előírás szerint, előbb a telefonokat szedték össze, aztán a rádiót, a közúti gépjárműveket „írták össze”. Áprilisban már nem utazhattak személyautón, motorkerékpáron, taxin, közforgalmú vagy korlátozott forgalmú vasúton, hajón vagy társasgépkocsin.⁸⁸ Más téren is némi fennakadást eredményezett a „zsidótlanítás”, Gyöngyösön öt városi tisztviselőt mentettek föl a szolgálat alól származása miatt.⁸⁹

Április közepén a kormány ismét nagyhatású gazdasági intézkedéseket léptetett életbe. Április 16-tól elrendelték a zsidók vagyonának bejelentését, zár alá vételét. A levéltárban napjainkig fönmaradtak a gyöngyösi zsidó vagyon bejelentések az említett 1600/1944. M.E. rendelet alapján. Ez a forrás a szerző fontos kiegészítő anyaga lett az áldozatok névsorának összeállításában.⁹⁰ Lezárták a zsidó széfeket, zárlatot rendeltek a folyószámlákra, bankbetétekre. Április 21-én a kereskedelmi miniszter bezáratta a zsidó kereskedéseket, mely rendelet Gyöngyösön is a háborús ellátás viszonyai között súlyos következményekkel járt. Április 22-ig ugyanis 93 zsidó tulajdonú üzletet záratott be a gyöngyösi rendőrkapitány a rendelet alapján, mely üzleteknek a kulcsait is elkobozták.⁹¹

A német hatóságok elrendelték a zsidó hitközségek összeírását is áprilisban, melynek végrehajtásáért az ún. Zsidó Tanács volt a felelős. Ez az összeírás elsősorban nem a személyek összeírását jelentette, hanem a hitközségeket, s célja a hitközségek ingatlanainak, értékeinek számbavétele lehetett. Ezen fölmérés alapján a Gyöngyösi Izraelita Orthodox Hitközségnek közvetlenül a deportálások előtt 466 tagja volt (adózó 116). A hitközség elnöke Jakabovits Nándor, anyakönyvezető rabbi Jungreis Jenő, rabbi Neufeld Jenő volt, az alkalmazottak száma 8 fő. Saját iskolája, temploma, fürdője, egyesületi épülete volt, és csatolták a hitközség zárszámadását, költségvetését is.⁹² A Status quo Hitközségnek 1356 fő ekkor a taglétszáma, ebből adót fizet 389 fő. A Hitközség elnöke Dr. Vajda Ármin, anyakönyvezető rabbi Feigl L. H. főrabbi, rabbi Dr. Jakab Jenő, alkalmazottak száma 10 fő. A hitközség többek között szeretetházat, aggok házát, népkonyhát is fenntart. Nem elhanyagolható szociális és felekezeti munkát végzett 4 egyesület (Szent Egylet, Bikur Cholim Egylet, Izr. Betegsegélyező Nőegylet, Izr. Jótékony Nőegylet), valamint jelentős tőkével működött 3 alapítvány (Spitzer Anna Szeretetház, Bernáth Ignác, Ungerleider család alapítványok).⁹³

Április 26-án jelent meg a gettózásról szóló rendelet, mely Gyöngyös városban 1824 személyt érintett, a gyöngyösi-járás területén pedig további 174 főt. (A megyében összesen

86 MM.TA. 771.83. Protyovin Ármin visszaemlékezése

87 Magyar Rendeletek Tára 1240/1944. M.E. sz. „A zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában” Igen bátor kiállást jelentett a rendelettel szemben, hogy Dr. Wiltner Sándor, a gyöngyösi kórház igazgató főorvosa egyszerűen megtiltotta az ott dolgozóknak a sárga csillag viselését. A gyöngyösi kórházban több izraelitát is bűjtáltak egészen a szovjet csapatok bejöveteléig, a kórház vezetésének nem kis kockázatára. A szerző gyűjtése: Dr. Wiltner Willibald visszaemlékezése 1993.

88 GONDA László 1992. 222.

89 Alispáni Jelentés-1944. 14.

90 HML. VI-102/b./55-59. Gyöngyösi zsidó vagyonleltárak

91 HML. VI-1/9. 1154/1944. A gyöngyösi rendőrkapitányság iratai. Közli: SZANISZLÓ Ferenc – SZECRSKÓ Károly 1995. 24.

92 SCHWEITZER József 1994. 244.

93 SCHWEITZER József 1994. 245. Az összeírás a hitközségeknek a deportálás előtti pillanatát ragadta meg. Jól mutatja a németek munkamódszerét, hogy magukkal a zsidókkal végeztetik el az ilyen „összeírásai, nyilvántartási” munkákat, kimélve ezzel az igencsak korlátozott létszámú saját munkaejüket.

6601 személyre vonatkozott a rendelkezés. Gettót Egerben, Gyöngyösön, Hatvanban és Tiszafüreden állítottak föl, valamint Szűcs községhez tartozó Bagólyuk nevű bányatelepen.)⁹⁴ Gyöngyösön a gettót az ún. Újtelepen állították föl, a vasút és a laktanya közötti területen. A gettót a Kassai út, Laktanya út, Bethlen út, Újtelepi út határolta, mely terület szögesdróttal körül is kerítettek és csendőrökkel őrizték. A gettó legnagyobb épületei a Bányász és Encsi utcában lévő földszintes és emeletes bányászházak voltak. Ide főként az idősebbeket költöztették, kb. harminc családot. A gettózás Gyöngyösön kifejezetten vontatottan haladt, csak május 13-ára fejeződött be. Ekkorra minden zsidót erre a területre költöztettek, mindenki csak meghatározott súlyú csomaggal léphetett be. A kis térségben több mint 1800 főnek leírhatatlan volt a zsúfoltság, szobánként legalább 10 fő lakott.⁹⁵

13. kép Munkaképtelen asszonyok és gyermekek csoportja Auschwitzban. HLM. Adattár

A gettó határait a m. kir. csendőrség őrizte, kivéve ennek feladatát a helyi közigazgatási hatóságok kezéből. A gettón belül azonban a Zsidó Tanács intézkedett. Ez gondoskodott többek között Gyöngyösön az agyak, betegek, szülő nők, stb. részére betegszobák kialakításáról. A gyöngyösi zsidó tanács tagja dr. Vajda Ármin (elnök), Hajdú Dezső, Feigl L. H., Jungreis H. és Jakobovits.⁹⁶

94 Alispáni Jelentés-1944. 7.

95 MM. TA. 770 83. Protyovin Ármin visszaemlékezése

96 BRAHAM, Randolph L. 1988. II. 32.

A deportálás szempontjából Gyöngyös az Észak Magyarországi, ún. III. Zónában feküdt. Míg az egri és bagolyuki gettó lakóit Kerecsendre szállítva vette át a német parancsnokság, addig a hatvani és gyöngyösi gettót táborhelyén adták át a németeknek. A M. Kir. Belügyminisztériumban május 25-én Adolf Eichmann jelenlétében tartott tanácskozáson dönt el, hogy a III zsidótlanítási zóna gettózott lakosságát június 16-ig kell Kassán át Auschwitzba deportálni.⁹⁷ Gyöngyösről június 1-én előbb a munkaképes férfiakat munkaszolgálatra válogatták és szállították el⁹⁸ – később az ő soraikban volt a legnagyobb a túlélők aránya. A gettó többi lakóját június 8-án – Úrnapiján – a déli órákban hajtották ki a vasútállomásra a gyöngyösi lakosok nagy részvéte mellett. Mivel a végrehajtási parancsnok esetleges megmozdulástól tartott, a Vasút utcát és a környező részeket a bevagonizálás idejére le is záratta. Feltehető, hogy már az időpont megválasztásánál is szerepet játszott a keresztény lakosság ellenállásának gondolata. Akkorra időzítették a gettó felszámolását, amikor a város lakosságának jó része egyházi körmeneten vett részt. A vagonok Hatvan, Kassa érintésével az auschwitzi és birkenauai haláltáborokba érkeztek három napos út után. Ekkor már jórészt válogatás nélkül irányították az érkezőket a gázkamrákba.

Közben idehaza nagy „osztózkodás” folyt. A bankokban elindult a korábban zár alá vett zsidóvagyon „leltározása”.⁹⁹ Már július hónapig a megyében több mint 730 lakást vettek igénybe a zsidó lakások vagy bérlemények közül¹⁰⁰, elméletileg rászorultság alapján szétosztva, de a gyakorlatban megfelelő kapcsolatokkal. Sok lakást azért nem tudtak kiutalni, mert a korábbi „tapintatlan” zsidó lakó a bútorokat is bennehagyta, melyek elszállítása még júliusra nem történt meg. Javában folyt a zsidó üzletek, üzlethelyiségek értékesítése. Elsősorban azok tarthattak igényt ezekre a helyiségekre, akiknek boltja légitámadások folytán megrongálódott vagy használhatatlanná vált. Elméletileg figyelembe vették, hogy az új bérlő ugyanolyan ipart (kereskedést) űzzön, de nagyon sokan jutottak boltokhoz kapcsolataik révén. Gyöngyösön is a frekvenciátaltabb helyeken lévő bolthelyiségekre volt nagy a kereslet. Sokszor nem a harctéri szolgálatot teljesítőnek, a hadigondozottnak, a nagycsaládosnak kedveztek, hanem az ügyesebbnek.¹⁰¹ Óriási értékekről volt szó. Fennmaradt a „*Gyöngyös elkülönített zsidótelepén a m. kir. államrendőrség által őrizetbe vett és a pénzügyi hatóság részére átadott tárgyak jegyzéke*” 1944. május 26-i dátummal.¹⁰² Ezen a listán még volt tulajdonosok alapján állították össze az elszállítandó értékeket. A rakodási jegyzéken csak perzsa szőnyegből sok száz db szerepel, az ezüst, arany és porcellás tárgyak mennyiségét faládára adta meg a jegyzék, és nyilvánvalóan több szerelvényt tölthettek meg a ládák. Ezek az ingóságok a gettó felszámolása után előbb Egerbe kerültek, majd 6 szállítmánnyal -- mindhez fennmaradt a rakodási jegyzék --, Budapestre, a M. Kir. Pénzügyminisztérium által felügyelt Zsidó Ingóságok Központi Raktárába.

Soha ilyen sokan nem léptek még előre a hivatali, szakmai ranglétrán. A zsidóktól megisztított helyeken, pályákon óriási volt a túlekedés. Mivel arányában kevés izraelita dolgozott a közhivatalokban, ez leginkább például a jogi pályán, a körorvosi álláshelyeknél, a

97 BRAHAM, Randolph L. 1988. II. 31.

98 MM. TA. 770.83. Protyovin Ármin visszaemlékezése. „...Gyöngyösről szerintem 200-300 fő férfit vittek el munkaszolgálatra, egyéni behívóval. A gyöngyösi munkaszolgálatosokat Jolsvára és Hatvanba hívták be. Hatvanból Kiskunlacházára is kerültek munkaszolgálatosok...”

99 SZANISZLÓ Ferenc – SZECSKÓ Károly 1995. 27-29. Idézi a HML. VI-102/b/41/184.-50262/9/VII/1944. A Gyöngyösi Takarékpénztár Egyesületnél nyilvántartott ötvenegy zsidóvagyon zár alá vétele (1944. július 19.)

100 Alispáni Jelentés-1944. 47.

101 Alispáni Jelentés-1944. 82.

102 HML. XXIV-102/b/38. 2.

gyógyszertári engedélyeknél, tanítói kinevezéseknél volt lemérhető.¹⁰³ Sokan igyekeztek hasznot húzni mások tragédiájából. A városi szemetes – aki az állását is a szélsőjobboldali Bakó Oszkár támogatásával kaphatta meg –, a legtöbb vagyonos deportáltról azt állította, hogy fennmaradtak neki a szemét díjjal. Az állítólagos adósok hátrahagyott javaiból 40-60 pengőket szerzett meg bírósági úton.¹⁰⁴

Sok gyöngyösi polgár próbált segíteni a maga módján és lehetőségeivel a zsidó polgártársain. Ferenczfalvi Kálmán és Wiltner Sándor helytállása, hősiessége ismert.¹⁰⁵ A legtöbbek tette azonban megörökíthetetlen és névtelen maradt. A feldolgozásban nagy segítséget nyújtó Gyöngyösi Izraelita Hitközség Irattára anyagának jelentős része úgy maradhatott fenn, hogy az üldözések idején keresztény gyöngyösiek rejtegették a lakásukon. Hablicsek István nyomdász nyomdájában hamis leszerelési jegyeket készített, melyet jórészt munkaszolgálatból megszökött gyöngyösi zsidók használtak fel.¹⁰⁶ Dr. Gondos Miklós Sédi (más forrásokban Séd) József nevű rendőrnek köszönheti az életét. A munkaszolgálatosként hazatérő orvost nem engedte be a gettóba, mert tudta, hogy onnan csak marhavagonokban lehet távozni, s a vasútállomáson posztoló rendőrt félrehívva csempészte föl az esti vonatra.¹⁰⁷ Mások egyszerűen csak ételt vittek a gettó kerítéséhez, vagy becsületesen őrizgették a rábizott értékeket. A gimnázium tanárai például még a gettóban is megpróbálták a maturálás előtt álló gimnazistákat leérettségiztetni. Többen egyházi személyektől kapott születési anyakönyvi kivonattal menekültek meg a deportálástól. A környékbeli szőlőkben, présházákban sokan bujtattak üldözötteket.¹⁰⁸ A volt polgármester lakásáról még gettózás időszakában is telefonálhattak az izraeliták rokonaiknak.¹⁰⁹

Voltaképpen a gyöngyösi zsidóság veszteségeit pontosan nem állapította, nem állapíthatta meg semmilyen hatóság. Nem rendelkezünk adatokkal már az üldözésnek kitettek pontos számáról sem. Ugyancsak nincsenek hiteles adatok arra nézve sem, hogy mennyi a túlélő gyöngyösi – fasiszta törvények szerinti – „zsidók” száma. A korábban hivatkozott adat szerint Gyöngyösön a gettózási rendelet 1824 személyt érintett.¹¹⁰ Feltételezhetően sokan megpróbálták hamis papirokkal, keresztény anyakönyvi kivonatokkal elkerülni az ún. zsidó törvények diszkriminációját. Mások esetleg nagyobb közösségekben, főleg Budapesten gon-

103 Alispáni Jelentés-1944.

104 Heves Népe -- Gyöngyösi Néplap 1947. március 16. /II. évf. 15.sz./ 3. old. Angyali történetek

105 Külön fejezetet érdemelne Ferenczfalvi Kálmán hősiessége. Előbb Hatvanban az ottani munkászászlóalj gh-főnökeként szállt szembe a szadista indulatokkal, majd 1944 novemberében a németeknek deportálásra átadandó 1300 munkaszolgálatost mentett meg a biztos haláltól, mert elszabotálta a parancsot. Később egyenruhája és bélyegzője segítségével családokat mentett, élelmiszert juttatott be a budapesti Dohány utcai gettóba. Katonai egyenruhába bujtatott MUSZ-osokkal védte a Munkácsy Mihály utcai gyermekotthont a nyilasok garázdálkodásaitól, a honvédségi nyomdából vételezett 200 db zsoldkönyvvvel, 700 magyar-német nyelvű katonai nyílparancsal zsidókat, katonaszökevényeket mentett. Több mint 2000 fő köszönheti neki életét. Ferenczfalvi Kálmán 1987-ben az izraeli Yad Vasém Intézetétől átvette a "Világ Igazainak Rend"-jét a második világháború alatti tevékenységéért. ZAJA Zoltánné 1996.

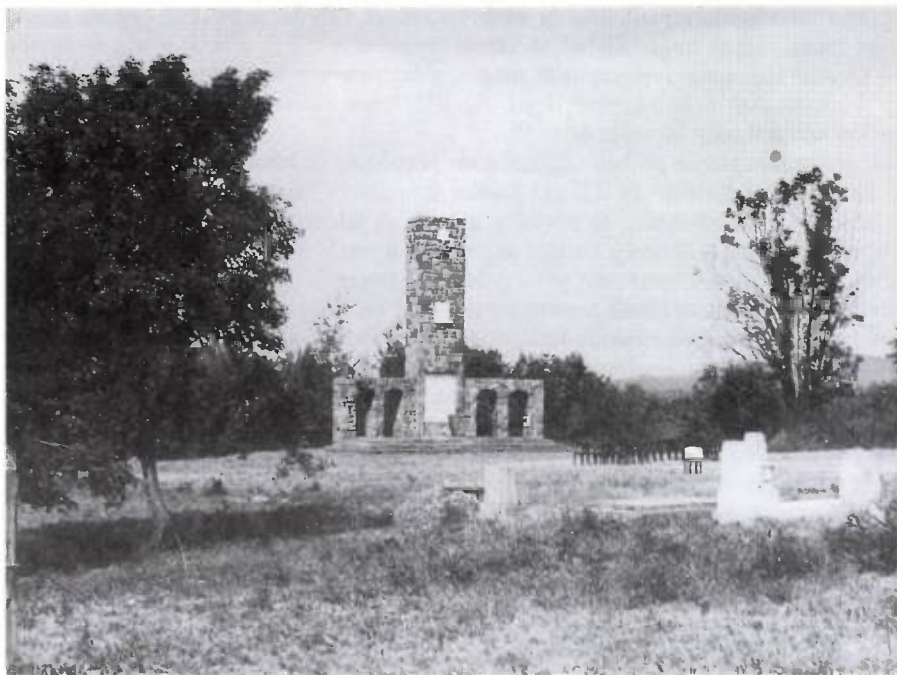
106 MM.TA. 607.80. Hablicsek István visszaemlékezése. Többek között Trepper papirkereskedő fiai így éltek túl a vészkorszakot.

107 MM.TA. 606.80. Dr. Gondos Miklós visszaemlékezése. Önálló tanulmányban kellene feldolgozni Séd József rendőrtiszt tevékenységét. 1946-ban majd ugyancsak ő lesz az a rendőr, aki a Péter Kiss Szaléz-ügyben lefogott gyermekeket igyekszik megvédeni, kiszabadítani.

108 LŐRINCZ Melinda 1994. 137.

109 Özv. Puky Kálmánné visszaemlékezése.

110 Ehhez képest meglepő, hogy a II. világháborús emlékmű áldozatnak is többet, 1835 fő gyöngyösi izraelitát tüntet föl, ehhez forrás MOLNÁR József 1993. 124. A zsidótemetőben található Mártírok Emlékművén (1947. szeptember 21-én avatták fel) "2000 Gyöngyösi Vértanu emlékére..." felirat szerepel.

14. kép A Holocaust áldozatainak emlékműve az izraelita temetőben.
Horváth László felvétele 1996.

dolták biztosabbnak a háború időszakát átvészelné. Az ilyen korrigációkkal a deportálás előtti zsidóság és „zsidóvérű keresztények” lélekszámát maximum 2000-2100 főre tehetjük a városban.¹¹¹ A túlélők számát szintén bizonytalanul tudjuk megadni. A Joint élelmezési adatai szerint, a kiadások részletezésénél megemlítik 1945. júniusában, hogy „...81 deportáltat, 40 munkaképtelent, útutazót, tanulót, munkaszolgálatost segítünk...”¹¹², melyből az következne, hogy a feljegyzés keltéig – 1945. jún. 24-ig – legfeljebb 120 gyöngyösi izraelita tért haza. Ezzel szemben Dr. Hajdú Béla csak munkaszolgálatból hazatérőt 150 főnyit regisztrált Gyöngyösön 1945 nyarán.¹¹³ Míg a MIOI 1945 augusztus 31-i statisztikai adatai megint csak összesen 120 hazatért gyöngyösi zsidóról tudnak.¹¹⁴ Másrészt az 1947. évi, majd a részletes 1949. évi hitközségi felmérések Gyöngyösön legalább 400-500 fős vallását is gyakorló hitközségi tagról számolt be.¹¹⁵ Nincsenek megbízható adataink arra

111 Az 1941. évi népszámlálás is 2071 izraelitát írt össze a városban.

112 GYIHI Joint levelezés Segélykifizetések 1945. jún. 24.

113 GYIHI Dr. Hajdú Béla levele Grossmann Sándorhoz

114 OL. UMK. XXXIII-5-a. 1. dob. MIOI/24. Beszámoló a zsidóság háborús káraitól 17.p.

115 Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozata Statisztikai Osztályának Közleményei 1949/május 8-23. old. Vidéki Izr. Hitközségek részletezése (1949) alapján **Gyöngyösi Orthodox Hitközség** 102 tagot számol, elnöke Schindelheim Adolf, rabbija Jungreis Sándor, valamint jólműködő, nagyszámú Nőegylete van Jungreis Sándorné vezetésével. A **Gyöngyösi Status quo Hitközség** 312 tagot számol, elnöke Nógrádi Zoltán, ügyvezető Löffler Miklós, és a Szentegyletet Dr. Welt Artúr irányítja.

nézve, hogy az 1949-ben Gyöngyösön vallásukat gyakorló izraeliták 1944-ben is gyöngyösi lakosok voltak-e. Elképzelhető, hogy ezt a létszámot apasztja a más településekről Gyöngyösre beköltözötték száma. Ugyanakkor jelentős lehetett a vallásukat már nem gyakorló izraelita származásúak lélekszáma, a Holocaustot túl élt, de Gyöngyösről elköltöző vagy oda vissza nem térők száma, az 1949-ben már Palesztinába (1948-tól Izraelbe) legálisan vagy illegálisan „alijázók” száma. Következésképp nem túlzás azt feltételezni, hogy a vészorszakot mintegy 500-550 gyöngyösi izraelita, azaz több mint egynegyedük élte túl. Ezt támasztja alá az egyes izraelita források 1946. évi gyöngyösi 461 fős összeírása.¹¹⁶ Így nagyságrendjében elfogadhatónak tekinthető az a névsor, mely a dolgozat függelékében a gyöngyösi izraelita mártírokat először kísérli meg névszerint is felsorolni.¹¹⁷

Irodalom

Rövidítések

GYIHI. = Gyöngyösi Izraelita Hitközségi iratok, Gyöngyös

GYVL = Gyöngyös Város Levéltára

HMK. = Hevesi Múzeumi Kiállítóhely, Heves

HML = Heves Megyei Levéltár

MM. = Mátra Múzeum, Gyöngyös

TA. = Történeti Adattár

Tört. Dok. Gyűjt. = Történeti Dokumentum Gyűjtemény

Pol-Közig Gyűjt. = Politika – Közigazgatási Gyűjtemény, Gyöngyös

Lev. Lap. Gyűjt. = Képes levelezőlap Gyűjtemény, Gyöngyös

UMK. = Új Magyar Központi Levéltár, Budapest

Alispáni Jelentés-1944.

1944. Heves vármegye alispánjának jelentése 1944. évi március hó 1. napjától 1944. évi augusztus hó 31. napjáig terjedő időszakról. (Szerk.) Dr. SZABÓ Gyula alispán, Eger

BACHÓ László, Dezséri

1939. Gyöngyös város története 1848/49-ben. Gyöngyös

1941. A zsidóság térfoglalása Gyöngyösön 1919-ig. Gyöngyös

1942. A zsidóság térfoglalása Gyöngyösön 1919-től napjainkig. Gyöngyös

BRAHAM, Rudolph L.

1988. A magyar holocaust I-II. Budapest

GERŐ László (Szerk.)

1989. Magyarországi zsinagógák. Budapest

GONDA László

1992. A zsidóság Magyarországon 1526-1945. Budapest,

¹¹⁶ Közli többek között ORBÁN Ferenc 1996. 37.

¹¹⁷ 5 éves anyaggyűjtés eredményeként bátorokodom közreadni a Holocaust gyöngyösi mártírjainak névsorát. Kiindulásként Protovin Ármin által 1975-76-ban készített listát használtam, mely megközelítőleg 500 nevet tartalmazott. A névsor nyilván nem teljes, sok esetben csak a családfő nevét őrizte meg az emlékezet, így a vele együtt elpusztított családtagjaikat csak egy számmal tudtam jelölni.

Gyöngyösi Baross Szövetség

1939. Kereskedők és iparosok címei, Gyöngyös

Gyöngyösi hősök aranykönyve. 1914–1918.

1927. Gyöngyös

Gyöngyösi Kalendárium 1909. évre

1909. (Szerk.) Stiller János, Gyöngyös

HANÁK Péter

1984. A lezártatlan per. In.: HANÁK Péter (Szerk.) Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Budapest 355-379.

HEGEDŰS Márton (Szerk.)

1940. A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma. Az 1914–1918-as világháború emlékére, Budapest

HORVÁTH László

1990. "Az eltűnt idő..." Dr. Puky Árpád polgármester életútja. In.: Gyöngyösi Kalendárium 1990., Gyöngyös, 42-45.

1995. Adatok a gyöngyösi zsidóság újkori történetéhez. In.: HORVÁTH László (Szerk.) Mátrai Tanulmányok 1995. Gyöngyös 67-94.

1996. A gyöngyösi temetők kultúrhistoriája. In.: PETERCSÁK Tivadar (Szerk.) AGRIA XXXI. Eger 187-217.

1997. Adatok a gyöngyösi prostitúció újkori történetéhez In.: BÁN Péter – CSIFFÁRY Gergely (Szerk.) ARCHIVUM 15., Eger

JAKAB Jenő

1943. A kórháztól az aggokházáig. Gyöngyös

KARÁDY Viktor

1984. Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. In.: Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Párizs

Ő KOVÁCS József

1991. A zsidóság és környezetének konfliktusai a 18–19. században egy Duna-Tisza közti mintavétel tükrében. In.: Á. VARGA László (Szerk.) Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Salgótarján 155-162.

LŐRINCZ Melinda

1994. A gyöngyösi zsidóság története. In.: KRÁLL Csaba (Szerk.) Holocaust emlékkönyv. A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából. Budapest, 136-137.

Magyar Törvénytár

1939. Corpus Juris Hungarici 1938. évi törvények. Budapest

Magyar Törvénytár

1940. Corpus Juris Hungarici 1939. évi törvények, Budapest

Magyar Törvénytár

1941. Corpus Juris Hungarici 1941. évi törvények, Budapest

MISÓCZKI Lajos

1991. Az 1917. évi gyöngyösi tűzvész. In.: NAGY József (Szerk.) Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei XX., Eger

MSK Új sorozat 1.

1902. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. rész, Budapest

MSK Új sorozat 42.

1913. A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész, Budapest

MÜLLER Jenő

1919. Csipkay Albert és Welt Ignác tragédiája. Gyöngyösi vértanúk a kommunizmus idejéből, Gyöngyös

NAGY Józsefné (Szerk.)

1972. Heves megyei sajtóbibliográfia (1838-1970.), Eger

ORBÁN Ferenc (Szerk.)

1996. Zsidó élet Magyarországon. Budapest.

Pinkász Hakhilot é Hungaria (Magyar Hitközségek krónikája)

1975. Yad-Vasém Intézet, Jeruzsálem

PÓR Dezső – ZSADÁNYI Oszkár (Szerk.)

1947. Te vagy a tanu! Ukrajnától Auschwitzig, Budapest

SIPOS Péter

1997. Szálasi Ferenc börtönnaplója 1938-1940.. Budapest

STARK Tamás

1995. Zsidóság a vészidőszakban és a felszabadulás után 1939-1955. Budapest

SZANISZLÓ Ferenc – SZECSKÓ Károly

1995. Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Iratok a Heves Megyei Levéltárból) Szerk.: SÁGVÁRI Ágnes, Budapest

Szombat-Almanach

1927. Magyarország szombattartó kereskedőinek, iparosainak, gyárosainak címjegyzéke az 5688. évre (1927/28.), Budapest

TÓKÉCZKI László

1996. Úri értelmiség, értelmiségi proletár. In.: HISTÓRIA 1996./5-6. sz.

UJVÁRI Péter (Szerk.)

1929. Zsidó lexikon. Budapest

VARGHA Tivadar

1920. A forradalom esztendeje Gyöngyösön, Gyöngyös

VÖRÖS Károly

1989. A magyarországi zsidóság helyzete a mohácsi vésztől 1918-ig. In.: GERŐ László (Szerk.): Magyarországi zsinagógák. Budapest, 28-35.

ZAJA Zoltánné Szöllősi Mária

1996. Egy igaz ember -- Ferenczfalvi Kálmán. (Szakdolgozat)

László Horváth:

Die Gesichte der Gyöngyöser Juden im XX. Jahrhundert bis zur Notzeit

Der Autor hat die Bearbeitung der Geschichte der einst eine bedeutende Rolle spielenden Juden fortgesetzt. (Angaben zu der Geschichte des Judentums in Gyöngyös, In: Mátrai Tanulmányok, 1995). Die Studie stellt die Geschichte der Israeliten von Ende des XX. Jahrhunderts an bis zum Holocaust der, die im Handels-, Wirtschafts-, und kulturellen Leben eine bedeutende Rolle spielten. Die aus etwa 2000–2500 Personen bestehende Religionsgemeinde bildete 10% der Bevölkerung aber sie hatten einen größeren Einfluß auf dem Gebiet des Lebens als sie an der Zahl waren. Diese Arbeit gibt nur einen kleinen Überblick, einen Entwurf über die 500 Jahre des Gyöngyöser Judentums und im Hintergrund auch etwas über die Geschichte der ganzen Stadt. Es würde sich lohnen eine ganze Studie über die Religionsrichtungen der Israeliten zu schreiben und auch darüber wie diese neben einander lebten, wie die Assimilierung und Assimilierungsmethoden waren, wie die Wirkung der Judengesetze und der Anordnungen war, wie die Deportierungszeit war. Man könnte auch über die Lebenswege der Israeliten schreiben, die bürgerliche Abstammung hatten. Aber man könnte über die Opfer des Holocaust schreiben, deren Namen im Anhang angegeben sind oder über die Rolle des Judentums in der bürgerlichen Änderung, in der Wohnungskultur und bei dem Ausbau der Stadtbildes, das auch noch heute aufblie. Der Autor hat doch unternommen einen Überblick über die ganze Zeit zu geben zum Teil, weil diese Zeit noch unbekannt ist, andererseits wollte er die Forschungsarbeiten fördern. Die Arbeit ist nicht der Abschluß, keine Zusammenfassung der Forschungen, sondern eine Station. Die Untersuchung des Themas möchte der Autor zuerst von 1945 bis zu unseren Tagen erweitern, vielleicht in einem Band die Geschichte der Gyöngyöser Juden zusammenfassen.

HORVÁTH LÁSZLÓ
Mátra Múzeum
H-3200 Gyöngyös
Kossuth u. 40.

Függelék

A Holocaust gyöngyösi áldozatai

Az 1944. évi deportálásban és munkaszolgálatban elpusztultak névjegyzéke

Ábrahám Imre		Beck Lenke		Blau Miklósné	
Ábrahám Izidor		Beck Vilma		Blumenfeld Vilmos	
Ábrahám József		Bergel Károly		Blumenfeld Vilmosné	
Ábrahám Miklós	2	Bergel Károlyné Voorzanger Helena		Blumenthal Dánielné	
Ábrahám Mór		Berger Adolf		Blumenthal Edit	
Ábrahám Mórné		Berger Adolfné		Blumenthal Gizike	
Ábrahám Rozália		Berger Dezsóné		Blumenthal Irén	
Adácsi Kornél		Berger Emil		Blumenthal Károly <i>hentes</i>	
Ádám Dávid		Berger György		Blumenthal László	
Ádám Gábor		Berger László	3	Blumenthal Sándor	
Ádám Miklós		Berger Marcell		Bordás András	2
Ádám Miklósné		Berger Marcellné Barta Erzsébet		Boros Aladár	
Ádám Sarolta		Berkovics Endre		Boros Aladárné	
Adler Dávid orth. tanító		Berkovics Endréné		Boros György	
Ádler Dávidné		Berkovics István		Boxhorn Erika	
Ádler Jakab		Berkovics Soma	2	Boxhorn Izidor	
Ádler Jenő		Berkovits Jenő <i>rőfős</i>	3	Boxhorn Izidorné	
Ádler Mariska		Berkovits Miklós Dr.		Boxhorn Juliska	
Ádler Piroska		Berkovits Miklósné Farkas Szerén		Brack Dezső	
Altmann Aladár Dr.		Berkovits Soma	4	Brack Márton	2
Altmann Aladárné Forbát Rózsa		Berliner György		Braun Adolf	4
Altmann Dénes		Berliner Izidor	2	Braun Árminné özv.	
Altmann Judit		Berliner Lajos		Braun Dávid	
Árvíz Ferenc		Berliner Pál		Braun Dezsóné	4
Árvíz Ferencné Trepper Rózsa		Berliner Soma	2	Braun Efrájim	
Ausch Izidor	2	Bihari Gézáné Kovács Terézia		Braun Emma	
Balázs Andor Dr.		Bihari László		Braun Éva	
Balázs Ármin		Bihari Lászlóné		Braun Izsó	2
Balázs Árminné		Bihari Magda		Braun Jenő	
Bálint Kató		Bihari Zoltán		Braun Kornél	2
Bálint Miklós Dr.		Binéter Béla		Braun Miklós	
Barabás Géza <i>mérnök</i>	2	Binéter Jenő		Braun Miklósné	
Barna Dezső		Bischitz Ernő		Braun Vilmos	2
Barna Dezsóné Vajda Irén		Blau Aurél		Braun Zsuzsi	
Barok Blanka		Blau Bertalan Dr.		Breuer Erzsébet	
Barok Dezső		Blau Bertalanné Dr.		Breuer Mihályné	
Barok Dezsóné		Blau Erzsébet		Breznitz Árpád	
Barok Ibolya		Blau Imre		Breznitz <i>fuvaros</i>	3
Barok Sándor		Blau Imre		Breznitz <i>fűszeres</i>	4
Barok Vilmos		Blau Izsó Dr.		Bromer Jenő	
Barok Vilmosné Barok Erzsébet		Blau Izsóné Dr.		Brommer Hermanné özv.	
Barta Ferenc <i>vasutas</i>	3	Blau Lajos		Bruckner Izidorné	2
Bartha Ignácné özv.	3	Blau Lipót		Brust család	3
Bartha István		Blau Lipótné		Brück Sári	
Beck Irma		Blau Miklós		Buttermann Ilonka	

Büchler László		Donát Frigyesné		Feiner Alice	
Büchler Sománé özv.		Drechsler Rezsóné		Feiner Dávid	
Czeichner Dezső		Duschnitz Bertholdné		Feiner Dávidné	
Czeichner Dezsóné		Duschnitz Vilmos		Feldheim Lajos	
Czeichner Edit		Duschnitz Vilmosné		Feldheim Lajosné	
Czeichner Géza		Eckstein Endre		Feldman Emma	
Czeichner Klára		Eckstein Ernő		Feldman Tibor	
Czeisler Árpád		Eckstein Ernőné	2	Feldmann Endre	
Czeisler Árpádné		Eckstein Éva		Feldmann Lajos	3
Czeisler Irma		Eckstein György		Feldmann Nándor	6
Czeisler Lipótné özv.		Eckstein Herman		Fényes István	
Czeisler Sándorné		Eckstein Hermanné	2	Fényes Miklós Dr.	
Czipczer László		Eckstein Jenőné		Fényes Miklósné Dr.	
Czipczer Miklós		Eckstein Salamon		Fényes Zsigmond	
Czipczer Miklósné		Eckstein Salamonné		Fényesné Zsigmondné	
Csányi Árminné		Eckstein Sándorné		Fenyő Ferenc	
Csillag Imre		Edelstein Endre		Fenyő József Dr.	
Csillag Imréné		Edelstein Hermanné		Fenyvesi Gábor	2
Csonka Ignác		Ehrenfeld <i>orth. rabbi</i>	5	Fisch Éva	
Csonka Józsefné özv.		Eichnerné özv		Fisch Imre	
Dán Imre		Eisenberg Sándor		Fleischman Béláné özv.	2
Dán Imréné		Eisenberg Sándorné		Fleischmann Béla <i>boros</i>	2
Dán Nándor		Elek József		Flesch Endre	
Dános <i>kereskedő</i>	2	Éliás Ábrahám		Flesch Endréné	
Darvas Sándorné		Éliás Ábrahámné		Flesch Marika	
Davidovics Ágnes		Éliás Edit		Flohr Imre	
Davidovics Herman		Éliás Miklós		Flohr Imréné	
Davidovics Lidi		Ember Katalin		Földes Jenő Dr.	
Davidovics Manó		Engel Hermanné özv.		Földes Jenőné Dr.	
Davidovics Manóné		Erber József		Földes Sándor	
Davidovics Menachem		Erber Mariska	2	Frankel család	2
Deutsch András		Erdélyi Béla	1	Frankel Klára	
Deutsch Elemérné		Erdélyi Zoltán	2	Franck Henrik	2
Deutsch Jenő		Erdős Jenő		Franck Jenő	
Deutsch Lászlóné		Erdős Jenőné		Frank Jenőné	
Devecseri Ágnes		Erdős Márta		Frank Márton	
Devecseri Sándor		Erdős Zoltán	3	Frank Mártonné	
Devecseri Sándorné		Erényi István		Frank Pál	
Dezső Andor		Erényi István ifj.		Freihof család	4
Dezső Andorné		Erényi Istvánné		Freud Jenőné özv.	
Diamant Ármin		Erlich Márta		Fried Ilona	
Diamant Árminné		Erlich Miksa Dr.		Fried József	
Diamant Herman		Erőd János <i>ref. lelkész</i>		Fried Lipót	
Diamant Hermanné		Farkas Ella		Fried Lipótné	
Diamant István		Farkas Gizella		Friedmann Endre	
Diamant Klári		Farkas Imre		Friedmann Ernő	
Diamant Lajos		Farkas Kunovits János Dr.		Friedmann Ernőné	
Diamant Sári		Farkas Sándorné	2	Friedmann Ernőné	
Diamant Zsuzsa		Farkas Szeréna		Friedmann Iván	
Domány Ignácné özv.		Fehér Mátyásné		Friedmann Sománé	
Dományné Istvánné		Feigl Lajos Herman <i>Drnyug. főrabbi</i>		Frischman Adél	
Donát Frigyes		Feigl Riza		Frommer Adolf	

Frommer Adolf ifj.		Groszmann Sándorné		Hahn Istvánné	
Frommer Andor		Grün Mihály	2	Hahn Maxi	3
Frommer Jolánka	2	Grünbaum Adolf		Hahn Mórné	4
Frommer Valéria		Grünbaum Adolfné		HaifeldAndor	2
Fuchs József Dr.		Grünbaum Lajos		Hajdú Béláné Dr.	
Fülöp Ármin		Grünbaum Nándor		Hajdú Dezső	
Fülöp Árminné		Grünbaum Sándor		Hajdú Dezsőné	
Fülöp Endre		Grünbaum Sándorné	2	Hajdú György	
Fülöp Ferenc		Grünfeld Bella		Hajdú Izsó Dr.	2
Fülöp István		Grünfeld Bertalan	3	Hajdú Izsóné Dr.	
Fülöp Kálmán		Grünfeld Dénes		Hajdú Jenő	
Fülöp Mózesné		Grünfeld Elemér		Hajduska Gyuláné	
Fülöp Sándor		Grünfeld Elemérné		Halla Ilonka	
Fülöp Sándorné		Grünfeld Miklós	2	Hannofer Ágnes	
Fülöp Sándorné dr.		Grünfeld Tibor		Hannofer Ernő	
Füredi Béla	2	Grünfeld Zsigmond		Hannofer Ernőné	
Garami György		Grünhuth Béla		Hannofer Mórné	3
Garami Iván		Grünhuth Ferenc		Hannofer Zoltánné	
Garami Jánosné		Grünhuth György		Hannofer Zsuzsa	
Gelb Jenő		Grünhuth Ignác		Hannover Irma	
Gelb József		Grünhuth József		Havas Ignác Dr.	
Gelb Margit		Grünhuth Miklósné		Havas Jenő	
Gelb Olga		Grünstein Májér		Havas Jenőné	
Gelbman Manó		Grünstein Májerné	5	Héber Adolf	
Gelbman Manóné		Grüszner Jenő		Héber Aranka	
Genúth Hermann		Grüszner Móric		Héber Endre	
Genúth Misa		Guth Ignácné özv.		Héber Endréné Braun Lilli	
Gettler Endre		Guttman Klára		Héber Gedeon	
Glattstein Vilmos		Guttman Sándor		Héber Géza	2
Glück Ernő Dr.	3	Guttman Sándorné		Héber István	2
Glück Riki		Gyémánt Herman		Héber Jenő	
Goldberger József		Gyémánt Hermanné		Héber József	
Goldmann Béla	2	Gyémánt Nándorné		Héber Miklós	5
Goldmann Tibor		Györk Edit		Héber Miklósné	
Goldner Miksa		Györk József		Héber Mórné	
Goldner Zsófi		Györk Józsefné		Héber Sándorné	
Gondos Ferenc	3	Györk Miklós	3	Héber Zsuzsi	
Gondos Miklósné Dr.		Győző Andor		Heifeld Andor	2
Gosztonyi Béláné		Győző István		Heimanné	2
Gregusné	3	Győző Istvánné		Heller György	
Grekn Péterné özv.		Habel család	5	Heller Dezső	
Grossmann Sándorné		Háber András		Heller Jakab	
Grosz Antal Dr.		Haber Béla		Heller Lajosné	
Grosz Dezső		Háber J. Volf orth. tanító		Heller Miksa	
Grosz Jákob		Háber J. Volfné		Heller Sámuelné özv.	6
Grosz szülők		Haberfeld Lajosné		Hellschein Jakab	
Groszman Ernő		Háberfeld Rézi	3	Hellschein Jakabné	
Groszman Nándorné özv.		Hahn Éva		Hercz Alfréd	
Groszman Sámuelné özv.		Hahn Gábor		Hercz Ede	
Groszmann Miklós		Hahn Györgyné	2	Hercz Izidor	
Groszmann Panni		Hahn Gyula		Hercz József	
Groszmann Sándor		Hahn István		Hercz László	

Hercz Lászlóné		Horovitz Sándor	3	Kallós Mártonné	
Hercz Miklós		Horovitz Tamás		Kálmán Andor Dr.	
Hercz Miklósné		Hutter Miklósné özv.		Kálmán Dezsőné Dr.	
Hercz Péter		Hutter Miklósné özv.		Kálmán Györgyné Bálint Kató	
Hermann Béla		Igl Család	2	Kálmán Jani	
Hermann Imre		Jakab Jenő Dr. <i>stat. rabbi</i>		Kálmán László Lőrinc	
Hermann Imréné		Jakobovics Bernát		Kálmán Lászlóné	
Hermann János		Jakobovics Dénes		Kálmán Marianna	
Hermann Miksa		Jakobovics Endre ifj.		Kálmán Marika	
Hermann Miksa id.		Jakobovics Eszter		Kálmán Miklósné özv.	
Hermann Miksáné		Jakobovics Hermina		Kálmán Zoltán	2
Hermann Rózsa		Jakobovics Irén		Kardos Andre	
Herschkovits Bernáth <i>szódás</i>		Jakobovics Károly	4	Kardos György	
Herschkovits Izidor		Jakobovics Salamonné özv.		Kardos Imre	
Herschkovits Manó		Jakobovics Sári		Kardos Józsefné özv.	
Herschkovits Manóné		Jakobovics Zsuzsanna		Kardos Magda	
Hetmanné özv.	3	Jakobovits Ágnes		Kardos Samu	
Hirsch Ágota		Jakobovits Dénes		Kardos Sándor	
Hirsch Béla		Jakobovits Dénes		Kardos Sándorné	
Hirsch Ferenc	3	Jakobovits Endre		Károlyi Gyula	4
Hirsch Herman Dr.		Jakobovits Imre		Katona Jenő	
Hirsch Kornél		Jakobovits Jenő		Kelemen Samu <i>tanító</i>	3
Hirsch Kornélné		Jakobovits Jenőné		Keller Anna	
Hochwald Imre		Jakobovits Nándor orth. hitk. eln.		Keller Dezső	
Hochwald Imréné		Jakobovits Zsuzsa		Keller Erzsébet	
Hochwald Iván		Jelinek Júlia		Keller <i>fűszeres</i>	
Hochwald Vilmos		Jónap Zoltán		Keller István	
Hochwald Vilmosné		Jónap Zoltánné		Keller Istvánné	
Hoffer Antal	2	Jungreis Dezső		Keller József	
Hoffer Ilona		Jungreis Dezsőné Singer Anna		Keller Józsefné	
Hoffer István		Jungreis Klára		Keller Katóka	
Hoffer Júlianna		Jungreis Jenő <i>orth. rabbi</i>		Keller Pál	
Hoffer Sámuelné		Jungreis Sándor		Keller Sándor	
Hoffer Sándor		Jungreis Sándorné		Keller Sándorné	
Hoffmann Bernáth		Jungreis Sára		Keller Zoltán	3
Hoffmann Bernáthné		Kácsér Izidorné		Kemény Zsigmondné	
Hoffmann Livia		Kahán J. Jenőné	2	Kertes Lászlóné	
Hoffmann Márton		Kahán Berkóné	2	Kertész Imre	5
Hoffmann Mártonné		Kahán Endre		Kesztenbaum Dávidné	
Hoffmann Miklós		Kahán Gyöngyi		Kesztenbaum György	
Hoffmann Miksa	2	Kahán Ignác		Kesztenbaum Jakabné özv.	
Hoflnder <i>sakter</i>	5	Kahán Izidor		Kesztenbaum Lászlóné	
Hollnder Ignácné	3	Kahán Lázár	3	Kesztenbaum Magdolna	
Horovitz Alfrédné dr.		Kahán Márkus		Kesztenbaum Miklós	
Horovitz Ármin	2	Kahán Márkusné		Kesztenbaum Miklós	
Horovitz Henrikné		Kahán Márta		Kesztenbaum Szeréna	
Horovitz Hugó		Kahán Márton		Kinderfater család	2
Horovitz Janka		Kahán Mihály		Kindler Ádám	3
Horovitz Jenőné	2	Kahán Miklós		Kircz Lipótné	
Horovitz Miksáné özv.		Kahán Nándor		Kis Ernőné	
Horovitz Nóra		Kahán Zsuzsanna		Klein Dezsőné	
Horovitz Rózsa		Kallós András		Klein Erzsébet	

Klein Ferenc Dr.		Kuntz Oszkár		Mandl Jakabné	
Klein Imréné		Kuntz Oszkárné		Mandl Judit	
Klein Imréné <i>fűszernagyker.</i>		Kurcz Antalné özv.		Mandl Katalin	
Klein Jolánka	2	Kurcz Jakabné Dr. özv.		Mandl Márton	
Klein József		Kurcz Miklós Dr.	3	Mandl Sándor	
Klein Józsefné		Kurtz Antal	2	Mandl Vilmos	2
Klein Júlia		Kurtz Jenő	2	Mannheim Jenőné	
Klein László	4	Ladányi Aladár	3	Markovits Ábrahám	
Klein Mártonné özv.		Ladányi Imre	2	Markovits Ábrahámné	
Klein S. Hermanné		Lanzer Albert		Markovits Jenő	2
Klein Simon	4	Lanzer Albertné		Markovits József	
Klein Szerén		László Irén		Markovits László	
Kleinmann Dezsőné		László Jenő	4	Márkus Dezső	
Kohen Márkusz		László Károly	3	Márkus Dezsőné	
Kohn Edit		László Sománé Dr. özv.		Márkusz Dezső	
Kohn Jakabné özv.		Lax család	3	Marmolstein Ágnes	
Kohn Mór		Lázár János		Marmolstein László	
Kohn Zoltán		Lázár Rudolf		Marmolstein Rudolf	
Kohn Zoltánné		Lázár Rudolfné		Marmolstein Rudolfné	
Kohn Zsuzsika		Leitner Edéné		Márton Adolf	2
Konrád Dr. <i>fogorvos</i>		Leitner Endre		Márton Erzsike	
Kormos László		Leitner György		Márton Etel	
Kormos Lászlóné		Lesman Jani		Márton Ferenc	2
Kornstein Samu		Lesmanné		Márton Jenő	
Kornstein Zoltán <i>ügyvéd</i>		Lichtenstein Árminné		Márton Jenőné	
Kovács Ferenc	2	Lichtenstein Bernát		Márton Lili	
Kovács György		Lichtenstein Bernátné	2	Márton Oszkár	
Kovács Jakab		Lichtenstein Cili		Márton Oszkárné	
Kovács Jakabné		Lichtenstein Jenő		Maschansker Iván	
Kovács János	2	Lichtenstein Samu	2	Maschansker Sándor	
Kovács Miklós		Lichtenstein Soma özv.		Maschansker Sándor	2
König Herman		Lichtenstern Lajos		Maschansker Sándorné	
Könyves Lajosné özv.		Lichtenstern Lajosné		Mátrai Jenő	2
Krausz Ibolya <i>tejcsarnokos</i>		Lichtig Nándor	3	Meissler nővérek	2
Krausz Izidorné		Lichtmann Lipótné özv.	4	Meisster Kató	2
Krausz József <i>fuszeges</i>		Lipkovits <i>varrógépes</i>	2	Meisster Rózi	
Krausz Józsefné		Lipschitzné	2	Mermelstein László	
Krausz Klári		Löffler Ágnes		Mezei Jenő	3
Krausz Lilli <i>fonalas</i>		Löffler Miklósné		Michelstdterné özv.	
Krausz Piroška		Lővi Emánuel		Mischák Géza Dr.	
Krausz Sándorné	3	Lővi Gyula		Mischák Gézané Dr.	
Krausz Vera		Lővi Gyuláné		Mischák Jenőné	
Krémer László		Lővi Imre		Mischák Mária	
Krémer Lászlóné Czeisler Ica		Lővi István		Molnár Erzszi	
Kretsch Ágnes		Lővi Márta		Molnár Géza	
Kretsch Miklós		Lőwy Jenő	2	Molnár Gizella	
Kretsch Sándor		Lőwy René		Molnár Gusztáv	
Kretsch Sándorné		Lőwy Samuné dr. özv.		Molnár Gusztávné	
Kronstein Géza	2	Mahler Géza	4	Molnár Izsó	
Kronstein <i>kárpitos</i>	5	Mandel József	2	Molnár Sománé Dr.	
Kundler Ádám		Mandl Efrájim		Molnár Tomi	
Kundler Ádámné Pollák Ilona		Mandl Fülöp	3	Montágh Henrikné özv.	

Montágh Lászlóné, Nirsch Júlia		Protovin Endre		Rosenfeld Simon	
Morvai Hermanné	3	Protovin György		Rosenthal Nándor	
Moskovitz József		Protovin Károly		Rosenthal Nándorné	
Moskovitz Józsefné		Protovin Klára		Rosenthal Rudolf	
Mózes Gizella		Protovin Adolf		Rosenthal Vera	
Mózes István		Protovin Adolfné Raab Sarolta		Rosenthal Veronika	
Mózes Klára		Protovin Béláné	2	Rosnerné Jenőné özv.	3
Mózes Majer		Protovin Dezső		Róth Károly	
Mózes Májerné		Protovin Géza		Róth Károlyné Weisz Bella	
Nándor <i>fűszeres</i>		Raab Adolfné özv.		Róth Sándorné	
Netter Elemér		Raab Arnold		Rothberg A. orth. tanító	
Netter Elmérné		Raab Éva		Róthberger Árminné	
Netter Tomi		Raab Jakab		Róthberger Éva	
Neuburg Béláné özv.		Raab Jakabné		Róthberger Jenő	
Neufeld Ervin		Raab Zoltánné		Róthberger Mátyás	
Neufeld Éva		Radó Alajos		Rottmann Mórné özv.	
Neufeld György		Radó Péter		Rózsa Sándor	5
Neufeld Jenő orth. rabbi		Radóné Héber Lilla		Rómer Jenő	2
Neufeld Jenőné		Rattenstein Ervin		Rubin Sándor	
Neufeld Róza		Rattenstein Mór		Rubin Singerer	
Neumann Éva		Rattenstein Mórné		Rusz Artúrné	2
Neumann Irénke	4	Redlich Gábor		Rusz Jakab	2
Neumann Miklós		Redlich Miklósné		Rusz Lipót	2
Neumann Miklósné		Reich Babi		Russz Artúrné	2
Neuwirth Adolf		Reich Cilike		Russz Gyula	
Neuwirth Adolfné		Reich Feodóra		Salamon Mátyás <i>mérnök</i>	
Neuwirth Aladár		Reich György		Salzer Endre	
Neuwirth Aladárné		Reich Hermin		Salzer Izidor	
Neuwirth Éva		Reich Jakabné özv.		Salzer Izidorné	
Neuwirth Jenő		Reich Miklós		Salzer Izsó	2
Neuwirth Jenőné		Reich Sámuel		Salzer Ottó	
Neuwirth Róza		Reich Sámuelné		Schffer László Dr.	
Nussbaum Antal	3	Reiner Ferenc		Schaár Miksáné	
Orován Adolf	2	Reiner Géza	3	Schandek <i>portás</i>	2
Ösztreicher Dezsőné özv.		Reiner József <i>korcsmáros</i>	5	Schimmonovits család	5
Ösztreicher Elemér		Reiner László	3	Schindelheim Dávid	
Ösztreicher Kornél		Reiner Olga		Schindelheim Ernő	
Pásztor Jenőné özv.		Reinitz Endre		Schindelheim Eszter	
Pásztor Miklós		Reinitz József		Schönné özv. (Bőzsi)	
Pásztor Sándor		Reinitz Józsefné		Schönberg Miksáné	
Polgár István	2	Reinitz László		Schönfeld Béla	2
Pozsonyi Arnold <i>bőrös</i>	4	Reissmann Ferenc	2	Schönfeld Gábor	
Present Dávid		Révi Gábor		Schönfeld Ignácné	
Present Dávidné		Révi Manóné özv.		Schönfeld Imre	
Present Emilia		Révi Pál Dr.		Schönfeld Istvánné	2
Present Ignác		Révi Pálné Dr.		Schönfeld Józsefné	2
Present Jakab		Robinson család	3	Schönfeld Józsefné özv.	
Present Márton		Rogner <i>íveges</i>		Schönfeld Mórné Dr.	
Present Zita		Rosenbaum Erika		Schönfeld Vera	
Protovin Ágnes		Rosenbaum Nándor		Schönheisler Lipót	
Protovin Aranka		Rosenbaum Nándorné		Schubert Jenőné	2
Protovin Árminné Márkus Ella		Rosenberg Samu	2	Schulhof Elekné	

Schütz Bernáth	4	Seidner Szerén	Steiner László	
Schütz Endre		Seidner Zsigmond	Steiner Leó	
Schütz György		Seidner Zsigmondné Donáth Margit	Steiner Leoné	
Schütz Miksa		Seiler Károly	Steiner Margit	
Schütz Miksáné		Sík Miklós	Steiner Mariska	
Schütz Rézi		Silberkrancz Izidor	Steiner Teréz	
Schütz Róbert		Silberkrausz Dezső	Steiner Teri	
Schwarz Lajos		Silberkrausz Dezsőné	Steinitz Jenő	
Schwarz Ármin		Silbermann Andrásné	Steinitz Jenőné	
Schwarz Árminné		Silbermann Dezső	Steinitz Zsuzsanna	
Schwarz Endre		Silbermann József	Steinreich Mihály	8
Schwarz Endréné		Simonovits Erzsike	Steinreich Moshe	
Schwarz Éva		Simonovits Lászlóné	Sterek <i>villanyművek</i>	2
Schwarz Géza		Simonovits Rózsi	Stern András	
Schwarz Gézáné		Simonovits Tibike	Stern Dezső	
Schwarz Gyula		Simovits Herman	Stern Dezsőné	
Schwarz Gyulané		Simovits Paula	Stern Ede	2
Schwarz Istvánné		Singer Salamon	Stern Ernőné özv.	
Schwarz József		Sipos Imre <i>rőfös</i>	Stern Ferenc	
Schwarz Józsefné		Sipos István	Stern Ferencné	
Schwarz Kató		Sólyom Andrásné	Stern Imre	
Schwarz Lacika		Somogyi József	Stern Imréné	
Schwarz Mária		Somogyi Józsefné	Stern István	
Schwarz Rózsi		Somogyi Tamás	Stern Kató <i>fényképész</i>	
Schwarz Sándor		Sonnenschein Imre	Stern <i>postatiszt</i>	3
Schwarz Sándor		Sonnenschein Márton	Strauss Jenő	
Schwarz Sándorné		Sonnenschein Mártonné	Strausz Klári	
Schwarz Veronika		Spiegel Mór	Strausz Mór	
Schwarz Zsigmondné özv.		Spiegel Mórné	Strausz Mórné Horovitz Janka	
Schwartz Andorné	2	Spiegel Samu	Sugár Béláné	
Schwartz Béláné		Spiegel Samuné	Sugár István	
Schwartz Heinius	2	Spiegel Simon	Sugár László	
Schwartz Klári		Spiegel Simonné	Sugár László	
Schwartz Soma		Spitzer József	Sugár Lászlóné	
Schwartz Sománé		Spitzer Józsefné	Sugár Pál	
Schwartz <i>szódás</i>	2	Spitzer Miklós	Szabó Béla	
Schwarz Zsigmondné özv.	2	Spitzer Miklós	Szabó Béla	3
Schwatz Bella özv.		Steckler család	Szabó Imréné	
Schweiger Dávid	4	Stein Henrik	Szabó Jágó	
Schweiger Imre		Stein Izraelné özv.	Szabó József	
Seider Fülöpné özv.		Steiner Béla	Szalai malmos	
Seidner Edit		Steiner Ágnes	Szalai Péter	
Seidner Elemérné		Steiner Ágnes	Szalainé Weiner Boris	
Seidner Ilonka	5	Steiner András	Szántó Zsigmond	
Seidner Irénke		Steiner Béla	Szántó Zsigmondné	
Seidner Jenő		Steiner Elza	Szegő Józsefné	2
Seidner Jolán		Steiner Emil	Székely Erzsike	
Seidner László		Steiner Endre Dr.	Székely Lajosné	
Seidner Mátyás		Steiner Ernő	Székely Lászlóné	
Seidner Paula		Steiner Ervin	Székely Vanda	
Seidner Sámuel		Steiner Éva	Szenes József	
Seidner Sámuelné Engelman Berta		Steiner Gábor	Szenes Vilmos	2

Szchiffmann Henrik		Váradai Dezső		Weinfeld Lipótné	
Szilárd Katinka Dr.		Váradai József	2	Weinfeld Mária	
Szinai Lajosné	2	Várlaki Irén		Weinfeld Vilmos	
Szirmai Jenő <i>vasutas</i>	4	Várlaki Albert		Weinfeld Zsuzsa	
Szirmai Károly		Várlaki Márton		Weisz Ármin D. H. Dr.	
Szirmai László Dr.		Várlaki Mártonné		Weisz Árminné D.H. Dr.	
Szirmai Mór		Várlaki Piroska		Weisz Áron	
Szirmai Mórné		Vas Irén		Weisz Áronné	
Szlovák András		Vas István		Weisz Bernát	
Szlovák Lászlóné		Vas Zsigmond		Weisz Bernátné	
Tamás Nándor		Vas Zsigmondné		Weisz Elemér Dr.	3
Tannenbaum Ágnes		Vértes András		Weisz Ferenc	
Tannenbaum Dávid		Vértes Gyuláné	2	Weisz Gábor	
Téven Rolla		Vértes László		Weisz Gábor	
Tévner Antal		Vértes Lászlóné		Weisz Gáborné	
Tévner Antalné		Vértes Pál Dr.	2	Weisz Gáborné	
Tévner Béla testvérei	7	Vértes Sándor Dr.		Weisz György	
Tévner György		Vértes Sándorné Dr.		Weisz J. Gyula	
Tévner Ilona		Vigdorovits Dezső		Weisz J. Gyuláné	
Tévner Jakab		Vigdorovits Dezsőné		Weisz J. Terézia	
Tévner József	5	Vigdorovits József		Weisz Jakab	
Tévner Józsefné	2	Vigdorovits Katalin		Weisz János	
Tévner Sarolta		Walder András	2	Weisz Jenő	2
Tévner Teréz		Walder Márton		Weisz Jenőné	
Tóth József Dr.		Waldmann Auszter	4	Weisz József	
Tóth Józsefné Dr.		Waldner Ágnes		Weisz József	
Trencsényi Alajos	4	Waldner Dezső	3	Weisz József	2
Trencsényi Éva		Waldner Ernő		Weisz Józsefné	
Trencsényi Fülöp		Waldner Ernőné		Weisz Józsefné	5
Trencsényi Samu		Waldner Fülöp Dr.		Weisz Józsefné Hahn Vera	
Trencsényi Samuné		Waldner Gyula		Weisz Károly	
Trepper Árpád	3	Waldner Gyuláné Schönfeld Mari		Weisz L. Pál	3
Trepper Jakabné		Waldner Mártonné		Weisz László	
Trepper Jenő		Waldner Mór		Weisz Lipót	
Trepper Jenőné		Waldner Mórné		Weisz Lipót	
Trepper Márton	2	Waldner <i>rőfös</i>	2	Weisz Lipótné	
Trepper Pál		Waldner Tibor		Weisz Manó	2
Trepper Samu		Waldner Tibor		Weisz Mártonné özv.	
Trepper Samuné		Wallesz Karolin		Weisz Miklós	
Ungár Béla		Weider Salamonné	4	Weisz Miklósné	
Ungár Béláné		Weinberger Erzsébet		Weisz Mózes	3
Unger József		Weinberger Jónás		Weisz Nándor	
Unger Sándor		Weinberger Jónásné		Weisz Nándorné	
Vágó Ferenc		Weiner Bertalan		Weisz Péter	
Vajda Ágota		Weiner Bertalanné		Weisz Sándor	2
Vajda András		Weiner Sándor	3	Weisz Teréz	
Vajda Antal		Weinfeld Ferenc		Weisz Zsuzsa	
Vajda Árminné		Weinfeld Ferencné		Weiszberger Aladár	3
Valkó Károlyné Dr.		Weinfeld Géza		Weiszberger Ferenc	
Valkó Sándor Dr.		Weinfeld Jakabné özv.		Weiszmann Imre	
Váradai Béla		Weinfeld József		Weiszmann Imréné	
Váradai Béláné		Weinfeld Lipót		Weiszmann István	

Weiszmann Károly
Weiszmann Mária
Weiszmann Pálné Donáth Sári
Weiszmann Sándor
Weiszmann Sándorné
Weiszmann Vera
Welt Ignácné
Wieder Ábrahám
Wieder Manó

2

Wieder Salamon
Wieder Salamonné
Wieder Tibor
Wieder Zsuzsa
Wiener Dávidné *rövidárus*
Winkler Samuné özv.
Winternitz Edit
Winternitz Lajos
Winternitz Lajosné

Winternitz Tibor
Wohlstetter Ernő
Wohlstetter Ernőné
Zoldán Mór
Zoldán Mórné
Zoldán Sándor
Zöldhelyi Irén
Zöldhelyi Józsefné

Bozsik Pál (1888-1952)

Szecső Károly

ABSTRACT: *Pál Bozsik (1888-1952).* The author compiled Bozsik Pál's biography, who was a Roman Catholic parish priest, theology teacher, editor, ecclesiastic writer and politician, based on contemporary archival and press materials, as well as historical literature. This biography is the first attempt to objectively write up the career and work of one of the most prominent national ecclesiastical figures of our century. This biography can serve as a moral lesson even today.

Bozsik Pál római katolikus lelképásztor századunk egyik jelentős formátumú személyisége volt, akinek nevét 1918-1919-ben, a forradalmak bukása utáni keresztény nemzeti újjászületéskor, majd a második világháború után a szovjet mintára létrehozott kommunista diktatúra időszakában az, az 1950-es évek elején a hazai történelem szele országosan szárnyra kapta. Ennek ellenére életrajza mindmáig megíratlan. Biográfiám az első kísérlet a jeles pap életútjának részletes, bár korántsem teljes feldolgozására, valamint értékelésére.

I. Életútja és tevékenysége 1932 tavaszáig

1884. január 26-án született Gyöngyösön földműves családban.¹ Az elemi iskola négy osztályának elvégzése után a helyi hatosztályos ferences gimnáziumba írták be szülei, ahol az ötödik és hatodik osztályt végezte el.² Élethivatásul a papi pályát választotta. Ezért a hatodik gimnáziumi osztály elvégzése után az 1900-1901-es tanévtől Egerben a ciszterci rend gimnáziumában folytatta iskoláit mint megyei papnövendék, úgynevezett kisszeminarista. Vallástan tanára Markovits Bálint, matematika tanára Mátrai Rudolf, természettan és politikai földrajz tanára Miskovics Elek, magyar tanára Werner Adolf, német tanára Wolf Ágoston, görög tanára Saád Henrik, latin tanára Prácser Albert volt. A tanév végén vallástanból, magaviseletről, görög nyelvből és irodalomból, német nyelv és irodalomból, politikai földrajzból, természettanból jeles; magyar nyelv és irodalomból, latin nyelv és irodalomból, matematikából jó eredményt ért el. Osztályfőnöke a hetedik osztályban a kitűnő természetudós, Mátrai Rudolf volt.³

1 Magyar Politikai Lexikon (1914-1929) I. köt. Bp. 1929. 62. — Egri egyházmegyei névtár 1945. 190.

2 Magyar Politikai Lexikon (1914-1929) I. köt. Bp. 1929. 62. — Egri egyházmegyei névtár 1945. 190.

3 A ciszterci rend egri katolikus főgimnáziumának értesítője az 1900-1901. tanévről. Eger, 1901.: 40-42. 56. 138.

Dr. Bozsik Pál (1888–1952)

A nyolcadik osztályban osztályfőnöke Küzdy Aurél lett, aki egyben matematika és természettan tanára is volt. A magyar nyelvet és irodalmat, valamint a filozófiai alapismereteket a neves esztéta, Maczki Valér, a történelmet Nagy Béni, a latint Prácser Albert, a görögöt Saád Henrik, a németet Wolf Ágoston, a vallástant Markovits Bálint oktatta neki.

A nyolcadik osztályban minden tárgyból jeles eredményt ért el. Ő volt az osztálynak az értesítő szerint az egyetlen "kövér" érdemjegyekkel jegyzett tanulója. Kiváló tanulmányi eredményét és példás magatartását az iskola igazgatósága, a Rajner-alapítványból hat körmői arannyal jutalmazta, sőt "a magyar nemzeti történet tanulásában tanúsított dicséretes buzgalmaért" egy darab 10 koronás aranyat kapott. Az idézett adat sejteti Bozsik már korán jelentkező, s őt egész életén át jellemző történelmi érdeklődését. Bizonyára gyenge testalkata miatt a testgyakorlás alól mindkét osztályban felmentést kapott.⁴

A nagy tehetségű ifjút főpásztorra érettségi után a budapesti Központi Papnevelő Intézetbe küldte, miközben a Tudományegyetem Hittudományi Karának hallgatója lett. Az egyetemen már jelentkezett írói tehetsége, illetve tudományos érdeklődése, s élénk munkát fejtett ki a Kisapok Egyháziroldalmi Társaságában, amelynek egyidőben elnöke volt.⁵ 1906-ban szentelték áldozópappá.⁶

4 A ciszterci rend egri katolikus főgimnáziumának értesítője az 1901-1902. tanévről. Eger, 1902.; 80-82. 112. 99. 131.

5 GULYÁS Pál 1941. 1120-1121.

6 GULYÁS Pál 1941. 1121.

Felszentelése után, 1907-ben, főpásztora mezőtárkányi káplánnak nevezte ki.⁷ A következő évben, 1908-ban Felsőtárkányban teljesített segédlelkészi szolgálatot.⁸ Mindössze két éves káplánkodás után, 1909-ben Szmracsányi érsek az egri Papnevelő Intézet tanulmányi felügyelőjének nevezte ki.⁹ 1910-ben a budapesti Tudományegyetemen sikerrel védte meg Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig című hittudori értekezését, s elnyerte a teológiai doktori címet.¹⁰ A 217 oldal terjedelmű disszertáció, amely még az említett évben az Érseki Líceumi Nyomdában napvilágot látott, mindmáig egyetlen monográfia az egri papnevelés történetéről.

Az értekezéshez írott előszavából kitűnik, hogy munkájával folytatni szeretné az 1870-es évek óta Magyarországon, a fővárosban és vidéken is kibontakozó, s szép eredményeket hozó tanügytörténeti irodalmat. Mivel már addig Békefi Remig az egri káptalani iskolákra vonatkozólag mindent felkutatott, ami csak fellelhető volt, Farkas Róbert pedig, ha nem is a szorosán vett papnevelésnek, de az egri egyházmegyei hittudományi oktatásnak kassai részét alaposan bemutatta, dolgozatában az egri egyházmegyei papnevelésnek és teológiai oktatásnak Egerben 1700-tól 1780-ig terjedő történetét kívánta megvilágítani.

A tíz fejezetre bontott értekezésében tárgyát szerencsésen illesztette bele az egyetemes és hazai egyház illetve művelődéstörténetbe. Békefi Remig, Fraknoi Vilmos, Mihályfi Ákos, Bartalos Gyula művei és cikkei alapján világosan rajzolta meg a magyar papnevelésnek a hazai állapotát a tridenti zsinattól, 1564-től 1700-ig. Az egri egyházmegyei papnevelés helyzetét Telekessy István püspök koráig Böhm János és Farkas Róbert tanulmányai alapján tárgyalta. 1698-tól kezdve azonban saját eredeti kutatási anyagát dolgozta fel. Nem kisebbítve Telekessy püspök érdemeit a Papnevelő Intézet 1700. évi alapításában, hitelt érdemlően bizonyította be, hogy valójában az egri papképzést voltaképpen gróf Barkóczy Ferenc püspök szervezte meg, aki 1754-ben a jezsuiták kezéből kivette az egri teológiai főiskolát s az oktatást egri egyházmegyei tudóspapokra bízta. Sőt 1760-ban beolvasztotta az egri intézménybe az 1660-ban Kisdy Benedek püspök által Kassán létrehozott papnevelő intézetet is. Adatok tömegével igazolta, hogy a Barkóczytól megvetett alapokon fejlődött és erősödött a helyi főiskola 1761-től gróf Eszterházy Károly püspöksége alatt 1780-ig, s II. József császár és király a tanintézetet átmenetileg felszámoló rendelkezéséig az ország legnagyobb és legvirágzóbb iskolájává vált, ahol több egyházmegye kispapjai is tanultak.

A szerző munkájának értékét növeli, hogy annak függelékében felsorolta az intézeti előjárók, a volt jezsuita tanárok, az egyházmegyei teológiai tanárok, s a növendékek neveit. A munka szerzője forrásaira mindenütt gondosan utalt, *„mert a helyes történetírás egyik alapelve kell hogy legyen a személyi hitel teljes kizárása, s történeti munkánál mindig nagy hibának tartom azt, ha az író állításainak megbízhatóságát forrásainak lelkiismeretes megjelölése által könnyen ellenőrizhetővé nem teszi.”*

Bozsik művét Leskó József, a kortárs szerint a téma oly kiváló tudósai fogadták elismeréssel, mint Karácsonyi János, Békefi Remig és Fináczy Ernő.¹¹

1911-től teendő az Angolkisasszonyok Rendjének helyi iskolái hitoktatói feladatai ellátásával bővültek.¹² 1912-ben és 1913-ban a teológiai főiskolán nemcsak a tanulmányi felügyelői

7 Egri egyházmegyei névtár 1907. 70.

8 Egri egyházmegyei névtár 1908. 50.

9 Egri egyházmegyei névtár 1909. 13.

10 Egri egyházmegyei névtár 1910. 130.

11 LESKÓ József 1911. 26-27.

12 Egri egyházmegyei névtár 1911. 130.

teendőket látta el, hanem a héber és a latin nyelvet is oktatta.¹³ 1914-ben főpásztorától teológiai tanári kinevezést kapott. Rá hárult az egyháztörténet és az egyházjog oktatása.¹⁴

1913. december 26-án az érsek Ambrus István lemondása után megbízta az Egri Egyházmegyei Irodalmi Egyesület folyóiratának, a havonta kétszer megjelenő Egri Egyházmegyei Közlönynek a szerkesztésével.¹⁵ Megbízataása nem tekinthető véletlennek. Pap-társai és főpásztora jó szervezőképességében, addigi irodalmi munkásságában, fiatal korában garanciát láttak arra, hogy feladatát színvonalasan oldja majd meg.

Szerkesztői elveit a Közlöny 1914. január 1-jei első számában körvonalazta. Ebben megfogalmazta, hogy továbbra is feladatának tekinti, hogy a folyóirat az Egyesület alapszabályai szerint "az egyházmegyében lévő írói erők egyesítése, s ezáltal az egyesek irodalmi munkásságának kölcsönös elősegítése és a jóirányú sajtó támogatása" szolgálatában álljon. De úgy látta, hogy megszabott keret túl általános, ezért "a belső tartalomnak a nagy ecsetvonásokkal megjelölt célnak részletezése nem látszik szükségletlennek". Helyesen alapította meg, hogy "Az egyháztörténelem arra tanít bennünket, hogy a keresztény kultúra fejlődésének minden változatában az egyházi élet fellendülésének mindig egyik ismertetője volt a virágzó egyházirodalom. És ha valamely korszakban az egyházirodalom hanyatlásnak indult, abban a korszakban a hitélet, a keresztény eszmék uralma, a krisztusi elveknek a társadalomban és családban való érvényesülése szintén a décadence szomorú képét mutatta... Nagyon fontos tehát, hogy a magyar katolikus irodalom a virágzásnak minél magasabb fokára jusson."

Ma is elgondolkodtató és tanulságos az a felismerése, hogy "Egert a magyar katolikus kultúra egyik jelentős központjának szeretnénk látni, s szerény erőnkhez képest teljes lelkesedéssel munkálkodni akarunk, hogy valóban az is legyen." Programjának másik fontos irányelve az volt, hogy a Közlönyt minél érdekesebbé és közkedveltebbé akarta tenni. Ezért kérte az olvasókat, hogy a vidékükön felmerülő híreket, egyházi szempontból jelentősebb eseményeket hozzák tudomására. Fontos feladatának tartotta, hogy a folyóirat az egyházmegyét érintő, bárhol megjelent közleményekről, az egri egyházmegyei papok irodalmi tevékenységéről tájékoztasson. Tervei közé vette a lelkipásztori esetek és kérdések régi rovat felújítását. Fontosnak tartotta a folyóiratban a kritikát. Ma is érvényes megállapítása, hogy a kritika könnyedén veszi jelentőségét teljes szerepét.¹⁶

Az általa megfogalmazott új feladatok megvalósítását a Közlöny egyes számainak szerkesztésében elkezdte, de törekvései megvalósítására hosszú évek kellettek volna. Ez pedig nem adatott meg számára, mivel főpásztora 1916. január 17-én, elfogadva a gyöngyösi városi képviselőtestület 1915 decemberi döntését, felsővárosi plébánosnak nevezte ki Török Kálmán helyére.¹⁷ Szülővárosába való kinevezése két okkal is magyarázható. Bizonyára szerepet játszott abban, hogy a városban született, de megbízatásának elsődleges oka szerintem az volt, hogy a gyöngyösi felsővárosi plébánia Heves megye, illetve az egri egyházmegye sok katolikus hívőt tömörítő, fontos egyházi bázisa volt. Ebből következően erre a stallumra rátermett, tehetséges és fiatal plébánost volt célszerű kinevezni. Bozsik Pál mindezeknek a követelményeknek megfelelt.

13 Egri egyházmegyei névtár 1912. 130.; 1913. 130.

14 Egri egyházmegyei névtár 1914. 15.

15 Egri Egyházmegyei Közlöny, 1914. 1. sz. 1.

16 Egri Egyházmegyei Közlöny, 1914. 1. sz. 1-5.

17 Gyöngyösi Újság, 1916. jan. 20.

Kemény János polgármester fényes külsőségek között akarta fogadni, de ő azt elhárította magától. 1916. február 1-jén délben vonattal érkezett szülővárosába, hogy plébániáját elfoglalja. Annak ellenére, hogy érkezésének időpontjáról dobszó vagy falragasz útján a lakosságot nem tájékoztatták, a vasútállomáson nemcsak a polgármesteri hivatal tisztviselői, a képviselőtestület tagjai fogadták, hanem "a hívek rengeteg tömege" is. A polgármester üdvözlő szavaira adott válasza után a város díszfogatára szállott, s a Városházához vezető útván az első megálló szüleinek háza volt.¹⁸

A híveknek másnap, február 2-án mutatkozott be először a Szent Bertalan templomban. Erről az eseményről egy hívo számolt be a Gyöngyösi Újság 1916. február 6-i számában. Ebben többek között ezeket olvashatjuk: *"Ritkán volt része a Szent Bertalan templom újításos hívőinek olyan őszinte és szívekhez szóló szentbeszédben, mint február 2-án, amikor az új plébános, dr. Bozsik Pál a város közönsége előtt bemutatkozott. Mélyreható, mégis áttetsző, kristálytisztá okoskodású papi szavakat hallottunk. Egy finom, magasra törő léleknek őszinte vallomásai voltak azok... Külön kiemelendő a szónokról a felülmúlhatatlan kedvességgel párosult erély és határozottság, amellyel szólt, s amely komoly megingathatatlan férfi képét varázsolta elénk."*¹⁹ A cikkíró írásában frappánsan ragadta meg Bozsik jellemző vonásait, amely egész életén át végigkísérte őt.

Az új plébánost Török Kálmán helyére tagjává választotta a városi képviselőtestület. Mint képviselőtestületi tag megbízatást kapott a lisztbizottság elnöki teendőinek ellátására. Irányításával a testület tagjai körültekintéssel oldották meg a világháború nehéz ellátási viszonyai között a lisztelosztás nehéz munkáját. Többek között ezt bizonyítja a képviselőtestület szeptember 23-i ülése után megjelent sajtóközlemény is, amelyben ezeket olvashatjuk: *„Dicsérjük a lisztbizottság hatalmas munkáját, s különös köszönet jár dr. Bozsik Pál plébánosnak a szervezésért, kitartó működéséért, hogy számtalan komoly akadály és nehézség dacára a legjobb és a leghelyesebb útra terelte a közélet eme gerincét."*²⁰

Bozsik plébános gyöngyösi szolgálatának második évében, 1917. május 21-én volt a város történelmében a legnagyobb tűzvész. Ekkor leégett 559 ház és 1400 melléképület, megégett 11 ember. A lakosság 40 %-a, 8000 lakos maradt hajlék nélkül. A kár összege 21.268.646 korona volt. A tűzvész áldozata lett a település ékessége, a Szent Bertalan templom is, amelynek tetőzete teljesen leégett, boltívei pedig megrepedeztek. Amíg a templom újjá nem épült, a miséket a Szent Orbán templomban tartották. Bozsik irányításával ment végbe a templom újjáépítése, amely több évet vett igénybe.²¹

Amikor 1916 januárjában Gyöngyösre került, már érzékelhető jelei voltak helyileg is, a közelgő forradalmi viharok. 1918 október végéig a helyi tömegek négy párt köré csoportosultak: Szociáldemokrata Párt, Károlyi-párt, Radikális Párt, Keresztény Szociális Néppárt. Az említett pártokon kívül működött a településen egy szabadkőműves páholy is, amely Akác Mátraalján elnevezést viselt.

A keresztény szocialisták vezéregyénisége Bozsik Pál plébános lett. Ő úgy látta, hogy a közelgő forradalom a keresztény Magyarországot veszélyezteti, s a kereszténységen alapuló rend védelmére szervezte a helyi vallásos tömegeket, különös tekintettel a jelentős számú föld- és szőlőmunkásra. Tevékenységének leghűbb támaszai Somogyi István ügyvéd és Király János földműves voltak.

18 Gyöngyösi Lapok, 1916. febr. 7.

19 Gyöngyösi Újság, 1916. febr. 6.

20 Gyöngyösi Újság, 1916. szept. 30.

21 NAGY Lajos 1992. 22.

Bozsik plébános s pártja az október 31-én győzedelmeskedő forradalomban a törvényes rend, a keresztény Magyarország felbomlásának kezdetét látta. Ezért a fenti nap estélyére összehívta pártjának vezetőségét, ahol elhatározták, hogy minden erővel meggátolják a törvényes rend felbomlását, s nem támogatják az Országos Nemzeti Tanácsot. Ezt követően a keresztény szocialisták a Városházára mentek, ahol Kemény János polgármester elnöklete alatt szintén értekezlet folyt a további teendőkről. Itt a plébános előadta pártjának határozatát. Az értekezleten vita bontakozott ki a keresztény szocialisták vezetői és a radikálisok között a Nemzeti Tanácshoz való csatlakozás kérdésében. Bozsikék csak akkor változtatták meg álláspontjukat, amikor vita közben értesültek arról, hogy a király Károlyi Mihályt kinevezte miniszterelnöknek. Ekkor úgy értékelték a helyzetet, hogy a rend megmentése megköveteli a Nemzeti Tanácshoz való csatlakozást.

A helyi Nemzeti Tanács november 1-jén alakult meg 37 taggal, és annak egyik elnökévé Bozsik plébánost választották meg. Ekkor úgy döntöttek, hogy a tanácsot 200 tagúra egészítik ki. Erre november 2-án került sor. A tanács élére a plébános került. A testület kibővítése megerősítette a helyi keresztény szocialisták pozícióit. Ez azért következett be, mert Bozsik plébánosnak és híveinek sikerült elérnie, hogy a kibővített nemzeti tanácsba beválasszák a vallásos társulatok képviselőit is. Ezáltal a keresztény szocialistáknak sikerült biztosítani a hatalmat.

A hatalom birtokában a keresztény alapokon nyugvó rend érdekében megszervezték a polgárőrséget, amely a környék nyugalma is ügyelt. November 4-én a nemzeti tanács statáriumot hirdetett, s rögtönbíráskodást léptetett életbe. Bozsik és elvarárai Gyöngyöst mindenáron meg akarták tartani a régi rend keretében. Határozott fellépésére sikerült megakadályozni, hogy egy Kápolnán vesztglő katonai alakulat bevonuljon a városba. A nemzeti tanács ülésein Bozsik és pártja, amíg erre erejük volt és lehetett, védték a királyság intézményét.²²

A rohanó események hatása alatt Bozsik Pál azonban a Nemzeti Tanács november 13-i ülésén az alábbi beszédet kénytelen volt elmondani: „*Temetni jöttünk, egy régi emléket, mely évszázadokon keresztül összenőtt a magyar nemzettel. Temetni jöttünk Magyarország 900 éves államformáját, a királyságot, mely 900 évvel ezelőtt ezt a nemzetet kiemelte a barbárságból, bevitte a civilizált államok sorába és nemzeti királyunk alatt naggyá tette azt. Ezelőtt 400 évvel egy idegen uralkodóház ült Magyarország trónjára, és be kell vallanom, hogy ezen idő alatt a királyság eszméjével sebek támadtak a magyar nép lelkében, mert ez időtől fogva azzal a németesítés fogalma is összenőtt. Olyan irányzat uralkodott a Habsburgok alatt, mely a magyar nemzetet elnyomni igyekezett, melynek túrníe, véveznie kellett századokon keresztül. A katolicizmus hamis értelmezésével és felfogásával üldözték a magyart, akinek protestáns hite volt. A vallásszabadság eszméje is magyar érdekeket szolgált, és a magyarság felszabadítását önállósága kivívását célozta. Választanunk kell most, hogy milyen államforma alatt óhajtjuk megkezdeni Magyarország második évezredét. A Habsburgok alatt nem érvényesültek a magyar érdekek, oly államformát kell tehát keresnünk, amelyben a nép rendelkezése jut érvényre, amely megismerteti a kultúrát a falu népével is.*”²³

Beszédét követően az alábbi határozati javaslatot terjesztette elő: „*A Gyöngyösi Nemzeti Tanács, amely Gyöngyös város lakosságának minden társadalmi osztályából, számarányuk szigorú figyelembevételével 200 tagból áll, november 13-án tartott teljes ülésén kimondotta, hogy figyelembe véve a pragmatica sanctio megszűnését és az európai eseményeket,*

22 Dezséri BACHÓ László 1940. 18-41.

23 Dezséri BACHÓ László 1940. ln. 42.

Magyarország létének és társadalmi békéjének megvédésére szükségesnek tartja a képviseli rendszerű demokratikus köztársasági államforma felállítását. Egyúttal a törvényes hatalmat gyakorló magyar kormány és az Országos Magyar Nemzeti Tanács ezirányban hozandó intézkedésének is mindenben feltétlenül engedelmességet ígér.” A tanács tagjai javaslatát közfelkiáltással fogadták el.²⁴

A köztársasági államforma elfogadását követően Bozsik és párthíveinek befolyása csökkent ugyan, de 1919 február elejéig, a néptanács megválasztásáig azonban még volt tömegbázisuk. Ekkor azonban a szociáldemokraták, a radikálisok és a szabadkőművesek összefogása lehetetlenné tette Bozsik Pál vezető szerepének érvényesülését.

Az 1918 őszi, s 1919 eleji sajtós gyöngyösi helyzetre utalva mondotta a Nemzetgyűlés 1921. március 11-i ülésén a következőket: „Az egész országban alig találnak hasonlót ahhoz, hogy ezekben a nehéz időkben három hónapon át – hangsúlyozom ezt – egész február elejéig kimondottan keresztény uralmat, mintegy keresztény köztársaságot – mert nem volt tekintély akkor itt a központban – tudtunk Gyöngyösön fenntartani... Volt karhatalmunk, keresztény szocialista katonáink voltak és a legnagyobb rend volt Gyöngyösön akkor, amikor Egerben úgyszólván hetenként beverték az ablakokat.

Már most, amikor a Károlyi-kormány kiadta a néptanácsról hozott rendeletét, amikor a központból szervezték a néptanácsot, – akkor természetesen nekünk is meg kellett ott bukni, mert a Károlyi-kormány exponense: az akkori egri kormánybiztos (Módly László) gondoskodott arról, hogy sem Somogyi képviselő úr, sem én ne kerüljünk a néptanácsba.

Ennek a keresztény törekvésünknek volt az az eredménye, hogy egy héttel a keresztény nemzeti tanács bukása után a gyöngyösi szocialisták halálra verték Somogyi képviselő urat és heteken át nyomta az ágyat; ennek a következménye volt, hogy neki életét megmentendő, el kellett Gyöngyösről menekülnie, és ennek a következménye volt, – nem gondoltam, hogy ezzel a személyes dologgal is ide kell hozakodnom – hogy márciustól augusztusig a gyűjtőfogházban ültem.”²⁵

Bozsik plébános fogságának a román csapatok augusztus 3-i budapesti bevonulása vetett véget. Ezt követően kalandos úton, jórészt gyalogszerrel jutott vissza szülővárosába augusztus 5-én néhány perccel a megszállók bevonulása előtt.²⁶

Bozsik Pált 1918-19-ben tanúsított helytállása miatt Gyöngyös és környékének választóköre az 1920. február 8-i és 9-i első nemzetgyűlési választásokon bejuttatta a parlamentbe a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának programjával. A parlamenti napló tanúsága szerint a nemzetgyűlés ülésén többször felszólalt, illetve interpellált. Megnyilatkozásaiban minden esetben a keresztény Magyarország újjáépítésének gondolata, s a kisemberek érdekeinek képviselete vezérelte. Először a nemzetgyűlés 1920. április 23-i ülésén szólalt fel a felhatalmazási (indemnitási) törvényjavaslat vitájában. Felszólalásában bírálta a javaslatnak azon intézkedéseit, melyek sértették a kiscgazda társadalmat. Szót emelt azért, hogy a szőlő és gyümölcsstermeléssel foglalkozó kiscgazdák továbbra is kapjanak jogot a kincstártól kisüsti pálinka főzésére. Követelte, hogy az adó kivetésénél a központi szeszfőzdékkel és a szeszmagyiparral szemben ne érje a kisembereket hátrány. A gyöngyösi központi szeszfőzde működésének bemutatásával illusztrálta a kiscgazdákra káros hatását. Szóba hozta, hogy a központi szeszfőzdéhez a városon kívül még 42 község tartozik. Több község 20-25 kilométer távolságra van a várostól. Így az itt lakó kiscgazdákat nagymértékben

24 Dezséri BACHÓ László 1940. 18-41.

25 Nemzetgyűlési napló. Az 1921. márc. 11-i 163. ülés. 519.

26 Dezséri BACHÓ László 1940. 192.

sújtják a magas fuvardíjak. Ennek bizonyítására Markaz példáját hozta fel. Megemlítette, hogy a helybeli gazdák kérvényt juttattak el hozzá, amelyben többek között szóvá tették, hogy „a község megkérdezése nélkül és akarata ellenére, sőt tiltakozása dacára a gyöngyösi központhoz osztották be és inkább megsemmisítette szőlőtörkölyét és borseprőjét, mintsem Gyöngyösre, a központba szállítsa, vagy annak eladja.” Ezért „A lehető legszerencsétlenebbnek tartom azt az alap gondolatot, amelynek alapján annak idején felépítették a központi szeszfőzdék intézményét.” – állapította meg. A kisgazdák részéről országszerte felmerülő panaszok azt bizonyítják, hogy „megbukott a központi szeszfőzdék intézménye, s azt fenntartani nem lehet.” Hozzászólásában tiltakozott a boradó tervezett felemelése ellen is.²⁷

Április 28-án interpellációt nyújtott be a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, amelyben a következőket kérdezte tőle: „1. Van-e tudomása a miniszter úrnak arról a nagy nyomorúságról, amely egyetemi ifjúságunk tekintélyes részénél a tanulmányokban való előrehaladást, úgy a megfelelő lakás, mint az elégséges táplálkozás hiánya miatt lehetetlenné teszi? 2. Szándékozik-e sürgősen intézkedni a budapesti lakáshivatal a lakással nem bíró egyetemi hallgatókat megfelelő módon elhelyezze? 3. Szándékozik-e a közlelmezési miniszter úr odahatni, hogy a különböző egyetemi internátusok az élelmiszereik beszerzésénél a legmészebbmenő – esetleg a tisztviselői beszerzői csoportokhoz hasonló – kormánytámogatásban részesüljenek, hogy a legközelebbi tanévben már minél több egyetemi hallgatót segíthessenek?” Haller István miniszter a Bozsik által felvetett problémák megoldását ígérte. Osztotta képviselőtársa interpellációja előtt tett ama megállapítását, hogy „azé a jövő, akié az ifjúság”.²⁸

A nemzetgyűlés 1920. szeptember 23-i ülésén a gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről szóló 1898. évi XXIII. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről szóló vitában javasolta, hogy módosítsák a törvénycikknek a hitelszövetkezetek a tiszta jövedelme felhasználásáról szóló 9. §-át, amely arról intézkedik, hogy az osztalék az alaptőke után az 5 %-ot nem haladhatja meg. Itt a következő módosítást javasolta: az osztalék az 5 %-ot „az Országos Központi Hitelszövetkezet hozzájárulása nélkül” nem haladhatja meg. Indokolásában a vezetése alatt álló gyöngyösi hitelszövetkezetre hivatkozott, amelynek forgalma 1920-ban már 90 millió koronát meghaladta, s alaptőkéje pedig másfél millió koronára emelkedett. „Még sokkal nagyobb is volna az alaptőke és sokkal nagyobb lendületű volna szövetkezetünk működése, ha nincs ez a korlátozás, amelyet az ellenagitáció teljesen kihatás nélkül ellenünk, hogy tudniillik az 5 %-ot nem haladhatja meg az osztalék az alaptőke után.” A pénzügyminiszter válaszában kifejtette, hogyha Bozsik javaslatát elfogadnák, akkor a szövetkezetek joggal kérdeznék „Miért csak az egriek és a gyöngyösiéek kapják meg a 6 %-ot? Akkor mi is követeljük.” A tárca vezetője ezt követően a javaslatot az alábbi formában kérte elfogadni: „Kivételesen indokolt esetben az osztalék legmagasabb mérvé az Országos Központi Hitelszövetkezet előterjesztésére a pénzügyminiszter által 5 %-on felül emelhető.” Ezután Bozsik visszavonta korábbi indítványát, mivel „a mi helyzetünk szempontjából a legteljesebb garanciát látom abban a módosításban, melyet a pénzügyminiszter úr szíves volt indítványozni.”²⁹

A következő év, 1921. március 11-i nemzetgyűlési ülésén, miután Somogyi István képviselőtársát azzal vádolták, hogy a forradalmak alatt a báró Hatvani család ügyvédje volt, a vádat visszautasította, s tényszerűen bizonyította szerepét 1918 őszén a helyi rend

27 Nemzetgyűlési napló. Az 1920. ápr. 23-i 33. ülés. 172-177.

28 Nemzetgyűlési napló. Az 1920. ápr. 28-i 37. ülés. 366-368.

29 Nemzetgyűlési napló. Az 1920. szept. 23-i 109. ülés. 524-528.

fenntartásában.³⁰ Március 16-án tiltakozott a pénzügyminiszter borárcsökkentési terve ellen.³¹ Április 23-án elhangzott felszólalásában részletes tényekkel bizonyította, hogy az 1919 decemberében Harrer Ferenc után kinevezett újjáépítési kormánybiztos, Debreczeni János Miklós „feladatának teljesítésére alkalmatlan”, s veszélyezteti az országgyűlés Gyöngyös város újjáépítéséről és rendezéséről szóló 1918. évi XXIII. törvénycikk végrehajtását. Ezért kérte a belügyminisztert, hogy „szíveskedjék Gyöngyösről azonnal eltávolítani ezt az építési kormánybiztost... Ezúttal kijelentem, hogyha ez a hónapok óta tartó akció a mostani kormánynál is megbukik, én nem leszek abban a helyzetben, – mert nekem Gyöngyössel szemben is vannak kötelezettségeim – hogy a kormányt a jövőben támogassam.”³² A nemzetgyűlés május 23-i ülésén a gyöngyösi építési kormánybiztosság ügyeinek kivizsgálására bizottság kiküldését kérte.³³

Bozsik Pál parlamenti szereplései, az iránta érzett bizalmat annyira megnövelték, hogy ismét bejutott a nemzetgyűlésbe az 1922-es májusi választásokkor. A nemzetgyűlés 1923. július 25-i ülésén interpellációt intézett a földművelésügyi miniszterhez, amelyben javasolta a minisztérium létszámának csökkentését, különös tekintettel a jogászokra. „*En azt hiszem, hogy a földművelésügyi minisztériumtól nem az ügyek adminisztrálását, hanem a magyar földművelésügy vezetését és irányítását várjuk. Ehhez a vezetéshez és irányításhoz nem jogászok, hanem szakemberek szükségesek és csakis úgy volna helyesen berendezve a földművelésügyi minisztérium, ha szakképzett emberek, tehát gazdák, mérnökök, állatorvosok foglalnák el a nekik megfelelő pozíciókat.*” Javasolta továbbá, hogy a vidéki állatorvosok nagyobb hatáskörrel szólhassanak bele az állategészségügy intésébe. Indítványozta az állatorvosi főiskola egyetemi rangra emelését is.³⁴

1924. április 3-i ülésén az új középiskolai tantervet tárgyaló ülésen indítványozta, hogy a humán jellegű gimnáziumokban a latin és a görög nyelven kívül a növendékek tanulhassanak modern nyelveket is. Klebelsberg Kunó miniszter válaszában elmondotta, hogy „szívesen megy bele abba, hogy ahol megfelelő nyelvismerettel bíró tanár van, a humanisztikus gimnáziumokban nem kötelező tárgyként modern nyelveket is taníthassák.”³⁵

A nemzetgyűlés 1925. február 13-i ülésén a költségvetés vitájában felhívta a figyelmet az agrártárca költségvetése növelésének szükségességére, mivel „Magyarország megcsonkítása miatt a földművelésügyi tárcának még fokozottabb jelentősége van.” Ugyanekkor szólt szőlőtermelésünk válságáról, melynek fő okai szerinte a kivitel nehézségei, a termelés drágasága s a hitel abszolút hiánya.³⁶

1925. február 19-én az Országos Munkásbiztosító Pénztár költségvetésének tárgyalásakor előterjesztette a mátrai tudószanatórium megvalósításának tervét. Bozsik plébánosnak alapvető szerepe volt abban, hogy 1927 és 1932 között a mátraházai tudószanatórium felépüljön. Ennek háttérében az állott, hogy jó kapcsolatban volt hajdani kispaptársával, Vass József népjóléti miniszterrel, akinek sikerült hatására a kormányt meggyőznie arról, hogy a sanatórium ne a Bükkben, hanem a Mátrában épüljön fel. A sanatórium mátraházai felépítése nemcsak a hegység rangját növelte, hanem a gyöngyösiiek is hasznát látták annak. Az építkezés során ugyanis számos gyöngyösi munkanélküli kapott munkalehetőséget, az

30 Nemzetgyűlési napló. Az 1921. márc. 11-i 163. ülés. 518-519.

31 Nemzetgyűlési napló. Az 1921. márc. 16-i 166. ülés. 17.

32 Nemzetgyűlési napló. Az 1921. ápr. 23-i 179. ülés. 303-311.

33 Nemzetgyűlési napló. Az 1921. május 23-i 193. ülés. 93.

34 Nemzetgyűlési napló. Az 1923. júl. 25-i 161. ülés. 98-99.

35 Nemzetgyűlési napló. Az 1924. ápr. 3-i 268. ülés. 226-227.

36 Nemzetgyűlési napló. Az 1925. febr. 13-i 376. ülés. 412-413.

építkezési anyagokat jórészt helybeli lovaskocsik hordták az építkezés színhelyére. A gyógyintézmény felépítése után a betegeket tejtermékkel és gyümölcssel majdnem kizárólag a gyöngyösi kistermelők látták el, amely jelentős bevételt hozott számukra.³⁷

1925. február 20-án felhívta a kultuszminiszter figyelmét a népoktatás támogatásának fontosságára, mivel „*A népiskolai elemi oktatás terén ugyanis igen-igen sok teendőnk van... Főleg a tanyai oktatás terén vannak igen-igen nagy hiányok.*” Kérte a minisztert az iparos és kereskedelmi tanonciskolák önálló épületben való elhelyezésére is, s arra, hogy ezekben főállású tanítók oktassanak.³⁸

Az 1922-ben összehívott nemzetgyűlésben utójára 1925. február 26-án szólalt fel a pénzügyi tárca költségvetésének vitájában. Az itt elhangzott beszédében a kisemberek hitellellátása megoldását sürgette. Kérte a minisztert, hogy „*igyekezzék minél inkább lehetővé tenni a vidéki hitelszövetkezeteknek, a kisemberek hiteligényeinek kielégítését. Én magam részéről itt arra gondolnék, hogy a vidéki hitelszövetkezeti fiókokat alaptőkejegyzéssel kellene valami módon segíteni... Az alaptőke nagyságától függ, hogy a vidéki hitelszövetkezetek milyen összegű hitelkerettel rendelkeznek.*”³⁹

Bozsik Pál két ciklusban kifejtett parlamenti tevékenysége széleskörű népszerűségnek örvendett. Ezért amikor Gyöngyös város polgárainak tudomására jutott, hogy Vass József népjóléti miniszter mandátumáról le akar mondani, a helybeliek Borhy György felsőházi tag vezetésével az érsekhez azzal a kéréssel folyamodtak, hogy „bevált régi és kedves képviselőnk főtisztelendő dr. Bozsik plébános újjól fog fellépessen, mint városunk országgyűlési képviselőjelöltje.”⁴⁰

Az érsek válasza azonban elutasító volt. 1927. január 27-én a következő dörgedelmes levelet intézte Bozsik Pálhoz: „*Több oldalról zaklatnak engem azzal a kéréssel, hogy Főtisztelendő Uraságodnak a gyöngyösi országgyűlési képviselőségre való pályázását engedjem meg. Amiből arra kell következtetnem, hogy Főtisztelendő Uraságod az én rendelkezésemmel szemben nem megfelelő módon viselkedik, minélfogva némelyek lehetők tartják, hogy rendelkezésemet megmátsám. Nagy visszatetszéssel látom azt, s kötelezem Főtisztelendő Uraságodat, hogy mindenkinek tudtára adja, hogy nem fog fellépni.*” Az érsek levelében egy pápai rendelkezésre hivatkozott, amely szerint megengedhetetlen a fellépése. Ennek indokát azonban nem sikerült felfedni. Az tény, hogy a második parlamenti ciklus befejezése után az érsek Bozsikot a további fellépéstől eltiltotta.⁴¹

Bozsik Pál nemzetgyűlési képviselőségének éveiben rendkívül sokat fáradozott szülővárosa fejlesztésének érdekében. E munkája az 1917 májusában leégett Szent Bertalan templom újjáépítésével kezdődött el az 1917 és 1922 közötti években. A templom helyreállításának építészeti munkálatai vezetésére sikerült megnyernie Nagy Virgil ismert építész halála után Wälder Gyula műegyetemi tanárt. Az ő közreműködésével a templom festészeti munkálatainak végzésére megnyerte Túry Gyulát, Ungváry Sándort, Kardos-Krenner Viktort és Dudits Endrét. A művészek az ő elgondolása szerint végezték a templom freskóinak készítését. Így került sor az egyik festményen IV. Károly király és felesége, Zita

37 Nemzetgyűlési napló. Az 1925. febr. 19-i 379. ülés. 114-115.

38 Nemzetgyűlési napló. Az 1925. febr. 20-i 380. ülés. 191-193.

39 Nemzetgyűlési napló. Az 1925. febr. 26-i 382. ülés. 276-277.

40 EÉL. Bozsik Pál személyi iratai. Borhy György levele az érseknek. Gyöngyös, 1927. jan. 14.; 225/1927.

41 EÉL. Bozsik Pál személyi iratai. Az érsek levele Bozsik Pálnak. Eger, 1927. jan. 27.; 225/1927. — Gyöngyösi Lapok, 1932. márc. 5.

királynő megörökítésére, akik 1917. május 23-án meglátogatták a tűzvész sújtotta várost.⁴² Az újjáépített istenházát 1922. október 22-én Szmeccsányi Lajos érsek szentelte fel.⁴³

Ugyancsak Bozsik plébános irányította mint egyházi elnök a szintén a tűzvész áldozatává lett Katolikus Legényegylet újjáépítését, amely 1921 végén fejeződött be.⁴⁴

Nagy érdemeket szerzett a város iskolahálózatának fejlesztésében. 1921-ben megnyitották az általa tervezett római katolikus polgári fiúiskolát⁴⁵, 1925-ben pedig a római katolikus felsőkereskedelmi iskolát, amely az ország egyetlen ilyen jellegű katolikus intézménye volt.⁴⁶

Mint már nemzetgyűlési képviselői működésének tárgyalásakor érintettem, nem idegenkedett a gazdasági kérdésektől sem. Évekig elnöke volt az 1917-ben általa megszervezett Hangyaszövetkezetnek, valamint a Hitelszövetkezetnek is. Nevéhez fűződik a Gazdakör létrehozása.⁴⁷ 1919 őszén tagjává választotta a gyöngyösi kőszénteleg tanulmányozására kitzűzött bizottság, s részt vett e testület jelentésének megszövegezésében is, amelyben az olvasható, hogy *„Legjobban felhasználhatónak látszik a lignit egy hatalmas elektromos centrále létesítésének szerepében.”*⁴⁸ Az ekkor megálmodott erőmű, mint közismert, csak az 1970-es években valósult meg.

Bozsik Pál nagyívű lelkipásztori és politikai pályafutása 1932 elején megtört. Február 25-én lemondott állásáról, bár már ekkor címzetes prépost és patai főesperes volt. Lemondásának okát pontosan máig sem tudjuk. A korabeli sajtóból az derül ki, hogy az érseki udvarban hitelt adtak egy vele kapcsolatos Gyöngyösön keletkezett pletykának. Amikor ezért az érsek Egerbe idézte és felelősségre vonta, a következőket válaszolta főpásztorának: *„Papi becsületekre jelentem ki Exellenciádnak, hogy én azt a bizonyos kijelentést nem tettem meg. De kijelentem, hogy valami kis hitelt adnának is az engem vádlóknak, lemondok méltóságomról, a plébániáról és kilépek a főegyházmegye kötelékéből.”* Ezt követően a Főegyházmegyei Hivataltól a következő lakonikus szövegű levelet kapta: *„Az Érsek Úr Ókegyelmessége a lemondást elfogadja.”*⁴⁹

II. A remetekertvárosi plébános

Bozsik Pál Gyöngyösről való távozása után Budapest II. kerületébe, az 1920-as évek elejétől fokozatosan kiépülő Remetekertvárosba költözött, amely akkor a székesfehérvári egyházmegyéhez tartozott. Ugyanis ígéretének híven megaláztatása miatt kilépett az egri egyházmegye kötelékéből, s Shwoy Lajos püspök átvette egyházmegyéjébe. A plébános távozásakor olyan hírek is szárnyrakeltek, hogy egy szaléniázus kolostorba kíván vonulni. Ez azonban nem bizonyítható. Amikor Bozsik Pál Remetekertvárosban telepedett le, ott még

42 EÉL. A gyöngyösi felsővárosi plébánia iratai. Dezső Lajos városi mérnök jelentése a képviselőtestületnek. Gyöngyös, 1922. jan. 13.; 339/1922. – Bozsik Pál levele az érseknek. Gyöngyös, 1922. jan. 17.; 5282/1921. – Új Ember, 1990. aug. 19.

43 NAGY Lajos 1992. 25.

44 EÉL. A gyöngyösi felsővárosi plébánia iratai. Bozsik Pál levele az érseknek. Gyöngyös, 1921. nov. 3.

45 NAGY Lajos 1992. 25.

46 EÉL. A gyöngyösi felsővárosi plébánia iratai. Bozsik Pál levele a Főegyházmegyei Hivatalnak. Gyöngyös, 1925. jún. 22.; 2800/1925.

47 Parlamenti Almanach 1922-1924. Bp. 1922. 13.

48 EÉL. A gyöngyösi felsővárosi plébánia iratai. A gyöngyösi kőszénteleg tanulmányozására kiküldött bizottság jelentése a városi képviselőtestületnek. – Javaslat a lignittelepek hasznosítására. Gyöngyös, 1919. okt. 24. (Nyomtatvány)

49 Gyöngyösi Lapok, 1932. márc. 5.

nem volt templom. Ezért a római katolikus hívek lelki életének ápolása céljából Schlacta Margit, a Szociális Testvérek női szerzetesrend alapítója házában egy részében kápolnát nyitott. Itt lett plébános Shwoy püspök bizalmából Bozsik Pál. Ő nemcsak lelkipásztora lett híveinek, hanem szellemi életük irányítója is. Különösen az ifjúság nevelésére fordított nagy gondot. Ez nem véletlen, hisz a keresztény Magyarország felépítésének zálogát az ifjúságban látta, másrészt annak tanításában mint hitoktató és teológiai tanár az első világháború előtti években nagy gyakorlatot szerzett. A fiatalok számára irodalmi délutánokat szervezett, amelyeken az általa betanított színdarabokat adták elő.

A vallási élet fellendülése miatt a kápolna csakhamar szűknek bizonyult. A megyéspüspök szándékára Bozsik plébános megkezdte a templomépítés szervezését és tervezését. Nemcsak saját híveit nyerte meg az építés ügyének, hanem 1937-ben országos gyűjtést kezdeményezett az építendő Szentlélek Úristenről elnevezendő kriptatemplomra. Az építkezéshez szükséges pénz elsősorban a temetkezési helyek előjegyzéséből és a befizetett összegekből nyerte.

1938-ban indult meg az építkezés. A kertváros lakói többször látták a prépostot az emelkedő falak tövében breviáriumát olvasva. Az új istenháza 1942-ben már készen állott. Bár belső kiképzésében még voltak hiányosságok, június 29-én Szent Péter és Pál apostolok ünnepén felszentelték. A magasztos alkalomra eljött a plébános több volt egri papnövendéke is. A templom nemcsak Remetekertváros lakóinak, hanem a háborús években, 1939-től ide menekült lengyel katonáknak is a béke szigetét jelentette. Erre emlékeztet ma a baloldali szenteltvíztartó lábazatán lévő felirat: „*Itt imádkoztak a lengyelek a magyarokért és hazájukért 1942.*”

1944-1945 telén, amikor az iskolában szünetelt a tanítás, a plébános könyvtárát a fiatalság rendelkezésébe bocsátotta. Ebben az időben szerzett egy orosz szótárt is, hogy majd annak segítségével szót érthessen a bevonuló orosz katonákkal.

A világháború után még bízott abban, hogy a templom építését befejezheti. Még elkészült egy-egy részlet, de a befejezéshez nem juthatott el. Így a templom belülről máig befejezetlen.⁵⁰

1945 után ismét bekapcsolódott a keresztény politikai életbe. Kapcsolatba került Mindszenty József bíboros hercegprímással is, aki őt többször felkereste és ő is gyakran megfordult nála Esztergomban.⁵¹ A bíboros emlékirataiban leírta, hogy vallatásakor kínzóinak egyszer sem említette Bozsik nevét. Így vallott róla: „Szegény Bozsik Pál prépostot hiába kíméltem, később a rabkórházban olvastam a kalocsai érsek peréről kiadott könyvet, s abból tudtam meg, hogy őt is bekeverték a Grósz-perbe és súlyosan elítélték. Csak szabadulásom után hallottam, hogy ismeretlen körülmények között halt meg a bolsevisták börtönében. Őt nagyon értékeltem, mert a meggyőződés embere volt.”⁵²

1947 július végén bekerült az abban az évben zászlót bontó, Schlacta Margit által szervezett Keresztény Női Tábor nevű párt vezetői közé, ahol az egyházi tanácsadó szerepét látta el. A párt országos elnökének Bozsikkal való korábbi kapcsolatáról nem tudunk. Bizonyára a szerzetes főnöknő a bíborossal való kapcsolata miatt vonta a párt vezetői közé. Feltevésemet arra alapozom, hogy az új párt elsősorban Mindszentytől várt támogatást. A plébánosnak az új szervezetben való tevékenységéről eddig nem kerültek elő adatok.⁵³

50 Egri Egyházmegyei Névtár 1933-1945.—Pásztor Emilné 1997. 3.

51 HETÉNYI VARGA Károly 1992. 48.

52 MINDSZENTY József 1989. 268.

53 IZSAK Lajos 1982. 166.

III. A Grósz-per áldozata

1951-ben a Magyar Dolgozók Pártjának vezetői a római katolikus egyház tömegek közötti befolyásának további csökkentése céljából az osztályharc állandó éleződésének sztálini koncepciója jegyében tovább fokozták az úgynevezett klerikális reakció elleni küzdelmet, s az 1949-es Mindszenty-per után újabb koncepciót szerveztek, amelynek 9 vádlottja közül 6 fő római katolikus pap volt. A pernek több célja volt. A főbb célkitűzése az 1950-es, az állam, és a római katolikus egyház közötti megállapodást aláírni, és a népi demokratikus hatalommal kényszerből együttműködő egyházfő Grósz József kalocsai érsek félreállítása volt. A per továbbá a volt szerzetes rendek vezetőinek megfélemlítését is célozta. Így került a vádlottak padjára Endrédi Vendel volt zirci apát, Hagyó Kovács Gyula volt ciszterci jószágkormányzó, Csellár Jenő volt pálos rendfőnök és Vezér Ferenc volt pálosrendi perjel, akit egy szovjet katona 1944 decemberében történő meggyilkolásával vádoltak. A pártvezetők törekvése volt végül az 1919-1944 közötti keresztény politika volt vezetőinek a mindennapi életből való kiiktatása. Így került a vádlottak padjára Bozsik Pál egykori gyöngyösi plébános, aki szembefordult az 1918-1919-es forradalmakkal, s az 1920-1926 közötti években nagyhatású politikus volt.⁵⁴

A per kiagyalói Bozsik Pált másodrendű vádlottként szerepeltették. Alapy Gyula főügyész a legképtelenebb büncselekményekkel vádolta a prépostot. A Szabad Nép 1951. június 19-i számában közreadott vádiratban a következők olvashatók: *„Dr. Bozsik Pál vádlott, aki 1918-tól a gyöngyösi ellenforradalmi elemek vezetője, majd a horthista parlament képviselője volt, a felszabadulás után Mindszenty József bizalmas politikai tanácsadója és összeesküvőtársa lett. Mindszenty letartóztatása után összeesküvő tevékenységét Grósz József irányítása alatt folytatta. Ő dolgozta ki dr. Farkas Endre vádlottal együtt az összeesküvés programját. Összeesküvő társa, dr. Pongrácz Alajos segítségével a programot egyik imperialista követség útján Spelmann new yorki érseknek, Montini vatikáni államtitkárnak és Habsburg Ottónak megküldötte.*

Az által beszervezett és iparügyi miniszternek jelölt dr. Hévey Lászlót azzal bizta meg, hogy volt osztenburgista különítményesekből és volt horthista katonatisztekkel álló fegyveres csoportot szervezzon.

Dr. Bozsik Pál irányította Balázi Sándoron keresztül azt a vasúti szabotázscsoportot, amely vagonok kisiklásával, szerelvények hibás összeállításával a szállítások rendjét szabotálta.

Rendszeres kémjelentéseket tett az említett követség részére titkos belpolitikai és gazdasági adatokról, amelyeket maga és összeesküvő társai szereztek meg.”⁵⁵

A Grósz József-re vonatkozó vádpontok is több súlyos, őt érintő koholmányt tartalmaztak. A vádirat szerint „Grósz József vádlottat 1948 novemberében Mindszenty József magához rendelte és bizalmasan közölte vele, hogy a köztársaság megdöntésére összeesküvést szervez és vezet. Részletezte, hogy háború esetén, vagy ha az összeesküvés kiobbantására megfelelő helyzet alakul ki, kormányt alakít és kiáltványt bocsát ki.”⁵⁶

A tárgyaláson Grósz József „beismerte”, hogy „Mindszenty azért hívatott, mert számítva őrizetbevételére tájékoztatni kívánt arról, hogy megbízást adott dr. Bozsik Pálnak a rendszer

54 GERGELY Jenő 1985. 123-125.

55 HETÉNYI VARGA Károly 1992. 47.

56 Grósz érsek naplója 1995. 334.

megdöntésére irányuló szervezet kiépítésére és kormányprogram kidolgozására. Megbizott, hogy őrizetbevétele esetén én vegyem át helyette a vezetést.”⁵⁷

A vád szerint „Mindszenty József letartóztatása és elítéltetése után Grösz József az összeesküvést átvette. Dr. Bozsik Pál és dr. Farkas Endre vádlottak több titkos összefüggéssel leközölték ügynevezett jogfolytonossági elvüket, amely szerint Mindszenty József akadályoztatása miatt a király visszatéréséig Grösz József az ideiglenes államfő... Dr. Bozsik Pál és dr. Farkas Endre összeesküvő társaikból össze is állították a kormánylistát, amelyet Grösz József jóváhagyása után jelentettek egyik imperialista követségnek. A népellenes kormány összeállításával kapcsolatban Grösz József több ízben tárgyalta Payr Hugó volt gyáros, királypárti politikussal is. Tárgyalásai során Grösz úgy döntött, hogy az eredetileg jelölt miniszterelnök dr. Bozsik Pál helyett a kormány elnöke dr. Friedrich István, a horthysta ellenforradalom első miniszterelnöke legyen.”⁵⁸

Bozsik Pál az ismertetett vádakot a bírósági tárgyaláson mind magára vállalta, illetve beismerte. Ennek oka az volt, hogy a pert előkészítő vallatás során az ávéhások addig kínozták őt, amíg végül kijelentette: „aláírnám már, saját halálom ítéletemet is, csak hagyjának békén”.⁵⁹

A terrorszervezetnek azonban nem Bozsik Pál halálára, hanem a minden alapot nélkülöző vádak bevállására volt szüksége. Ezt súlyos fizikai és lelki kényszer hatására el is érték. Ebből következett az, hogy a testileg és lelkileg összetört prépostplébános az utolsó szó jogán mondott beszédében hálás szavakat rebegett a nagyszerű bánásmódot, amelyben valatónak kegyeiben részesült. A bel- és külföldi közvélemény megtevesztésére hangoztatnia kellett, hogy nem a rendőrségen verték félholtra, hanem már a letartóztatása előtt súlyos beteg volt.⁶⁰

Az utolsó szó jogán ezeket mondta: „Az utolsó szó jogán kötelességet kívánok teljesíteni. Midőn őrizetbe kerültem, már akkor súlyos beteg voltam. Midőn a vizsgálati szervek észrevették, kórházba utaltak, ott egyágyas, tágas magánszobát kaptam, nappalra külön ápolónőt, éjjelre külön ápolót rendeltek mellém. Az orvosi kezelésnek köszönhetem, hogy visszanyertem egészségemet. Hálaamat nem tudom másként kifejezni, minthogy itt a nyilvánosság előtt, a vizsgálati szerveknek és kezelőorvosaimnak köszönetet mondok.

A bíróság vallomásaiból ismeri beállítottágomat, ismeri összeesküvő tevékenységemet is. Tudom azt, hogy tevékenységemmel súlyosan vétettem a népköztársaság törvényei ellen. Beismerő vallomásom alapján kérem a bíróság méltányos ítéletét.”⁶¹

1951. június 28-án a budapesti megyei bíróság Olti Vilmos-tanácsa bűnösnek mondta ki az „1946. VII. tv. 1. §-a 2. bekezdésében meghatározott, a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel büntetésében.” Enyhítő körülményként vették figyelembe „előrehaladott korát és évek óta tartó beteg állapotát”, s így tíz évi börtönre ítélték.⁶²

A főügyész fellebbezést nyújtott be az „enyhe” ítélet ellen. Az indítvány eredményét nem ismerjük. Tény viszont, hogy az ítélet kihirdetése után a prépostplébános mindmáig tisztázatlan körülmények között 1952. június 3-án a váci börtönben meghalt. A börtön hivatalos naplója

57 Grösz érsek naplója 1995. 334.

58 Grösz érsek naplója 1995. 334-335.

59 HETÉNYI VARGA Károly 1992. 47.

60 HETÉNYI VARGA Károly 1992. 47.

61 HETÉNYI VARGA Károly 1992. 48.

62 HETÉNYI VARGA Károly 1992. 48.

szerint június 5-én a 301-es parcella IV. sorának 10. számú sírjába temették. Az exhumálás során azonban kiderült, hogy maradványai nem voltak ebben a sírgödörben. Ebből következően a börtönnapló beírása az utókor tudatos megtévesztését célozta.⁶³

Ártatlansága kiderüléseig több évtizedet kellett várni, a Grósz József kalocsai érsek és társai ellen hozott törvénysértő ítéletet a Fővárosi Bíróság az 1990. évi XXVI. törvény 1. § (1) és (2) bekezdésében leírt rendelkezése alapján nyilvánította semmisnek.⁶⁴

A remetekertvárosi templomban hívei emléktáblát helyeztek el tiszteletére.⁶⁵

Bozsik Pál tragikusan végződő életútjának felvázolása után feltehető a kérdés, hogy hogyan ítéelhetjük meg magatartását, tetteit? Az egykori gyöngyösi felsővárosi plébános kristálytisztja jellemű, hitében és nézeteiben megingathatatlan, minden megalkuvást elvető férfiú volt. Életével és magatartásával egy Mindszenty bíborshoz hasonlítható papi magatartásformát testesített meg a XX. század rendkívül ellentmondásos hazai körülményei között. A Kelet- és Közép-Európában, valamint a Szovjetunióban az 1980-as évek végétől és az 1990-es évek elejétől bekövetkező változások az ő megalkuvásmentes magatartását igazolták, melynek lényegét Mindszenty József emlékirataiban a következőképpen fogalmazta meg:

„Történelmi tanulmányaim alapján láttam, hogy a megalkuvók mindenkor csak olajat öntöttek a kereszténység ellenségeitől gyújtott tüzekre. Én pedig azokat értékeltem, akik tudták, hogy új egyházfaluk hengerelnek le régi egyházüldözőket, hogy megkezdjék diadalittasan tiszavirágéletüket és az Egyház túléli őket és térképeiket. Nem a várak és fegyverek, hanem az idő emészti meg ellenségeit. Ám az Egyháznak sohasem alkonyodik, a várfalakat barbárok elpusztítják, az Egyházat még az időnként felburjánzó belső emberi hibák, sőt maguk az ördögök sem tudják elpusztítani. Nincs a földön az Egyházhhoz fogható. A tények szólnak itt... Üldöztetése növekedését, virulását, szilárdságát jelenti; a gyűlölet izzása és feneketlensége csak ereje féltettségét méri és szemlélteti. Megtámadva győz, törtételesen felülkerekedik, gyalázatokkal tetézve még tündöklőbb lesz ... és az ő igazi hűsvétja odaát következik el.”⁶⁶

Irodalom

Rövidítések

EÉL. — Egri Érseki Levéltár
Im. — Idézett mű
Uo. — Ugyanott

Dezséri BACHÓ László

1940. Gyöngyös város 1918-19-ben a forradalmak alatt. Gyöngyös.

GERGELY Jenő

1985. A katolikus egyház Magyarországon 1944-1971. Bp.

Grósz érsek naplója

1995. 1944-1946. Bp.

63 HETÉNYI VARGA Károly 1992. 48.

64 Új Ember, 1990. júl. 10.

65 PÁSZTOR Emilné 1997. 6.

66 MINDSZENTY József 1989. 50-51.

GULYÁS Pál

1941. Magyar írók élete és munkái. III. Bp.

HETÉNYI VARGA Károly

1992. Papi sorsok a horogkereszt és a vöröscsillag árnyékában. Abaliget.

IZSÁK Lajos

1982. Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944-1949. Bp.

MINDSZENTY József

1989. Emlékirataim. IV. kiadás. Bp.

NAGY Lajos

1992. Főnix. A hamvaiból újjáépült város. 1917-1992. Gyöngyös,

PÁSZTOR Emilné

1997. Bozsik Pál a templomépítő. = Katolikus Hang (Eger), ápr. 13.

RÁCZ Pál

1989. Emlékezés dr. Bozsik Pálra. = Prés, nov. 11.

Károly Szecskó:

Pál Bozsik (1888-1952)

Er wurde 1888 in Gyöngyös geboren. Die Elementarschule und das Gymnasium besuchte er in seinem Geburtsort und in Eger. Seit 1902 studierte er im Institut für Pfarrerbildung, bzw. an der Universität Religion. 1906 wurde er zum Priester geweiht. Zwei Jahre war er als Kaplan tätig. Von 1909-1915 war er Theologie- und Religionlehrer, Inspektor der Bildung im Priesterseminar in Eger. 1910 wurde er Doktor der Theologie. Seit 1914 arbeitete er als Redakteur des Erlauer Amtsblattes (Egri Egyházmegyei Közlöny). Von Januar 1916 bis Ende Februar 1932 war er der Pfarrer der Gyöngyöser oberstädtischer Kirche. Während der Revolution 1918 sichert er die sich auf christlichen Prinzipien beruhende Ordnung als Vorsitzender des örtlichen Nationalrates. Er wurde während des Kommuns, im März 1919 verhaftet. Er ließ zwischen 1917-1922 die Sankt Bartholomeus Kirche wieder aufbauen, 1921 organisierte er die örtliche bürgerliche Knabenschule, 1925 die römisch-katholische Handelsschule. Seine Tätigkeit wurde von dem Hohepriester mit den Tieteln Titularprepost und Hauptdechant von Gyöngyöspata anerkannt. Zwischen 1920 und 1926 ist er Abgeordneter der Nationalversammlung. Anfang 1932 verließ er wegen eines persönlichen Unrechts die Stadt freiwillig und arbeitete als Priester in der Gemeinde in der Remetekertváros, wo er eine Kirche bauen ließ. Nach dem zweiten Weltkrieg schloß er sich an den Kreis des Herzogprimás, des Bischofs Mindszenty. Der Primas schätzte sein Glauben, und sein Bestehen auf den christlichen Prinzipien hoch. Er wurde als alter christlicher Politiker von den parteilichen und staatlichen Leitern, die 1951 die römisch-katholische Kirche brechen wollten, in den Prozeß des Bischofs József Grósz in Kalocsa eingemischt und wurde vom Gericht zu 10 Jahren verurteilt. Er starb 1952 in dem Kerker in Vác. Seine Gemeinde hat ihm in der Kirche in der Remetekertváros eine Gedenktafel gestellt.

SZECSKÓ KÁROLY

H-3300, Eger

Malomárok u. 2.

A század tanúja: Herman Lipót

Szücs György

ABSTRACT: *Lipót Herman – a Witness of Our Century.* After finishing his studies in the Mintarajziskola (School of Artistic Drawing) in Budapest Hungarian painter Lipót Herman did a lot of travelling in Italy, France and Germany before the I. World War. He was fascinated by Baroque masters namely Tiziano, Rubens, Tintoretto whose works had been exhibited in famous museums, and his art later became a special synthesis of „new Baroque” theme and modern expressive style. Herman started his career as a caricaturist and always preferred this activity to painting. About four hundred notebooks endured in his legacy with the all most important events of the Hungarian art.

Herman Lipót¹ azok közé a művészek közé tartozott, akik nem elégedtek meg azzal, hogy csupán festményeik, rajzaik közvetítsék véleményüket a világról, hanem kora fiatalságától kedve naplót vezetett, s lényegében a haláláig egy 3-400 oldalas, általa írt és illusztrált dokumentumkötet tervét dédelgette magában. A kor, amelyben élt, bővelkedett barátokban, vidám történetekben, és szomorú, olykor tragikus helyzetekben egyaránt. A festő-írónak igaza volt: mindez ma már történelem, s az események, legyen az a királykoronázás, egy olaszországi utazás vagy a Fészekben hajnalig tartó kártyacsata a bakkasztalnál, szinte megelevenednek a kéziratos füzetek lapjain.²

Herman Lipót fényképei valóban eltérő hangulatú jeleneteket őriztek meg az utókor számára. Az elmaradhatatlan kávéházi pillanatképek, a Japán törzsasztala Szinyei Merse Pállal, Lechner Ödönnel, Fényes Adolfal, Rippl-Rónai Józseffel és a többiekkel; 1912-ben Kecskeméten a művésztelep „frontemberei”, Falus Elek, Iványi Grünwald Béla, Herman Lipót keménykalapos, sétapálcás csoportképe; 1915-ből egy felvétel Pólya Tibor festővel, ahol tisztí egyenruhában feszítenek; az 1925 körüli balatoni csoportképen pedig Kandó László, Herman Lipót, Iványi Grünwald Béla, Ernst Lajos fekete úszódresszben pózolnak a tó partján. A hatvanas években született budapesti műterembelsők az őszülő hajú, anekdotázásra mindig kész művészt örökítették meg: záróképek a hosszú élet könyvéből.

Ez az írás elsősorban Herman művészetének kialakulására, jellegzetes festői stílusa kibontakozásának főbb mozzanataira koncentrál, ezért nem lehet feladata élete egészének tárgyalása, amelyet egy részletes monográfia tűzhetne ki céljául. Herman Lipót nagyon tudatosan „élte” korát, nemcsak dokumentálta, hanem erős meggyőződéssel meg is kereste

1 Herman Lipót 1884. április 24-én született Nagyszentmiklóson és 1972. július 1-én halt meg Budapesten.

2 Herman Lipót mintegy húszezer lapos naplója, beragasztott cikkeivel és gazdag fényképes melléklettel a Magyar Nemzeti Galéria Adattárába került (1992/1977 sz.). A Herman-hagyaték kutatására az OTKA F 018444 sz. programja keretében került sor.

a helyét benne. Társasági ember volt, majd minden olyan csoportosulásnál ott találjuk, ahol megértő közeget remélt. Naplóinak idézett részletei a művész belső fejlődésének hű tükröi.

Herman Lipót Nagyszentmiklóson – Bartók Béla városában – született, ahol a család és a tágabb környezet apja foglalkozását, a kereskedelmi pályát tekintette példaadónak.³ Rajztanára, Hencz Lajos volt az, aki hamar felfigyelt rajzkészségére, további munkára ösztönözte, s hamarosan megszületett az első olajkép próbálkozás is. „Bizonyára volt a sok szegény zsidó közt néhány tanult, rabbiféle ember is, s volt bizonyára olyan slemihl is, kinek művészetekhez hajlamos kedélyt adott a sors. Ebből örököltem.” – emlékezett vissza évtizedekkel később.⁴ A polgári iskola után a szegedi kereskedelmi iskolába került. Ebből az időszakból több vázlatkönyve fennmaradt, így lépésről-lépésre nyomon követhetjük az utat a kissé megrevidített „iskolás” rajzoktól az érett, a karaktereket már jól megragadó, olykor karikatúraszerűen leegyszerűsített portrékig.

1901-től a budapesti Mintarajziskolában tanult, ahol a négy év alatt Balló Ede, Hegedűs László és Zemplényi Tivadar oktatták a mesterségbeli tudás elsajátítására. 1903-ban megfestette édesanyja arcképét, melyet maga is első komolyabb munkájának tekintett (Jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében). 1905-ben rövid ideig Münchenben dolgozott Anton A zbe magániskolájában, amely Hollósy Simoné mellett a legismertebb szabad oktatási intézmény volt a bajor fővárosban. A reprodukciók után itt találkozott kedvenc festői, Rembrandt és Tiziano eredeti képeivel, a későbbiek közül Wilhelm Leibl festményeivel. 1909-ben barátja, Falus Elek hívásra Berlinbe utazott, de még emlékezetesebb számára az a pár hónap, amit 1911-ben Párizsban töltött. Az ottani híres művészakadémia, a Dôme-ban megismerkedett Jules Pascin francia festővel: „végre egy zseniális kortárs, ki az igazi művészet szellemét hordja magával”.

Már budapesti tanulmányai alatt a Kakas Márton és a Borsszem Jankó című élelapok közölték Herman rajzait. „Festői pályám kezdetén azt hittem, karikatúrarajzoló leszek s próbálgattam is azt. Eltűrtém a szerkesztők sokszor igazságtalan nyaggatásait s elmulasztottam a komoly tanulást. Ha az iskolában szidott a tanár, vagy nem sikerült a munkám, azzal vígasztaltam magam, hogy majd a karikatúra terén elérendő sikereim pótolni fognak a balsikerekért.” (Napló, 1573. old.)

Később is mindenkit lerajzolt, mindenkit megörökített naplójában. Közeli barátai nagyobb passzusokat, folyamatos „közszereplést” kaptak Herman privát történelmében, mások csak néhány mondatos bemutatást, ahogy az ember odaköszön valakinek a kávéházban: „Hatványt szeretem, mert okos emberi gazdagsága dacára. Szemben író barátaimmal, azt hiszem tehetőséges.” – jegyezte fel például 1916 augusztusában (4000. old.).⁵

Első kiállítására 1913 januárjában került sor az Ernst Múzeum helyiségeiben. Szerencsés indulásnak mondhatjuk, hiszen az addigra világhírű francia impresszionistákkal állított ki a Lázár Béla által az előszobában „fiatal barock-művész”-nek titulált Herman, aki Michelangelótól Rubensig „mint egy ifjú Faun, álmodja meg a maga mámorvilágát”.⁶ Valóban, már ekkor érzékelhető a vonzódás a mitológiai témák, az erdei aktos jelenetek, sokalakos kompozíciók

3 Herman Lipót indulását az 1924. novemberében írt „Életrajzi adatok” alapján vázoljuk fel. MNG Adattár, ltsz. 4550.

4 Naplójegyzetek I. Ifjúkori emlékek. A bejegyzés szerint régi jegyzetei alapján 1925-ben állította össze. MNG Adattár, ltsz. 19920/1977/1. 1.

5 Herman Lipót Hatvány Lajosról készült néhány vázlata a hatvani Hatvány Lajos Múzeumba került. Az 1958-ban megjelent A művészasztal c. könyvben Herman a leghíresebb kortársairól szóló történeteit, rajzait adta közre.

6 Francia impresszionisták (Manet) és Herman Lipót gyűjteményes kiállítása. Ernst Múzeum, 1913. 9-10.

iránt, amelyek Herman egész művészetét végigkísérik majd. Akár sorsszerűnek is vehetjük, hogy a kiállítás alatt Julius Meier-Graefe német műtörténész éppen a Cézanne előtti piktúra korszakos alakjáról, Hans von Marées művészetéről tartott előadást az Ernst Múzeum felolvasótermében. Marées volt az, aki a múlt század nyolcvanas éveiben született képeivel (Páris itélete, Aranykor I-II, Hesperidák) összekötő kapocs volt a barokk művészet és a modern festészeti törekvések között.

A kiállítást Herman művészbáratai is megtekintették, este vacsorát adtak a tiszteletére. Később – az év végi csoportkiállításon – maga Szinyei látta el értékes tanácsokkal, felhívta a figyelmét a „fejből való festés” veszélyeire (3509. old.), s egy olaszországi utazást javasolt neki, hogy eredetiben lássa példaképeit, amelyeket utánoz (3520. old.). Herman tudta, hogy Szinyei „szívvel-lélekkel naturalista”, de azt is, hogy számára ez az út nem követhető. „Az egyszerű tájkép, csendélet vagy életkép bármilyen jól legyen is megfestve fantáziámat nem elégti ki egészen. Nem hiszem, hogy a festészet csak ezekre szorítkozhat, de mert ma kevesebben foglalkoznak ilyfajta képek festésével, kénytelen vagyok bekapcsolódni a renaissance mestereibe, kiknek tárgyköre s megoldási módja – úgy érzem – sokkal közelebb fekszik az érzéscímhez, mint a maiak. Távolról sem találtam még meg az összhangot a képtideál s a körülöttem folyó élet között, ezért kell még sokat próbálgatnom s tanulnom.” – foglalta össze korai ars poeticáját Herman vallomásszerű naplójegyzetében (3520-3521. old.). Majd a továbbiakban hozzátette: „Bennem talán Szinyei hatása alatt (igen sokszor szoktunk mélyreható eszmecsereket folytatni a művészetről, ebben Molnár Géza s Réti István is szorgalmasan részt vesznek) egy egészséges konzervativizmus fejlődik, melynek szálai oda nyúlnak, ahonnan a fiatal Szinyei merítette erejét Courbet, Manet, Leibl s kis részben Böcklin-hez”. (3524. old.).

A következő év tavaszán aztán megvalósult a nagy kaland, olaszországi körutazása alkalmával egészen a Taormináig eljutott, de leginkább a múzeumok gyűjteményei, Michelangelo, Tiziano, Velázquez festészei kápráztatták el. Velencében találkozott Iványi Grünwald Bélával, akivel megtekintették Tintoretto St. Rocco-beli festményeit, s elhatározták, hogy a nyáron Kecskeméten nagyszabású dolgokat csinálnak (3551. old.).

A kecskeméti művésztelep 1909 után szerveződött meg, amikor a város polgármestere, Kada Elek hívására Iványi Grünwald Béla vezetésével a nagybányai festők egy csoportja ellátogatott az alföldi városba.⁷ A műtermek ugyan csak 1912-re épültek fel, de addig is számos festő megfordult Kecskeméten, s a nagybányaiak (Bornemisza Géza, Perlrott Csaba Vilmos és mások) mellett Budapestről Falus Elek, Herman Lipót, Kandó László, Szolnokról pedig Pólya Tibor érkeztek meg. A korrigáló tanárok Iványi Grünwald és Olgyay Ferenc lettek, bár eltérő stílusú tanítási módszereik feszültségeket eredményeztek a művésztelep hétköznapijaiban. Herman Iványi Grünwald művészetét érdeklődő rokonszenvvel figyelte, bár gyakran ellenpontozta a folyamatosan újító Perlrott Csaba Vilmos kubisztikus törekvéseivel. Herman úgy érezte, hogy a belső, organikus művészi fejlődéssel szemben Perlrott egy „hozott”, külföldi divatirányzat hívéül szegődött, melynek csábítása a mindig megújulni kész Iványira is eléggé erősen hatott. Korábban Iványinak Nagybányán ténylegesen az volt az egyik fő érdeme, hogy művészete a frissebb irányzatok hatására sohasem laposodott el, s minden stíluskorszakában főműveket hozott létre.

Az első világháború szinte minden művész pályáját derékba törte, Herman generációja katonaruhát öltött, s közülük kis szerencsével többen a sajtóközpont tudósító-riporterei lehettek mint Mednyánszky László, Kisfaludi Stróbl Zsigmond, Zádor István, Herman Lipót.

7 SÜMEGI György 1996.

Megszámíthatatlan portrét készítettek a tisztokról és a közlegényekről, rajzaikat a hazai képeslapok közölték. Herman Bécsbe és Prágába is eljutott, ahol nem mulasztotta el meglátogatni a híres múzeumokat. 1918-ban a két évvel korábban festett Pásztorjáték című képe a Műcsarnok kiállításán elnyerte az Erzsébetvárosi Kaszinó díját. A háború nagy tanulsága a világ jobbításában való hit megroppanása volt. A művészek – jobb híján – megpróbálták ugyanott folytatni, ahol évekkel azelőtt abbahagyták, de jelképesnek is tekinthetjük, hogy amikor a Japán Kávéház művészasztalának körét akarták újraszervezni, Szinyei Merse Pál halálával (1920) már csak a Szinyei Társaságot alapíthatták meg.

1921-ben jelent meg az a néhány száz példányos album, amelyet Herman Lipót rajzaiból állítottak össze. A képválogatás mellett, a bevezetőt az eredetileg szintén festőnek készülő Lehel Ferenc írta meg, aki megkísérelte Herman addigi pályaképét hitelesen felrajzolni: „A rajzaiból kell Herman Lipótot megismerni, mint ahogy általában a modern művész tükré: a rajzai.”⁸ Lehel jó érzékkel tapint rá arra, hogy a posztimpreszionizmust követő expresszionizmus formabontása nem mindegyik művész alkatának felel meg, így sokan a klasszikusok felé fordulnak lemondva a mindenáron való újítás kényszerítő parancsáról, vállalva akár a korszerűtlenség vádját is. Az első világháború vége felé érlelődő, majd a húszas években kiteljesedő neoklasszicizmus kedvezett Herman egyébként tudatos választásának, hiszen már korábban is a „csoportképalakítás változatait” tanulmányozta, s az emberi test ábrázolásának ismételt előtérbe kerülése szerencsésen találkozott kompozíciós elképzeléseivel. Stílusában azonban nem az Abanovák Vilmos, Patkó Károly vagy a korai Szönyi-képek időtlenül kimerevített, spirituális fényekkel átitatott, „hűvösebb” festészete, hanem – ahogy Lehel találon megjegyzi – a kecskeméti Iványi Grünwald Béla művészete állt hozzá a legközelebb. Herman képcímei – Káin és Ábel, Ádám és Éva, Sámson és Delila, Érzékiség kapuja, Boszorkányéjszaka, Érzékiség kísértése stb. – a barokk kor szélsőségeivel terhes világát idézik, ahol a templomok gazdag díszítéseinek hangulata sem nélkülözte az érzékiség fojtott jelenlétét.

1924-ben második gyűjteményes kiállításán hasonló, de kiérleltebb alkotásait mutatta be. „A plasztika megőrzése a dekoratív hatás érzetése mellett, íme Herman ideálja is, – s minden – akár legkisebb méretű képén – ez a célzat uralkodik. A szín és fény nála a plasztikát szolgálja, a táj a figurák csoportosításának kiegészítője, hogy egységes – dekoratív – hatásokba olvadjon minden.”⁹ – foglalta össze művészetét Lázár Béla.

A festői, grafikai munkálkodást kiegészítéseként a húszas évektől rendszeresen közölt írásokat elsősorban a Pesti Napló hasábjain. Nemcsak egykori művésztársainak – Szinyeinek, Lechnernek, Fényes Adolfnak – szeretetteljes portréját rajzolta meg, szó szerint is, néhány jellemző vonással, hanem népszerűsítő cikkeket írt a képzőművészet történetéről, a művészi elhivatottságról, a művészet feladatairól vagy akár a „képélvezés módjáról”.

1929 a sikerek éve volt Herman Lipót számára. A barcelonai világkiállításon aranyérmet nyert, s az Ernst Múzeum megrendezte harmadik gyűjteményes kiállítását, ahol 96 olajfestményt és grafikát állított ki. A Magyar Művészet beszámolója a frissen záruló kiállítás után – akárcsak korábban Lázár Béla írása – igyekezett Herman művészetének egyéni vonásait kidomborítani. „A jelszavakkal dolgozó kritika kénytelenségből megállapította Herman Lipótról, hogy művészete egy új klasszikusság felé törekszik. Ez kétségtelenül igaz, ha arra gondolunk, hogy a kép számára egy tervszerűen felépített, színben és formában összecsendülő alkotás.”¹⁰ Az új klasszikusság itt nem a korábban említett neoklasszicizmust

8 Herman Lipót rajzai. Bevezetéssel ellátta Lehel Ferenc. Budapest, 1921. II.

9 Herman Lipót gyűjteményes kiállítása. Ernst Múzeum, 1924 december. 7.

10 Dr. Eisler Mihály József: Herman Lipót művészete. Magyar Művészet, 1929. évf. 586.

jelenti, hanem a 19. századi elődök művészetéhez való igazodást. A szerző éppen ez ellen tiltakozik, s Herman művészetének modern vonásaival érvel amellett, hogy nem lehet folytatója Székely Bertalan és Lotz Károly festészetének. Ugyanakkor a „nagy kompozíciókat” nem tartja a legsikerültebb alkotásoknak, sokkal inkább a kisebb képeket, illetve a látszólag stúdium jellegű, önálló tájképek festői megoldásait dicséri.

Még a húszas évek elején kezdte el nagy kompozícióját, a Feltámadást. „A föld gyomrából kikelő, valósággal gőzölgő tömeg egymást gázolva igyekszik a fényesség felé fel a prófétához. A kép jobb alsó sarkából ível fölfelé a tömeg a vászon felső jobb sarkához, a sötétség vöröses tüzéből a vakító fényességbe.”- számolt be egy korabeli riport.¹¹ Herman Lipót naplójegyzeteiben nemcsak művészi példaképeire utal gyakran, hanem rendszeresen nyerhetünk bepillantást saját festői módszerébe is. „Dolgozotok a »Feltámadáson« – írja 1933 februárjában – persze nem úgy, ahogy terveztem: részről részre készen csinálva, mert ehhez nincs türelmem. Szabadon festek rajta, az egészen. Jó világos színekkel, kissé a dekoratív hatásaira is gondolva. Későbbben jönnének bele az intimebb dolgok, hasonlatosak ahhoz, akiket ábrázolni szeretnék. Azt szeretném, ha egészen állomszerűnek sikerülne, s olyan színe volna, mint mikor az ember a napon ül s lehunyt szempilláin játszhat vörös, sárga, ibolya, kék színekkel.” (7377. old.).

Bármennyire is magával ragad minket Herman naplójegyzeteinek olvasmányos, lendületes stílusa, a kortársakról készült rajzok eltalált karaktere, nem kerülhetjük ki, hogy néhány értékelő szót szójunk a művészetéről. A sokezer oldalas szöveg – mégha méltánytalanul hangzik is – nem pótolhatja a meg nem festett képek egyikét sem. Nagy segítség a művek megértésénél, ha alkotójuk írásban is megnyilatkozik, mint például Csontváry Kosztka Tivadar vagy Bernáth Aurél, ez érdeklődésünket növelheti, de a jóval szigorúbb esztétikai mércét nem engedhetjük alább. Herman Lipótnak sikerült egy jól körüljárható, egyéni stílust kialakítania. A végsőképp hitt abban, hogy a festészeti elvek alapos kimunkálásával, szorgalommal az eredmény sem késlet. Kiállításainak jó visszhangja ezt látszott megerősíteni. „Úgy emlékszem, kbelül 1 évvel ezelőtt – írta első kiállítási sikere után – Münchenben átutaztomban egy álmatlan éjszakán lelkes hangulatban (Rubenstól felvillanyozva) elhatároztam, hogy a magyar fiatalok között a legkitűnőbbé küzdöm fel magamat. Azt hiszem ez nem marad fantazmagória, ezen az úton haladok s tán nemsokára el is érem ezt a célt. 30 éves koromban az leszek.” (3405. old.).

Tudjuk, Herman mégsem vált a század meghatározó egyéniségévé, valószínűleg túlságosan biztonságos utat választott magának. Kortársai akkor példálózta Iványi Grünwald művészetével, amikor az már hanyatló, kommerciális szakaszába lépett. A korszak irányzatai közül a húszas évek neoklasszicizmushoz túl expresszív, a harmincas évek megszelídített expresszionizmusához és a posztnagybányai festészethez képest tematikájában túl konzervatív volt. Ugyanakkor a Herman Lipót-i színek nem hiányozhatnak a két világháború közötti művészet palettájáról. Művésze sok szálból fonódik össze, akárcsak késői korszakának színes ceruzás önarcképei. „Herman Lipót művészi munkásságában – összegezte D. Fehér Zsuzsa a hatvanas évek elején – különféle témák és műfajok futottak egymás mellett. Látásmódjára leginkább a romantikus jelző illik, mitológiai és aktkompozícióit barokkos szenvedély fűti. Tájképei inkább lírai hangolásúak. Gyakori a gondtalan bukolikus környezet. A ligetes vidékről, árkádiai semmittevésből visszatérve a Balaton-környék parkjaiban, a kisváros utcáin bolyong szívesen. A plein-air-rel párosult klasszicista kompozíciókban, a természet közvetlen és pontos bemutatására törekedett.”¹²

11 (t.á.): A „Nagyszentmiklósi uccától” a „Feltámadásig”. Egy óra Herman Lipót műtermében. Magyarország, 1923. március 6.

12 Czeizling Lajos – D.Fehér Zsuzsa 1963. 94.

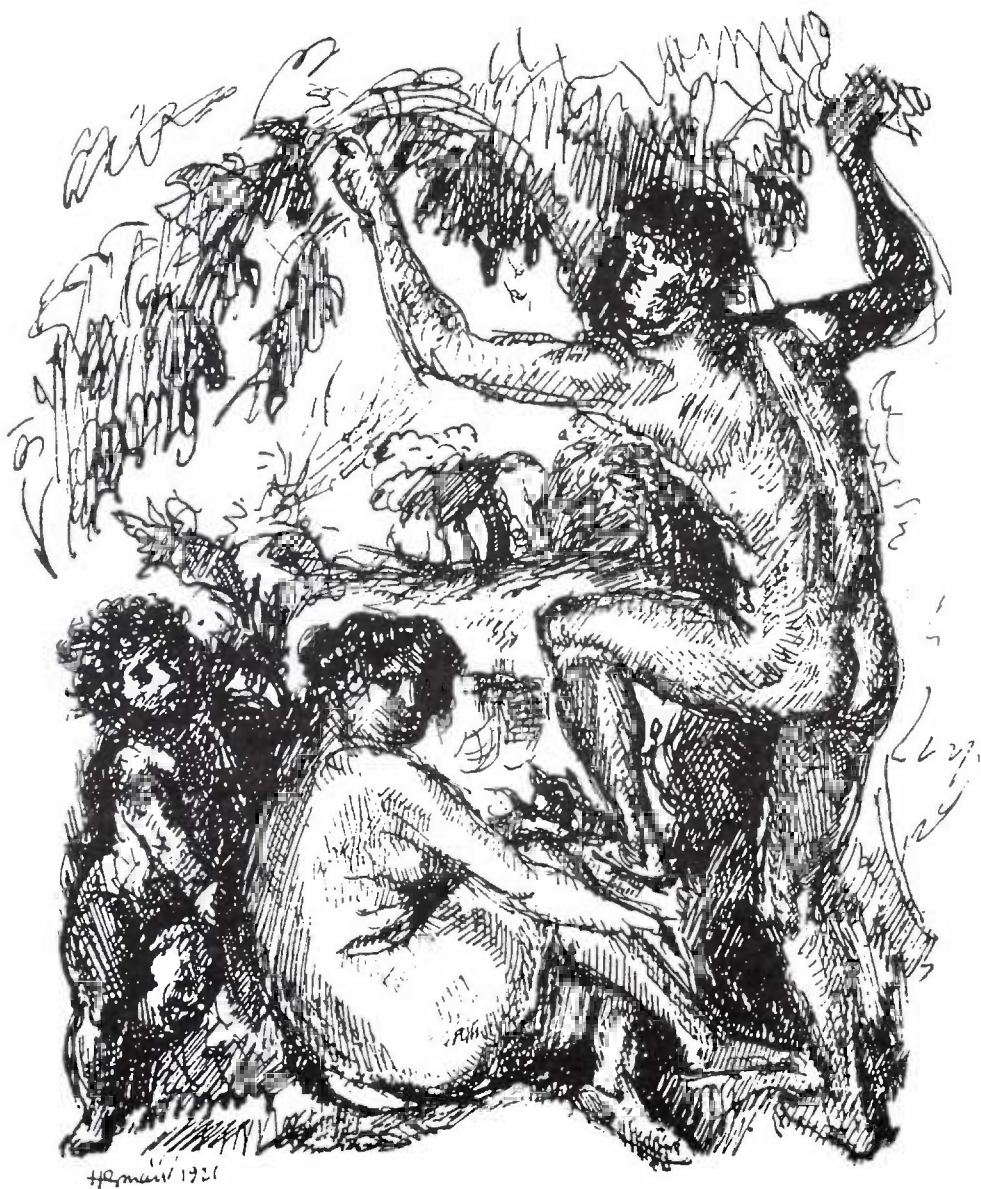
1. kép. A művész anyja, 1903-4. (Magyar Nemzeti Galéria)

2. kép. Önarckép, 1915 (Magyar Nemzeti Galéria)

3. kép. Feltámadás (vázlat), 1921 (Herman Lipót-hagyaték)

4. kép. Gyümölcszedő, 1921 (Herman Lipót rajzai c. könyv nyomán)

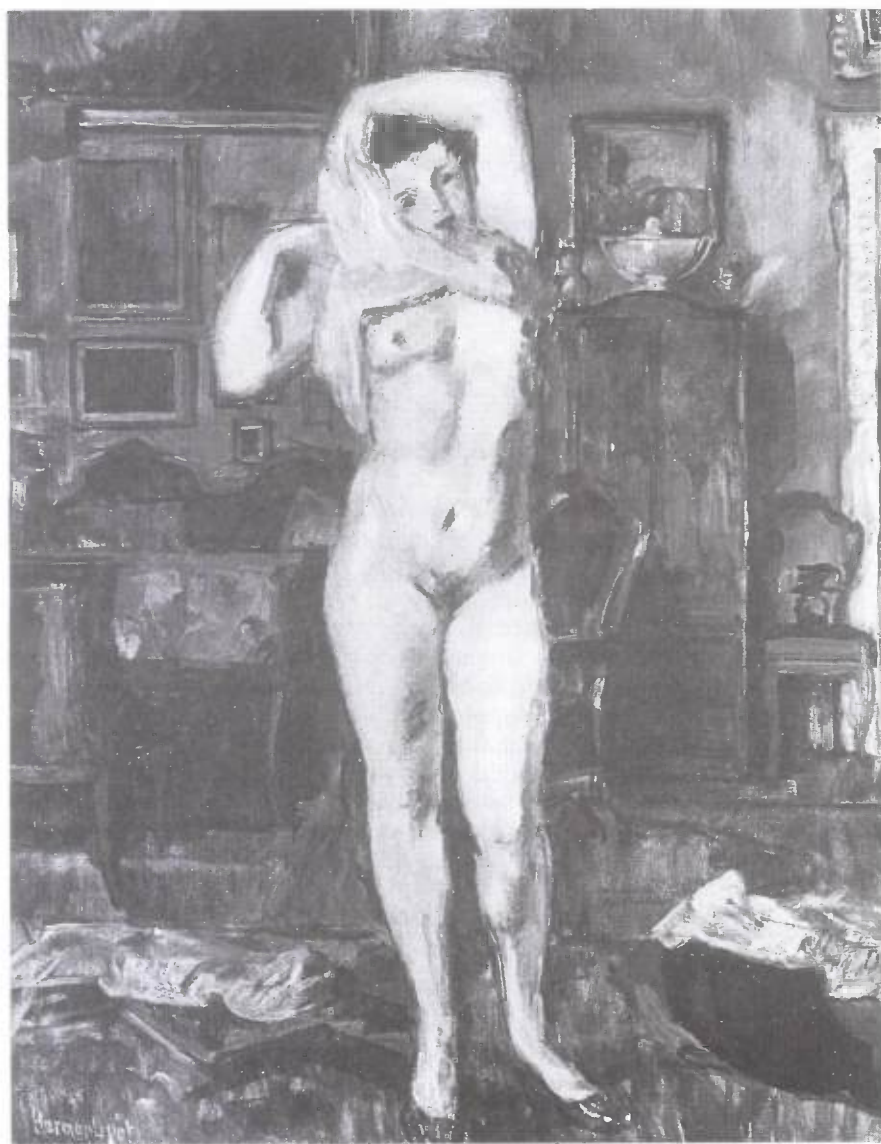

5. kép. Lellei táj, 1927 (Magyar Nemzeti Galéria)

A művész szerepét valóban rokonszenves mértéktartással fogalmazta meg 1930-ban:

„Gyakran az az érzésem, hogy az egész művészet csak azt a célt szolgálja: nyomot hagyni – nem tudni miért, kinek kedvéért. Harcolunk érte, hogy valami egység maradjon meg, valami kerek egész – életünkből, cselekedeteinkből szöve. Mivégre? Ősztönünk hajt erre, valami mélyen rejlő ismeretlen származású hang irányít bennünket. Lám a vallás milyen egyszerűen megfelelt erre a kérdésre, amire mi hitetlenek hiába keresünk választ. Mégis meg kell írni a könyvet. Háttha önkénytelenül kiviláglik belőle valami válasz a sok kérdésre, mely a gondolkozó embert nyugtalanítja. Talán a művészet is egyik válasza a sok kérdésnek. Talán közelebb áll a művészet a nagy titokhoz – hiszen ő maga is éppen olyan titokzatos, mint a teremtés maga.” (6211. old.).

Hagyatékából 1974-ben a Magyar Nemzeti Galéria, 1980-ban pedig a gyöngyösi Mátra Múzeum rendezett kiállítást.

6. kép. Herman Lipót: Akt, 1936 (Gyöngyösi Herman Lipót-hagyaték 83.37.)

Irodalomjegyzék

CZEIZING Lajos – D. FEHÉR Zsuzsa

1963. Művészek. Budapest

EISLER Mihály József

1929. Herman Lipót művészete. In.: Magyar Művészet. Budapest.

LEHEL Ferenc (Szerk.)

1921. Herman Lipót rajzai, Budapest.

SÜMEGI György

1996. A kecskeméti művésztelep és alkotóház., Budapest.

György Szücs:

Der Augenzeuge des Jahrhunderts: Lipót Herman

Lipót Herman (1884-1972) wollte in seiner Jugend Karikaturist werden, seine Karikaturen wurden von den damals berühmten Witzblättern veröffentlicht. Er war der Schüler in der Budapester Musterzeichenschule von Ede Balló, László Hegedűs und Tivadar Zemplényi, dann arbeitete er kurze Zeit in der Münchener Freien Schule von Anton Ažbe. Auf seinen Auslandsreisen in Italien, Frankreich, Deutschland konnte er seine Barock-Vorfahren, Tizian, Rubens, Tintoretto auch im Original kennenlernen. Neben den frühen Vorbildern haben seine Künstlerfreunde, die Mitglieder des „Künstlertisches“ im berühmten Café „Japan“ Pál Szinyei Merse, Károly Kernstok, Béla Iványi Grünwald, Elek Falus. Vor dem zweiten Weltkrieg arbeitete er in der Künstlerkolonie in Kecskemét. Zur ersten Sammelausstellung kam es 1913 im Ernst Museum, der auch weitere Ausstellungen folgten. Er war ein anerkannter Künstler seiner Zeit, eine bekannte Persönlichkeit, deren handgeschriebenes Tagebuch mit 20 000 Seiten und deren schnell mit handgezeichnete Illustrationen zur allein-stehenden Dokumente der ungarischen Kunst im XX. Jahrhundert gehören.

SZÜCS GYÖRGY
Magyar Nemzeti Galéria
H-1250 Budapest
Pf.: 31

A gyöngyösi múzeumügy (1852-1957)

Misóczki Lajos

ABSTRACT: *The History of the Museum (1852-1957)* Little has survived from the ecclesiastical and aristocratic as well as the town's general collections of the Middle Ages as a result of wars, pillage and common fires. That is why the history of the museum is especially valuable in the history of Gyöngyös. In the 18th-19th centuries the efforts that were made to found a museum were wrecked by the political circumstances. The first public collection named Mátra Museum was founded in 1887. Between the two world wars there were two museums in Gyöngyös, the Town Museum and the Ecclesiastical Museum. The attempts made after the Second World War to establish a museum were realised in 1957 with the foundation of the Mátra Museum, which exists even today.

Előzmények

Családi és egyházi gyűjtemények Gyöngyösön feltehetően már a középkorban létrejöttek.

E gyűjteményekben az oklevelek őrzésével birtokjogi, igazoló célokat szolgáltak. Az ékszerek, mívesen kidolgozott használati tárgyak, ruhák, fegyverek, bútorok a gazdagság, valamint a rang és pompa kifejezői voltak. A kegytárgyak, megszentelt eszközök a vallásos és lelki élet megerősítőiként szerepeltek. A középkori feudális anarchia éveiben a hatalmaskodó főurak sem egymást, sem az egyház gyűjteményeit nem kímélték.¹

Mai értelemben vett múzeumi célú gyűjteményről, közgyűjteményről a középkor idejéről nem tudunk. Az Anjouk, Zsigmond és Mátyás kincstára királyi gyűjtemény volt.²

A török megszállók és a háborús években portyázó, dúló katonák szabad prédának tekintették a 16/17. században keletkezett egyházi, főúri és városi gyűjteményeket. Amit olykor egyeseknek, vallási közösségeknek életveszély árán sikerült megmenteniük, azt a gyakori tüzek tizedelték meg. Ennek ellenére a 18. századra már olyan gyűjtemények alakultak ki, amelyek magukba foglalták a zivataros időkből fennmaradt emlékanyagokat, és alapjai lettek a 19. századi családi, intézményi, egyházi és városi gyűjteményeknek. Ezek sorából említjük a gr. Grassalkovics, gr. Szapáry, gr. Almásy és a br. Orczy-család általános

1 MISÓCZKI Lajos 1984. 597. A Mátra Múzeum fejezetet átírva és lényegesen bővítve, új megközelítéssel nyújtom át.

2 BÉNI Gyöngyi-BALASSA Iván 1969. 8.

gyűjteményét, irattárát és könyvtárát, a róm. katolikus templomok (1788. április 10-től felső- és alsóvárosi, vagy ferences plébánia) gyűjteményét, a református, ortodox és izraelita hitéleti emléktárgyat, valamint a város levéltárát.³

Gyöngyösön a múzeumalapítás gondolata – lehet, külföldi hatásra – már 1788-ban előkerült. Ennélfogva ebben a kisvárosban, más, rangos hazai kezdeményezést megelőzve múzeum-létesítéshez fogtak.⁴ Amikor az itteni ferencesek a feloszlatott kassai (Kosice) és más rendház gyűjteményéből könyveket, iratokat, kegytárgyakat ide menekítettek, ezeket megóvando, múzeumot létesítettek.⁵ Ez az egyházi múzeum 1790-től zárt gyűjteményként létezett. Amíg ugyanitt a híres, középkori (1340?) kolostori könyvgyűjteményt világi, közéleti személy, vagy városi elöljáró is megtekinthette, a múzeumot, amelyet a kolostor északi szárnyán, az emelet három termében alakítottak ki, csak egyházi férfiak látogathatták. A 19. század elejétől a tudományos kutatók gyakran felkeresték a könyvtárát, és lappangó kincsei közül Horváth István nyelvész és történész a Gyöngyösi Codexet tette közzé; Döbrentei Gábor, a Magyar Tudós Társaság titkára a Gyöngyösi Sztóár töredéket találta meg.⁶

A rendház vezetője, P. Farkas László 1836-ban a múzeumi részleget is kutathatóvá, vagy legalábbis látogathatóvá akarta tenni. Ezt a rendfőnök engedélyezte, az egri érsek, Pyrker János László pedig a felújított templomok nem használatos felszereléseit (kegytárgyak, képek, szobrok, lobogók, fogadalmi adományok, misekönyvek) az egyházmegye Heves és Külső-Szolnok vármegyei, valamint jázsági részeiből őrizetre a gyöngyösi ferences rendházba rendelte.⁷ Bizonyára a tároláson túl hozzáfogtak a folyton gyarapodó gyűjtemény feldolgozásához, és az egyházi múzeum lehetséges bemutatásához, közecélú megnyitásának előkészítéséhez is. Tény, hogy 1844-ben már „négy egyházmegyéből jönének noviciusok a museum csodálatosan gazdag és szép gyűjteményét megnézni”.⁸ Az akkorra már hat teremre bővített kiállító részleg (az I. terem 1526-ig, a II. terem 1526-1711-ig, a III. terem 1711-1790-ig és a IV. terem 1790-1840-ig az egri egyházmegyéből – az V. terem 1526-ig és a VI. terem 1526-1840-ig a Magyar Szent Korona Országainak többi egyházmegyéjéből itt őrzött, nemcsak ferences, hanem más rendi emléktárgyat is magába foglalta), bárki előtt nyitva állt. Bővítése az 1848/1849. évi szabadságharc idején szünetelt. 1849 március elején előbb a császáriak, majd a honvédek a múzeumi épületszárnyban katonai kórházat rendeztek be.⁹ A hat múzeumi kiállító- és két raktárterem anyagát négybe zsúfolták. Ajtóit bezárták, és

3 MOLNÁR József 1969. II. MOLNÁR még további főúri családi gyűjteményekről tudott. A ferences kolostori könyvtárról, múzeumi könyvgyűjteményről MISÓCZKI Lajos 1984. 601-613. és FÜLÖP Lajos 1996. A Szent Bertalan-templom kincstáráról, a református egyházközség, az egyesült izraelita hitközség, a Szent Miklós Magyar Ortodox Egyházközség, a gyöngyösi levéltár, a Kaszinó Egyesület, a Heves Megyei Gazdasági Egyesület és a Heves Megyei Tanszermúzeum gyűjteményéről bővebben MISÓCZKI Lajos 1984. 613-649. L. még KOVÁCS Béla 1984 és LENÁRT Andor 1977. 105-114.

4 A múzeumok hazai történetére röviden I. BÉNY Gyöngyi-BALASSA Iván 1969. és SELMECZI László 1986.
5 MOLNÁR József 1969/I. IV. MOLNÁR KARCSU Antal Arzén ferences rendtagra hivatkozik (a gyöngyösi kolostorban 1845-1849 között élt), aki Emlékirat gyöngyösi éveinkről című kéziratában említette a II. József kori itteni múzeumalapító tervet. Ezt 1790-ben meg is valósították. Ezzel megegyezően írt CSÁSZTI Gyula 1974. Megjegyezzük, az Egri Egyházmegyei Közlöny, 1871. dec. 16., 192. Karcasu A. Arzén: A gyöngyösi szentferencendi kolostor története c. tanulmányában nem szólt róla.

6 Tudományos Gyűjtemény, 1836. IX., 107-110. Horvát István: Szent Brigida Imádságai Gyöngyösön... és MELICH János 1898.

7 CSÁSZTI Gyula 1974. 14.

8 CSÁSZTI Gyula 1974. 14.

9 BACHÓ László, Dezséri 1939. 79-80. és Egri Egyházmegyei Közlöny, 1871. dec. 1., 184. Karcasu A. Arzén: A gyöngyösi szentferencendi kolostor története.

lepecsételték. Sem a megtorlás, sem az önkényuralom éveiben nem nyitották ki, csak 1867 nyarán.¹⁰

1824-ben a főúri családok magánygyűjteményei közül a br. Orczy-félet már sok idelátogató ismerős megtekinthette.¹¹ Az értékes múzeumi anyagról, különösen a híres fegyver-gyűjteményről Kossuth Lajos is tudott. Kossuth 1848. december 20-án levélben kérte Almásy Pált, Heves megye kormánybiztosát, vegye rá az Orczy-családot, hogy a használható fegyvereket azonnali kárpótlással engedje át a kormánynak, azaz a honvédeknek.¹² Almásy válaszleveléből ismert, a bárói család már a szabadságharc kezdetén átadta fegyvereit a haza szolgálatára: „Az Orczy-család lőfegyverei, mellyek hadban csak valamennyire használhatók is, ... már... kölcsönre beszedettek, s most azok részint a miskolci táborban lévő egri és gyöngyösi lövészeknél, részint a pisztolyok a hevesi lovassapat embereinél vannak kiosztva.”¹³ A nemzeti önvédelem melletti kiállása miatt a család teljes régiség- és középkori fegyver-gyűjteményét 1849 őszén Kapy, Eduard császári megyefőnök katonai felügyelet alá helyezte. Ez a zárlat még a megyei statárium feloldása után, 1856-ban is tartott.¹⁴

Látható, hogy 1848-ig a gyöngyösi múzeualapító kezdeményezések részei voltak a hazai lépéseknek. Az itteniek is olvashatták Pulszky Ferenc korabeli megállapítását, amely erősítette őket elhatározásukban: „A múltnak képviselői az emlékek, ezek testesítik meg a kötelet, mely bennünket összefűz; szent őrzésök a nemzet(iség) első kötelessége.”¹⁵

Az önkényuralom sötét éveiben is volt kezdeményezés egyházi és világi múzeum alapítására Gyöngyösön azzal a szándékkal, hogy a nemzeti művelődésügyet szolgálják, és a nemzettudatot erősítsék.¹⁶

Az 1851-ben császári rendelkezésre létesített egri Egyházmegyei Tanoda Hivatalhoz a gyöngyösi fősőlelemi iskola igazgatója, Zatykó József róm. katolikus plébános „középponti tanodai gyűjtemény” alapítására vonatkozó folyamodványt terjesztett be.¹⁷ „Vagynak számos, nagy értékű tanodai könyvek, évszázadokkal ezelőtti iskolai patensek, etc., 32 ezüst asztali gyertyatartók, ezüst phisicalis eszközök, etc., ezüst érmék 128-ann, etc.” – sorolta a kimutatás, amely alapján, csupán a töredékekből is, valóban nagy értékű gyűjteményre következtethetünk.¹⁸ Az egri tanodai hivatal az „iskolamúzeumi” kérelmet annak „elhelyezési bizonytalansága”, azaz a célnak megfelelő épület hiánya miatt 1852-ben „megfontolás tárgyául” visszaküldte, majd levette napirendről.¹⁹

1858-ban a Gyöngyösi Kaszinó Egyesület indítványára megalakult a Heves Megyei Gazdasági Egyesület (HMGE). Az 1859-től működő hét szakosztálya közül a közgazdasági és statisztikai osztálya az elnökség utasítására múzeumi, „gazdálkodási gyűjtemény” mielőbbi létesítéséhez fogott.²⁰ Mivel az önkényuralom idején még a „régiségi, gazdál-

10 MOLNÁR József 1969. 11.

11 MOLNÁR József 1969. 11.

12 BARTA István 1952. 852. Eredetije: MOL Hadügyminisztériumi Levéltár 1848, D 331., 878. r. sz., 12551/3651., Országos Honvédelmi Bizottmány 662. sz.

13 BARTA István 1952. 852.

14 SPETÝKÓ Gáspár: Gyöngyös város ismertetése = VAHOT Imre 1856, 196. A zárlat 1867 júliusában szűnt meg.

15 Athenacum, 1838. aug. 9., 185-189. Pulszky Ferenc: A műgyűjtemények hasznairól.

16 Az országosra vö.: BÉNI Gyöngyi-BALASSA Iván 1969. 11.

17 GYVT V.B. I., MO. az 1849-1950. évi iskolai gyűjtemény, az 1849-1867. évi töredék.

18 GYVT V.B. I., MO. 1851.

19 GYVT V.B. I., MO. 1851.

20 CSOMOR Kálmán 1896. 6. és MOLNÁR József Alapszabály, 3.

kodási gyűjtemény” szervezése is „gyanús politikai tettek” minősült, ezért 1861-ben a HMGE statisztikai osztálya abbahagyta az előkészületeket.²¹

I. Az 1867-1919 közötti törekvések

A kiegyezés évétől Gyöngyös gazdasága és társadalma is a tőkés fejlődés útjára térhetett. 1867-1873 között egymás után létesültek a pénzügyi, ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi vállalatok, társaságok, valamint a művelődésügyi és társadalmi szervezetek. Kialakultak a múzeumalapítás és fenntartás tárgyi és személyi feltételei. Láthatóan gyarapodott annak a kis-, közép- és nagypolgárságnak a száma és társadalmi befolyása, amely részint mint mecénás, részint passzív befogadó, részint aktív közreműködő szerepet vállalt a város művelődési életében. E polgári rétegek elsőként váltak a múzeumügy patrónusává. Az itteni múzeumalapító törekvésekben is felismerhetők a részben egyéni, részben testületi jellegű kezdeményezések – a múzeumok közgyűjteményi jellege, a lakosságnak is hozzáférhető nyilvános, intézményi működés. Ösztönzői, megalapozói és fenntartói gimnáziumi és polgári iskolai tanárok, papok, jogászok, mezőgazdászok, akiket egyéni tudásvágy, kuriózumkedvelés, valamint gyűjtőszenvedély mozgatott. Meghatározó tudományos és esztétikai szempont volt a bemutatás a nyilvánosságnak – a tudományos feldolgozás, tanulmányozás az autodidakta úton szakemberekké vált kutatóknak.²²

1867 után több, egymást váltó kezdeményezést ismerünk. Időrendben 1867-1874 között az első, 1874-1886 között a második, 1886-1919 között a harmadik múzeumalapítási kísérlet tanúi lehetünk.²³

Az 1867-1874 közötti időszak első alapítási kísérlete a Gyöngyös Városi Musealis Gyűjtőtár létesítése volt. Az ötlet Fökövy Antal polgármestertől eredt, aki a múzeum gyűjteményét a fellelhető anyagokon kívül közadakozással akarta előteremteni, ezért gyűjtőleveket tett közzé. A Tárgyi gyűjtő levélre (=előjegyzési ív) a gyűjtőtárnak szánt muzeális tárgyak megnevezését, az adakozó nevét és lakóhelyét jegyezték fel.²⁴ Nemcsak az előjegyzési ív, hanem a leendő elnökség személyi összetétele, a gyűjtemény helyének megválasztása és az alapító levél megszövegezése is mutatta a szándék komolyságát. Ügye élénk érdeklődést keltett a lakosság körében, mert többen még javaslatokkal is előálltak. A leggyakoribb, vagy legáltalánosabb javaslat az volt, hogy a leendő gyűjtőtár „kiemelten őrizze, és mutassa be utóbbi szabadságharcunk fényes emlékét”.²⁵

A múzeum szervezése nemcsak elindult, hanem a nyitás napját is kitűzték 1868. március 15-re. A nyitás tervezett napja elárulja, a múzeumban az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékanyaga döntő helyet kapott volna. Ma már kideríthetetlen, hogy a város 1867 utáni első múzeumalapítási törekvése miért nem járt sikerrel.

Fökövy polgármester 1872-ben újból napirendre tűzte a múzeumügyet. Az abban az évben Deák-párti programmal Gyöngyös országgyűlési képviselőjévé választott Pulszky Ferencnek, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának segítségét kérte a városi múzeum

21 MOLNÁR József – Alapszabály, 4.

22 LEDÉRER Emma 1957/1964 és MOLNÁR József 1969/I., 14.

23 A továbbiakban bővitem az 1984-ben közzétett idevágó ismereteket!

24 MOLNÁR József 1969/I. 9. A leendő múzeum javára adakozók közül Fökövy Antal polgármestert, Horner (Vezekényi) István orvost és Visontai Kovács László birtokost említjük.

25 MOLNÁR József 1969/I. 9.

alapításához.²⁶ Pulszky több, más ügyel ezt is kézbe vette. Hogy hol feneklett meg az alapítás ügye, egyelőre nem tudjuk.

1874-1886 közötti szintén több alapítási kísérlettel találkozunk.

Amíg az előző törekvések helyi kezdeményezések voltak, most a külső ösztönzés kapott szerepet. Az Eger nevű lap 1874. augusztus 20-i száma Alakítsunk iparmúzeumot! címmel felhívást közölt, amelyre a gyöngyösi ipartársulat szeptember 3-án bejelentette, kész a létesítendő gyöngyösi múzeum ipartörténeti részlegét megszervezni.²⁷ Ám az új polgármester-jelölt, majd polgármester, Horner Gusztáv nem talált pénzforrást a múzeum nyitásához. Így az előkészületek abbamaradtak.

1875/1876-ban Pulszky kíséretében többször jártak Gyöngyösön a Magyar Nemzeti Múzeum és a Magyar Történelmi Társulat tagjai, igaz, nem hivatalos kiszálláson. Ilyenkor elő-előkerült a gyöngyösi múzeumügy. Így ide is vonatkoztatható az éppen akkoriban közölt megfogalmazás: „...A hazában majd mindenütt támadtak műemlékek... őrzői, és sokfelé a vidéki értelmiség nemzetünk múltjából reánk maradt kincsek múzeumokba gyűjtésére szövetkezett... (Valamint) a Magyar Történelmi Társulatnak és a Nemzeti Múzeumnak... vidéki kirándulásai által” a figyelem a múzeumügyre terelődött.²⁸

Szintén eleven ösztönzője volt az itteni múzeumügynek a Tariczky Endre róm. katolikus plébános által 1877-ben, Tiszafüreden alapított községi múzeum, amely hamarosan megyeszerte nevezetessé vált. Ennek példáján 1880-ban a gyöngyösi természettudományi (öslénytani, mezőgazdasági) múzeumot szándékoztak létesíteni. Ezt idővel „helyi ismereti” (=helytörténeti) múzeummá akarták fejleszteni.²⁹ Az előkészületek az évtized közepén a Mátraaljára is átterjedő filoxera-vész miatt elhúzódtak. A vész tombolásának évében, 1885-ben már a Múzeumalapító Választmány (=előkészítő bizottság) is belátta, egyhamar nem boldogul az ügygel. Ezért – emlékeztetve a HMGE választmányát az 1859/1861. évi „gazdálkodási gyűjtemény” tervére – támogatását kérte a létesítendő városi múzeumhoz. Az egyesület választmányja elzárkózott gyűjteménye átadásától és az alapítói közreműködéstől. Lehet, hogy a vészelteli időszak alkalmatlan volt e kérés teljesítésére, de az is lehet, a HMGE tovább is önálló mezőgazdasági múzeumot akart létesíteni a gyűjteményével.³⁰

Felületesen tekintve az 1867-1886 közötti múzeumlétesítési kezdeményezések esetleg kapkodó, megfontolatlan, kordivatot tükröző lépésnek látszanak. Valójában mindegyik kísérlet a meggyökereztetés szerepét vállalta, még az előre látható kudarc ellenére is. „Mindegyike a múzeumügy útját egyengette, ezért tiszteletre méltó” – olvashatjuk egy későbbi tanulmányban, amely megállapítással mi is egyetérthetünk.³¹

Az 1886-1919 közötti harmadik múzeumalapítási időszak végre eredményt hozott.

1886. november 1-jén a város egyik jeles közéleti embere, Hanák Kolos ügyvéd hozzáfogott a Magyarországi Kárpát Egyesület Mátra Osztályának (MKE MO) szervezéséhez.³² Ebben Hanákot a gimnázium tanárai nemcsak segítették, hanem amikor megtudták, hogy az MO múzeumi bizottságot is alakít, felajánlották a közvetlen közreműködésüket: Gyűjtik a leendő

26 Gyöngyösi kapcsolatára vö.: PULSZKY Ferenc 1872, 23-24. A felkérésre: MOLNÁR József 1969/1., az 1872. szept. 3-i Pulszky-féle levél. Továbbá: MISÓCZKI Lajos 1995, 245-254.

27 A felhívást a lapszám 266-268. oldalán Lőrinczy János közölte. Az ipartársulati bejelentést idézi SÁNDOR László 1962, 6.

28 Századok, 1876, 49-55. Hampel József: Vidéki mozgalom a régészet és a történelem terén.

29 GYVT V. B. 1., MO, az 1849-1950. évi közművelődési gyűjtemény, az 1867-1914. évi töredék, az 1880. okt. 11-i fogalmazvány.

30 MOLNÁR József 1969. 18.

31 MOLNÁR József 1969. 18.

32 Mátra Múzeum Történeti Dokumentáció, Hanák Kolos gy., Családkönyv (MM TD)

múzeum anyagát, feldolgozzák, gondozzák, kiállításra előkészítik, és segítik azok tudományos kutatását. Csomor Kálmán polgármester kérésére még ideiglenes helyet is ígértek a gimnázium egyik emeleti termében, – amíg a városi múzeum épülete el nem készül. Így lett az MO 1887. május 15-i megalakulása egyben Gyöngyös első múzeumi közgyűjteményének, a Mátra Múzeum megnyitásának is a napja (amely múzeum a gimnáziumban kapott helyet).³³

A múzeum önálló intézményi jellegét az a saját, fémből készült körbélyegző is hangsúlyozta, amelyet a múzeum első öre (=vezetője), Wissinger Károly Mátra Múzeum Gyöngyös 1887 felirattal hivatalos ügyintézésre, levelezésre használt. A múzeum öttagú társadalmi vezetőségének élére Csomor Kálmán állt, a szakvezetőséget Krassy Félix, felsővárosi róm. katolikus lelkész irányította.³⁴ Tiszteletbeli tagja az önzetlenül segítő Pulszky Ferenc lett.

Noha a Mátra Múzeumot az MO egyik bizottságaként bevonta az osztály turisztikai munkájába, önálló tevékenysége múzeumi ügyet szolgált. Kialakította gyűjtő hálózatát a Tiszától a pesti, nógrádi és borsodi megyehatárig. Gyűjtött mindent, amit az adományozók felajánlottak. Ezért 1888/1889 telétől a múzeumi terem zsúfoltságát enyhítendő – az iskolai és közművelődési anyagot részint a gimnáziumban hagyták, vagy a felső (=Norma) iskolába vitték – a mezőgazdasági, őslénytani tárgyakat (a HMGE valamennyit átadta a Mátra Múzeumnak) visszaszállították a HMGE, illetve a kaszinó épületébe, a Vaskorona-házba. Az ipari és háziipari készítményeket az ipartársulatban – az egyházi emlékeket a ferences kolostorban helyezték letétbe.³⁵ Az MO újságban, röpcédulán hirdette, „emcsak jogos, de a tudomány szempontjából is (fontos) e törekvés, mely az egyébként tönkrement... tárgyak összegyűjtésére, és előírt módon a megemmisüléstől való megóvásra irányul”, tehát várja az adományokat.³⁶

Négy gimnáziumi tanár, 2 orvos és 2 ügyvéd nemcsak leltározták, hanem hozzákezdett a feldolgozásukhoz, aztán tárlókban és vitrinekben a bemutatásukhoz. Az egeri líceum múzeumának Gyöngyösre látogató szakemberei (Egerben 1872-ben alapították a líceum múzeumát) kedvező véleményt mondtak az itteniek munkájáról.³⁷ A központi múzeumi teremben 1891 végén már 191 szépen kiállított várostörténeti tárgy várta a látogatókat.³⁸

A Mátra Múzeum alapítása pillanatától kezdve a múzeumügy felvirágoztatása mellett a közművelődés ügyét is szolgált. Munkatársai 1888-tól közreműködtek A Mátra nevű MO-közlöny kiadásában és terjesztésében, amelyben rendszeresen beszámoltak a múzeum életéről. Megszervezték tudományos előadói gárdájukat. Évnegyedes (=negyedévenkénti) ismeretterjesztő előadásokon mutatták be a város és a Mátravidék földrajzát, történelmét, néprajzát, természetvilágát. Ennélfogva honismereti tevékenységet is folytattak. Úttörők voltak a Mátra idegenforgalmának szervezésében; 1890. június 26-án dr. Gergely Imre orvos, a múzeum öre, vagy felügyelője előkészítette Benén (Mátrafüreden) a Heves Megyei Orvos-Gyógyszerész Egylet közgyűlését, amelyen ezt a mátrai települést gyógyüdülőhellyé nyilvánították. Ugyanakkor elfogadták azt, a még 1886-ban megfogalmazott dr. Vezekényi (Horner) István-féle előterjesztést, hogy a gyöngyösi múzeumban kapjanak helyet az orvosi, egészségügyi, gyógyászati, kórházi és gyógyszerészeti emlékek is.³⁹

33 POSEWITZ Tivadar 1898. 133. és DÉRY József-THIRRING Gusztáv 1914. 222.

34 MOI.NÁR József 1969. 19. és a Magyarországi Kárpát Egyesület Evkönyve 1888, 1889, 1890, 1891. 1gló. A Mátra Osztály számadása c. fejezet.

35 MOI.NÁR József 1969. 19. és Turisták Lapja, 1892 jan., 34., A Mátra Egylet

36 A Mátra, 1889. jan. 12., 50. Konrád Géza-Hanák Kolos: Múzeumunk ügye

37 GYVT V. B. I., MO, az 1849-1950. évi közművelődési gyűjtemény, az 1867-1918. évi töredék, az 1889. szept. 29-i fogalmazvány, Továbbá Eger és Vidéke, 1889. okt. 1., 1. Vidéki múzeumok

38 POSEWITZ Tivadar 1898. 135.

39 GERGELY Imre 1890. és GYVT V. B. I. EO, az 1849-1950. évi kórházi iratok gyűjteménye, az 1867-1900 közötti töredék

esetnek legyen iparkodása tekinthető, mert tisztán helyi s illetve a vidéki tárgyakat nagyon világos, hogy csakis itt találhatók, s így nemcsak jogos, de a tudomány szempontjából is csak dicséretreméltó a törekvés, mely az egyébként tönkrement jelzett tárgyak összegyűjtésére, és előírt módon, a megsemmisüléstől való megóvására irányul.

Dr. Gergely Imre és Káplány József a „Muzeumi bizottság” vezetője és h. vezetője, teljes erélyvel hozzá láttak a muzeumba való tárgyak gyűjtéséhez s a gyűjtötték rendezéséhez, és miris elismerésre méltó eredményt tudnak feltüntetni; a muzeum leltárát, — a szives adományozók és gyűjtők neveinek feltüntetésével — jövő számunkban közöljük, addig is kérjük t. tagtársainkat hogy úgy magát a muzeumot, valamint idevágó cikkek beküldése által lapunkat is gazdagítani kegyeskedjenek.

Az elhőktség által kiadott hasonló értelmű felhívást alább közöljük.

*

A Mátramúzeum gyarapítása és felvirágoztatása érdekében teljes tisztelettel azon kérelemmel járunk t. tagtársainkhoz méltóztatassék a muzeum ügyét kegyes pártokissal felkarolni.

A gyűjteményt alig szaporíthatják sikeresebben mások, mint általában a vadászok, különösen az erdészeti felügyelők s alkalmazottjaik. Azért egész tisztelettel kérjük, méltóztatassék a csekély fáradságot nem sajnálva, állatokat (olyanokat is melyek nem ehető) elejteni, fészket, tojást, gombát, különösebb növényt gyökerestől, ásványokat, régiséget, szóval mindazt, mi a Máttra természetrajzára, régészetére vonatkozik; gyűjteni, gyűjtetni s a lakhely és idő pontos megjelölése mellett Dr. Gergely Imre muzeumi biz. elnök urhoz elküldeni.

Ha erőnket felül nem haladja, az előforduló aprós kiadásokat, jutalmi díjjakat halás köszönettel fedezük.

Gyöngyös, 1889. július hó.

Dr. Konrad Géza,	Eranak Kolos,
titkár.	ügyv. alelnök.

*

Régi időkben.

Ügyrendünk 2-ik §-a szerint Hevesmegyének, — de kiválsólag a Máttra, s a szomszédos hegyek — átvizsgálása, leírása, és ismertetése is egyik célja lévén az

osztálynak, alábbihoz hasonló régi meggyelést vagy egyéb hasznos dolgot mindig készséggel közlünk olvasóinknak, sőt kérjük is t. tagtársainkat azok beküldésére.

Szerk.

A Máttrának vulkáni eredetéről. A Magyarország czimerében magasságáért méltán helyet foglaló Hevesmegyebeli Máttra hegye ismét új nyert magának, melyet volt bécsi mezei gazdaságot tanító Professor Abbés Arnold urnak köszön; ki — is nem régeben ezen hegynek környékét járván és a kifolyt tüzes materiának régi salakjait, s egyéb maradványait, a Besaltnak és Ferrannak természeti Compositumjait s. a. t. bővességgel tapasztalván, B. Ortyz József urral a hegyre fel ment és hogy e kétség nélkül tűzokádó hegy volt legyen, a tűznek még most is jól látszó régi 400 öl hosszúságú, 300 szélességű és 60 mélységű torka által eléggé meggyőzetett. Igen jól látszanak még azok az oldal juvak is, melyekből a tüzes matéria (Lava) ki folyt. Az egész hegy a Volcanus productuma Terrasz és Pocolán föld, mely a vízi épületekre felette szükséges és eddig Olaszországból hozattatott. (Magyar Kurir 1792. 980. l.)

Saáriak protektionalis levele Gróf Bercesényitől 1703. ÉN SZEKESI GROFF BERCSÉNI MIKLOS Nemes Ungvármegyének Fő-Ispánnya. és Méltóságos Fejedelem RAKOCZI FERENCZ kegyelmes urunk ó Nagysága. és a Magyar Haza szabadságért ISTEN látal Fegyvert fogott Hadaknak Generálissa. Apom tudtára mindeneknek a kiknek illik e Levelennek rendiben: Hogy mivel a Sári lakosok közönségesen meg értvén Edes Hazánk felszabadítása mellett való indulatunkat, hozzánk és Edes Hazánkhoz való hűségeket, magok meg jelenésekkel bizonyítván kívántak Protektionalis Levelemet, mind Személyek, mind Jóságok iránt, kiket méltóknak itélvén ezen Petsétes Protektionalis levelem által; Méltóságos Fejedelem RAKOCZI FERENCZ Urunk ó Nagysága hűsége által levő, mind Lovas és Gyalog Tiszteinek és Hadainak közönségesen parantsolom, sem személyekben, sem Jóságokban, házokban, házokon kívül, erdőn vagy mezőn lévőkben, Templonokban, Parochiájokban, Scho-

* Az „u” és „ü” tüllő jel az eredetben „v” volt, az itt dolt betűkkel szedett rész itva, a többi nyomtatva van.

1. kép Beszámoló a Máttra Múzeum munkájáról 1889-ben

A múzeumi bizottság a gyűjteményt nem „holt tárlatnak”, hanem „élő történelemnek, földrajzi és természetrajzi” szemléltető eszköznek tekintette. Ezt Lerner Vilmos gimnáziumi tanár ötletes módszertani írása igazolja, amellyel elsőként népszerűsítette a múzeumi tanórákat: „(Lépünk) a Mátra Osztály... folytonosan gyarapodó múzeumába, (ahol)... a tanító készen találja azon anyagot, melyet ügyesen felhasználva növendékeit a ministeri terv szellemének megfelelőleg oktathatja a földrajzban...”⁴⁰

A múzeum kérésére Kandra Kabos megírta a Bene vára a Mátrában című történelmi esszéjét, amelyet az MO 1890-ben 250 példányban megjelentetett. Ez volt az első olyan figyelemfelhívó kiadvány, amely a Mátra idegenforgalmát országosan szolgálta.

Az MO évenként növelte a múzeum működtetésére fordított összeget:⁴¹

Év	Ft, kr
1887	7,10
1888	14,90
1889	50,90
1890	70,-

1891. december 27-én az MO átlépett a Magyar Turista Egyesületbe, és Mátra Egylet (MTE ME) néven annak Gyöngyösi Osztályát alkotta.⁴² Egyelőre a változásnak a múzeum nem látta kárát. Sőt az 1892. március 27-i, évnegyedes múzeumi bizottsági tanácskozáson az ME elismerően szólt a múzeum működéséről, és annak további bővítéséről határozott. Jóváhagyta „gyűjtő érdekerületének” kibővítését, azaz – tagjaitól a Mátravidéken túl az ország bármely tájáról elfogadott bármilyen történelmi és földrajzi emléket. Hanák Kólos, az MKE-MTE Mátra Osztályának-Egyletének alapítója és ügyvivő alelnöke az egylet 1893. január 8-i rendes évi gyűlésén Balogh Gyula polgármester támogatását megszerezve múzeumpártoló felhívást fogadtatott el, és az intézmény jobb elhelyezését kérte. Balogh segítségét ígért: Április 15-én a múzeum a gimnáziumból és a Hanák-féle házból a közeli Vaskorona épületbe, a kaszinó emeleti 5 helyiségébe költözhetett.⁴³

Bővült a múzeum társadalmi kapcsolata és tevékenysége. Az ME javaslatára összeolvadt a társadalmi és szakvezetőség, és tisztújítással Káplány Józsefet a múzeumi bizottság élére állították.⁴⁴ Káplány a gimnázium teljes tanári testületét megszerezte a múzeumügynek. Valamennyi helybeli egyesület, vagy kör képviselőjét, tisztségviselőjét megtalálhatjuk a múzeum „társasági” (=tiszteletbeli) tagjai között. Káplány autodidakta múzeológussá képezte magát, amihez a Magyar Nemzeti Múzeum szakemberei (Pulszky Ferencsel levelezett) és a tiszafüredi Tariczky plébános segítette.⁴⁵ A múzeum tudományos vezetője tisztséget megtartva az igazgatásban jártas dr. Gergelyt az ME megerősítette a múzeum élén, és ezután Káplány csak a gyűjtemény feldolgozásával foglalkozott. Dr. Gergely és a múzeumi bizottság munkáját az ME 1894. január 28-i, évi rendes közgyűlésén készített jegyzőkönyv

40 A Mátra, 1890. aug., 82. Lerner Vilmos: A Mátra Osztály és a földrajz tanítása

41 A Magyarországi Kárpát Egyesület Évkönyve 1888. 1889. 1890. 1891. Igló. A Mátra Osztály számadása c. fejezet

42 Turisták Lapja, 1892. jan., 34. A Mátra Egylet

43 GYVT V. B. I., MO, az 1849-1950. évi közművelődési gyűjtemény, az 1867-1918. évi töredék, az 1893. máj. 2-i fogalmazvány

44 Turisták Lapja, 1893. jan.-febr., 29. A Mátra Egylet közleményei. A múzeumi bizottság tagja lett Baruch József, dr. Gergely Imre, Mersits Nándor, Pásztor Bertalan, Szakay Antal, Szőke Sámuel, Vágó Ferenc és Vozáry Tamás.

45 MOLNÁR József 1969/I. Levelezés 1893. jan.-szept. között

eképpen méltatta: „Mindinkább fokozódó munkásságát örömmel észleli a közgyűlés.”⁴⁶ Sajnos a gyöngyösiek lelkes támogatása alábbhagyott, és ez az intézmény létét alapjában érintette.

A múzeumi bizottságnak az alapító levél értelmében 1892-ig döntenie kellett az intézmény jellegéről: Vagy természettudományi, vagy helytörténeti (gyöngyösi és mátravidéki) múzeumná válik. A választ az önzetlen múzeumi tagok érdeklődése és a gyakorlat döntötte el. „Arculata sok ábrázatú Janus-arc a két legfőbbel (természettudományi, helytörténeti) mindaddig, míg nem válik hencegővé és működése gátjává” – szögezte le a polgármesteri állásfoglalás, amely egyértelmű kiállítás volt a fejlődő-bővülő múzeum mellett.⁴⁷ Különösen a múzeum fényképtára gyarapodott, köszönhetően az 1893-ban vásárolt fényképezőgépnak. 1894-re elkészült a 150 fényképfelvételből álló gyűjtemény, amelynek város- és tájképeit turista album és postai képeslap céljára ajánlották fel.⁴⁸ A többivel megalapozták a helytörténeti fényképtárt.

1893-ban Balogh polgármester ugyancsak felfigyelt egy fővárosi közművelődési eseményre: Budapesten megalakult a Múzeumok és Könyvtárak Országos Bizottsága, amely a vidéki múzeumok és népkönyvtárak létesítését, pártfogását tűzte ki célul. Balogh kérésére decemberben a bizottság két tagja Gyöngyösre jött, hogy „meggyőződjék a lakó népesség azon ohajáról, amely nagykönyvtár alapítását és a létező museum pénzsegélyezését indokolandja”.⁴⁹ Sajnos a segélyből (a teljes összeget nem ismerjük) csupán 300 K érkezett a múzeum támogatására. 1893/1894-ben ebből rendezték a múzeum könyv-, okmány- és térképtárát. Elhatározták, hogy a megmaradt 50 K-t kiegészítik, és részt vesznek a milleniumi országos kiállításon.⁵⁰

A szervezeti fejlesztés terén a múzeum 1894-ben fontos állomáshoz ért. Miután a Heves Megyei Általános Tanító Egyesület az október 23-án, Hatvanban tartott évi rendes közgyűlésén végleg elhatározta a Heves Megyei Tanszermúzeum megalapítását, hamar kiderült, ez csak Gyöngyösön kaphat helyet.⁵¹ Az előkészületekből kitűnt, a tanító egyesület nem csupán muzeális jellegű közgyűjteményt akart létesíteni. Célja olyan kiállítóhely megalapozása volt, amely bemutatja az elemi iskola működéséhez szükséges felszereléseket, tanszereket, eszközöket, tankönyveket, szakkiadványokat. A tanszermúzeum alkalmazottai szakmai tanácsokkal is ellátták volna az idelátogató érdeklődőket, tanítókat, előljáróságai, vagy iskolaszéki tagokat. Idővel az intézmény arculatán fokozottan érvényesült volna a tudományos gyűjteményi, múzeumi jelleg. A Mátra Múzeum és a tanszermúzeumi bizottság között Halász Ferenc, Heves vármegye kir. tanfelügyelője közvetített. Halász tudott Gyöngyös 1852. évi tanszermúzeum-alapítói szándékáról, és ismerte az ME múzeumbővítő szándékát a Norma-iskolában és a gimnáziumban elhelyezett iskolatörténeti emlékekkel.

46 Turisták Lapja, 1894. jan.-febr., 15. A Mátra Osztály

47 GYVT V. B. 1., MO, az 1849-1950. évi közművelődési gyűjtemény, az 1867-1918. évi töredék, az 1893. jan. 28-i Balogh Gyula-féle fogalmazvány

48 Hevesmegyei Lapok, 1895. febr. 10., 5-6. Gergely Imre: A Mátra Múzeum jelentése 1894. évről

49 MOLNÁR József 1969/1., Levelezés 1893. szept.-dec. között, az 1893. dec. 16-i fogalmazvány

50 Turisták Lapja, 1894. jan.-febr., 19. A Mátra Osztály (Mátra Egylet) múzeumi bizottsága elnökének jelentése

51 Gyöngyösi Lapok, 1894. nov. 15., 2. Létesítsünk megyei tanszermúzeumot! és Hevesmegyei Lapok, 1894. dec. 16., 3. Váradi József: Heves megyei tanszermúzeum Gyöngyösön. A tanszermúzeum alapításának gondolata először az 1883. júl. 23-i Heves megyei közgyűlés rendes bizottsági ülésén került elő. Akkor az egri liceumban (ma a tanárképző főiskola épülete) akarták elhelyezni. Ám sem akkor, sem 1894-ben Eger nem adott helyet. Vö.: Egri Újság, 1894. ápr. 24., 6-7. A megyei tanszermúzeum, továbbá Tisza-Füred és Környéke, 1894. máj. 10., 3. Hevesmegyei tanszermúzeum. Történetére LÉNÁRT Andor 1977. részletes kifejtéssel, 1. SOMOS Lajos 1977.

Most azért is támogatta a múzeumalapítás ügyét, mert az nem egyetlen település, hanem az egész vármegye érdekében állt. Jó érzékkel éppen gyöngyösi tanárt, az ipar- és kereskedelmi iskola igazgatóját, Demjanovich Teodort (a Mátra Múzeum lelkes pártfogóját) azzal sikerült megnyernie, hogy felkérte a leendő tanszermúzeum vezetésére. Ám ezúttal nemcsak a tanügyi kérdéseket, hanem a Mátra Múzeum általános törekvéseit is egyeztetni kellett. A tárgyalások elején csak a helyiségről egyezkedtek, majd a két múzeum összekapcsolásának lehetőségéről, végül – az ME kezdeti ellenállásán túllépve a Mátra Múzeum beolvasásáról. Ehhez az utat az ME elnöke, Hanák Kolos egyengette.⁵² A tanszermúzeumi előkészítő bizottság 1894. december 12-i, 15/894. sz. átiratára (Hanák sugallatára) az ME 1895. február 2-i rendes évi közgyűlése és Gyöngyös város február 3-i képviselői rendes közgyűlése is kedvezően válaszolt: „(E) terv keresztülviteléhez egyletünk készséggel járul hozzá.”⁵³ Az ME feltehetően azért mondott le múzeumáról, mert nem kapott garanciát az eredményes működéshez. A múzeum tisztségviselőinek és bizottsági tagjainak „gyönyörű munkája mellett ott van szemben a városnak és vidékének közönye” – amint azt Balogh polgármesternek az ME alelnöke jelentette.⁵⁴ Ennek ellenére egy év elmúltával mind az ME, mind a múzeum befolyásos férfiainak véleménye megváltozott; Most már elleneztek a Mátra Múzeum beolvasását a létesülő tanszermúzeumba. Az 1896. február 15-i rendes évi közgyűlésen a következő változatok kerültek elő:

1. Hanák Kolos, az ME és a Mátra Múzeum alapítója helyesel minden olyan tervet, amely a városban múzeummal számol. Mivel a Mátra Múzeum működése vitatott, el kell fogadni a tanszermúzeum ajánlatát a két múzeum összekapcsolásáról.

2. Adler Zsigmond városi tanácsos csak úgy hajlandó a Mátra Múzeumot átengedni, ha az a tanszermúzeumban megtartja önállóságát.

3. Ulmanek Gyula gimnáziumi tanár az ME részének tekinti a múzeumot, ezért elveti az átadását.

A többi vélemény az előző három különféle változata volt. Előterjesztésüket élénk vita követte, amelyet Demjanovich igazgató, a tanszermúzeumi előkészítő bizottság elnöke azzal a nyilatkozattal zárt, hogy a Mátra Múzeumot külön osztályként (=részlegként) fogják kezelni a tanszermúzeumban, tehát megmarad önállósága.⁵⁵

Végül is az 1896. május 20-án létrejött szerződés értelmében a Heves Megyei Tanszermúzeumba beolvadt a Mátra Múzeum. Az utóbbi minden gyűjteményi tárgyát (a könyveket is) MM jelzettel közös leltárba vették. A múzeum addigi hivatalos körbélyegzője immár szintén múzeumi tárgy lett. Ezentúl Káplány, aki 1895. december 27-től ismét a múzeum vezetője volt és Ulmanek képviselte a már csak nevében létező intézményt a tanszermúzeum szervezeti keretében.

1896. május 20-án Balogh Gyula, Gyöngyös polgármestere és Halász Ferenc VKM-alosztályvezető ünnepélyesen megnyitotta a Norma-iskola oszlopcsarnok termében a Heves Megyei Tanszermúzeumot. (Az épület négy termében már egy évvel korábban megszűnt a tanítás, ezért kapott helyet itt, nem pedig a Vaskorona épületében. A szomszédos gimnáziumból is átköltöztették a nagy múltú iskolai gyűjteményt.)⁵⁶

52 Hevesmegyei Lapok, 1894. dec. 16., 3. Továbbá MOLNÁR József 1969/1., 9. és Sándor László 1962, 14.

53 Turisták Lapja, 1895. jan.-febr., 38. Mátra Osztály

54 GYVT V. B. I., MO, az 1950-1955. évi közművelődési gyűjtemény, az 1955. évi kulturális összesítés, Bevezető. Hivatkozással az egykori ME jelentésre.

55 A vitára vö.: SÁNDOR László 1962. 9. Továbbá Turisták Lapja, 1896. jan.-febr., 34-35. A Mátra Osztály és Gyöngyösi Lapok, 1896. febr. 22., 2. A Mátra Egylet közgyűlése, valamint DEMJANOVICH Teodor 1903. III-IV., úgyszintén Egri Híradó, 1896. jan. 4., 5-6.

56 RIGÓ András közlése RIGÓ Alajos alapján

A tanszermúzeum az első közönségsikerét s millenniumi emlékkiállítással érte el a nyáron – éppen a várostörténeti gyűjteménnyel.

Noha a Mátra Múzeum 1896-ban a tanszermúzeum része lett, az ME minden évben újraválasztotta Múzeumi Bizottságát, hangsúlyozva volt intézményének önállóságát.⁵⁷

1897/1898 telén a Gyöngyösi Nemzeti Ünnepeket Rendező Egyesület (NÜRE) és a Gyöngyös Városi Honvédegylet (GYVH) együttesen határozott 1848. március 15-nek és a szabadságharc emlékének megünnepeléséről. Miközben a tanszermúzeum bevonásával folytak az előkészületek, hozzáfogtak a még fellelhető emlékek összegyűjtéséhez, hogy azokból március 15-én kiállítást nyissanak. Ez azonban a rövid felkészülési idő miatt nem valósult meg, ellenben a NÜRE és különösen a GYVH széles körű gyűjtéshez fogott, a kiállítás megnyitását pedig a következő évre tervezték.⁵⁸ A szervezők igyekezetét látva dr. Visontai Soma, Gyöngyös országgyűlési képviselője tárgyalta az 1848/1849-es ereklye múzeum alapítójával és ügyintézőjével, gr. Kreith Bélával egy leendő gyöngyösi kiállításról.⁵⁹ Eként a gyöngyösi és mátravidéki emlékkiállítás országos anyaggal bővült volna. A kiállítás meg is nyílt 1899-ben, de nem március 15-én, hanem május 15-én, Buda visszavételének 50. évfordulója napján. Mivel a tanszermúzeum csarnoktermében rendezték, fő helyre Heves megyei tanítónak, a gyöngyöspatai Márkus Györgynek, az 1848/1849. évi szabadságharc vértanújának iskolai jegyzetfüzetét helyezték.⁶⁰ Őt 1850. január 23-án, Pesten végeztette ki „a vérsomjas, vad katonai hatalom, s aki halálával csak azt pecsételte meg, hogy míg élt, mily nagyon szerette a hazát”.⁶¹

A tanszermúzeum az 1899. május 15-én létesített Gyöngyösi Ereklye Múzeumot – hasonlóan a Mátra Múzeumhoz – szeptember 12-én magába olvasztotta.

A tanszermúzeum varázsa erkölcsi tekintélyének gyarapodása ellenére csökkent. Működése elé már 1899-ben gondok gördültek, miután a vármegye megszüntette a pénztámogatást, és Gyöngyös képviselő-testülete is abbahagyta anyagi segítségét. Ezért fordulhatott elő az, hogy 1899/1900 telén az iskolai tárgyi gyűjtemény egy részét megrongálta a tetőről lecsorgó hólé. Ekkor Hegyi József gimnáziumi tanár közbejárására a középiskolák teljes emléknanyagát a gimnáziumi új épület (Kossuth Lajos utca) földszinti két termébe szállították.⁶² (Egy része 1953-ig ott is maradt.)

A növekvő gondok között a tanszermúzeum növelte a Mátra Múzeum önállóságát. Elfogadta az ME által kinevezett múzeumvezetőket, Káplány Józsefet (1901), Szölgyény Ferencet (1906) és Pásztor Józsefet (1907).

A múzeumegyesítést 1900. január 18-án a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának, valamint Főfelügyelőségének küldöttsége meglátogatta, és elégedetten szölt a tapasztalatokról.⁶³

Egyelőre a három múzeum sűrűlódás nélkül fejlődött, feltehetően közadakozásból szerzett pénzzel. Bizonyára ezzel teremtették elő azt az alapot, amellyel a tanszermúzeum teljes leltározásához foghattak. A munka összehangolása Demjanoviché, aki a teljes leltári összeírást 1903 májusában a Heves Megyei Általános Tanító Egyesület elé terjesztette

57 Gyöngyösi Újság, 1898. febr. 20., 3. A Mátra Egylet múzeumbizottsága

58 RIGÓ András közlése RIGÓ Alajos alapján

59 Gyöngyösi Újság, 1899. máj. 8., 3. Ereklye Múzeum Gyöngyösön

60 GYVT V. B. I., MO, az 1849-1950. évi közművelődési gyűjtemény, az 1867-1918. évi töredék, az 1899. május 15-i kiállítási felsorolás

61 Hevesmegyei Tanúgy, 1899. okt. 15., 14-15. A mi vértanúnk

62 MOLNÁR József 1969/I. 20. és Magyar Minerva, 1902. 185. Gyöngyös

63 MOLNÁR József 1969/I. VII. A tanszermúzeumra vö.: Majzik Victor 1901. 196.

jóváhagyásra. Miután az egyesület jóváhagyta, 45 oldalas kiadványban közzétette.⁶⁴ A felvillanó sikerek, elismerések ellenére mind több jel a múzeumok szétválását körvonalazta.

Az ME 1906-ban a HMGE-vel és a Kaszinóval ideiglenes, 1908/1909 telén a Hanisz Imre Közművelődési Egyesülettel (HIKE) pedig folyamatos együttműködési egyezséget kötött.⁶⁵ Ezek az új kapcsolatok is lazították a tanszermúzeumhoz kötődést. A tanszermúzeum egyebet nem téve, helyt adott a Norma épületében a Mátra Múzeum megalakulásának 20. évfordulóján rendezett zárt ünnepségnek és az 1907. május 15-én nyitott emlékkiállításnak. Ezen a napon társult Pásztor mellé a vezetés gondjainak átvállalására Stiller János gimnáziumi tanár.⁶⁶ Pásztor és Stiller 1914-ig együtt igazgatták a fel-feléledő Mátra Múzeumot. Lehet, Stillerrel azért is fűzte kapcsolatát szorosabbra Pásztor, mert megmentette, és feldolgozta a gyöngyösi határban feltárt szkíta sírleletet. A lelet jó ideig a Mátra Múzeum (tanszermúzeum) büszkesége volt, de Stiller többszöri felszólításra a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.⁶⁷ Az élénk múzeumi tevékenységre hivatkozva 1909. április 15-én az ME átiratban értesítette a tanító egyesületet arról, hogy a Mátra Múzeum életre kelt, és kiválik a tanszermúzeumból.⁶⁸ Ma már ismeretlen, az ME miért tette ezt az újabb lépését. Hiszen az újjáélesztett Mátra Múzeum teljes anyaga, azaz a város helytörténeti gyűjteménye tovább is a Norma Termeiben maradt.⁶⁹ A tanszermúzeum és a városi múzeum közötti rivalizálás sem idézhette ezt elő, mert éppen az ME javaslata alapján Kemény János polgármester miniszteri előléptetésre terjesztette fel Havas Pál állami elemi igazgatót, a tanszermúzeum Demjanovichot követő úgynevezett véglegesített igazgatóját.⁷⁰ Az pedig, hogy 1909. április 15-én az ME február 14-i rendes közgyűlésének határozata értelmében miért a HIKE-re ruházta a Múzeum működtetésének jogát, maig kérdéses maradt. Az új helyzet egyelőre a múzeum önállóságát nem érintette, de már a HIKE-nek alárendeltje lett.⁷¹ „Eben – gubát!” – minősíthetjük a „gazda-cserét” kilenc évtized távlatából. Tény, a HIKE és az ME lelkesen vitte tovább a múzeumügyet, „hogy Gyöngyösnek a kulturális intézményei egy rendezett városi múzeummal szaporodjanak”.⁷² Úgy tűnt, a gyöngyösi vezetők a többi gyűjtemény mellett éppen a Mátra Múzeumban látták a múzeumi élet jogfolytonosságát. Ezt az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Vándorkiállításának 1910 decemberi megnyitása is tükrözte, hiszen nem a tanszermúzeum, hanem a HIKE Mátra Múzeuma szervezte meg.⁷³

64 DEMJANOVICH Teodor 1903. és Hevesmegyei Tanügy. 1907. jún. 10. 85.

65 MOLNÁR József 1969/I., 16. és Mátravidék, 1909. jún. 26., 5-6. Művészet. Irodalom. Zene c. rov., A Mátramúzeum gazdagodása

66 MOLNÁR József 1969/I., 17. Havas Pál tanítóegyesületi elnök segélyt kért júniusban a Múzeumok és Könyvtárak Országos Bizottságától. A bizottság fedezet hiányára hivatkozva nem küldött pénzt a tanszermúzeumnak. Hevesmegyei Tanügy, 1907. jún. 15., 85.

67 TORDAY Ányos 1909. 400., BOROVSZKY Samu 1909. (?) és Egri Híradó, 1907. ápr. 16., 3-4.

68 GYVT V. B. I., MO, az 1849-1950. évi közművelődési gyűjtemény, az 1867-1918. évi töredék, az ápr. 15-i átirat eredetije

69 MOLNÁR József 1969/I., 17.

70 Gyöngyösi Lapok. 1909. márc. 25., 3. Kinevezés. A VKM Havast a Tanszermúzeumok és Pedagógiai Könyvtárak Országos Tanácsa tagjai közé emelte. Mátravidék, 1909. márc. 27., 4. Kinevezés. A cikk írója megcsipkedte Havast: „Gratulálunk, de ugyanakkor mohó kíváncsisággal vagyunk eltelve, hogy vajon Havas Pál a munkával és ambícióval járó állásnak miként fog megfelelni? Mert hát a ritka szép gyöngyösi tanszermúzeum ügyét a köteleltségszerű fejlesztés helyett ugyancsak elhanyagolta...”

71 Turisták Lapja, 1909. jan.-márc., 50. A Mátra Osztálynak

72 Mátravidék, 1909. jún. 26., 5-6. Pásztor József-Stiller János: A Mátra Múzeum gazdagodása

73 Eger, 1910. dec. 21., 3. A vándortárlat Gyöngyösön és MOLNÁR József közözlése alapján. A vándorkiállítást még 1906 júliusában határozta el a képzőművészeti társulat a következő települések sorrendjében: Eger, Miskolc, Kassa (Košice), Eperjes (Prešov), Sátoraljaújhely és Gyöngyös. MM TD HK, Emlékkönyv, 61. sz.

A város közvéleménye ismét büszke volt a múzeumára. Értékeit, régiségeit tekintve egy korabeli megyei összesítés szerint a „városi múzeum” a harmadik helyen állt.⁷⁴

Kemény János polgármester 1910-ben átfogó városfejlesztési tervet dolgozott ki, amelyet a képviselő-testület is elfogadott.⁷⁵ Ebben Kemény a közművelődés fejlesztését is célul tűzve a múzeumügyet is támogatta. Múzeumi és kiállító épületet, csarnokot akart emelni az évtized végére. Ez a tervezet számolt először általános múzeum létesítésével a meglévő Mátra Múzeum, az 1848/1849-es Gyöngyösi Ereklve Múzeum és a többi muzeális értékű gyűjtemény egybekapcsolásával. Ugyanakkor utoljára kísérelte meg az itteni hercegi, grófi, bárói családok gyűjteményéből, valamint az 1904. évi tűzből megmentett különféle intézmények emléktárgyából várostörténeti tárlatot összeállítani.⁷⁶ Viszont a tansermúzeum és az iskolák gyűjteményét a Norma épületében akarta tárolni-kiállítani, meghagyva azt megyei múzeumnak. Lehet, hogy a pénz hiánya akadályozta meg Keményt a terv mielőbbi megvalósításában.

1912-ben a város még mindig csak a Kemény-féle terv újabb és újabb bővítésénél tartott. Novemberben Kemény néhány lelkes személy bevonásával rendkívüli tanácskozáson foglalkozott az új múzeumfejlesztési tervvel.⁷⁷ Igyekezett ezúttal egy fővárosi szakember azzal bátorította, hogy „a községi kultúrpolitikának – különösen Magyarországon – a múzeumügy fejlesztése körül elsőrendű kötelességei vannak”.⁷⁸ A tanácskozáson Pásztor, akit a HIKE az 1910. szeptember 1-jén létesített Képzőművészeti és Múzeumi Osztálya élére választott, Keményt a múzeum anyagi támogatásával ostromolta. Kemény átlátta, hogy minden városfejlesztésnek, így a múzeumügynek is állandó gátlója a pénzhány mellett a megfelelő épület hiánya. Legelőször épületet kell emelni, aztán jöhetnek az elképzelések. Szakított saját addigi (és polgármester elődei) elgondolásával, amely alapján a belváros valamely alkalmas épületében kapjon helyet a város múzeuma. Most új épületre gondolt, „valahol a város szélén, hasonlatost a főgymnasiuméhoz”.⁷⁹ Feltehető, a belvárost pusztító, a lakosság emlékében élő 1904. és 1908. évi tűzvész miatt akarta a város szélén a múzeum palotáját felépíttetni. Az erre vonatkozó terv jóváhagyását az 1912. november 5-én kelt folyamodványában kérte a vármegyétől, amelyet az alispán meg is adott.⁸⁰ Azonban Kemény nem számolt némely gyöngyösi polgár ellenállásával. Nem akadt senki, aki a város szélén (nem tudjuk, hol) pénzért telket engedett volna át e nemes célra. Ezek után úgy látszott, Kemény csak tervezget, és ígéret. Megvádolták azzal is, hogy azért ilyen nagyok a múzeumfejlesztő igényei, mert eleve tudja, nem valósulnak meg. Az alaptalan támadások ellenére tovább is a kezében tartotta a múzeumügyet. Amikor 1913 áprilisában az országos tekintélyű könyvtáros, dr. Szabó Ervin tanulmányban ismertette a modern múzeumról vallott elképzeléseit,⁸¹ Kemény Pásztorral és Stillerrel Museumlétesítő programot állított össze, és azzal dr. Szabóhoz utazott.⁸² Útjáról és tárgyalásukról bővebbet nem tudunk.

Az első világháború előtt Kemény kétszer kért pénztámogatást múzeumi célra. 1914 májusában az országos bizottság utódától, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsától.

74 Gyöngyösi Újság, 1911. ápr. 9., 1. Pásztor József: Heves megye régiségei

75 Kivonatolisan ismertette KEMÉNY János 1910, 90-110. = STILLER János 1910

76 RIGÓ András közlése RIGÓ Alajos alapján

77 MOLNÁR József 1971. 19.

78 Városi Szemle, 1912 okt., 612. Bolgár Elek: A községi kultúrpolitika feladatai

79 HONTERT Rezső 1964. 19. és MOLNÁR József 1971, 20., idézi Kemény János folyamodványát Heves megye alispánjához

80 MOLNÁR József 1971. 20. Vö. az előző folyamodvánnyal!

81 Városi Szemle, 1913. ápr., 305-405. Szabó Ervin: A városi múzeumok földadatai és a Fővárosi Múzeum

82 HONTERT Rezső 1964. 22. Csupán a tényt említette, a Museumlétesítő program pontjait nem sorolta fel.

Folyamodványában múzeumi szakkönyvtár alapításával indokolta kérését. A szakkönyvtár gondolatát egy 1913-ban közölt tanulmányból kölcsönözte⁸³ – ennek megvalósításával egyengette volna a múzeumépítés ügyét.⁸⁴ „Elképzelése, lépése olybá tűnik évtizedek távlatából, mintha a gombhoz akarta volna a kabátot megszerezni.”⁸⁵ Kemény ugyanúgy nem kapott választ az országos tanácstól, mint a novemberben megírt második folyamodványára sem, amelyet az M. Kir. VKM-be, Jankovich Béla miniszterhez címzett.⁸⁶

Az első világháború minden további törekvést és lehetőséget szétzúzott.

A világháborús évek a múzeumok működését megakasztották. Sok lelkes pártfogó a harctérre került. A gyűjteményeket 1916/1917 telétől senki nem látogatta. Kemény polgármester már csak a lakosság napi ellátásával törődött. 1917. május 1-jén minden múzeumot, közgyűjteményt „a háborús időre tekintettel” bezárattak.⁸⁷ Nem sejtette, alig fél-hónap múltával nemcsak a múzeumok, hanem a város is végveszélybe kerül.

1917. május 21-én minden korábbi tűznél iszonyúbb vész tört Gyöngyösre. A város nagy része a tűz martaléka lett. A Norma épülete is leégett (8 terne és a csarnoka), de a Mátra Múzeum és a tanszermúzeum gyűjteményének többségét sikerült kimenteni. Ellenben a megmentett és az épen bennmaradt anyagok, muzeális tárgyak őrízetlenül maradtak, amelyeket aztán a lakosság széthordott. Igaz, egy részét 1918 elejére a városnak sikerült begyűjtetnie.⁸⁸ A gimnázium épületében elhelyezett tanszermúzeumi központi részleg nem károsodott. A kórház egészségügyi, orvosi, gyógyszerészeti muzeális gyűjteménye csaknem teljesen, az ME, HMGE, Kaszinó, NÜRE, Erekllye Múzeum és más gyűjtemény részlegesen megsemmisült. A ferences rendház egyháztörténeti gyűjteményét és a kolostori könyvtárat – ugyanúgy, mint 1904-ben – a szerzetes barátok mentették meg. A Szt. Bertalan-, vagy Nagy-templom egyházi kincseit dr. Bozsik Pál plébános és az éppen Gyöngyösön időző Guba Pál főtisztelendő mentette, de közben Guba annyira megsérült, hogy a mentést abba kellett hagynia. Végül mindkét pap és a segítségükre levő 6-8 ember is abbahagyta a mentést, ezért a tárgyi gyűjtemény nagyobb része a templomban rekedt, és a kórus melletti termekben elégett.⁸⁹

A múzeumi tűzkárok felmérését 1917 szeptemberére fejezték be. Mivel a leltárkönyvek és a kiállítótermek összesítői elégték, a lakosság pedig darabonként hozta vissza a „megőrzésre” széthordott tárgyakat, az eszmei kár csak ideiglenesen volt kimutatható. Ez elérte a 16 080 K-t. Ebben a bútorzat és a felszerelési tárgyak, valamint az összeomlott épületrészek károssége nem szerepelt.⁹⁰ (Biztosításuk nem lévén, sem a városi, sem a megyei múzeum nem kapott kártérítést.)

A múzeumok és gyűjtemények iskolai vonatkozású részét a tanszermúzeum gimnáziumi épületébe zsúfolták. A ferences gyűjtemény és könyvtár a kolostori cellákban kapott helyet. A Szt. Bertalan-templomi egyháztörténeti emlékanyag magánházakban, a kincstár a szomszédos plébánia épületében várta ideiglenes elhelyezését, amelyre a kincsek kivételével 1918 tavaszán a Kálvária-együttes bejárati szárnyaiban nyílt lehetőség.⁹¹

Kemény János minden idejét a város újjáépítésére szentelte. Szervezett, intézkedett. Har-

83 Városi Szemle, 1913. jan.–febr., 143. Kremmer Dezső: A felsőolaszországi városi múzeumok

84 HONTERT Rezső 1964. 22.

85 HONTERT Rezső 1964. 23.

86 HONTERT Rezső 1964. 23. és Városi Szemle, 1914, 42–99. Feleky Géza: A művelődéstörténeti múzeum...

87 HONTERT Rezső 1964. 22.

88 HONTERT Rezső 1964. 22–23.

89 GYVT V. B. I., Barna-féle gy., az 1917. évi tűz c. köteg 9. és VÉBER János 1936, 86–87. = Gyöngyösi Kalendárium 1937

90 MADÁR Lajos összesítése szerint

91 MOLNÁR József 1969/I. 12.

rer Ferenc m. kir. kormánybiztos jóváhagyásával elkészítette Warga Lászlóval, Budapest főmérnökével Gyöngyös általános rendezésének tervtanulmányát. Warga ennek első, részletes fejezetét, „Gyöngyös város belső részének szabályozási és beépítési tervét” még 1917. november 21-re kidolgozta, 1918. május 15-ig pedig mérnöki gárdájával annak a 10, hatalmas méretű középületnek a rajzát is elkészítette, amelyhez december 1-ig még 11 létesítmény tervét kapcsolta. Az első 10 monumentális épület között Warga a leendő múzeum, szobor- és képcsarnok háromemeletes tömbjét is megtervezte.⁹² (A 21 épületből csak kettő készült el, a tűzoltópalota és az egyemeletes adóhivatal.) Sajnos, a Kemény-Warga-féle múzeumépület terve a mai napig nem valósult meg.

Láthattuk, a múzeumalapítási törekvések harmadik, 1886-1919 közötti időszaka milyen szép eredményeket hozott az első világháborúig. A tárgyi és személyi feltételek, egyes csoportigények olyan szerencsés egybeesésének lehettünk tanúi, amelyek – ha esetenként vargabetűkkel is – kedveztek létrejöttüknek és működésüknek. A Mátra Múzeum és a Heves Megyei Általános Tanító Egyesület Megyei Tanszermúzeuma betöltötte közművelődési küldetését. Tevékenységükben figyelembe vették a helyi szűkös lehetőségeket. Törekvéseik sajátos helyi vonásokkal jelentek meg, ugyanakkor országos gyakorlatot, vagy tervezetet is figyelembe vettek. Felkeltették a lakosság érdeklődését a helytörténet és a környék szépségei iránt. Erősítették a lokálpatriotizmust és a hazaszeretetet. Elérték, hogy sokan támogatták adományokkal, emléktárgyakkal ezeket a múzeumokat. A gyűjteményeket amatőr és szakképzett férfiak gondozták, tudományos kutatók tanulmányozták, és sok ezren látogatták. (A tanszermúzeumban elsőként tartottak a megyében múzeumi tanórákat az elemi, polgári, ipari és kereskedelmi iskola, sőt a gimnázium tanulóinak is.) 1896-ban a millennium tiszteletére, 1908-ban a HMGE fennállásának 50. évfordulója emlékére alkalmi kiállítást rendeztek, 1899-ben a szabadságharc emlékére ereklye múzeumot létesítettek.

A gyöngyösi múzeumok elsőként tartottak ismeretterjesztő előadásokat is, ezekkel növelve Gyöngyös közművelődésének tekintélyét.

Adatok a múzeumok életéből:⁹³

Mátra Múzeum

Hazai látogatók száma		Külföldi látogatók száma	
Év	Személy	Év	Személy
1910	1840	1910	33
1911	1410	1911	49
1912	2350	1912	101
1913	3010	1913	169

92 MOJNÁR József 1971. 22. A tervrajzok egy része ma a Mátra Múzeum és a ferences könyvtár gyűjteményében van.

93 GYVT V. B. I., MO, az 1849–1990. évi közművelődési gyűjtemény, 1867–1918. évi töredék. Az 1910–1913. évi statisztikai összesítés.

Heves Megyei Tanszermúzeum

Hazai látogatók száma		Külföldi látogatók száma	
Év	Személy	Év	Személy
1910	2290	1910	48
1911	2900	1911	70
1912	?	1912	?
1913	4600	1913	206

A gyöngyösi látogatók számát nem jegyezték, azok adatai az összesítésekben nem szerepeltek.

A legfontosabbat – biztonságos és rendeltetésszerű elhelyezésüket a polgármesterek, különösen Kemény János, fő feladatuknak tekintették. Hogy mégsem oldották meg, nem az ő mulasztásuk volt. Az pedig, hogy 1917-ben Gyögyöst a tűz megsemmisítette, a múzeumi eredmények nagyrésze is megsemmisült. Noha e téren is újra kellett kezdeni, a múzeumügy útja már nem volt járatlan. Ebben éppen az 1918-ig bemutatott múzeumalapítási kísérletek és eredmények lendítették át a további évek küzdelmeiben. Ez a lendület már 1918-ban tapasztalható volt.

1918 nyarán dr. Bozsik Pál, felsővárosi róm. katolikus plébános a Kálvária udvarán barakkokat építtetett, és azokban tanárok közreműködésével darabonként áttekintették a tűzvész után odaszállított múzeumi tárgyakat. A súlyosan sérült, tönkrement anyagot selejtezték. A plébános ekkor fogott hozzá a tűz iszonyú napját megörökítő különgyűjtemény összeállításához. (Tárgyi, fénykép, visszaemlékezés, hírlapi gyűjtemény „osztályokat” létesített.) Dr. Bozsik és segítői három hónap alatt valamennyi múzeumi anyagot átvizsgáltak, és a ferences egyházi gyűjtemény kivételével elhelyezték a Kálvária bejárati épület-részeiben.⁹⁴ Október 1-jén dr. Bozsik és Kemény polgármester levélben kérte dr. Szmrecsányi Lajos egri róm. katolikus érsek engedélyét ahhoz, hogy „a gyöngyösi museumok tűz utáni felette értékes, becses mennyiségű és curiositas jellegű” gyűjteményét bizonytalan ideig a Kálvária-épületben tárolhassa a város. Dr. Szmrecsányi beleegyezése már 1918. október 8-án megérkezett.⁹⁵ A dr. Bozsik-Kemény-féle lépés az ideiglenes elhelyezésre a lehető legjobb volt. Ugyanis sem a forradalom, sem a tanácsköztársaság idején a Kálvária-épületben elhelyezett múzeumi gyűjteményt a tömeg nem bántotta. (Dr. Bozsik a forradalmak alatt meghatározó politikai és társadalmi szerepet játszott Gyöngyös életében.⁹⁶ Ezért a múzeumügyre nem maradt ideje.) A forradalmak vezetőinek figyelmét április végéig elkerülte a gyöngyösi gyűjtemények további sorsa. Akkor a helybeli Katona- és Munkástanács „népi múzeum” alapítását és a Fő téri forradalmi emlékmű felállítását tervezte. A megnyitását május 1-re időzítette.⁹⁷ Gyanítható, hogy a múzeumot (és az emlékművet) a túl rövid felkészülési idő miatt nem nyitották meg. A következő napokban pedig a megindult ellenforradalmi fegyveres és politikai támadás terelte el a figyelmet a múzeumról.

Dr. Bozsikot, a helybeli ellenforradalom egyik fő szervezőjét a tanács hatalom Budapesten

94 RIGÓ András közlése

95 GYF RKP I., Karzati gyűjtemény. Dr. Bozsik Pál levelezése. Nem iktatott iratok. Töredék, az 1918. évi levelek

96 BACHÓ László. Dezséri 1940. 142-188.

97 GYVT V. B. I. Barna-féle gy., Gyöngyös Megyei Város Képviselő-testülete Közgyűlésének iratai. Válogatás, az 1948. február 12-i rendes közgyűlés II/19. kgy. 1948. 804/ki. 1948. sz. jkve. Történelmi előterjesztés 1918/1919-1948-ig e. gépelt folyamodvány. A részletes tervezet Bakó István tulajdonában. Máiig nem ismert, hol akarták a múzeumot megnyitni.

bebörtönözte. Miután hazatért a börtönből, heteken át hittevékenységgel és a plébánia vezetésével foglalkozott.⁹⁸ A Kálvária-gyűjteményt tovább is lakat alatt tartotta.

II. A múzeumügy folytonossága és új arculatai 1919-1944 között

Az 1919 őszen polgármesternek választott dr. Puky Árpád az 1920. november 3-i városvezetői tanácskozáson az ME újjászervezésével egyidőben újjáélesztette a múzeumügyet is.⁹⁹ Megbízta az ME ideiglenes elnökét, Stiller Jánost a múzeumok összevonhatóságának tanulmányozásával. A megbeszélésen jelen levő dr. Bozsik az egyházi gyűjtemények helyéül végképp a Kálvária épületét javasolta. Vele szemben Guba Pál tiszteendő emlékiratban kérte a várostól az 1917-ben leégett és azóta romos Szentháromság-templom, vagy Rossz-templom és szegényház újjáépítését, valamint szomszédságában az egyházi múzeum épületének felállítását. A gyűjtemények sorsával és a két pap tervezetével több tanácskozáson is foglalkoztak. Végül 1921. január 11-én dr. Puky jóváhagyta a Stiller-Bozsik-féle tervezetet, ellenben a Guba-féle emlékiratban foglaltakat „a város lehetetlen pénzügyi helyzetére” hivatkozva elvetette.¹⁰⁰ Guba ezt visszautasította, és hozzálátott a három évtizedes sziszifuszi küzdelemhez, hogy rendbe hozza a Kis-, vagy Rossz-templomot, azaz a Szentháromság-templomot, és múzeualapítási elképzelését is megvalósítsa. Nem fogadta el azt a polgármesteri tervet, amellyel különben a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) szintén egyetértett, hogy a Rossz-templomot és a környező szegényházi építményt a Jókai utca majdani kiszélesítése végett le kell bontani.¹⁰¹

1919 -től a múzeumügy folytonosságát éppen a tűz után megmaradt értékek elhelyezési gondja adta. Új vonását pedig az a törekvés, amely egyházi és világi múzeumeggyűtést akart létrehozni. 1920-ban a városvezetők jó szándéka ellenére a gyűjtemények sorsa bizonytalanná vált. A város látta, a Kálvária épülete még a raktározáshoz is elégtelen, ezért nem ellenezte azt a megyei tanfelügyelői rendelkezést, amely szeptember 15-i hatállyal megbontotta a tanszermúzeum egységét: valamennyi szemléltető eszközt a gimnáziumnak juttatta, tárgyi eszközeinek egy részét pedig a Kálváriából a városháza alagsorába és földszinti két termébe szállította. Ezzel valamelyest csökkent a Kálvária termeinek zsúfolt-sága.¹⁰² Viszont az említett rendelkezéssel megszűnt a megyei tanszermúzeum.

A romjaiból épülő Gyöngyös tovább sem adhatott helyet a Mátra Múzeumnak. Az 1923. évi megyei ismertető szerint „értékes műdarabjai szanaszét vannak elraktározva”.¹⁰³ Ez a szétszórtság azt az állapotot mutatta, amely az 1917. évi tűz után következett, tudni illik az ME Mátra Múzeuma gyűjteményének maradványait visszazállították korábbi helyeikre. Ugyanakkor a Kálváriából dr. Frindt Ferenc József igazgató főorvos is visszahozatta az újjáépült kórház alagsori termeibe az épen maradt orvosi és gyógyszerész emlékanyagot. Így tett a HMGE, a Kaszinó és a Gyöngyösi Ipartestület is a saját anyagával.¹⁰⁴

Korábban úgy véltük, „évtizedeken át elő sem került a múzeum ügye a városházán”.¹⁰⁵

98 GYF RKP I., Karzati gyűjtemény. Dr. Bozsik Pál levelezése. Nem iktatott iratok. Töredék, az 1918. évi levelek és VARGHA Tivadar 1920, 83-119.

99 GYVT V. B. I. Barna-féle gy., az 1920. évi töredék, az 1920. nov. 3-i gépirt fogalmazvány, 1-5.

100 Uo., MO, az 1849-1950. évi közművelődési gyűjtemény. Múzeumügy, az 1921. jan. 11-i és 13-i leiratok, fogalmazvány

101 GYVT V. B. Barna-féle gy., az 1922. évi töredék és BACHÓ László, Dezséri 1944, 131-135.

102 HONTERT Rezső 1964. 6.

103 Heves Megyei Compass 1923. 90.

104 HONTERT Rezső 1964. 11.

105 MISÓCZKI Lajos 1984. 639.

Ma már tisztán látjuk, éppen dr. Puky volt az, aki minden alkalmat felhasznált arra, hogy támogatást szerezzen a múzeum elhelyezésére. A polgármesterek 1923-1928 közötti országos találkozóin rendre előtárta a város újjáépítési gondjait, a középületek nyomasztó hiányát, ami a közművelődési intézmények, közöttük a múzeum működésének is gátját állta.¹⁰⁶ Sajnos, a polgármester országos segítséget nem kapott.

A „patópáloskodásnak”¹⁰⁷ elemi iskolai tanítók (4), polgári iskolai, felső mezőgazdasági és gimnáziumi tanárok (16), ügyvédek, orvosok, újságírók (9) vetettek véget azzal, hogy március 15-én múzeumalapító bizottságot létesítettek. Jegyzőkönyvben rögzítették, pénzt gyűjtenek, hogy előteremtsék a múzeum felépítéséhez szükséges pénzt. Amikor e tervet a gazdakör és az ipartestület vezetői megismerték, csatlakoztak a kezdeményezéshez. A kereskedők, szállodások Baán Zsigmond, az iparosok Smóling László, a gazdaköriek Benei János vezetésével pénzadományaik mellett tárgyi segítségüket is felajánlották. Az utóbbival az épület bebútorozását, a kiállítótermek berendezését vállalták. Az április 15-i közös megbeszélésük legfontosabb tétele: A leendő múzeumot az 1917. évi Warga-féle háromemeletes építmény terve szerint a város széle helyett a gimnázium szomszédságában javasolták felépíteni.¹⁰⁸ Minderről a polgármestert is értesítették.

Közben a múzeumalapító bizottság újságcikkben népszerűsítette a múzeum ügyének mielőbbi megoldását: „Gyöngyösnek... lenne egy olyan kultúrintézménye, amelyet büszkén mutathatna az idegennek, és tanulás céljából a serdülő ifjúságnak.”¹⁰⁹ Figyelmet érdemlő felhívását (ismét városi múzeumot akart létesíteni a bizottság!) a Gyöngyösi Városi Múzeum választott jelmondatával zárták: „A múlt dicsősége felejteti a jelen sivárságát, és jobb jövőre serkent.”¹¹⁰

A múzeumalapító bizottság elnöke, Erdős Tivadar, gimnáziumi igazgató az 1928. december 18-i megbeszélésen ismertette a bankok, kft-k, rt-k, uradalmak múzeumi pénzfelajánlását és a lakossági megajánlást, amely a vártnál kevesebb lett. Erdős bejelentése, illetve a befolyt összeg lehűtötte a reménykedőket, mert az akkori számítások szerint legalább százezer pengőre lett volna szüksége a városnak, hogy a „Gyöngyös a közművelődésnek” feliratú palota építkezését elkezdje. A hangulatot tovább rontotta az, amikor a tanácskozás egyik résztvevője felmutatta annak az egri közlőnynek a legfrissebb számát, amely beszámolt a liceum múzeumában folyó munkákról.¹¹¹ Bejelentése indulatos jelenetet váltott ki, és mondták a magukét:

– Az egriek becsülendők a múzeumukért!

– Csak mi, gyöngyösiék tétovázunk múzeumunk ügyében!

– Nekünk nincs Mária Terézia cipellője, Széchenyi István kalapja, Vörösmarty Mihály tintatartója mint az egrieknek. Ellenben van tatár nyilunk; török ágyúgolyónk, amely Koháry István karját letépte Eger felszabadításakor; a napóleoni csatákban zsákmányolt ellenséges zászlónk és fegyverünk; Gyöngyös 1848-as és 1896-os zászlója; a Nagy-templom legutóbbi tűzvészben megolvadt harangjainak csepp-tömbjei; világháborús hőseink kitüntetései. És mégsem visszük semmire!¹¹²

106 HONTERT Rezső 1964. 6.

107 Gyöngyösi Lapok, 1928. ápr. 7., 2. Állítsuk vissza a városi múzeumot! Az ügy különlegessége, addig sem volt önálló városi múzeum Gyöngyösön.

108 GYVT V. B. I., MO, az 1849-1950. évi közművelődési gyűjtemény, Múzeumiügy, az 1928. évi feljegyzések és HONTERT Rezső 1964. 13.

109 Gyöngyösi Lapok, 1928. ápr. 7., 2.

110 Gyöngyösi Lapok, 1928. ápr. 7., 2.

111 Egri Egyházmegyei Közlöny, 1928. dec. 15., 1-2. Látogatás az egri érseki liceum múzeumában

112 MM HA Múzeumi különgyűjtemény, a dec. 18-i tanácskozás eredeti gépelt példánya, 2.

Hiába volt a gyöngyösiek nagy elhatározása ezúttal városi múzeum alapítására, illetve elhelyezésére, a terv megvalósításával várnuk kellett.

Éppen a múzeumügy új arculata – mátravidéki helyett gyöngyösi múzeum alapítása – villantotta fel a megvalósítás újabb lehetőségét. 1928. február 14-én gr. Klebersberg Kunó m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter törvénycikket terjesztett be az Országgyűléshez a múzeum-, könyvtár- és levéltárügyről. Elfogadásával ez, az 1929:XI. tc. lehetővé tette az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának (OMGYT) javaslata alapján azt, hogy közgyűjteménnyé nyilváníthat városok tulajdonában levő, nyilvános jellegű, muzeális gyűjteményt, ha az történeti szempontból jelentős anyagot tartalmaz.¹¹³ Dr. Puky ezt kihasználva a város múzeumi értékeit közgyűjteménnyé akarta nyilváníttatni. Általa annyi állami támogatásra számított, amellyel legalább a múzeum építését elindíthatta volna. 1929 tavaszán a MOB és az OMGYT kiküldöttei „értékesnek és felkarolandónak” tartották a gyöngyösi gyűjteményeket, július 29-én pedig a MOB nyilatkozatában erősítette meg, „indokolt a városi múzeum közgyűjteményi statusa”.¹¹⁴

A múzeumügy felkarolása mellett a polgármesternek a nagy értékű levéltárral is foglalkoznia kellett. Erre az a, még 1928 tavaszán megjelent támadó cikk irányította a figyelmet, amely egyben közigazgatási gyakorlatát is bírálta: „Évek óta fájó sebe a város közigazgatásának a városi levéltár elhanyagolt, rendezetlen állapota.”¹¹⁵ Az OMGYT előbb említett kedvező javaslatán felbátorodva, hogy még indokoltabbá tegye a városi múzeum közgyűjteménnyé nyilvánítását, összekötötte a levéltár és a múzeum ügyét, és mindkettő elhelyezését a leendő múzeumépületbe (a közművelődési palotába) tervezte. Sajnos dr. Puky minden törekvése megfeneklett. A VKM sem az 1929 decemberi, sem a későbbi összeírásában nem szerepeltette a közgyűjteménnyé nyilvánított múzeumok között a gyöngyösit. A város kérését a minisztérium azzal utasította el, hogy „a különösen nagy értékű gyűjtemények ténye fennáll”, de a legfontosabb, „a gyűjtemények megnyugtató elhelyezése egyetlen épületben, megoldatlan... nincs múzeumi épület”.¹¹⁶ Bizonyára a már észlelhető, majd évekig sújtó gazdasági válság is közre játszott a gyöngyösi múzeum sorsának kedvezőtlen alakulásában.¹¹⁷

A múzeumalapító bizottság a kudarcok ellenére tovább dolgozott:

1. Továbbra is gyűjtötte a pénzt a leendő múzeum építéséhez.

2. Országos propagandával Gyöngyös múzeumügyére irányította a figyelmet. Az ismétlődő idegenforgalmat felhasználva múzeumtámogató röpcédulákkal tájékoztatta az ide érkező kirándulókat a város közművelődési törekvéseiről. Cikksorozatban foglalkozott a múzeummal.¹¹⁸

3. Az Egre Érseki Líceum Múzeumának példáját követve hozzáálltak a gyöngyösi gyűjtemények tárgymutatójának összeállításához, kinyomtatásához.¹¹⁹

Dr. Puky 1930/1931 telén a városháza épületének két földszinti termét végleg átengedte múzeumi célra. Guba Pál ezekben kiállította a legnevezetesebb és legértékesebb tárgyakat. A polgármester ahhoz is hozzájárult, hogy az érdeklődők bármikor megtekinthék a kiállítást.

113 CJH 1930, 107-113.

114 MM HA Múzeumi különgyűjtemény, a júl. 29-i, Gy/M-929. sz. leirat a gyöngyösi polgármesteri hivatalnak és a hozzákapcsolt Tétéles ajánlások

115 Gyöngyösi lapok, 1928. ápr. 14., 2-3. A városi levéltár rendezése

116 MM HA Múzeumi különgyűjtemény, az 1929. dec. (?) leirat

117 RIGÓ András közlése

118 Elsöként Városok Lapja, 1930. máj. 1., 208. Közművelődés c. rov., A Mátra Múzeum helyreállítását tervezik Gyöngyösön

119 Az Egre Érseki Líceum Múzeumának tárgymutatója 1931. A gyöngyösiek a gépírt törzsanyagot 1932-re összeállították, de soha nem nyomtatták ki. RIGÓ András közlése

Bár a múzeum (=Mátra Múzeum) teljes anyaga tovább is a Kálvária épületében maradt, a dr. Puky-Guba-lépés jogilag új gyűjteménynek – Gyöngyös Megyei Város Múzeumának megalapítását jelentette.¹²⁰ Ennek a két kiállító szobának, az alagsorban levő két teremben és az udvaron álló egyik barakban berendezett gyűjteményi raktárnak a múzeumi öre Guba, 1931/1932 telétől Forgács Ferenc gimn. tanár lett.

1930 telén Guba a tíz évvel korábbi tervének megfelelően most újabb emlékiratot terjesztett a polgármesterhez. Ezúttal az egyházi múzeumot már nem a Rossz-templomban és a mellette levő volt menházi épületben, hanem vagy a Szent Korona-házban, vagy a Nagytemplom emeleti részén akarta kiakakítani. (A Rossz-templomban már csak a szobor-gyűjtemény maradt volna, ahogyan Guba nevezte, a szobor múzeum.) Igaz, Guba elképzelése most kizáróan egyházi vonatkozású volt, de ezzel az emlékirattal el akarta kerülni a város ellenvetését mondván, indokolt a polgári jellegű városi múzeum mellett az egyházi városi múzeum léte is. Dr. Puky megerősítve Magnin Adorján felsővárosi róm. katólikus plébános állásfoglalását, a Nagy-templomi hellyel értett egyet, hiszen a Szent Korona-házi elhelyezése (akkor az emeletén még irodahelyiségek voltak) a plébániára jelentős anyagi megterhelést rótt volna.¹²¹ Guba terve szinte azonnal valóra vált. A Gyöngyösi Városi Egyházi Múzeum dr. Szmrecsányi Lajos érsek által jóváhagyott nyitási engedélyét az egri érseki egyházmegyei hivatal 1930. december 18-án át is adta Gubának. Ez egyben a főtisztelendő piarista tanár múzeumőri megbízását is jelentette, aki még a télen hozzáfoghatott a Nagy-templomi múzeum kialakításához.¹²²

Guba Pál, miközben tovább szervezte az egyházi múzeumot, a világi tárgyú emlékanyagot is gyűjtötte, és segítette Forgácsot a városi múzeum bővítésében. Jellemző Guba ügyesretetére, amikor Forgács felmentését kérte a városi múzeum éléről, a polgármester 1932. január 1-ji hatállyal ügyvezető igazgatóvá nevezte ki, aki ezt a posztot is ingyen látta el. A gazdasági válság éveiben fizetéseképtelenné vált város még tiszteletdíjat sem adott Gubának.¹²³

Miután 1931-ben létrejött a városi múzeum, Guba a múzeumalapító bizottság tagjaiból és múzeumbarátokból megszervezte a Gyöngyösi Múzeumi Társasági Kört. (Tiszteletbeli elnöke „a város hálás köszönetének kifejezéséeként” dr. Puky Árpád polgármester lett.¹²⁴ (A kör tagjai 1932. május 18-án megrendezték a Magyar Könyvnap gyöngyösi ünnepséget, amelynek résztvevői megtekintették a városházi múzeumi kiállító teremben a Gyöngyös és a magyar irodalom címmel rendezett kiállítást.¹²⁵ Guba a következő hónapban Kérelem a város közönségéhez! címmel röpcédulán ismertette múzeumbővítési törekvéseit.¹²⁶ 1934 tavaszán a mecénások adakozása nyomán a Nagy-templomi múzeum építési munkálatait a plébánia ismét folytathatta. Május 5-én délelőtt meg is nyílt a városossá nyilvánítás 600. évfordulója tiszteletére rendezett egyháztörténeti kiállítás, délután meg a városházán rendezett helytörténeti emlékkiállítás. Ma már megfejthetetlen, a két kiállítást miért csak zárt körben rendezték meg. (Tény, Gyöngyösön a látványos emlékünnepeket, a 600. évforduló megemlékezéseit 1937-ben tartották meg.)

120 MOLNÁR József 1969. 20.

121 MOLNÁR József 1969. 20.

122 Uo. MOLNÁR hivatkozik a GYF RKP I., Karzati gyűjtemény levelezési részlegére. Az érseki engedély ott.

123 MOLNÁR József 1969. 20.

124 MOLNÁR József 1969. 20.

125 MOLNÁR József 1969. 20. és Mátravidéki Hírlap, 1932. júl. 2., 2.

126 Mátravidéki Hírlap, 1932. júl. 2., 2. is közölte a szöveget. Továbbá Gyöngyösi Újvilág, 1932. júl. 3., 1. Guba Pál városi képviselő, ny. piarista tanár a megalapítandó gyöngyösi múzeum igazgatója.

1934 nyarán a Nagy-templom karzatán kialakított múzumi részen elhelyezték a kiállítási vitrineket és azokban az emléktárgyakat; a felsővárosi plébánia kincseit, kis méretű szobrokat, régi oltárképeket, a templom hajdani kegyurainak címerpajzsait, a kétezerkötetes 16-18. századi könyvtárat és az 1917. évi nagy tűzből kimentett 11 q-nyi levéltárat. Guba már a hivatalos megnyitő előtt fogadta a látogatókat. Helyesen tette, mert „Gyöngyös életében csakugyan hiányokat” küszöbölt ki „ez a múzeum, amely egyházi s kulturális vonatkozása mellett nagyszerű idegenforgalmi propaganda eszköz is” lett.¹²⁷ A Gyöngyösi Róm. Kat. Egyházi Múzeum zárt körű megnyitója 1934. augusztus 20-án volt.¹²⁸ Bár a felsővárosi plébánia 1935-ben megvásárolta a Nagy-templom közelében álló egyemeletes Kozmári-féle, vagy Szent Korona-házat, és azt gyönyörűen helyreállította, mégsem helyezte át oda az egyházi múzeumot, hanem a templom karzatán hagyta.¹²⁹ Az egyházi múzeum idegenforgalmi vonzerővé vált. Már 1934/1935-ben a Gyöngyösre érkező kirándulóknak a város idegenforgalmi előadója, Ifj. Fazekas József megszervezte csütörtök és vasárnap között a múzeumlátogatási órákat. A város büszke volt új múzeumára: „Egy régi világ tárul itt a szemlélő elé – minden dicsőségével és szomorúságával – annak bizonyítékául, hogy a magyar sors régen sem volt rózsás, de azt is bizonyítva, hogy az ország ezeréves kultúrája mellett a csak hatszázéves városi múlttal rendelkező Gyöngyösnek is volt kultúrája.”¹³⁰

1934-1944 között további újabb elképzelések születtek a városi múzeum elhelyezésére.

A városháza épülete az 1930-as évek elejére annyira elavult, hogy Gyöngyös új épület emelését tervezte.¹³¹ Ez együtt járt volna a múzeum elhelyezésének végső megoldásával is. Azonban a lakosság véleménye megoszlott, hiszen 1935. november 1-ig a város adóssága már 2 millió pengő volt.¹³² Az új városháza és szükségszerűen a közművelődési palota építése további terheket jelentett, tehát a lakosság egy része mind a városháza, mind a palota építését ellenezte. Úgyanúgy elleneztek az új városháza és a múzeum egybekapcsolását és az Orczy-kastély városházzá alakítását is. Ugyanis a kastély vásárlási árán felül még az átalakítás költségei is terhelték volna a várost. Végül a képviselő-testület 1936. július 18-án mégis az Orczy-kastély megvásárlásáról döntött.¹³³ A tulajdonos, özv. br. Wildburg Artúrné egy év haladékot kapott a kiköltözésre; a vételárát a város 10 év helyett csak 1944-ig törlesztette. Dr. Puky még július 18-án sajtónyilatkozatban közölte, hogy a kastélyt nem rendezik át városházzá. A szép épületben társadalmi egyesületek és közintézmények kapnak helyet, tehát itt lesz az otthona a városi múzeumnak és levéltárnak is. Az új városháza céljára a Tűzoltópalotát (Kossuth Lajos u. 1.) fogják megszerezni és átalakítani.¹³⁴

127 A két kiállítás megnyitására HONTERT Rezső 1964. 24. Az idézetet l.: Eger-Gyöngyösi Újság, 1934. júl. 22., 1. Sz(abó) J(ózsef): A gyöngyösi Szent-Bertalan-templomban hamarosan megnyílik az egyházi múzeum

128 HONTERT Rezső 1964. 24.

129 Egeri Egyházmegyei Közlöny, 1935. nov. 15., 167. Nagy ünnepségek keretében avatták fel a gyöngyösi Szent Korona-házat

130 Eger-Gyöngyösi Újság, 1935. dec. 25., 6-7. Szabó József: Néhány óra a gyöngyösi egyházi múzeumban. Vö. még: Gyöngyösi Kalendárium 1936, 118-122. B(ártfai) Sz(abó) L(ászló) és Szabó József: Látogatás a gyöngyösi rk. Egyházi múzeumban

131 Gyöngyösi Újvilág, 1935. nov. 1-2., Reiner Ferenc: Az új városháza kérdése

132 Gyöngyösi Újvilág, 1935. nov. 1-2.

133 Eger Gyöngyösi Újság, 1936. júl. 21., 2. Az előzetes értekezlet nagy többséggel megszavazta az Orczy-kastély megvásárlását és Hevemegeyi Lapok, 1936. júl. 26., 2. 240000 P-ért a város tulajdonába kerül az Orczy-kastély, továbbá Városok Lapja, 1936. aug. 15., 505. A gyöngyösi új városház

134 Gyöngyösi Újvilág, 1936. júl. 26., 3. A város 240000 pengőért megvette az Orczy-kastélyt

Guba Pál a volt Mátra Múzeum Kálvária-épületi raktárában összegyűjtötte azokat az emléktárgyakat, amelyeket a kastélyba költözéskor át akart szállíttatni, hogy ott kiállítsa. Úgy tűnt, a városi múzeum végleg helyet kap a kastélyban, amelynek tulajdonjogát a város 1937-ben megszerezte.¹³⁵ Azonban az épület átalakítását még a nyáron sem kezdték el, ezért a várossá nyilvánítás 600. évfordulójának (fentebb láttuk, 1934-ben volt esedékes!) emlékkiállítását sem rendezték meg.¹³⁶

Guba állandóan érdeklődött a polgármestertől a városi múzeum elhelyezéséről, amelynek fő gyűjteménye tovább is a városházán maradt. 1937 decemberében javaslatot terjesztett elő, hogy az Orczy-kastély földszinti, valamint emeleti északi és keleti szárnyának valamennyi termét „úgy, ahogy van”, tehát teljes bútorzattal, felszereléssel nyilvánítsa kastélymúzeummá, a városi múzeumot pedig a földszinti déli és nyugati szárnyba engedje beköltözni. A főtisztelendő azzal indokolta előterjesztését, hogy különben „az Orczy teljes berendezése az utolsó szögig ebek harmincadjára kerül”, mivel a volt tulajdonos, br. Wildburgné külföldre távozik, és a kastély teljes berendezését itthagyjaa.¹³⁷ Az 1500-1800-as évekből megmaradt bútorok, festmények, az 1400-1800-as évekből fellelhető használati tárgyak, eszközök, fegyverek felbecsülhetetlen helytörténeti, sőt nemzeti értéket képviseltek. (Itt maradt a család 90 darabból álló, féltve őrzött különgyűjteménye, amely a Gyöngyösön /Orczyaknál és a család őseinél/ járt uralkodók, államférfiak, hadvezérek, művészek, tudósok, költők emléktárgyait fogta össze. Ugyanígy az 503 iratnyi, 1596-1935 közötti családi levelezés zárt anyaga is. Az utóbbiból az 1850-1935 közötti leveleket br. Wildburgné Gyöngyös Város Levéltárának ajándékozta!)¹³⁸ Guba jogosan aggódott: Az Orczy-kastély csaknem teljes berendezése – ezúttal szintén a város pénztelensége miatt – budapesti régiségkereskedők kezébe került.

A főtisztelendő reményvesztetten ismét a Rossz-templom helyreállítását tűzte napirendre. Miután látta, hogy nem költözhet a kastélyba a városi múzeum, a már romosodó templom helyreállításával akarta az elhelyezés gondját megoldani. A MOB most is ellenezte Guba törekvését, hiszen a templomot lebontásra ítélte a város. Guba hajthatatlan maradt. Ragaszkodott tervéhez. „Amíg én élek, ezt ugyan le nem bontjátok!” – mondogatta.¹³⁹

Guba Pálnak még arra is futotta erejéből, hogy 1939-ben megújította a Kálvária stációt, de a Kálvária-épületre és termeire már nem.¹⁴⁰

A Múzeumi Társasági Kör 1940-1944 között az évenkénti tanácskozásán túl érdemben múzeumfejlesztéssel nem foglalkozott.

135 Eger-Gyöngyösi Újság, 1937. febr. 14., 3. Gyöngyös városának sikerült megegyezést kötnie az Orczy-kastély megvételére és Gyöngyösi Népújság, 1937. márc. 7., 1. Megvette a város az Orczy-kastélyt, valamint Eger-Gyöngyösi Újság, 1937. aug. 10., Viharos rendkívüli közgyűlésen tárgyalta Gyöngyös képviselő-testülete az Orczy-kastély megvételé ügyében felterjesztendő jelentést. A villany egységárának felemelésével akarja a költségek egy részét előteremteni a város.

136 Eger-Gyöngyösi Újság, 1937. szept. 8., 3. Hírek és Uo., 1937. szept. 26., 1-2.

137 HONTERT Rezső 1964. 22. és ezzel megegyezően MOLNÁR József 1969, 21.

138 HONTERT Rezső 1964. 22. és BAKÓ István, továbbá RIGÓ András közlése

139 BACHÓ László, Dezséri 1944. 132-133.

140 Gyöngyösi Katolikus Tudósító, 1939 jún., 7-8. Guba Pál: Őszinte szó a megújított stációk ügyében. Gyöngyösi Katolikus Tudósító, 1939 jún., 1-2.,

Guba 1943 karácsonyán a ferences Katolikus Kultúrházban „Engesztelő emlékkiállítás” rendezett az egyházi múzeum kegytárgyaiból, hogy a második világháború mielőbb befejeződjön. 1944. január 2-án pedig a városi múzeum anyagából nyílt „Történelmi emlékeink” címmel kiállítás.¹⁴¹

Guba Pál a pusztító front közeledtére 1944. október 31-én este megáldotta a Kálvária-épület és a Rossz-templom gyűjteményeit, és lepecsételte az ajtóit. Az ajtókra táblát tett, rajta „A front miatt átmenetileg zárva!” felirattal. Ezt a táblát a Nagy-templom egyházi múzeumának 1750-ből származó, 10 q-ás ajtaján is elhelyezte. Ezután a városi múzeum kiállítási termeinek anyagát a városháza alagsorának két termébe zsúfolta, és november első napjaiban dr. Makrányi Gyula polgármesterrel lezáratta. A ferences kolostor északi és keleti szárnyának 14 termében elhelyezett rendi gyűjteményét (közötte a trianoni országcsönkításkor elvett erdélyi területek rendházaiból átmentett emlékananyagot), valamint a félezeréves könyvtárat és levéltárat november elején P. Ányos és P. Fiilöp lezárta. Szintén azokban a napokban a nagyon beteg Monostory Adorján, felsővárosi prépost-plébános a Nagy-templom benti, déli lépcsősora alatt titokban elásatta a karzati egyházi múzeum teljes kincstárát.¹⁴²

A városi levéltárat dr. Makrányi november 10-én hátra, azaz „nyugatra telepítette” néhány, 1848/1849-es, 1896-os, 1917-es és első világháborús emléktárggyal. Az iratok egy része Gyöngyös és Szirák (Nógrád megye) között megsemmisült. Más részét dr. Soós Imre egri levéltáros 1945-ben megtalálta, és megmentette. Az emléktárgyak az említett útvonalon „elvesztek”.¹⁴³

„A gyöngyösi múzeumok és gyűjtemények léte még soha nem volt olyan bizonytalan és annyira veszélyeztetett, mint a front napjaiban. A lét, vagy nem lét vált ezek sorskérdésévé. Úgy, mint az embereknek, a gyöngyösi lakosoknak az élete. Csakhogy az emberek elmenekülhettek a Mátrába, vagy elbújhattak a pincékben, a múzeumi gyűjtemények, levéltárak, könyvtárak védtelenül maradtak” – amint arról egy hivatalos beszámolóból olvashatunk.¹⁴⁴

1944 őszén és telén úgy tűnt – a számos törekvésnek és segítőnek köszönhetően mégis szép eredményeket elért múzeumokat, gyűjteményeket egyetlen fuvallattal megsemmisíti a front. Nem így történt.

Sem a megszálló német, sem a felszabadító-megszálló szovjet katonaság nem pusztította a múzeumokat. A helyi lakosság volt az, amely a Nagy-templomi és Rossz-templomi, továbbá a ferences kolostori gyűjtemény kivételével minden múzeumi gyűjteményt feldúlt: A Kálvária termeit és azok anyagát, a városháza múzeumi termeit, az Ipartestület és a Kaszinó gyűjteményét, sőt a gimnázium épületében őrzött, hajdani megyei tanszernúzeum anyagának jelentős részét is szétzúzta, illetve széthordta. A HMGE, NÜRE, Gazdakör és más szervezet, egyesület nemesfémből álló érem-, plakett- és serleggyűjteménye a „proletárok” tulajdona lett, azaz, aki csak érte, fosztogatta. „Noha a front még novemberben végigsöpört Gyöngyösön, 1945 elején a múzeumi, vagy gyűjteményi épületek belül úgy néztek ki, mintha éppen akkor fejeződött volna be a háború.”¹⁴⁵

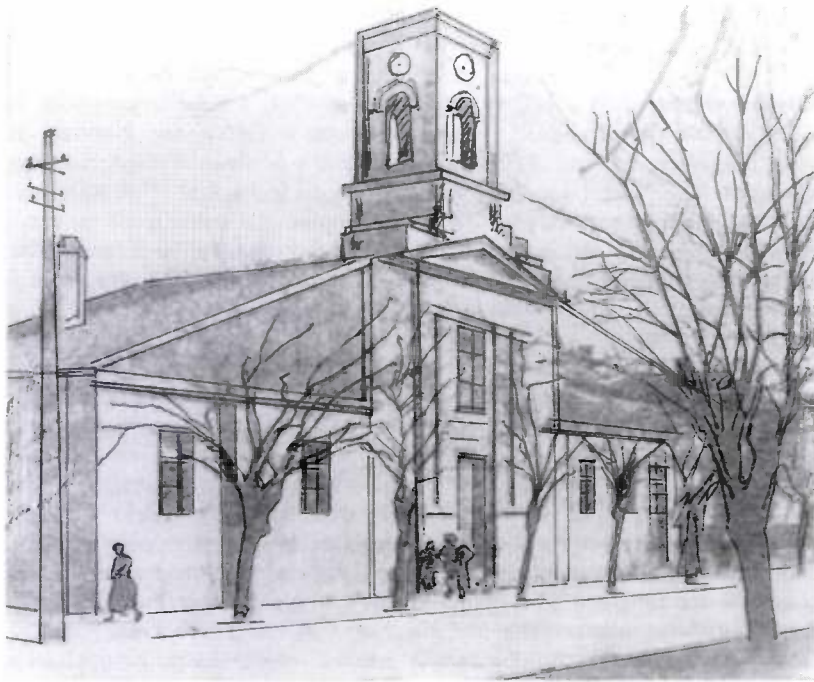
141 1944. jan. 5. Történelmi emlékeink kiállítás és RIGÓ András közlése. A városi múzeumra 1.: Heves Megyei Levéltár Gyöngyös Város Levéltára, V-173/61. 1943/1944

142 RIGÓ András közlése. A kincsek elrejtésére és megtalálására vö.:Képes 7, 1986. nov. 1., 28-29. Besze Imre: Kincs a lépcső alatt

143 SOÓS Imre 1963. 1. és SOÓS közlése

144 GYVT V. B. I., Barna-féle gy., 1945/1946, a Háborús károk c. összesítés, 1946. december 10., 1-4. Kimutatás és 1-11. Szöveges elemzés gépiert eredeti anyaga

145 RIGÓ András közlése

3. kép Rossz-templom épülete. Itt raktározták 1938 febr. 1. – 1949 között a városi múzeum és az egyházi gyűjtemény anyagát

III. Út a Mátra Múzeumhoz

A háborús romok eltakarítása, az újjáépítés megindulása minden egyébtől elvette az emberek figyelmét és erejét. De már az első hónapokban voltak, akik a művelődési élet újraindításához is hozzáláttak. Addig nem tapasztalt műkedvelői tevékenység indult meg. Sorra alakultak a korábbi és újképletű csoportok, 1945 tavaszán a különféle egyesületi könyvtárak is kaput nyitottak. Csak a múzeumügy maradt tovább is romosan.¹⁴⁶

1945 áprilisában a gyöngyösi népi rendőrség és a szovjet városparancsnokság lakossági bejelentés alapján hozzáfogott a br. Orczy-féle, a második világháborút átvészelt fegyvergyűjtemény 19/20. századi magyar és külföldi gyártmányú lőfegyvereinek összeszedéséhez. Az eljárásnak nem a gyűjteménymentés volt a célja, hanem a szovjet katonák elleni esetleges fegyveres cselekmény megakadályozása. A hajdani főúri gyűjtemény 14-19. századi szűrő-, vágó-, ütő- és egyéb fegyvereit, pajzsokat, vérteteket, sisakokat a fosztogatók kezén hagyták.¹⁴⁷

¹⁴⁶ MISÓCZKI Lajos 1971. 4.

¹⁴⁷ GYVT V. B. I., Gyöngyösi Nemzeti Bizottság nem iktatott iratai, az 1945. ápr. 2-i fegyverbegyűjtő razzia tételes jkve. (GYNB) A fosztogatóktól 101 lőfegyvert – puskát, vadászlőfegyvert és pisztolyt szedtek össze a rendőrök. A br. Orczy-féle fegyvertár maradékát (141 db) e sorok írója 20 év múlva gyűjtötte össze, és rendezett belőle helytörténeti-iskolatortóneti „arzenált” a IV. sz. Ált. Iskolában (Petőfi S. u.). Vö.: Történelemtanítás, 1968, 3. sz., 23.

1945. augusztus 1-jén Guba főtisztelendő jelentette dr. Barna Sándor polgármesternek, a Kálvária épületét ismeretlen személyek ismét feltörték, és feldúlták a városi múzeum emléktárgyait.¹⁴⁸ Dr. Barna azonnal védelembe vette a gyűjteményt. De ez a védelem csak néhány hónapig tartott, mert a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt (MKP, SZDP, NPP) elnöksége a Gyöngyösi Nemzeti Bizottság (GYNB) és a Polgármesteri Hivatal (PH) egyetértésével a felsővárosi plébániától kiigényelte a Kálvária-épületet. Igényüket a gyöngyösi lakásínséggel indokolták.¹⁴⁹ A Kálvária sorsáról még tárgyaltak, amikor az említett pártok a Rossz-templommal szomszédos menház átadását is követelték. Miközben az egri érseki hivatal kiállt az egyházi épületek megtartása mellett – Guba váratlanul, szeptember 8-án, a kisboldogasszonyi szentmiséken (reggel a ferences, vagy alsóvárosi templom, délelőtt a felsővárosi, vagy Nagy-templom szószékéről) kérte „jó szándékú testvéreit, a buzgó híveket, vegyék magukhoz a még épen maradt Rossz-templomi és Kálvária-épületi egyházi emléktárgyakat”.¹⁵⁰ Guba október elejéig elismervény ellenében átadta a két gyűjtemény egyházi anyagát a lakosoknak azzal a kikötéssel, hogy „adandó alkalommal visszaszolgáltadják”. A két épület egyházi gyűjteményének nagyobbik részét a Nagy-templomi karzat múzeumi terére zsúfolta. A Rossz-templomi szobormúzeum egy részét a Nagy-templom bal oldali karzatára szállította, más része ismeretlen helyre került. (Feltehető, Gubát elrettenette a már 1945 nyarán tapasztalt eljárás, amivel a volt egyesületek, szervezetek, intézmények gyűjteményét hivatalosan megsemmisítették. A főtisztelendő intézkedése nyomán legalább az egyházi emlékek megmaradtak a híveknél.) Az érseki hivatal decemberben a két épület „lakás célú átengedésére kényszerült”.¹⁵¹ Guba mindezek után úgy látta, megmentette, ami menthető volt, ennél többet már nem tehet. 1946. február 2-án, Gyertyaszentelő Boldogasszony napján végleg lezárta az egyházi múzeum másfél évtizedes történetét. Az általa létesített és fenntartott Gyöngyösi Róm. Kat. Egyházi Múzeum megszűnt. A még mindig tekintélyes mennyiségű és értékű gyűjtemény megmaradt raktárnak.¹⁵²

A gyöngyösi városi múzeum egyelőre jogilag tovább létezett a városházán.¹⁵³

Az 1944/1945-ös politikai és társadalmi fordulat nem kedvezett a múzeumi és egyéb archív gyűjteményeknek. A demokratikus éra helyi vezető politikusai értetlenül álltak a múzeumüggyel szemben. Már az 1945. május 19-i GYNB-megbeszélésen akadtak olyanok, akik azt követelték, hogy „a bűnös és reakciós múltunk minden maradványát, az előző évekre emlékeztető kacatokat, a letűnt rendszer mielőbbi visszatérésére ácsingózók emléktárgyait nyilvánosan meg kell semmisíteni”.¹⁵⁴ A hasonló megnyilatkozásoknak meglett a káros következménye. A nem politikai társulatok, egyletek gyűjteményei is áldozatul estek a tudatos pusztításnak.¹⁵⁵

Voltak, akik az ördögűzés ellenére is védtek a múzeumügyet, kihasználva a felettes hatóságok, szervek pártoló intézkedéseit. Dr. Benei és Guba a VKM 1945. november 7-i, A

148 GYVT V. B. I., P. 1944/1945-1950, Az 1945. aug. 1-ji lakossági bejelentés közügyben Guba Pál főtisztelendő által. Kézszel írt eredeti levél

149 GYVT V. B. I., P., 1945. aug. 1. és GYNB, az 1945. szept. 2-i Értesítés... határozatról c. lev. fogalmazványa

150 RIGÓ András közlése, továbbá MOLNÁR József 1969. 24. hivatkozva GYVT V. B. I., P 1944/1645-1950, az 1945. szept. 11. – okt. 5. közötti polgármesteri hivatali és plébániai együttes jegyzőkönyvre. Tétéles kimutatások. Töredék. (E sorok írója 1971-ben a Tétéles kimutatásokat már nem találta.)

151 MOLNÁR József 1969. 24. és HONTERT Rezső közlése

152 RIGÓ András közlése

153 RIGÓ András és HAGYMÁSI János egybevágó közlése

154 GYVT V. B. I. GYNB, az 1945. máj. 19-i jk.

155 MISÓCZKI Lajos 1984. 599-653.

népkönyvtárak újjászervezése tárgyában kiadott körlevelében foglaltakat a múzeumokra is értelmezte, és a városi múzeum újjászervezéséről döntött.¹⁵⁶ A polgármester úgy vélte, ha az Orczy-kastélyba a múzeumot beköltöztetheti, az ügyet végképp megoldhatja. Guba mellett támogatóként megszerezte Hontert Rezső gimn. tanárt. Tanácsukra 1946. április 20-án előterjesztette javaslatát a GYNB-nek és a pártoknak, hogy a város engedje át a tulajdonában levő Orczy-kastélyt múzeum céljára. Dr. Benei rosszul számolt. A jelen levő párt- és szakszervezeti vezetők ellenjavaslattal álltak elő, ők jelentvén be igényt a kastélyra.¹⁵⁷ A polgármester meghátrált. Az 1946. december 20-án lezajlott GYNB és képviselő-testületi rendkívüli közgyűlésen eldöntötték, a kastély jelentős részét a szakszervezeteknek adják át. (A Batthyány téri Munkásotthon akkor lett szakszervezeti kultúrház.) 1947. január 1-jén a kastély homlokzatán már a Szakszervezeti Székház vörösbetűs felirata látszott. A megmaradt épületrészbe népi kollégiumot, tisztasági fürdőt, tanoncotthont és hivatalokat akartak költöztetni.¹⁵⁸ A városi múzeum csupán két földszinti termet kapott az Orczy-kastélyban, tehát az ügy tovább is megoldatlan maradt.

Az 1945-1948 közötti, szabadművelődési korszaknak minősített években a közélet hangadói nagyon is a múzeumügy ellenére voltak.

Guba helyett Hontert küzdött tovább az ügy sikeréért. Többször tárgyalt a városi szabadművelődési referenssel, aki 1947-ben foglalkozott is a múzeum sorsával.¹⁵⁹ Amint azonban a referens jó szándékú hozzáállását néhány helybeli pártvezető „kispolgári allúrnak” minősítette, abbahagyta a támogatást.¹⁶⁰

Akadtak, akik Bene várának feltárását szorgalmazták, hogy a figyelmet a múzeumügyre fordítsák. Előttük ismert volt a gyöngyösolymosi Semegi Ignác solymos-kishegyi koravaskori bronzlelete, amelyet 1945-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak (MNM) ajándékozott.¹⁶¹ A gyöngyösi vezetők a várfeltárást is rosszalták. A fagyos léghő átmenetileg akkor enyhült, amikor a GYNB megkapta az országos főtítkárság 1947. december 12-i leiratát 1848/1849 századik évfordulójának megünnepléséről. A polgármester segítségét kérték, aki kihasználva az alkalmat, az 1948. február 12-i rendes képviselő-testületi közgyűlésen nemcsak a centenáriumi ünnepségek részletes programjával foglalkozott, hanem a városi múzeum és levéltár ügyével is. Az ünnepségek egyik mozzanataként dr. Barna az Orczy-kastélyban akarta megnyitni az újjáélesztett városi múzeumot.¹⁶² Ezért a polgármestert az MKP helyi titkára megbírálta, mire Ő elrendelte a városházán maradt, két világháború közötti emléktárgy szeméttelre szállítását. Ennek ellenére maradt annyi muzeális érték, amelyből Hontert Rezső, Weidner Tibor és Bán Imre július 10-én megrendezhette, illetve a polgármester megnyithatta a Gyöngyösi Centenárius Napok múzeumi és levéltári kiállítását.¹⁶³ A városházán rendezett emlékkiállítást október 6-ig

156 HML SZF iratai, 1945/1946-1950, a 71293/1945. sz., VI/a. körlevél és válaszfeljegyzései a gyöngyösi polgármesteri hivataltól. Jelentések. GYVL

157 HML GYVL GYNB, XVII(24-36), 1945-1948, az 1946. ápr. 20-i, három párt és öt szakszervezet igényelöterjesztése, kézirati fogalmazványok

158 HML GYVL GYMVK, XXII/101, 1945-1950, 18., 1946, 2., - XII/211. kgy. 8901/ki iratanyaga és 1-3. feljegyzései.

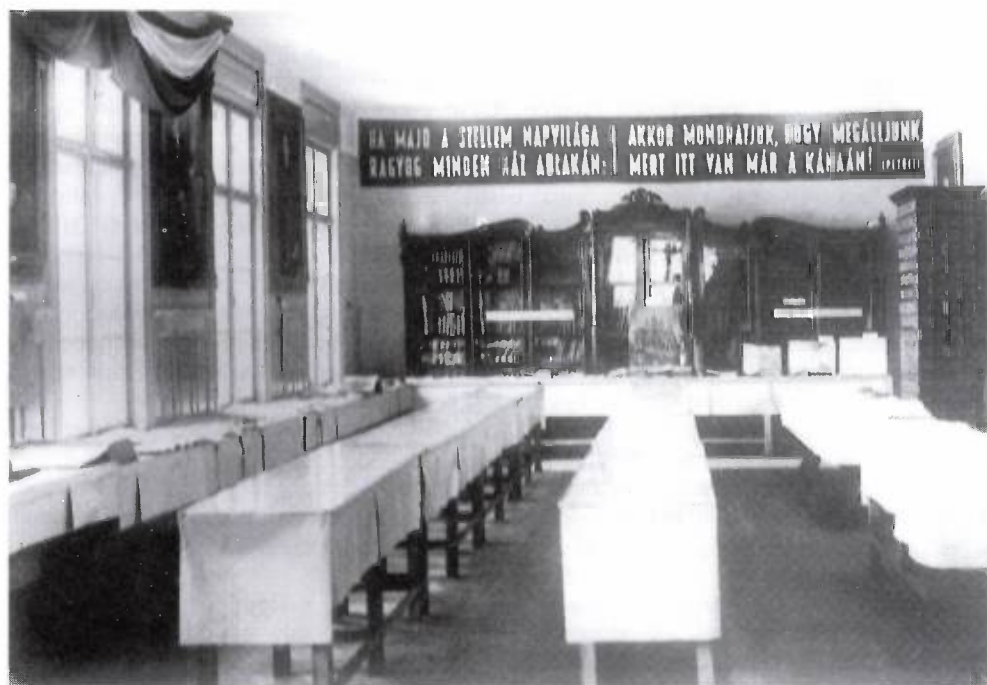
159 HONTERT Rezső közlése

160 HONTERT Rezső közlése

161 Nagy Gyula közlése. Ezzel egybevág: Magyar Múzeum, 1947 dec., 1-8. Szántó Imre: A Gyöngyössolymos-kishegyi koravaskori bronzleletet. (A lelet 45 tárgyból állt.)

162 HONTERT Rezső közlése, továbbá HML GYVL GYMVK, 1948, II/19. kgy. 804/ki., az 1948. febr. 12-i jk. és HML GYVL GYNB, 1945-1948, 73. sz. irat, Véghatározat: Szabadság tér rendezése, Mártír-emlékmű 3 kiegészítő leírással és az Öt éves márványemlékmű tervrajzával

163 HML GYVL K. V-101/b, 1945-1950, a VIII/85. kgy. 2480/ki. és a VIII/85/a. kgy. 2123/ki. sz., 1948. máj. 28-i véghatározat, továbbá a végrehajtási beszámoló júl. 20-án 1-V.

4. kép A Gyöngyösi Centennáris Napok 1948. június 10-én megnyitott kiállításának részlete a Városháza dísztermében

16 922 személy tekintette meg. A polgármester a kiállítás sikere ellenére nem törődött többé a múzeumüggyel.

A tavasszal dr. Barna helyére lépő Fülöp Tibor szintén változó hozzáállással foglalkozott az ügygel. Miután megtudta, hogy a megye székhelyén Heves-Egri múzeumot szándékoznak létesíteni, Fülöp is terveket szőtt,¹⁶⁴ melyet az 1949. november 26-i képviselő-testületi rendkívüli ülés is támogatott. Fülöp a múzeumokról és műemlékekről november 16-án kihirdetett 1949. évi 13. sz. tvr.-re hivatkozva a gyöngyösi múzeum újraszervezéséhez kérte a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja (MMOK) segítségét.¹⁶⁵ Sajnos, a MMOK elutasította a kérést. Ezt látva, valamint a december 8-9-10-én a Grassalkovics-palotában (Fő tér 10.) megtartott munkásmozgalmi vándorkiállítás után a polgármester végképp letett múzeumnyitási szándékáról, igazodva a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) helyi titkárának kijelentéséhez, amely szerint Gyöngyösön munkásmozgalmi múzeumnak van csak létjogosultsága. Mivel azonban ehhez nem volt elegendő emlékananyag (1944 nyarán elpusztították,

¹⁶⁴ MM HA, Múzeumi különgyűjtemény, 101. sz., VARGA Ferenc: Tanácsi tájékoztató a múzeumügy állásáról. Gyöngyös, 1957. márc. 28. 1-15., Bevezető, 2.

¹⁶⁵ Uo., és Hevesmegyei Néptűjság, 1949. júl. 30., 3. Heves-Egri Múzeum létesül Egerben, továbbá Törvények 1949, 107-114. Az országosra vö.: BÉNI Gyöngyi-BALASSA Iván 1969, 14-15.

ami megmaradt, az a szociáldemokratákhoz fűződött) múzeum alakítására nincs lehetőség.¹⁶⁶

Az 1948/1949 és főleg 1950 után erősödő diktatúra a művelődésügy terén a szocialista kultúrforradalomban tükröződött, és ez Gyöngyösön is érzékelhető volt. A helyi politikai és társadalmi helyzet kedvezőtlen változása a művelődés terén éppen a múzeumügy kapcsán mutatkozott meg. Mégis dr. Hontert és dr. Weidner a városi tanácshoz benyújtott tervezetben válaszolt a múzeum létesítésére vonatkozó elképzeléseit. Tervezetük másolatát a MMOK-ba is elküldték.¹⁶⁷ A központ végre erkölcsi segítséget nyújtott: „Felhívtuk Gyöngyös Tanácsa figyelmét a múzeumalapítás fontosságára... Múzeumaink ma már a haladó szellemű köznevelést kívánják szolgálni...”¹⁶⁸ A városi tanács vb elnöke, Ács Vendelné ennek ellenére nem foglalkozott a múzeummal. Úgy vélte, következetes marad a kibontakozó szocialista kultúrforradalom törekvéseihez, amely a proletár kultúra terjesztését szolgálja. Ő a múzeum-pártolást nem tartotta a kultúrpolitika részének.¹⁶⁹ Ha mégis szükséges, a múzeumot tájmúzeumként, nem pedig városi múzeumként képzelte megvalósíthatónak, ezért az 1951. május 2-i, szervezésre szóló megbízás járási személyekre épített, és a gimn. tanárokat mellőzte.¹⁷⁰

1951. július 17-20. között a járási oktatási előadó pedagógus továbbképzést rendezett. A jelen levő gyöngyössolymosi iskolaigazgató, Nagy Gyula látva a város és a járás nemtörődömségét, meghívta a tanácskozás valamennyi résztvevőjét a saját gyűjteményéből alapított községi-iskolai múzeum megtekintésére. A város és a járás vezetői tudtak Nagy múzeumi terveiről, sőt az emlékanyag gyűjtéséről, de amit láttak, az minden képzetüket felülmúlta. „Gazdag és gyönyörű természettudományi kiállítás tárult a látogatók elé.”¹⁷¹ Együttal arra is fény derült, a járás vezető emberei komolyan foglalkoztak a múzeumalapítás gondolatával, mert a vb elnöke azonnal döntött: a leendő járási múzeum élére a négy községből jelöltek közül Nagy Gyula igazgatói megbízását fogja támogatni.¹⁷² Noha Nagy csak szóbeli meghatalmazást kapott a járástól a múzeum megszervezésére, hozzálátott ahhoz a munkához, „amely legalább öt emberre volt méretezve”.¹⁷³ Múzeumalapító tervét a MMOK szeptember 15-i keltezéssel jóváhagyta. Ebben Nagy az elődök nagyszerű tetteit, múzeumi eredményeit méltatva leszögezte: „Ha egy-két éven belül megnyithatjuk járási múzeumunkat, ez új intézmény lesz. Nem valamelyik előző gyöngyösi múzeum életre keltett jogutóda, annak ellenére, hogy mindegyikére tisztelettel gondolunk.”¹⁷⁴ Közel öt évtized távlatából is megerősíthetjük Nagy vélekedését, Ő valóban múzeumalapító volt, nem pedig valamely elődmúzeum újraélesztője.

Közben Nagy a gyöngyösi gyűjtemények anyagát is mentette. Az említett, 1951. május 2-i megbízást a városra is értelmezte, ezért még a nyáron megalakította a Múzeumi Szervező Bizottságot, és szeptember 1-jén a Kis-városháza (ma a Zenciskola épülete) földszinti két

166 MM HA, VARGA Ferenc, 2. és Hevesmegyei Népújság, 1949. dec. 3., 7. Munkásmozgalmi vándorkiállítás Gyöngyösön és Hatvan városokban, Uo., 1949. dec. 17., 1. Nagy tömegek látogatták Hatvanban és Gyöngyösön a Munkásmozgalmi Intézet vándorkiállítását. Ugyanide: HONTERT Rezső 1964, 9.

167 MM HA, VARGA Ferenc, 3.

168 GYVT V. B. I., Barna-féle gy., Elnöki iratok, töredék, a 162-2B-3/1951.-11. sz. lev. és a MMOK 1951. júl. 10-i előirata, dr. Pogány Ö. Gábor értesítése

169 MOLNÁR József 1969. 24.

170 HONTERT Rezső közlése

171 MM HA, VARGA Ferenc, 3. és NAGY Gyula közlése

172 Nagy Gyula közlése

173 MM HA, VARGA Ferenc, 3.

174 MM HA, Múzeumi különgyűjtemény, Gyöngyössolymos, 1951. szept. 2., 2.

termében létrehozta a Mátra Múzeumot. De ez még csak jelképes alapítása volt az intézménynek, amelynek a neve már ott díszlett az ajtóra helyezett táblácskán. (Raktározásra a gimnázium két földszinti termét az igazgató, Kis Aladár engedte át a múzeumnak.)¹⁷⁵

Nagy az Orczy-kastély két termét meghagyta múzeumai raktárnak. (A járási múzeumot, a Nagy-Sóstó fölötti szikllás részre tervezte, de a kis-városházi múzeumi elhelyezés ezt tovább már nem indokolta.)¹⁷⁶

Nagy Gyula 1951/1952 telén folytatta a néprajzi, helytörténeti, anyag gyűjtését és küzdelmét a kastélyért. A város egyelőre tétlenül szemlélte törekvését, a járás meg tovább is Gyöngyösön kívül akarta a múzeumot végleges épülethez juttatni. A város Nagy szívós küzdelmét látva változtatott állásfoglalásán. 1952 elejétől az Orczy-épület megszerzésében megígérte a segítségét. Átengedte a jogilag már létező Mátra Múzeumnak a Guba-féle emlékanyag és valamennyi jogelőd múzeum gyűjteményét.¹⁷⁷ Noha Nagy már nem szorgalmazta a Sástó melletti múzeum felépítését, a járás tovább is ezt a tervet érlelte. Mindebből eredően Nagy egyszerre két tűzben tarthatta a vasat; múzeumügyben riválissá tette a várost és a járást.¹⁷⁸ A MMOK országos tudósítója részletesen ismertette Nagy gyöngyössolymosi és gyöngyösi múzeualapító sikereit. Hangsúlyozta: „A központ örömmel fogadta a kezdeményezést.”¹⁷⁹ Nagy ösztönzésére a járás 13 községében létesült Múzeumi Szervező Bizottság. 1952/1953-ban sikerült elérnie azt, hogy a MMOK közbelépésére a városi és a járási vb. végre kölcsönösen a Mátra Múzeum ügye mellé állt.

Új volt Nagy munkájában az 1949-1951 között szövetkezetekbe, vagy nyugdíjba kényszerített kisiparosok és kiskereskedők iratainak és eszközeinek gyűjtése, továbbá a második világháború katonai áldozatai névsorának összeállítása. Ellenben nem sikerült megszereznie a Gyöngyösi Ipartársulat és jogutód Gyöngyösi Ipartestület irattárát, valamint az 1954 decemberében, az atkári határban előkerült bronzkori leleteket.¹⁸⁰

1954 őszén a gimnázium ismét egy termet engedett át a tárgyak raktározására, a város pedig az Orczy-kastély földszintjén újabb két termet tett szabadná. Nagy ideiglenesen mégis leállította a gyűjtést, mert a kastély udvara és földszinti folyosói is megteltek a tárgyakkal. Az 1954. július 12-i helyszíni szemle során Molnár Nándor, a város új vb elnöke, látva Nagy töretlen lelkesedését és eredményeit, kijelentette: „A gyöngyösi tanács mindent elkövet, hogy a kastélyból múzeumi épület legyen.”¹⁸¹ Levélben kérte a Munkaerő Tartalékok Hivatalának (MTH) országos központjától, hogy szeptember 1-jéig költöztesse ki a kastélyból a 192. sz. MHT Intézet két osztályát és a 8. sz. Tanműhelyét. A központ ezt szeptember 9-ig végrehajtotta, illetve „helyreállítva” átadta az épület északi, keleti és déli emeleti szárnyát és a pincét. Nagy a szakszervezetek távozásával 1955. január 27-én és november 10-én további termeket vett át.¹⁸²

A tetőző munkák miatt Nagy Gyula órakedvezményt kért a járástól. Ezt nemcsak megkapta,

175 MM HA, 96. sz., az 1951. szept. 1-ji Nagy-féle jegyzet

176 NAGY Gyula közlése és MM HA, 1622.95, NAGY Gyula: 3 éves a Mátra Múzeum; 1981. júl. 31.; 1981. okt. 8. A Mátra Múzeum története

177 GYVT V. B. I., Barna-féle gy., 1950-1956, az 1952. ápr. 10. és dec. 10-i átvételi és selejtezési jk. 2-22. A gyűjteményből 3 350 db „tönkrement állapotú” volt.

178 NAGY Gyula közlése

179 Múzeumi Híradó, 1952, 67. Mátrai Múzeum és MM HA, 1622.95. Nagy Gyula önéletrajza, 1969. jan. 1.

180 Múzeumi Híradó, 1954. dec. 12., hivatkozva a Hevesmegyei Népujságra és NAGY Gyula közlése

181 GYVT V. B. I., MO, az 1951-1956. évi közművelődési gy. Az 1954. évi feljegyzések, 1954. júl. 12., 1.

182 GYVT V. B. I., MO., 1955. levelezések. Vö.: Tanulmányi Értesítő 1958/1959, 14. A termék „helyreállításkor” több helyen eltüntették a barokk és klasszicista stukkókat, négy fehér márvány ajtókeretet, két kandallót, a szépséges cserépkályhákat és az emeleti termekből a padozat nyolcféle nemesfából készült intarziás parkettáját. NAGY Gyula és SÁNDOR László azonos közlése.

hanem szeptember 1-jétől Cseres János vb elnök megbízta a sástói, járási Mátrai Tájé múzeum szervezésével. Ugyanis Cseres a gyöngyösorszi Molnár Antal, a gyöngyössolymosi Neményi János, a visontai Berzsényi Béláné és az atkári Bodó Antal községi vb-elnökökre hivatkozva e települések és vélhetően a járás többi településeinek anyagi felajánlásával megvalósíthatóknak vélte a mátrai tájmúzeum létesítését is. Gyantjuk, a Népművelési Miniszteri-umnak (NM) a Mátra Múzeum hivatalos névhasználatára vonatkozó leirata is közreját szott Cseres tiszteletre méltó elképzelésében, amely csak Gyöngyös nevét engedélyezte a JÁRÁS feltüntetése nélkül.¹⁸³ E nemes versengés a város és a járás között nem volt a múzeumügy rovására, ellenben Nagy Gyulát még jobban megterhelte. Ezért Heves Megye Tanácsa V. B. Népművelési Osztályának (HMT NO) vezetője, Szöllösi Gyula két tanárnak órakedvezményt adott, akik a tájmúzeum előkészületeiben Nagy Gyulát segítették.¹⁸⁴

Az egrri Dobó István Múzeum munkatársai eddig is számos tanáccsal látták el Nagyot. Támogatásuk 1952/1953-tól állandósult. A járás 1955 őszén arra kérte az egrri múzeum igazgatóját, engedje néhány hónapig Galván Károly muzeológust a tájmúzeum előkészületeinek segítésére.¹⁸⁵ Azonban mielőtt a járás megkapta a kért személyes támogatást, novemberben az NM értesítette a járást, állítsa le a mátrai tájmúzeum szervezését. Így a muzeológus gyöngyösi küldetésére már nem volt szükség.¹⁸⁶ Viszont a Dobó-múzeum, illetve igazgatója, Bakó Ferenc már a Mátra Múzeum megnyitásán fáradozott. Meg is írta Nagy az NM-be küldött egyik jelentésében: „Amit Bakó Ferenc a múzeumunk érdekében tesz, az több a segítőkészségnél. Múzeumunk ügye... szívügyévé lett.”¹⁸⁷

Az 1955. év újabb sikereket hozott. Már volt állandó épülete a múzeumnak, és az NM a jogi létét igazoló működési engedély kíséretében a körbelyegző használatához is hozzájárult.¹⁸⁸ A múzeumot csak azért nem lehetett még abban az évben megnyitni, mert az Orczy-kastély belső helyreállítása elmaradt.

1956. február 1-jén Nagy ismét folytatta a városban és a járásban a gyűjtést. Tavasszal a járás a tájmúzeum létesítését anyagiakkal segítő községek megajánlását a Mátra Múzeumnak engedte át. A nyár a nyitás közvetlen előkészületeivel telt el. Bakó hetenként jött Gyöngyösre, vagy utazott Naggyal a minisztérium múzeumi osztályához tanácsokért, vagy pénzsegélyért. Április 11-én a város és a járás vezetői már a nyitás őszi időpontját egyeztetették.¹⁸⁹ A kastély belső helyreállítási munkálataira a járás községei 74 000 Ft-ot szavaztak meg a korábbi felajánlásaikon túl. A nyitás előkészületeiről a megyei újságban ismertető jelent meg.¹⁹⁰

Nagy a nyáron 6000 röplapon a múzeumi szervező bizottságból 1956. május 1-jén alakult Múzeumbarátok Körének nevében felhívást küldött a gyöngyösi járás és a Mátravidék községeibe, hogy minél többen támogassák a Mátra Múzeumot tárgyakkal, muzeális értékű emlékanyaggal. Októberben még az Állami Pedagógiai Főiskola történelem, földrajz és

183 MM HA, Múzeumi különgyűjtemény, az NM 1955. ápr. 12 (?) leiratai és Nagy Gyula, 9-H-GY/1955-IV. sz., Budapest, 1955. máj. 9.(?) múzeumszervező megbízása Darvas József miniszter nevében (olvashatatlan aláírás).

184 MM HA 1955. okt. (?)

185 MM HA az 1955. évi járási vb elnöki átiratok, 89. sz.

186 MM HA 93. sz. GALVÁN Károly az ügyről nem tudott. GALVÁN Károly közlése.

187 MM HA 94. sz. NAGY Gyula: A Mátra Múzeum eddigi munkálatai. Beszámoló az 1952-1955 közötti időszakról. Gyöngyössolymos, 1956. jan. 14.

188 MM HA az M/H-GY/21. sz. működési engedély az alapítás évét 1951-ben, jellegét pedig helytörténeti múzeumként jelölte meg.

189 MM HA 95. sz. és NAGY Gyula közlése. A Magyar Dolgozók Pártja Gyöngyös Városi Bizottságának egyik politikai munkása, Nagy József a nyitás napját november 7-re javasolta.

190 Népújság, 1956. aug. 1., 3. Gyöngyösön ősszel megnyílik a Mátra Múzeum

magyar szakos végzős hallgatóihoz is elment Egerbe, és kérte a múzeumnak azok segítségét, akik általános iskolai tanári pályájukat Gyöngyösön, vagy a járásban fogják kezdeni.¹⁹¹

Az októberi forradalom közbejötté a múzeum megnyitását elhalasztotta. Nagy személyes kiállításának köszönhetően sem a forradalom, sem az azt követő megtorlás hónapjaiban a kastély épületét és a gyűjteményt a lakosság nem bántotta.¹⁹²

A városi tanács vb új elnöke, Varga Ferenc 1957 februárjában, egy rendkívüli művelődésügyi tanácskozáson július 21-re jelölte ki a múzeum és a kiállítás megnyitásának napját.¹⁹³ Májusban megérkezett a Kállai Gyula művelődési miniszter nevében kiállított új működési engedély, amely a Mátra Múzeumot tájmúzeumként, néprajzi és helytörténeti múzeumi gyűjtőkörrel ruházta fel.¹⁹⁴ Igazgatója Nagy Gyula lett.

1957. július 21-ét a város ünneppé emelte.

Délelőtt 10 órakor az Orczy-kastélyban Varga Ferenc vb-elnök megnyitotta a múzeum átadási ünnepségét. Röviden bemutatta az 1887. május 15. utáni legfontosabb gyöngyösi múzeumalapító törekvéseket. Kiemelte: „Bár sok lelkes ember közreműködése vezetett el a mai nap eredményéig – nem felejtjük el dr. Hanák Kolos úttörő kezdeményezését... Ha valaha arany betűkkel feljegyzik a nevét, mellette Nagy Gyula neve is ott fog csillogni.”¹⁹⁵ Ezután dr. Dobrovits Aladár, a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Osztályának vezetője megnyitotta a múzeumot, és átadta Petes István járási és Varga Ferenc városi vb-elnöknek.

Az emeleti első teremben a Mátra növény- és állatvilága, továbbá a vidék természeti kincsei kaptak helyet. A másodikban háziipari és üzemi termékek, valamint az ősi foglalkozások emlékei sorakoztak. A harmadikban a környék népi építkezésének, Gyöngyös múltjának emlékei és egy 19. század végi palócszobának a berendezési tárgyai tárultak a látogatók elé. A negyedik teremben a környék népviselete, az ötödikben szőlészetének, borászatának gyűjteménye volt.

1957 a gyöngyösi múzeumi törekvéseket végképp révbe vitte.

Szerencsésen találkozott Nagy Gyula terve és a tanácselnökök „szocialista tartalmú múzeumfejlesztő politikája”, amelyben Nagy Gyula jóvoltából – indulása pillanatától a szocialista helyett a népi valósult meg. Már induláskor túllépett a járás és a Mátravidék vonzáskörén, és országos hírű múzeummá vált. Nagy a kastélyépület átvételével példát mutatott a város műemlék épületeinek közhasznú megóvásában. Megmutatta, hogyan lehet a vezetők múzeumellenes szemléletét idővel múzeumpártolóvá változtatni. Vállalta a gyűjtés-kiállítás-feldolgozás-megóvás felelősségteljes munkáját, és a múzeumot tudományos műhellyé változtatta. A megegye második múzeumává emelte. ...Négy évtized eredményei igazolják – érdemes volt!

191 NAGY Gyula közlése és e sorok írójának visszaemlékezése

192 Mátravidék, 1956. nov. 24., 2. Mi lesz a Mátra Múzeummal?

193 NAGY Gyula közlése. Az ügyek közvetlen intézésével Koncz László tanárt, a művelődési csoport vezetőjét bízta meg a tanács vb elnöke. Továbbá: Új Úton, 1957. febr. 24., 5. Múzeum: Önerőből

194 NAGY Gyula közlése

195 MM HA, 98. sz. Varga Ferenc: Megnyitó. 1957. júl. 21. U.o. dr. Bobrovits Aladár és Petes István beszéde

Irodalom

Rövidítések

C.	cím(űi)
gimn.	gimnázium(i)
gy.	gyűjtemény
GYF RKP I	Gyöngyös Felsővárosi Róm. Katolikus Plébánia Irattára
GYVT V. B. I. P.	Gyöngyös Város Tanácsa V. B. Irattára, Polgármesteri Iratok
GYVT V. B. I. EO.	Gyöngyös Város Tanácsa V. B. Irattára, Egészségügyi Osztály iratai
GYVT V. B. I. GYNB	Gyöngyös Város Tanácsa V. B. Irattára, Gyöngyösi Nemzeti Bizottság iratai
GYVT V. B. I. MO	Gyöngyös Város Tanácsa V. B. Irattára, Művelődési Osztály iratai
HML GYVL GYMVK	Heves Megyei Levéltár, Gyöngyös Város Levéltára, Gyöngyös Megyei Város Képviselő-testülete Közgyűlésének iratai
HML GYVL GYNB	Heves Megyei Levéltár, Gyöngyös Város Levéltára, Gyöngyösi Nemzeti Bizottság iratai
HML GYVL K	Heves Megyei Levéltár, Gyöngyös Város Levéltára, Közgyűlési iratok
HML SZF	Heves Megyei Levéltár, Szabadművelődési Felügyelőség iratai
jk.	jegyzőkönyv
L.	Lásd
M. Kir	Magyar Királyi
MM HA	Mátra Múzeum, Helytörténeti Adattár
MM TD HK	Mátra Múzeum, Történeti Dokumentáció, Hanák Kolos hagyaték
MOL	Magyar Országos Levéltár
róm.	római
rov.	rovat
sz.	szám(ú)
Uo.	ugyanott
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium
Vö.	Vesd össze

BACHÓ László, Dezséri

1939. Gyöngyös város 1848/1849-ben. Vác

1940. Gyöngyös város 1918-19-ben. A forradalmak alatt. Vác

1944. A gyöngyösi templomok története. Gyöngyös

BARTA István

1952. Kossuth Lajos 1848/49-ben III., I. Budapest

BÉNI Gyöngyi-BALASSA Iván

1969. Magyar múzeumok. Budapest

BOROVSKY Samu

1909 (?) Heves vármegye. Budapest

- CHI-Corpus Juris Hungarici, Magyar Törvénytár.
1929. évi törvénycikkek. Millenniumi emlékkiadás. Franklin Ny., Budapest, 1930
- CSÁSZTI Gyula
1974. Képek a gyöngyösi ferencesek életéből. Kézirat, Gyöngyös
- CSOMOR Kálmán
1896. A Hevesvármegyei Gazdasági Egyesület története 1858-1895. Gyöngyös
- DEMJANOVICH Teodor
1903. A Heves Megyei Általános Tanító Egyesület Megyei Tanszermúzeumának részletes tárgymutatója. Gyöngyös
- Déry József-THIRRING Gusztáv
1914. A Magyar Turista Egyesület 25 éves múltja 1888-1913. Budapest
- Az Egri Liceum tárgymutatója. Eger, 1931
- FÜLÖP Lajos
1996. A gyöngyösi ferences könyvtár művelődéstörténeti értékei. Kézirat, Budapest
- Gyöngyösi Kalendárium 1937. Karcag, (1936)
- HAVASSY Péter-KECSKÉS Péter
1984. Tanulmányok Gyöngyösről. Miskolc
Heves Megyei Compass. Eger, 1923
- HORVÁTH László (szerk.)
1995. Mátrai Tanulmányok. Budapest
- KEMÉNY János
1910. Gyöngyös a múltban, a jelenben és a jövőben. Gyöngyös
- KOVÁCS Béla (szerk.)
1984. Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta 1659-1848. Eger
- Lanfranco BINNI-Giovanni PINNA (Fordította PINTÉR Judit)
1986. A múzeum. Budapest
- LEDERER Emma
1957/1964. Bevezetés a történettudományba. Egyetemi előadások, Budapest
- LÉNÁRT Andor
1977. A tanszermúzeum megalakulása Heves megyében 1890-1896. Szolnok
- MELICH János
1898. A Gyöngyösi Glosszák. Nyelvtudományi Közlemények, 304-324.
Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve.
Budapest, 1902
- MISÓCZKI Lajos
1971. Gyöngyös művelődési problémái 1944/1945-1969/1970. Doktori értekezés,
Gyöngyös
1984. Fejezetek Gyöngyös művelődéstörténetéből a közgyűjtemények tükrében.
Miskolc
1995. A gyöngyösi egyházi műemlékek védelme a 19-20. században. Budapest
- MOLNÁR József
1969. Mátraalji emlékképek. Kézirat, Budapest
1969/I. Adalékok Gyöngyös és vidéke történetéből. Kiegészítések. II. Kézirat, Budapest
1971. Gyöngyös polgármesterei. Kemény János. Kézirat, Nagyréde
1978. Alapszabály (Heves Megyei Gazdasági Egyesület)
1978. Fejezetek a gyöngyösi... Eger

- PÁSZTOR József-STILLER János
1908. A gyöngyösi skytha sírlelet. Gyöngyös
- PULSZKY Ferenc
1872. Beszéde Gyöngyös város választóihoz. Pest
- POSEWITZ Tivadar
1893. A Magyarországi Kárpát Egyesület története 1873-1898. Igló
- SÁNDOR László
1962. A gyöngyösi céhek és ipartársulatok. Kézirat, Gyöngyös
- SELMECZI László
1986. A hazai múzeumok. Budapest
- SOMOS Lajos
1977. Iskolatörténeti tanulmányok. Szolnok
- SOÓS Imre
1963. Egri Állami Levéltár. Budapest
- SPETYKÓ Gáspár
1883. Összes költeményei és prózai dolgozatai. Ifj. Káplány József kiad. Gyöngyös
- STILLER János
1908. Gyöngyösi Kalendárium 1909. évre. Gyöngyös
1910. Gyöngyösi Kalendárium 1911. évre. Gyöngyös
- TORDAY Ányos
1909. Irodalom, tudomány, művészet. Budapest
- VAHOT Imre
1856. Nagy Képes Naptára. Pest
- VARGHA Tivadar
1920. A forradalom esztendeje Gyöngyösön. Gyöngyös
- VÉBER János
1936. A gyöngyösi tűzvész. Karcag

ADATKÖZLŐK

Bakó István	Molnár József múzeológus
Báryné dr. Gál Edit	Molnár József dr. egyetemi docens
Berényi József	Nagy Gyula dr.
Borsa Gedeon	Nagy Lajos dr.
Császtai Gyula	Nemes Lajos dr.
Fülöp Lajos	Pálos Lászlóné dr., Nagy Rózsa
Fűkőh Levente dr.,	P. Posta Benjámín
Hagymási János	Pruzsinszky István
Hontert Rezső dr.,	Rigó András
Horváth László	Soós Imre dr.
Katona István	Szita Teofil
Madár Lajos	Varga András
Míterli György	

Lajos Misóczki

Das Gyöngyöser Museumswesen 1852-1957

Die museumgründenden Bestrebungen Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts scheiterten. Die bürgerliche Entwicklung nach 1867 gab die Grundlagen zur Museumgründung. Die erste große Epoche der Museumgründung ist zwischen 1867-1919. Der erste Abschnitt 1867-1874 verging mit der Gründung einer städtischen musealen Sammlung "Gyöngyös Városi Musealis Gyűjtőtár" ohne Erfolg. 1874-1886 wurde mit der Organisation eines landwirtschaftlichen und industriellen Museums angefangen aber auch ohne Erfolg. Zwischen 1886-1919 konnte Dr. Kolos Hanák, Anwalt 1887 das Matra Museum gründen, das im Rahmen des Ungarischen Kárpátvereins als Mátra-Abteilung, Mátra-Verein des Ungarischen Touristenvereins (Magyar Turista Egyesület Mátra Egylete) selbstständig tätig war. 1896 verschmolz sich das Museum in das Lehrmittelmuseum des Lehrervereins ins Bezirk Heves, dessen Sitz in Gyöngyös war. 1899 schloß das Lehrmittelmuseum auch das Gyöngyöser Reliquienmuseum an sich.

1904 besonders 1917 wurden von dem Feuer viele museale Werte vernichtet. Mit der Wiederaufbau der Stadt wurde auch begonnen die Museen wieder aufzubauen. Zwischen den zwei Weltkriegen 1919-1944 gab es leider kein Gebäude für das Museum, wie es in den früheren Zeiten auch der Fall war. Pál Guba, Piarist, pensionierter Lehrer gründete das Bezirksmuseum von Gyöngyös (Gyöngyös Megyei Város Múzeum) und 1934 das Gyöngyöser römisch-katholische Kirchenmuseum und versuchte auch das Matra Museum wieder ins Leben zu rufen.

Nach 1944 gab es statt der Museengründen den Bestrebungen, Bestrebungen zum Schutz und zur Aufbewahrung der öffentlichen Sammlung. Die veränderten politischen Verhältnisse und das Denken der Öffentlichkeit wirkten nämlich auf das Museumswesen besonders nach 1948/50 besonders ungünstig. Die Bestrebungen die es gab, scheiterten weiterhin wegen des Mangels an Museumgebäude. Wenn man diese Umstände in Acht nimmt, schätzt er den ungebrochenen Kampf des Gyöngyössolymoser Lehrers Gyula Nagy (später Dr. Gyula Nagy Mittelschullehrer) als dessen Ergebnis 1957 in dem Orczy-Schloß das neue Matra Museum eröffnet werden konnte.

DR. MISÓCZKI LAJOS
Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola
H-3300 EGER
Eszterházy tér 1-2.

Adatok a Mátra Múzeum történetéhez 1955–1957

Bakó Ferenc

ABSTRACT: The period of 1955–57 constitutes a very significant period in the history of the Mátra Museum. The author, being the curator of the museum in Eger (the only museum in Heves county at that time) took part in the foundation of the museum in Gyöngyös, as well as the organisation of the first permanent exhibition.

Based on personal memories, experiences and in the knowledge of the activity carried out during the foundation of the museum, the author gives an account of the reconstruction of the building, the mansion which houses the museum. He also narrates about the collection of the objects and the organisation of the exhibition, which was carried out with a lot of local and guest colleagues. Supporting documents and photographs close the essay.

A magyar múzeumi hálózat egyik jelentős intézménye a gyöngyösi Mátra Múzeum, amely az Orczy család egykori klasszicista, kétszintes, hűvösen elegáns városi rezidenciájában, arborétumként beültetett parkban, a kívánalmaknak megfelelő körülmények között működik. A Heves Megyei Múzeumi Szervezet részeként évi rendszeres költségvetésből gazdálkodva, több muzeológussal, segédzeméllyel kielégítően betölti a tájmúzeum szerepét. Gyűjti, őrzi és bemutatja anyagát, amelyek a város és környéke, a Mátra szellemtörténetét, valamint egy nagyobb táj természettudományi értékeit képviselik. Gyűjteményeit és a múzeumban folyó tudományos munkát kiállítások és kiadványok révén tárják a közönség elé.¹

A mai múzeum századunk derekán történt megalapítását és annak a múlt században elkezdődött előtörténetét már két tanulmány is feldolgozta, de ennek ellenére szükségesnek érzem, hogy ezeket az alapos és lelkes dolgozatokat három esztendő történéseivel, annak adataival kiegészítsem. Ez a három év ugyanis részvételemmel zajlott le, s ez a rövid korszak a Mátra Múzeum már megírt történetéből hiányzik.²

Tanulságos visszatekinteni arra az időre, amikor a jelenleg kítűnően működő intézmény csak csirájában volt meg, fejlődése akkor, szinte a semmiből indult el. Nem volt helye, nem voltak gyűjteményei, nem voltak állandó, kinevezett munkatársai, nem volt bejegyzett, az állami struktúra keretébe tartozó intézmény, az elengedhetetlen gazdasági alapot nyújtó költségvetéssel.

Mindezt a szóban forgó három év alatt nehéz munkával, de sikerült, ha kezdeti formában is, elérni. Ez idő alatt kiépült a múzeum bázisa, amelyre a következő évtizedek szervezeti, tudományos, gazdasági fejlődése támaszkodhatott.

Korszakunk elején, 1955-ben történelem-földrajz szakos tanári diplomával és

1. A számos vezető és katalógus mellett eddig két kötetben jelentek meg a Mátrai tanulmányok 1993-ban és 1995-ben Fűköh Levente dr. kiadó és Horváth László muzeológus munkájaként.
2. GÉCZI József 1981; MISÓCZKY Lajos 1984; BAKÓ Ferenc 1988.

muzeológiai oklevéllel a Heves-Egri Múzeum vezetője voltam. Előzőleg a Néprajzi Múzeumban, a Magyar Nemzeti Múzeum elnökségén és a sárospataki Rákóczi Múzeumban dolgoztam, szereztem tapasztalatokat és ismereteket ezen a szakterületen. Egerben egy modern intézmény megszervezése volt a feladatomban, amit előtte Sárospatakon már sikeresen indítottam el.³ Ezekben az években kezdődtek meg a megyei műemléki topográfia helyszíni munkálatai, amelyek során Heves megye minden települését bejártam, feljegyzéseket, fényképeket készítve a településformáról, a népi építészetéről, s így felkerestem Gyöngyöst és környékét is, tehát ezen a téren és helyszínen voltak ismereteim, tapasztalataim.⁴

Múzeumszervezés

1955-ben a múzeumok még nem a helyi hatóságokhoz, hanem a Népművelési Minisztériumhoz tartoztak, s a tanácsoknál felmerülő vagy velük kapcsolatos ügyeket ezért nem közvetlenül, hanem a minisztériumon keresztül intéztük.⁵ A gyöngyösi múzeum létesítésének első lépései ezért tanácsai vonalon indultak el: hallomásból tudtam meg, hogy *Cseres János*, a Gyöngyösi Járási Tanács elnöke Egerben, a megyei tanácsülésen felvetette egy gyöngyösi múzeum létesítésének gondolatát. Betartva a szolgálati utat, a megye továbbterjesztette az ügyet a Népművelési Minisztériumhoz és így kezdődött meg a szervezés, aminek azonban már voltak előzményei, de szerényebb eredménnyel.

A minisztérium 1955. március 14-én kelt levelében kért fel arra, hogy ez ügyben vegyem fel a kapcsolatot a gyöngyösi városi és járási tanácsok vezetőségével elsősorban azért, hogy „szakanyag” vásárlására fedezetet biztosítsanak. Ha erre kedvező választ kapok, személyesen irányítsam, illetve végezzem a tárgyak gyűjtését a járás községeiben. Felkérnek továbbá, hogy vegyem fel a kapcsolatot a minisztérium Költségvetési Osztályával, ami előre vetette a későbbi anyagi támogatás lehetőségét is, valamint keressek egy félfoglalkozású múzeumvezetőt és ránézve tegyek javaslatot a főosztályhoz.⁶ Intézkedéséről a főosztály értesítette az illetékes tanácsokat is.⁷

A felkérésnek megfelelően tájékozódtam a járási tanácsnál, ki szokta a múzeum ügyeit intézni. Így jutottam el *Nagy Gyulához*, a gyöngyössolyosi iskola igazgatójához. Róla mindenütt a legjobbkat hallottam, agilitásáról, kiváló szervezőképességéről, találékonyságáról és sokirányú kapcsolatairól, amelyek jórészt a vadászokra épültek. Nagy Gyula, mint maga is vadász, elsősorban a természettudomány, az erdő, a madarak iránt tanúsított erős érdeklődést. Haladéktalanul fel is kerestem és otthonában hosszú, éjszakába nyúló vita jellegű megbeszélést tartottam vele az addig végzett munkáról és terveiről.

Ezen az első találkozásunkon kiderült, hogy a múzeumot természettudományi jellegűnek képzelik el úgy, hogy vegyes profilú intézmény legyen, amelynek fő feladata madártani, állattani, rovtartani megfigyelés lenne és emellett helyet kapna az épületben egy ilyen jellegű

3. BAKÓ Ferenc 1995.

4. A munka eredményei 1969 és 1978 között jelentek meg 3 kötetben. A topográfiai rendszerben, betűrendben felsorolt települések mindegyikében én kutattam és írtam a települést, a népi építkezést tárgyaló részeket, s így a gyöngyösi járást is. Egyedül Gyöngyös város népi, polgári építészete maradt ki ebből, amit Vargha László vállalt, de betegsége miatt nem tudott befejezni. Lásd DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál (szerk.): Heves megye műemlékei.

5. Így volt ez 1962-ig, amikor a múzeumok legnagyobb része, így az egri is, tanácsai kezelésbe került.

6. A teljes szöveget lásd a Függelékben: I. sz.

7. Bakó Ferenc minisztériumi megbízatásáról Gyöngyös Járás V. B. Elnökének értesítés. 1955. III. 14.

gyűjtemény is. A kettőnek együtt a „múzeum” megnevezést szánták. A gondolat kétségtelenül vadászok, erdészek anyagi és eszmei támogatásával született meg, aminek távlati célja egy országos jelentőségű és hatáskörű intézmény lett volna. Tárgyalásunk időpontjában ennek megvalósítása teljesen önkéntes alapon, meg is kezdődött: *Nagy Gyula* szervezése nyomán már az építőanyag egy részét fel is szállították a Mátrába a Sás-tóhoz, mert a „múzeumot” ide tervezték. Az alapítást hivatalosan a járási tanács támogatta, minthogy *Nagy Gyula* a járás egyik falujában működött és kapcsolatai elsősorban ehhez a szervezethez fűzték.

Megismerve ezeket a terveket és tényeket, én is előadtam a véleményem. Ha múzeumot akarnak, úgy annak más feladatokkal, más helyen kellene működnie. Felsoroltam a múzeumi funkciókat, amelyek között csak egy részt kap a természettudomány, de *Gyöngyösnek* teljes profilú, hatáskörű intézményre van szüksége, amelyben lehetőleg mind az öt muzeológiai szaktudományt kellene művelni. Ugyanakkor intenzív ismeretterjesztő feladatai is lennének. A Sás-tó semmiképpen sem alkalmas múzeum számára, de itt van az *Orczy kastély*, a város tulajdonában, amely az utóbbi években hozzá méltatlan rendeltetést kapott. Meggyőződtem róla, hogy az ipari tanulóiskola tanműhelyét helyezték itt el és a robusztus munkagépek félelmetesen rázták és egyúttal rongálták az értékes építészeti emléket. Végül megegyeztünk abban, hogy a *Mátra Múzeum* szervezése úgy folytatódjék, hogy számára meg kell szerezni az *Orczy kastélyt*, feladatköre pedig a tájmúzeumokéval megegyező legyen.

A minisztériumtól kapott megbízás értelmében három évig segítettem a múzeum szervezését, elindítottam a tárgyak és dokumentumok szakszerű gyűjtését (ebben magam is tevékenyen részt vettem), irányítottam és végeztem az első állandó kiállítás rendezési munkálatait.

A múzeumszervezés két irányban folyt: a már rendelkezésre álló épületben kialakítani a múzeum helyiségeit és a járás községeiben anyagi, erkölcsi segítséget, támogatást szerezni. Ez utóbbi feladathoz társult még: anyagilag és érzelmileg megnyerni *Gyöngyös* város vezetőségét. Ezt megnehezítette, hogy a járás és a város viszonya nem volt felhőtlen: a járási kezdeményezéseket a városiak nem mindig támogatták és fordítva. A múzeum ügyében azonban ezek a kisebb ellentétek elsimultak, mindkét testület anyagilag és más módon is segítette az intézmény megalakulását. A szervezés fő patrónusa azonban mindvégig a járás maradt, levelezésünk jórészt is ezt bizonyítja.

A járási elnöknek írt levelemben kértem, hogy a községek költségvetése tartalmazzon pénzbeli támogatást, illetve ösztönözzék őket arra, hogy a még élő népviseletekből egy-egy kosztümöt ajánljon fel a lakosság erre a célra. Hasonló tartalmú levéllel fordultam *Gyöngyös* város tanácselnökéhez is. A levelekkel egy időben *Nagy Gyula* személyesen is eljárta és ígéretet kapott az *Orczy kastély* helyreállításához 60.000 forintra, emellett a felhívásnak megfelelően szorgalmazta a falvakban a tárgyak gyűjtését is. Tevékenységéről március 31-én adott számot egy levélben, amelyet a lelkesedés, az aktivitás és a bizalom fűt és ezt a települések népe között is el tudta terjeszteni.⁸ A fentebb írt felkérésre felterjesztettem *Nagy Gyulát* a mellékfoglalkozású múzeumvezetői állásra, amit ő rövidesen meg is kapott.

A kiállítási helyiségek helyreállításának költsége lassan összegyűlt, de ki kellett harcolni az épület kiürítését és átadását a szakmunkásképző részéről, aminek ügyét *Nagy Gyula* erőlyesen kézbe vette. Június 3-án a minisztérium elrendeli, hogy az épület helyreállítására

8. A levél egy részét lásd a Függelékben: 2. sz.

1. fotó. Szemle az Orczy-kastélyban. Balról a második Vargha László, ötödik Kovács István a Természettudományi Múzeumból. Bakó Ferenc felvétele.

költségvetést kell kérni, s ez egy hónapra rá el is készült: kiterjedt az ajtók, a mozaikpadló javítására, a lépcsőház kőoszlopainak és a mellvédnek cseréjére „a meglévőkhöz hasonló kivitelben”, az ablakok (24 db) külső és belső részének és 11 ajtó fa részeinek javítására, tüvegezésére, vasalására, egyes záruk, kilincsek pótlására. A kőműves és asztalosmunka teljes költségvetése 25.222. 89 forint volt, amit betekintésre felküldtünk a minisztériumnak, de az összeget a Mátra Múzeumnak már akkor élő javadalomszámlájára utalták át teljesítés után.⁹

Tárgyak gyűjtése I.

A szervezés legfontosabb feladatai közé tartozott a tárgyak, dokumentumok gyűjtése, minthogy a múzeumot ezek őrzése, bemutatása különböztette meg a közművelődési intézményektől, amelyek közé – véleményünket nem kérdezve – a korszak kulturális politikája a múzeumokat is besorolta. Gyöngyös esetében ezek beszerzése részben a természettudomány, részben a néprajz, a helytörténet tárgyaaira, dokumentumaira szorítkozott. A már meglévő természettudományi anyagból – új beszerzésekkel kiegészítve – a tervezett kiállítást meg lehetett volna rendezni, de a néprajzi-helytörténeti termek számára széleskörű kutatással, vásárlással és más módon kellett ezeket összegyűjteni. Szakmai ismereteim,

9. Lásd a Gyöngyösi Építőipari K. sz. költségvetését és Nagy Gyula hozzáfűzött megjegyzéseit a Mátra Múzeum adattárában.

képzettségem miatt csak ez utóbbi tárgyi együttesekkel foglalkoztam, a természettudományi gyűjtés *Nagy Gyulára* hárult, aki ebben a Természettudományi Múzeummal működött együtt.

Néprajzi, helytörténeti anyagot – épp úgy, mint a többit – a városból és környékéről kellett beszereznünk. A különböző helyekről összegyűlt pénz csak az épület helyreállítására volt szükségesen elég, tárgyak vásárlására nem volt fedezet. A járási tanács ezt úgy kívánta megoldani, hogy a szükséges dolgokat a lakosok "ajándékképpen szolgáltatassák be" a

2. fotó. A készülő palóc szoba. Bakó Ferenc felvétele.

múzeumnak. A minisztérium ezt a módszert azonban nem fogadta el, mert a hatóság "esetleg a kívánatosnál erősebb eszközökkel fog eljárni" és ez ellenszenvet szülhet a múzeum iránt. (Pénzt azonban a minisztérium sem adott, ez később a helyi hatóságoktól, a megye, a város, a községek tanácsaitól, üzemeitől folyt be.)

A kiállítás forgatókönyve

1955-1956 tele a helyreállítási munkálatokkal telt el, de tavasszal újra kezdődött a tudományos szervezés. Január elején *Vargha László* már biztosított arról, hogy a munkának "úgy is mint gyöngyösi, áll elébe" és így is történt. A minisztérium felkért arra, hogy állítsam össze a munkacsoportot, amely megírja majd a kiállítás tématervét és emellett a kutatásban, a tárgyak gyűjtésében, vásárlásában is részt vesz. Első volt közöttük természetesen *Vargha László*, akihez *Vincze István* csatlakozott, magamat is ide érte. A természettudományi rész felelőse *Jakucs Pál* volt, akit múzeuma delegált, és még mások. Őket hely-

ből *Nagy Gyula* segítette. A minisztérium intenciója szerint Gyöngyösön "komplex kiállítás" volt készülóban, amelynek tématervét egy időben, "kollektíve" kellett megírni, de az egész anyag összeszerkesztését az én feladatommá tették. Határidőt is kaptunk, ez 1956. augusztus 31. volt.

A kiállítási program, amit "tématervnek" neveztünk, két szakaszban készült el. Előbb a minisztérium kiadta ennek elkészítését a Természettudományi Múzeumnak, majd ezt az 1955 májusa előtt írt programot küldték el nekünk és ezt előbb *Bakó Ferenc*, majd *Vargha László* véleményezte. A minisztérium azzal az óhajjal küldte meg számomra a kéziratot, hogy "jó helyi ismeretek birtokában tegye alapos megfontolás tárgyává a tématerveket és bőséges kiegészítését végezze el.". Ez hamarosan megtörtént és észrevételeinket (*Bakó Ferenc* és *Vargha László*) is megtettük.¹⁰

A természettudomány szerepét kihangsúlyozó Tervezet és a két megjegyzés összevonásából alakult meg az a forgatókönyv, amely a Mátra Múzeum első állandó kiállításához vezérfontalként szolgálhatott. A szöveg azonban menet közben többször változott úgy, ahogyan a betervezett, kiállítandó tárgyak, elemek is cserélődtek. Ezekre még a munka utolsó hónapjaiban is sor került. Legelőször oly módon, hogy *Boreczky László*, a kiállítás művészeti-műszaki rendezője és a kiállítási csoport vezetője a helyszínre érkezett, s a vele történt megbeszélés lényegében átdolgozta a forgatókönyvet. Májusban alakult ki a 3. terem képe, amit erősen befolyásoltak a még munkában lévő népi építkezés tárgyai, a kutatás eredményeit ábrázoló rajzok, modellek. Itt *Gilyén Nándor* építésmérnökkel kellett egyeztetnem. Az 5. terem berendezése közös munkám volt *Vincze Istvánnal*, s a forgatókönyvet még rendezés alatt is vitattuk és csak akkor véglegesítettük. A megnyitás előtti héten tisztáztunk *Vargha Lászlóval* is néhány kérdést az építkezési teremről; *Dobrovits Aladárral*, a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának vezetőjével pedig, aki szemmel kísérte a rendezést, a Mátra Múzeumot érintő szervezeti kérdésekről is folytattunk tárgyalásokat.

Tárgyak gyűjtése 2.

A kiállítási anyag – tárgyak, dokumentumok, fényképek – gyűjtése a minisztérium intenciói alapján 1956-ban irányítással és részvétellel kezdődött, de nagyobb erővel csak 1957-ben tudtuk folytatni. (Nem szólok most a természettudományról: e tárgyak összeválogatása a fővárosi kollégák, helyből pedig *Nagy Gyula* munkája volt.) Gyöngyösön a szükséges helytörténeti és néprajzi gyűjtésben szintén ő volt segítségemre, de hasznos tanácsokkal szolgált *Vargha László* és a gyöngyösi tanár, *Kecskés Péter* is, aki a szőlészeti, borászati terem berendezéséhez adott segítséget. A városban fellelhető, muzeálisnak tekintett népi tárgyak között talán legjelentősebb az *ezüstös*-nek nevezett férfi dolmány, amit korábban a szőlőműves társulat tagjai viseltek ünnepélyes alkalmakon és ezekből sikerült néhányat felkutatni, a múzeum számára megszerezni és nekem lefényképezni. Ugyancsak a társulati emlékek közé tartozik az a helyi készítésű, több kis bögre, amit a társulati tagok összejöveteleken borozgatásra használtak.

A falvakon lefolytatott néprajzi gyűjtésben többször részt vett *Vincze István*, a szőlőművelés kutatásának szakértője és szinte minden kiszálláson részt vett *Nagy Gyula*, akinek majdnem minden faluban voltak kapcsolatai a nevelők és a vadászok között. A

10. A Tervezetet és az észrevételeket lásd a Függelékben: 3. sz.

munkát a megyei tanács időnként gépkocsival segítette, de általában enélkül jártunk. Feljegyzéseim szerint az én részvétellemmel folyt ez a munka Abasár, Visonta, Markaz, Domszló, Atkár, Gyöngyössolymos, Nagyréde, Gyöngyöstarján, Gyöngyöspata, Szücsi községekben. A tárgyak megszerzése mellett mindenütt fényképeztem is, minthogy abban az időben nem volt a múzeumnak hivatásos fényképésze.¹¹ A képekre nagy szükség volt a kiállításon és sokat be is mutattunk. Gyűjtőmunkánk értékes eredményét képezte az Atkaron vásárolt férfi kosztüm, a gyöngyöspatai női ruha, vagy a Markazon gyűjtött facsavaros prés.

A múzeum egyik termét *Vargha László* elgondolása szerint jórészt a népi építészeti bemutatójára szántuk. Ezt tanította a Műegyetemen, Gyöngyösön pedig hozzáértő, lelkes tanítványaival kezdett a kutatásba. Ebben magam is részt vettem, mert akkor már megindult a megyei műemléki topográfia adatgyűjtése és tagja voltam a munkaközösségnek. A műegyetemi csoportot *Gilyén Nándor* mérnök vezette és ő maga is dolgozott ebben az évekig tartó munkában.

A népi építészeti vizsgálatok a kiállítási tématervezés (később: forgatókönyv) alapján indultak meg. *Vargha László* 1955. június 9-én már jelzi annak lehetőségét, hogy néhány hallgatóval augusztus folyamán a kiállítás igényeit is szemmel tartva felméréseket végez Gyöngyösön és környékén. A kiküldetési és felmérési költségekkel végig nehézségek voltak, csak időnként fedezte ezeket a megyei tanács és a minisztérium, illetve szűkös keretéből az egr-i múzeum. A felmérési rajzok kihúzója, elkészítése kiállításra alkalmas formában, további kiadásokat jelentett. *Vargha Lászlóval* közöltem, hogy ezt megelőző kutatásaim szerint a környék falvaiban mely épületeket szükséges felmérni, dokumentálni. 1956 júniusára ezek a dokumentációk elkészültek, majd a munkát folytatni lehetett: *Bencsik József* hallgató és *Gilyén Nándor*, valamint *Ráth György* mérnökök Gyöngyöstarjánban és Markazon dolgoztak tovább.¹²

A kiállítás előkészítése, rendezése

A kutatás, a műszaki dokumentáció felhasználásával modellek és perspektívikus rajzok készültek, ezek kivitelezésére március 30-án adtam megbízást a minisztérium rendelkezése alapján. A számlát nekem kellett igazolni, de a Múzeumok Központi Igazgatósága egyenlítette ki.¹³ Még egy modellt terveztünk be a mátrai szénégetésről, amit Szilvásváradon rendeltem meg *Simon Károly* művészkedő erdésznél, aki már korábban készített egyet, s nagyobb méretben újra ezt faragta meg. Díjazása az előbbiekéhez hasonló módon történt.

A kiállításrendezés előkészítéséhez tartozott a tárgyak preparálása, illetve restaurálása, konzerválása. A munkát részben a fővárosi szakemberek, részben az egr-i múzeum restaurátora, *Horváth János* végezte.

A gyöngyösi Mátra Múzeum első állandó kiállításának ünnepélyes megnyitására 1957. július 21-én került sor, bár ez az időpont sokáig bizonytalan volt és a tervezésben többször is változott. Példa erre egy eset, amelyet egy 1956 augusztusában lezajlott levélváltás őrzött meg. *Boros István*, a Természettudományi Múzeum főigazgatója értesített arról, hogy az egyik országos napilap szerint a Mátra Múzeum szeptemberben nyílik meg, s ez meglepte őt, mert a forgatókönyvet nem is látta, pedig ennek véleményezése kötelessége lenne. Szinte

11. A több száz fényképnegatív az egr-i múzeumban van leltározva.

12. Az építészeti kutatás lefolyását, nehézségeit lásd Mátra Múzeum Adattára.

13. Részletezését lásd Mátra Múzeum Adattára.

3. fotó. Készül a kiállítás. Bakó Ferenc felvétele.

felelőssé tett azért, mert "én vagyok a kiállítás felelős szervezője", ezért nyilatkozzam a rendezés, a megnyitás kérdéseiről. Válaszomban megírtam, hogy a hír valótlan volt és megkértem, a múzeum munkatársainak részvételét továbbra is biztosítsa, hogy mielőbb kész legyen a forgatókönyv, aminek felelőse *Jakucs Pál*.¹⁴

Végül is a kiállítás 5 teremre terjedt ki, amely valóban "komplex" szemléletet tükrözött. Az élő és holt tudományok tárgyai nem különültek el élesen, hanem egymással kapcsolatban, egymást kiegészítve jelentek meg a látogató előtt. Kivételt képez az első terem: az anyag felhasználása, értékesítése régi és új módszereivel.¹⁵ A forgatókönyv alkalmazása és a rendezés mellett feladatomból a termek, tárlók tudományos berendezése: a tárgyak kiválasztása, elrendezése, tájékoztató szövegeinek megírása, azoknak, amelyeknek szakmai tekintetben gazdája voltam. Egyiket sem rendeztem azonban egyedül, lehetőség szerint

14. A levelezés teljes szövegét lásd a Mátra Múzeum adattárában.

15. A természettudományi kiállításrész leghatásosabb tárgya egy részben rekonstruált mamut csontváz volt, amit az 1950-es években Dancza János kollégával Mátraderecsckéről hoztam be Egerbe, s onnan adtuk át a gyöngyösi kiállítás számára.

bevontam a munkába az egyes tárgyak szakértőit. Nincs birtokomban a teljes forgatókönyv, csak azoké a termeké, amelyek szöveges terveit én fogalmaztam meg. Ez a 3., 4. és az 5. terem volt. Ezért most a kiállításnak erről a részéről néhány olyan adatot, megállapítást kívánok felidézni, amelyek az 1970-es lebontás után többnyire elenyésztek, esetleg más összefüggésekben jelentek meg.

A 3. terem kisebb része a Mátra erdeit, azok kihasználásának módszereit mutatta be: a szénégetést, a fakitermelést, amelynek legismertebb művelői Gyöngyössolymos, Mátraszentimre és Szuhahuta lakói voltak. A miniatűr szénégető boksa mellett (az említett szilvászváradai erdész műve) ritkaság számba menő, díszes fejfel ellátott favágó balták voltak itt láthatók. Az erdő fái adták az anyagot egyes szerszámok, eszközök készítéséhez. Egykor a gyöngyössolymosiak voltak híresek a járom, taliga, orsó, szerszámnyelek és (horribile dictu) a falábak előállításáról. Gyöngyössolymoson és Markazon sertésólakat, azaz "hidasokat" faragtak fából olyan módon és formára, amilyenek a palóc táj hajdani faházai voltak. A szlovákokkal újjátelepített Kisnána, Markaz népe szövöszékeket faragott. A *Bakó Ferenc* készítette fényképsorozat mutatta be egy gyöngyössolymosi mester fakanálkészítését és Gyöngyösön a hordó, puttony, kármentő, szerszámnyelek készítését. Tanulságos volt az erdő, a fa felhasználását ábrázoló térkép a Mátráról és környékéről.¹⁶

A harmadik terem fentmaradó, nagyobbik részét a népi építkezés kapta, amelynek szövege főként *Vargha Lászlótól* és munkatársaitól származott, de egy kisebb rész nekem is jutott. Jegyzeteim azonban erről nem maradtak meg. Itt állt a gyöngyössolymosi vízimalom modellje, aminek felmérését, kiállítását én szorgalmaztam. Itt állt a sarokban a palóc tisztaszoba teljes berendezése, szintén az én tervem, munkám eredményeként és itt voltak láthatók az utolsó gyöngyösi fazekasmester munkái.¹⁷

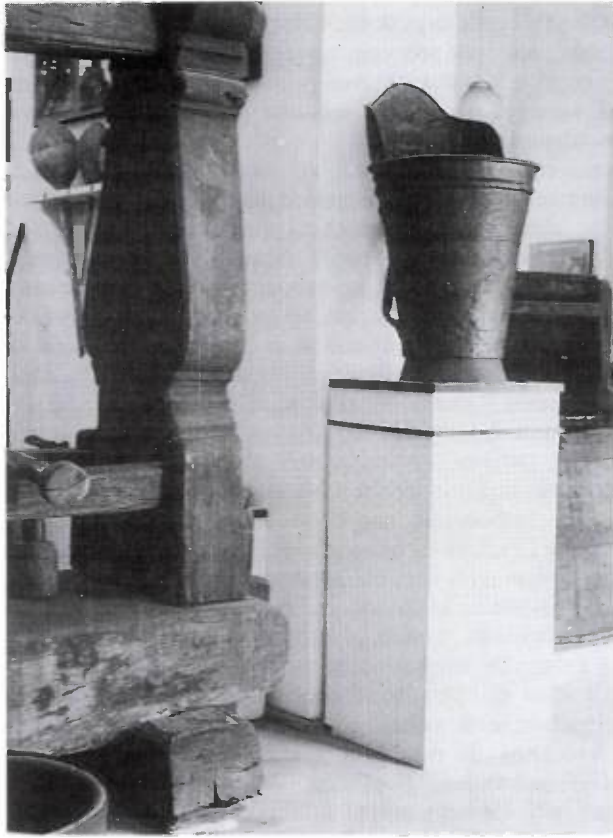
A 4. teremben a város és környéke több népviselete kapott helyet. Az 1950-es években még elérhető, megszerezhetőek voltak számos település népi ruhadarabjai, s ezek hitelesen képviselték ezt a sajátos és nevezetes viselet csoportot. A kiállított tárgyak zömét Gyöngyöspata, Gyöngyöstarján, Nagyréde, Atkár, Szűcsi és Mátraszentimre tárgyai képezték. Az akkor még élő hagyományt őrző községeket térkép tüntette fel, de több falu akkor már elhagyta régies ruházatát.

A múzeum számára átadott viseleti darabok és együttes kosztümök közül ki kell emelni a gyöngyöspatai fátylas "feketős" menyecske ünneplőjét, a Nagyrédén hordott egyszerűbb fekete-piros színekkel domináló ruhát, amit akkor, ezekkel a színekkel, még öregasszonyok is hordtak, vagy Gyöngyöstarján pasztell színeket alkalmazó, városias-nemesi jellegű menyecskeruháit, melyeken a fejkendőt hímzés díszíti.

Az egyik falon a hajviseletet és a fejfedés módjait mutattuk be: a lányok régimódi és újabb fésülését, a menyecskefőkötő különböző formáit, az archaikus, "koponyának" nevezett kemény főkötőt Gyöngyöstarjánból. Külön vitrint kapott Atkár zsinóros fekete posztó férfi ruhája, mellette részletesen bemutatunk még a gyöngyösi "ezüst" nevű férfi dolmányt díszes fém gombjaival és a gyöngyösi cifraszűrt. Itt kapott helyet Tóth Pálnak, az utolsó gyöngyösi

16. Az erdő és a fafeldolgozás, mint néprajzi téma a Mátrában csak később került a kutatók érdeklődési körébe. Elsőnek Nagy Gyula, gyöngyössolymosi monográfiájában (1966) az erdőről, a fafeldolgozásról, majd Bakó Ferenc Visonta népi építkezéséről (1978), később pedig a hidasól és faház szerkezeti kapcsolatáról (1967), 1984-ben pedig Petercsák Tivadar a mátrai erdőhasználatról írt.

17. A népi építészeti csoport felméréseit és egyéb dokumentációját a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum

4. *fotó.* A híres borvidéket bemutató terem részlete. Bakó Ferenc felvétele.

fazekasmesterek csont alapszínnel készített téglavörös, kék és zöld zománcos edénysorozata, valamint a pásztorfaragványok legszebb darabjai.¹⁸

A kiállítás utolsó, nagyobb terme a gyöngyösi és visontai szőlőt és bort ismertette történeti-néprajzi szemszögből. Az antik és régi magyar történelemmel kezdve szóltunk a kabarokról, akik bizonyára a környéken is meghonosították a szőlőkultúrát, s ez napjainkig honos itt. Igyekeztünk ennek helyi sajátosságait ábrázolni az eszközök formájában (kapa, metszőkés), a művelés módjában, az itt termelt borok fajtáiban vagy éppen a művelés, a borkezelés módszereiben.

A szőlészeti-borászati terem legszebb, legjelentősebb darabjai voltak: egy díszes vörösréz puttony 1674-es évszámmal, egy barokk prés 1781-ből, faragott fenekű hordó, vörösbor

18. A gyöngyösi és környékbeli népviseleteket alaposabban még nem dolgozták fel. Részletek jelentek meg Nagy Gyula tollából (1964. 160), Flórián Mária pedig a gyöngyösi szűrszahókról és szűcsókról írt (1984. 371).

erjesztő kád, szőlőtaposó kád és zsák. A bor tárolásának színhelyét, a pincét rajzokban mutattuk be, utalva Gyöngyös nevezetes pincesorára, a Farkasmályra, amely a XVIII. században kezdett kiépülni. A kiállítás végén a szőlő monokultúra jelenkorát (az 1950-es évek!) és lehetőségeit igyekeztünk a látogatóval megismertetni.¹⁹

A Mátra Múzeum ezzel a kiállítással most 40 éve lépett először a hagyományok, a történelem iránt érdeklődő, ezeket tisztelő, megbecsülő látogató közönség elé. A múzeumi munkát a társadalom főleg az ismeretterjesztés révén ismeri és másodsorban értesül csak arról, hogy ebben az intézményben széleskörű kutatómunka is folyik. Négy évtized alatt a Mátra Múzeumot a természettudomány terén elért eredményei minősítették igen magasra, de így is megőrizte és továbbfejlesztette a tájmúzeumi szerepkör helytörténeti, honismereti feladatait.

Irodalom

BAKÓ Ferenc

1967 A faépítkezés emlékei Heves Megyében. Egeri Múzeum Évkönyve V. 161-240.

1984 Visonta településtörténete és népi építkezésének sajátosságai. Eger 1975. 23-68.

1988 Havassy Péter – Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Ethn. XCIX. 476-479.

1995 Múzeumépítés kisipari módszerekkel. Sárospatak 1950-1952. Magyar Múzeumok II. 30-34.

DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál (szerk.)

1969-1972 Heves megye műemlékei. Bp. I-III.

FLÓRIÁN Mária

1984 Szűrszabók és szűcsök Gyöngyösön. Tanulmányok Gyöngyösről. 371-400.

GÉCZI József

1981 A Mátra Múzeum története. Fol. Hist. Mus. Matr. 7. 5-9.

HAVASSY Péter – KECSKÉS Péter (szerk.)

1984 Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös.

KECSKÉS Péter

1984 Gyöngyös és a Mátraalja szőlőművelésének Észak-magyarországi összefüggései. Tanulmányok. 401-456.

MISÓCZKY Lajos

1989 Fejezetek Gyöngyös művelődéstörténetéből a közgyűjtemények tükrében. In Havassy P. – Kecskés P. (szerk.) Tanulmányok 597-660.

NAGY Gyula

1964 Képek Gyöngyössolymos történetéből. Gyöngyös.

PETERCSÁK Tivadar

1984 Erdőhasználat Gyöngyösön és környékén a XVIII-XIX. században. In Havassy P. – Kecskés P. (szerk.) Tanulmányok 457-501.

19. A gyöngyösi, mátravidéki szőlőművelést 1966 óta Kecskés Péter kutatja. Számos tanulmányából összefoglaló jellegű az 1984. évi .

NÉPMŰVELÉSI MINISZTERIUM
BUDAPEST, V. BATHORY-UTCA 10

akó Ferenc
muzeumvezető elvtársnak.

GER.

215
1955

IKT. SZ.:
ELJÁRÓ: 630-4117/55.
émethy Endre

KELET: 1955.III.14.

TÁRGY:

Elkérem Elvtársat, hogy a gyöngyösi létesítendő muzeum meg-
szervezése, anyaggyűjtése ügyében a gyöngyösi városi és járási
tanács vezetőségével mielőbb vegye fel a kapcsolatot. Mivel
főosztályunk erősen korlátozott anyagi lehetőségei mellett nem
ill módunkban szakanyag vásárlására megfelelő költségvetési ke-
retet biztosítani, igyekezzék Elvtárs e célra a gyöngyösi vá-
rosi és járási tanács népművelési osztályától e célra hitelke-
retet biztosítani, sőt a járási tanács támogatásával a gyöngyö-
si járás egyes községeitől is anyagi támogatást kérni. Ameny-
nyiben Elvtársnak sikerül megfelelő keretet biztosítani, kivá-
ratos, hogy személyesen irányítsa, illetve végezze a tárgy-
gyűjtést a járás községeiben. A tárgygyűjtésnek a népélet egész
területére ki kell terjednie, azonban már a gyűjtés megindulá-
sánál hangsúlyal kell olyan tárgykörbe tartozó néprajzi és hely-
történeti tárgyakat felkutatni és megszerezni, melyek Gyöngyös
és vidéke népéletére legjellemzőbbek és melyek a helyi sajátos-
ságoknak kiemelkedő voltát bizonyítják, illetve kifejezésre jut-
tatják. Néprajzi viszonylatban elsősorban a szőlőművelés, bor-
szádkodás, viselet és házbereendezés tárgyi anyagára gondolunk.
Természetesen jól megszerezett /pedagógusok helyi tárgyfelve-
lő lehetőségét kihasználó/, megfelelően ellenőrzött és szak-
irányított tárgyfelderítés esetén Elvtárs ingyen is jelentékeny
mennyiségű tárgyat gyűjthet a Gyöngyösi Múzeum számára.

Elkérem Elvtársat, hogy a szervezéssel kapcsolatos költségve-
lési kérdések ügyében mielőbb közvetlenül vegye fel a kapcso-
atot a költségvetési Osztályunkkal.

A fenti kérdésben elért jelentősebb eredményekről szíveskedjék
a Történeti Múzeumok Osztályát alkalmankint tájékoztatni.

A szervező és gyűjtő-munkája folyamán igyekezzék elvtárs Gyöngyö-
sön megfelelő félfoglalkozásu muzeumvezetőt keresni és amennyi-
ben illet sikerült találni, személyére vonatkozólag tegyen ja-
vaslatot a főosztály felé.

Kiadmány hitelével:
chrekuE
rodavezető h.

Korok József s.k.
osztályvezető.

1. sz. Függelék. A Népművelési Minisztérium megbízó levele Bakó Ferenc számára.

Kedves Ferikém!

...Ami a gyűjtési munkák megszervezését illeti, március 28-i igazgatói értekezleten felhívtam a kartársak figyelmét, hogy régi ígéretükhöz híven tegyenek meg mindent a falvakban lévő muzeális értékű etnográfiai, történelmi, természettudományi, stb. anyag felkutatásáért. Ismertesse a gyűjtendő anyagot, pontosan körülírva, mi legyen a szempont a gyűjtéseknél. Kértem, minden községben egy-egy nagyszívű tanító vegye kezébe a gyűjtés, illetve felkutatás irányítását, s annak eredményét minden hó 15. - illetve 1-én jelentse hozzám. A következőkben Népművelési vonalon hívunk össze egy járási értekezletet, ahol szintén megtárgyaljuk, mit tehetünk.-

Az az érzésem, hogy ez a része menni fog. Így előzetes beszélgetés alapján sok érdekes dologban jutottunk előre. A vámosgyörki ásatások, a nagyrédei népi dolgok, ugyanúgy Szücsi, Pata, Szentimre mind-mind nagy igyekezettel kívánják szaporítani a múzeum anyagát. Mivel a Járási Tanács elnöke, Cseres elvtárs teljes egészében magáévá tette a kezdeményezést, érzésem az, hogy a járásban menni fog, s ha ott elindul, a város csatlakozása csak napok kérdése. - Tanácsvonalon úgy kívánjuk megoldani, hogy a tanácstagokkal részleteiben megtárgyaljuk a múzeum megalakításának a fontosságát, felhíva őket, hogy kollektív munkával hatalmas eredményt tudunk elérni. Minden körzet tanácstagja egy-két lelkesebb emberrel vállalja, hogy a maga kis területén felkutatja a múzeumba kíváncsózó anyagot, azt pontosan regisztrálja, s annak listáját átadja a községi Tanács V. B. elnökének, vagy a megbízott pedagógusnak, az jelenti hozzám, s én alkalmoszerűen mindenhova elmegyek, felmérem az anyagot, s ha megfelelőnek látom, úgy értesítelek téged, s amit ajándékba megszerezni nem tudunk, azt meg fogod vásárolni.

Hogy a falvak népe nem idegenkedik ettől a munkától, arra jellemző a következő kis példa. Szülői értekezletet hívtunk egybe, de a nagy dologidőre való tekintettel mintegy 20 szülő jelent meg. A műsoron lévő iskolai feladatok mellett megemlítettem nekik, hogy Gyöngyösi múzeum létesül, s abban Gyöngyössolymos is képviseltetni kívánja magát. Aztán elbeszélgettünk. S ha láttad volna, hogy milyen igyekezettel kutattgattunk ott az iskolában, öreg muzeológus szíved szaporábban vert volna. Előkerült egy öreg, faszerkezetű óra, egy 1870-es tulipános láda, faragott díszes pipatórium, karosszékek, fazekak, s egyéb - aprócseprő holmik, 1848-as papírpénzek, stb. - Ha 20 szülő ilyen igyekezettel csinálja, gondolhatod, 400 szülő mit fog adni a múzeumnak, ha úgy komolyan összefogunk.

Egyelőre tehát kutattgattunk, dolgoztunk, beszélgettünk, népszerűsítjük a múzeumunkat, - és aztán, - aztán - majd megcsináljuk a többit is. Egyébként nálunk Gyöngyössolymoson a legteljesebb megértés mutatkozik meg a múzeum iránt. Ezt bizonyítja a mellékelt Kivonat is községünk 1955. évi községpolitikai tervéből, amit azért küldök meg, hogy mellé egy kis cikket kanyarítva jó példaként hozhatnátok a Gyöngyösi Népújságban. Az ilyen kezdeményezés sokat jelent, és versenyre serkenti a többi falut is...

Nagy Gyula

2. sz. Függelék: Nagy Gyula beszámolója Bakó Ferenc számára a szervezés eredményeiről (részlet)

Tervezet a Gyöngyösön létesítendő Mátra kiállítás
téma-tervéhez.

A Gyöngyösön létesítendő Mátra Múzeum tervezett anyaga egységében mutatná be a Mátra hegységet és környezetét, mint a Magyar Középhegység egy önálló tájrészletét. Az anyag elhelyezésének két lehetősége van.

- 1./ A mondanivalót kis tájegységek részletekhez csoportosítva mutatnánk be /pl. Gyöngyös és közvetlen környékének geológiai kialakulása, települési viszonyai, történelmi emlékei, természeti érdekességei, stb./
- 2./ Külön csoportosítva mutatnánk be a Mátra geológiai, természettudományos, néprajzi, geográfiai, stb. érdekességeit.

A "tervezet" a második lehetőség szerint készült:

I. A Mátra kialakulása, és hegyeinek csoportosítása. A geológiai rész ismertetné a Mátra kialakulását a földtörténeti középkortól kezdve napjainkig; a változatos vulkánikus hegyek kialakulását, a gazdag érc-telések keletkezését a Mátra környéki szén, földgáz- és kőolajtelepek létrejöttét. A jégkorszak és az utána következő korok pusztító és alakító hatását /itt lehetne esetleg az élővilág jégkorutáni kialakulását is már bekapcsolni/ és a Mátra hegység mai csoportosítását és taglalását külön önálló nagy rész ismertetné.
/A Mátra csoportjai legfőképpen külső formájukban morfológiájukban különböznek egymástól: a./ délnyugati és nyugati Mátra, b./ középső Mátrax vagy Mátratorzs, c./ keleti vagy kis Mátra, d./ a Mátra északi lába, e./ a Mátra-alja, f./ Zagyva és Tarna völgye./

II. A Mátra éghajlata, vizei. Ez a kis rész főleg a mátrai klíma gyógyhatásán keresztül ismertetné az 1000 m magasság körüli hegyvidék éghajlati viszonyait. A csapadékhöz kapcsolódva Mátra forrás és patak gazdagságát, melyek nagyban hozzájárulnak a Mátra kereshettségéhez.

III. A Mátra természeti kincsei. 1./ Növényzete, erdői: legfontosabb erdőtípusai, az erdők erdőgazdasági vonatkozásai, a Mátra jellemző növényei és a növénytakaró kialakulását mutatnánk be itt.

2./ Állatai: a legfontosabb mátrai kis- és nagy emlősök, madarak, bogarak, stb. /² két pont együttesen, mint biológiai egység is kiállítható, hasonlóan a miskolci megoldásokhoz./

3./ Bányakincsei, ásványvizei: kőszén, lignit, neumesfémek, stb. és bányászattuk /esetleg ennek fejlődése/ bemutatása. Utburkoló kővek, építőanyagok. Ásványvizek, gyógyvizek /Parád, Csevice, Bükkszék/.

IV. A Mátra lakói és történelmük. A Mátra a kőkorszakban/a jobbágyi és Kisterenye-i ősi települések emlékek./ Történelmi rész: a honfoglalástól /avar, varmaradványok/ az Árpád koron keresztül /váremlékek, stb./ Dózsa fölkelés, Szabadságharc/ hatvani és kálkapolnai csata/, és a mai napok érdekes eseményeinek vázolása. A Mátra környékfalvak települési viszonyai, lakói, népviselet, ivádi embertani kutatások, stb.

V. Turisztikai rész: legszebb mátrai részletek, üdülők, kiránduló lehetőségek stb. bemutatása.

Tuloldali téma-tervhez eddig egy - figyelemreméltó-hozzászólás érkezett: "Tekintettel arra, hogy a kiállításban bőségesen lesz hely, azonkívül az idén még nem kerül megrendezésre, javasolnám, hogy a gazdasági vonatkozást még erősebben domborítsuk ki természettudományi-néprajzi komplex formában. Nincs nyoma a forgatókönyvben pl. az egész megyét és a Mátra vidéket jellemző szőlő és gyümölcs kultúrának pl. "

3. sz. Függelék: Forgatókönyvtervezetek a Mátra Múzeum állandó kiállításához.
1. Jakucs Pál szövege

M e g j e g y z é s

a gyöngyösi múzeum kiállításának előzetes Tématervezéséhez.

1. A kiállítás témájának földrajzi határai és a múzeum gyűjtőterülete.

Szükségeseznek látszik, hogy ezt a kérdést még idejében tisztázzuk. Véleményem szerint abból kell kiindulni, hogy a múzeumot Gyöngyös város és a Gyöngyösi Járás dolgozó népe hívja életre, tulajdonképpen saját anyagi tartalékaiból, mely készpénzt és társadalmi munkát jelent. Jogos tehát e terület dolgozóinak az a kívánsága, hogy a múzeumban saját földjükhöz, saját történetükhöz tárgyi emlékeiket állítsák, gyűjtésük és állítsák ki. A múzeum gyűjtemény anyaga nagyon valószínűleg erről a területről fog adódni.

Helyes a Míttra Múzeum elnevezés, mert a gyűjtemény elsősorban a Míttra természeti, történelmi és néprajzi képét kell, hogy bemutassa. Az első bekezdésben felvetett érvvel függetlenül helytelen lenne azonban a hegyvidéket a gazdaságilag és történelmileg szorosan hozzátartozó dombos- és síkvidéktől elválasztani. Ezt úgy értem, hogy a természettudományi anyagban ne csak a Míttra szerepeljen, mert a néprajzi bemutatás gerincét a Míttraalja kávé képezheti szükségesszerűen.

E kettős, ill. hármas arculatú táj bemutatásakor természetesen nem szabad mereven ragaszkodni a közigazgatási határokhoz /igy pl. a párdi víz esetében/, de szükségtelen messzire elkalandozni /pl. Bukkuszékre, Ivádra, vagy Kápolnára/, mikor az adott terület is bőséges anyagot szolgáltat.

2. A kiállítás témája.

A Tervezet a témának csak egyik oldalát /a természettudományit/ fejteti ki részletesebben, a többire /a történelmi és a néprajzra/ csak néhány szóval utal. A Tervezetben vázolt természettudományi szempontok feltételül érvényesítendők a kiállítás anyagának gyűjtésében és rendezésében, de korántsem olyan arányban, mint ahogyan a Tervezet azt sejteti. Teljesen egyértelmű az első hozzászólóval, mert a történelmi és néprajzi fejezet nem intézhető el egy mellékmondatral, sőt, véleményem szerint a természettudományival összedolgozva és önállóan, ezek kell hogy képezzék a kiállítás gerincét.

A Tervezetnek "A Míttra lakói és történelmük" c. IV. pontjához észerevételeim az, hogy nincs /és nem is lesz/ olyan természeti tárgyi anyagunk, mely a folyamatos történetük bemutatását /az őskortól maig/ lehetővé tenné. Egyébként sem vagyok híve annak, hogy minden kiállítás az ember kialakulásával /sőt, a Föld keletkezésével/ kezdődjék és brossura-szerűen sommázza történelmünket. A magam részéről az első Tervezet lényegesebb módosításaként az alábbi tervezetet javaslom:

3. Második tervezet a kiállításhoz.

I. terem /750 x 570 cm/. A Míttra és a déli, dombos-, síkvidék geológiai alakulása a Tervezet I. pontja szerint.

II. terem /695 x 350 cm/. A terület állat- és növényvilága. Az állatvilágon belül a Míttra és a Míttraalja közötti különbségek. Vali anyagból történelmi háttérrel ide kapcsolható a vadak tenyésztése, a vadállomány gondozása, a vadszat /Míttra/, valamint a húzó és tejes állatok tenyésztése /Míttraalja/.

A Míttra növényzete, erdői a Tervezet III-1. pontja szerint. Az erdei növényzet népi és modern erdőgazdasági felhasználási módjai /gyűjtögetés, fakitermelés, faragás, szénégetés, stb./ történeti visszatekintéssel. A kitermelt anyag utja az Alföld felé.

III. terem /575 x 980 cm/. A Míttra bányakincsei, ésványvizei a Tervezet III-3. pontja szerint. A terem jelentős részét foglalja el azonban az anyagok felhasználási módja /bányázat, gyáripár, gyógyvizek felhasználása, stb./ történeti anyaggal /1945. utáni nagyméretű létesítményekkel: gyöngyösoroszi ércmű, gyöngyösi viltógyár, gyöngyösi bányák, stb./.

IV. terem /lolo x 690 cm/. A gyöngyösi és gyöngyösvidéki szőlőművelés, történeti anyaggal, a kezdetleges paraszti műveléstől a legfejlettebb kísérleti telepig. Ennek kapcsán bemutatva a szőlő hasznos és káros madarai, rovarjai, gyomnövényei. Ide tartoznak a borkezelés, a pince, a szőlőművelés paraszti szervezetei /hegykőszög, hegybíró, csőszök, stb./ ismertetése is.

V. terem /670 x 690 cm/. Gyöngyös és a Gyöngyösi Járás népének népviselete /Gyöngyös, Gyöngyöstarján, Gyöngyöspata, Szüccs, Nagyréde, Átkár, Mátraszenthalmre/. A viseletek mellett textiliák mutathatók még be.

VI. terem /530 x lolo cm/. A terület műemlékei, népi építkezése és népi bútora. A legjelentősebb műemlékek bemutatása fényképen, mérnöki rajzokban, perspektívákban és ugyanígy a parasztházak típusai /a deszkából készült oromfalak faragása általában művészi és változatos/. Egy-két sarok enteriőr bútorokkal, felvett ágyval, népi kerámiával, stb.

VII. terem /635 x 550 cm/. A Míttra, mint a dolgozók üdülshelye a Tervezet II. és V. pontja szerint. Középen 120 x 150 cm-es Míttra makett az üdülőkkel, kirándulóhelyekkel, nevezetességekkel.

Megjegyzés: A kerti lépcsőház és a folyosó között fekvő kihasználatlan szoba /385 x 565 cm/ keresztül hagyja el a látogató a kiállítást. Az idegenforgalmi plakátok, fényképek, stb. itt helyezhetők el. Ennek a szobának kiállítási költségeit az Idegenforgalmi Hivataltól könnyűszerrel meg is lehetne szerezni.

Bakó Ferenc

Megjegyzés

a gyöngyösi múzeum kiállítási tervéhez.

A Gyöngyösön tervezett múzeumra vonatkozólag a következőkben foglalom össze véleményemet.

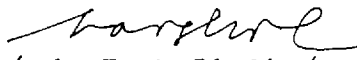
1./ Gyöngyösön, az első világháború előtt már működött egy kisebb, viszonylag jelentős anyagot tartalmazó múzeális gyűjtemény, Mátra Múzeum elnevezés alatt. Ez a gyűjtemény azonban az 1917-es nagy tűzvész alkalmával, illetőleg az azután következő években szerte szóródott. Mindezek alapján is helyesnek tartom, hogy a Gyöngyösön létesítendő múzeum, illetőleg múzeális kiállítás, a Mátra Múzeum elnevezést viselje. Ettől függetlenül is helyes ez az elnevezés, mert a gyűjtemény, természetesen elsősorban Gyöngyös városa és közvetlen környéke, így elsősorban a Mátra és a Mátra alja természeti, történelmi és néprajzi képét kell, hogy bemutassa. Helytelen lenne Gyöngyös városát az északi hegyvidéktől és a hozzátartozó domb- és síkvidéktől bármilyen szempontok alapján is elválasztani.

2./ A kiállítás témájára vonatkozólag, éppen a táj sajátos geológiai képét tekintve, a természettudományi bevezetés elengedhetetlenül szükséges, már csak magasabb szintű és színvonalasabb igényű turisztika szempontjából is.

3./ Bármennyire is jelentős munkát igényelne a figyelembe vett terület /Gyöngyös, a Mátra és környékük/ lakóinak tárgyi emlékéanyagát, történelmi keretben bemutatni, mégis úgy vélem elengedhetetlenül szükséges valamilyen formában, akár egységes keretek között, akár, végső esetben, éppen a hiányosságokat tekintve, a különböző téma csoportokhoz kapcsolódva mindezt bemutatni. Megvagyok róla győződve, hogy az eddigi szórványos anyagból is nagyon tanulságosan lehetne bemutatni a Gyöngyös környéki őskori, középkori és újabbkori emlékéanyagot, ismerve az egri, de elsősorban a Nemzeti Múzeum régészeti, történelmi és iparművészeti emlékéanyagának gyöngyösi eredetű tárgyait. A meglévő hiányokat természetesen képes ábrázolások segítségével is át lehetne hidalni.

- 4./ A terület állat- és növényvilágának külön bemutatása meg-gondolandó, mivel, véleményem szerint, ez a kérdés viszonylag nagy előkészítési munkát igényelne.
- 5./ A Mátra bányakincseit feltétlenül be kell mutatnunk, az ásvány- és gyógyvizekkel együtt.
- 6./ Rendkívül fontosnak tartom a gyöngyösi és a Gyöngyös-vidéki szőlő művelés megfelelő bemutatását. Ennek az érdekében nagyobb hely/foglalásról /esetleg két teremről/ is kell gondoskodni.
- 7./ Ugyancsak fontos és helyes lenne a gyöngyösi és a környéki népviselet megfelelő bemutatása, amely véleményem szerint első-sorban Holló Valéria népviseleti anyagának a felhasználásával végezhető el.
- 8./ Ugyancsak nagy örömmel kell üdvözölnünk a terület műemléki /ingatlan és ingó/ emléktanyagának a megfelelő, korszerű bemutatását. Gyöngyös és környéke műemléki anyagának a feldolgozását a bemutatását, illetőleg ennek az előkészítését, a magam részé-ről a legteljesebb mértékben támogatom, és az ilyen jellegű munkát örömmel vállalom.
- 9./ Hasonlóképpen nagyon fontosnak tartom a kiállítás utolsó helyiségében, de még az eddigi kiállítással szerves kapcsolat-ban a Mátra érdekességeit, elsősorban a történeti nevezetessé-geit, üdülshelyeit megfelelőképpen bemutatni.
- 10./ Bakó Terenc múzeumvezetőnek a gyöngyösi múzeum kiállítá-sához készült megjegyzéseit tehát a magam részéről helyesnek, és megfelelőnek tartom, a fantiákban foglalt némi kiegészítés-sel, ill. korrekciókkal.

Budapest, 1955. június 3.

/: dr. Vargha László :/
egyetemi docens

3. Dr. Vargha László véleménye

Muzeumok Központi Gazdasági Igazgatósága

B u d a p e s t.

J e l e n t é s

1957. január 31. és február 5. között a gyöngyösi Mitra Múzeum állandó kiállítása számára a Gyöngyösi Járás községeiben végzett néprajzi gyűjtőmunkáról.

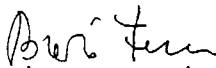
A gyűjtésnek hármas célja volt: elsősorban a kiállítás-rendező csoportnál jelenleg munkában lévő népviseleti terem illusztrációihoz népviseleti fényképeket készíteni; másodsorban az egyes falvakban tevékenykedő helyi megbízottakat a gyűjtés munkájába bevezetni; és végül a lehetőségekhez mérten tárgyi anyagot gyűjteni. A munkában résztvevő Vincze István ezeken kívül a szőlészeti kiállítás tematikájához is gyűjtött kiegészítő, ill. hitelesítő anyagot.

A fényképezést kissé nehezített a rossz, ködös idő, mely lehetetlenné tette, hogy a szabadban kiállítható felvételek készülhessenek. A cél azonban inkább az volt, hogy részletek leírásával olyan fényképek készüljenek, melyek alapján az egyes viseletek megrajzolhatók és színeztethők. Így fényképeztem Atkár, Nagyréde, Gyöngyöspata, Gyöngyöstarján és Szűcsi községekben. Interiőrrel belső, népviseleti felvételeket készítettünk Gyöngyöspatán.

A tárgyi gyűjtésbe bevontuk Gyöngyöshalászon az iskola igazgatóját, Atkáron Gyöngyösi Józsefet, Nagyrédén Oravecz Jánost, Gyöngyöspatán Sik Sándort, Szűcsiben Lámor Ferencet és Abasáron Cserháti nevű tanítót. Utóbbi helységben a szőlő oltványok természetének 1-2 aktuális fázisáról is készítettünk felvételeket.

A gyűjtött tárgyi anyag között legjelentősebb egy teljes férfi kosztüm, melyet Atkáron vásároltunk.

Eger, 1957. II. 9.

/Bakó Ferenc/

4. sz. Függelék:

Bakó Ferenc beszámolója a kiállítást előkészítő helyszíni munkálatokról

Ferenc Bakó:

Angaben zur Geschichte des Matra Museums 1955-1957

Die Vorgeschichte des Matra Museums reicht bis Ende des XIX. Jahrhunderts zurück, aber das heutige Institut kam zwischen 1955-1957 zustande. Der Autor war als Ethnograph-Muscologe und als der Leiter des einzigen Museums im Bezirk Heves, dessen Sitz in Eger ist, an dieser Arbeit beteiligt. Der Bericht, der sich auf persönlichen Erinnerungen und Urkunden beruht, beschäftigt sich mit der Frage der Stelle des zu gründenden Museums: statt des von der örtlichen Bevölkerung erträumten Waldbeobachtungsstation-Museums entschied man sich für das Orczy- Schloss. Es handelt sich in der Arbeit um die Wiederherstellungssorgen des Gebäudes, um die Frage des Ausbaus der Wirtschaftsbasis, um die Erwerbungsöglichkeiten der musealen Gegenstände (mit Kauf und Schenken) um die Ausgestaltung der Sammlungsgruppen.

Das Matra Museum hatte von Anfang an naturwissenschaftlichen Charakter, sein örtlicher organisator, Nagy Gyula, interessierte sich in erster Linie für die Biologie und für die Jagd. Die Stadt und der Kreis brauchten aber das auf den Gesellschaftswissenschaften basierende Museum, weil es ernährt, und befriedigt das Gefühl des gesunden Lokalpatriotismus. In der ersten ständigen Ausstellung kann man diese Bestrebungen und Ansprüche beobachten. Sie stellte die Steine des Matra-Gebirges seine Flora und Fauna, Holzverwendung, die Jagd dar, aber sie beschäftigte sich ausführlich mit dem Denkmal, mit der volkstümlichen Baukultur, mit den volkstümlichen Möbeln, mit der Wohnungseinrichtung und mit der ländlichen und städtischen traditionellen Kleidung. Die Ausstellung wurde mit der geschichtlichen-ethnographischen Vorstellung des Weinbaus.

Während der Vorbereitung der Ausstellung wurde nach den auszustellenden Themen von den Wissenschaftlern noch kaum geforscht. Während der 40 Jahre der Tätigkeit des Museums wurden die einzelnen Themen bearbeitet und sind von Zeit zu Zeit in den Studien des Matra Museums erschienen. Ende der Arbeit findet der Leser ehemalige schriftliche Quellen, Dokumente und die damaligen Aufnahmen.

BAKÓ FERENC
H 3300 Eger
Szarvas Gábor u. 7.

